श्रीमन् महाभारत

(मराठी भाषांतर)

भीष्मपर्व – (६ वे पर्व)

भाग २ रा

(अध्याय४३ ते १२२)

भीष्मवधपर्व. ४ पृ. ४५३–४८०.

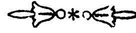
विषयानुक्रमणिका.

६ भीष्मपर्व (पुढें चालू)

भीष्मवधपर्व ४. पृ. १—२२३.

भीष्मवधपर्व ४.

अध्याय ४३ वा.

[१ गीतामाहात्म्य. २ युधिष्ठिराचें कौरवसेनेंत गमन, चारी भ्राते व वासुदेव यांचें अनुगमन. ३ कौरवसैनिकांचे वृथाप्रलाप. ४ युधिष्ठिराचें पितामहापाशीं गमन. त्याची युद्धार्थ अनुज्ञा. ५ द्रोणाशीं संवाद व त्याचा आशीर्वाद. ६ कृपाचा जयाशीर्वाद. ७ शल्याचा वर. ८ कर्ण-कृष्णसंवाद. ९ युयुत्सूचा पांडवपक्षस्वीकार. १० पांडवांचें स्वसैन्यांत आगमन.]

(१) **वैशंपायन**—राजा जनमेजया, जी गीता साक्षात् पद्मनाभाच्या मुखकमलांतून निघाली, तिचेंच चांगलें पठन करावें. अन्य शास्त्रांचा संग्रह करून काय करावयाचें आहे ! हे प्रभो, गीता सर्वशास्त्रमयी आहे म्ह० गीतेंत सर्व शास्त्रांचा अंतर्भाव होतो. हरीमध्यें सर्व देव अंतर्भूत होतात. गंगेत सर्व तीर्थांचा समावेश होतो व मनुस्मृतींत सर्व वेद संग्रहित आहेत. गीता, गंगा, गायत्री व गोविंद हे चार 'ग' कार ज्याच्या हृदयांत स्थित असतात, त्याला पुनर्जन्म प्राप्त होत नाहीं. गीतेंतील सहाशें वीस श्लोक केशवानें सांगितले. त्यांतील अर्जुनाचे सत्तावन, संजयाचे सदुसष्ट व धृतराष्ट्राचा एकच आहे. याप्रमाणें गीतेंतील श्लोकसंख्येचें प्रमाण सांगितलें आहे.[१] श्रीकृष्णानें सर्व भारतामृताचें मंथन करून गीतारूप सार काढिलें व तें सर्व अर्जुनाच्या मुखांत ओतलें.

(२) **संजय**—राजा धृतराष्ट्रा, याप्रमाणें समग्र गीताशास्त्र ऐकल्यानंतर अर्जुनानें 'करिष्ये वचनं तव' अशी प्रतिज्ञा केली व तो युद्धार्थ सज्ज झाला. तेव्हां सज्ज झालेल्या धनंजयाला पाहून महारथांनीं उच्च स्वरानें पुनरपि सिंहनाद केला. पांडव, सोमक आणि त्यांचे सर्व अनुयायी यांनीं अतिशय संतुष्ट होऊन आपापले सागरोत्पन्न शंख वाजविले. त्यामुळें पुनः एकदां फार मोठा ध्वनि झाला. त्यावेळीं भेरी, नगारे, कर्णे इत्यादि सर्व मंगल रणवाद्यें एकाच वेळीं वाजूं लागलीं व त्या महानादानें सर्व दिशा दुमदुमून गेल्या. हे जनाधिपा, तो ध्वनि ऐकून गंधर्वांसह देव, पितर व सिद्ध चारणांचे संघ संग्राम

---

१ हें प्रमाण प्रचलित गीतेशीं सुसंगत नाहीं. त्यांत धृतराष्ट्राचा १, संजयाचे ४१, अर्जुनाचे ८४ व भगवानांचे ५७४ मिळून ७०० श्लोक आहेत.

पहाण्याच्या इच्छेनें अंतरिक्षांत जमले. महाभाग ऋषि शतक्रतूला पुढें करून ते महायुद्ध पहाण्यासाठीं एकत्र जमले.

त्यानंतर युद्धार्थ सज्ज झालेलें तें समुद्रप्राय सैन्य वारंवार उत्साह व्यक्त करीत असलेलें पाहून वीर युधिष्ठिरानें कवच काढून ठेवलें, आपलें श्रेष्ठ धनुष्य खालीं ठेवलें. तो रथांतून खालीं उतरला व हात जोडून पायांनींच निघाला. युधिष्ठिराची आपल्या जयाविषयीं दृढ बुद्धि होती. तथापि त्याच्या सिद्ध्यर्थ विचार करण्यासाठीं तो पितामहाकडे जाण्यास निघाला व त्यानें मौन धारण करून पूर्वाभिमुख होऊन शत्रुसैन्यांत प्रवेश केला.

याप्रमाणें धर्मराजाला शत्रुसैन्याकडे जातांना पाहून धनंजय रथांतून उतरला व आपल्या तिघां भ्रात्यांसह त्याला अनुसरला. भगवान् वासुदेवहि त्यांच्या मागोमाग निघाला. तेव्हां आश्चर्योत्सुक झालेले मुख्य राजेहि त्यांच्या मागून चालले.

अर्जुन—हे राजन्, तूं आम्हांला सोडून पायांनींच शत्रुसैन्याकडे चालला आहेस. हें तूं काय आरंभिलें आहेस!

भीम—हे राजेंद्रा, शत्रुसैन्य युद्धार्थ सज्ज झालें आहे. अशा वेळीं तूं कवच व आयुधें टाकून निःशस्त्र होऊन कोठें निघालास!

नकुल—भारता, तूं आमचा ज्येष्ठ भ्राता असा निघून जाऊं लागलास तर आम्हीं काय करावें! हें पाहून माझें हृदय विदीर्ण होत आहे. तूं कोठें चाललास!

सहदेव—हे नृपते, या रणसंग्रामांत महाभय उपस्थित झालें असतां आम्हांला सोडून तूं शत्रूच्या अभिमुख कोठें जातोस!

संजय—राजा धृतराष्ट्रा, भ्राते जरी याप्रमाणें चकित होऊन प्रश्न करीत होते, तरी युधिष्ठिर त्यांना कांहींच उत्तर न देतां मुकाट्यानें पुढें चालला. तें पाहून महाप्राज्ञ वासुदेव हंसतच म्हणाला—“ अरे, याचा आशय मला समजला आहे. हा भीष्म, हा द्रोण, हा कृप व हा शल्य या सर्व गुरुजनांची अनुज्ञा घेऊन हा पार्थिव शत्रूंशीं युद्ध करणार आहे. कारण जो गुरूंची अनुज्ञा न घेतां युद्ध करितो, त्याचें ते महात्मे गुरु अनिष्ट चिंतितात, असें प्राचीन शास्त्रांत सांगितलें आहे. परंतु जो गुरूंची यथाशास्त्र अनुमति घेऊन श्रेष्ठांशीं युद्ध आरंभितो, त्याचा युद्धांत जय निश्चित आहे, असें माझें मत आहे.”

(३) हे राजा, याप्रमाणें कृष्ण बोलत असतां इकडे कौरवसेनेंत हाहाकार उडाला व पांडवाचें सैन्य स्तब्ध उभें राहिलें. युधिष्ठिर येत आहे, असें दुरूनच

पाहून दुर्योधनाचे सैनिक परस्परांत मिथ्या प्रलाप करूं लागले. ते म्हणाले– "अहो, हा युधिष्ठिर कुलकलंकच दिसत आहे. तो युद्धाला भिऊन भीष्माजवळ येत आहे. हा युधिष्ठिर भ्रात्यांसह शरणेच्छेनें याचना करण्यासाठींच येत असावा. धनंजयासारखा समर्थ वीर व भीम-नकुल-सहदेव यांच्यासारखे भ्राते साह्यकर्ते असतांना या धर्मराजाला भीति कसली वाटते ! खरोखर, पृथ्वीवर प्रसिद्ध असलेल्या क्षत्रियकुलांत याचा जन्म झाला नसावा. म्हणूनच या क्षुद्र जीवाचें हृदय या समराला भीत आहे."

याप्रमाणें युधिष्ठिराची निंदा करून ते सर्व सैनिक कौरवांची प्रशंसा करूं लागले. ते हृष्ट होऊन प्रसन्न चित्तानें आपलीं वस्त्रें हवेंत फडफडवूं लागले. पांची पांडव व केशव यांची निंदा करून कौरवपक्षीय सर्व महारथ पुनः 'युधिष्ठिराचा धिक्कार असो' असें म्हणाले व पुढें काय होतें तें पहाण्याच्या इच्छेनें स्वस्थ बसले. आतां हा धर्मराजा भीष्माला काय सांगतो ! भीष्म त्याला काय उत्तर देतो ! हा समरश्लाघी भीष्म आणि कृष्णार्जुन काय बोलतात ! त्यांचें विवक्षित काय असावें ! अशा जिज्ञासेनें तीं दोन्ही सैन्यें युधिष्ठिराविषयीं साशंक झालीं.

(४) इतक्यांत शर, शक्ति इत्यादि आयुधांनीं सज्ज झालेल्या त्या शत्रुसैन्यांत प्रवेश करून युधिष्ठिर भ्रात्यांसह मोठ्या वेगानें भीष्मापाशीं आला आणि युद्धाला सज्ज झालेल्या शांतनवाचे दोन्ही चरण आपल्या हातांनीं घट्ट धरून त्याला म्हणाला —

"हे दुर्धर्ष तात, मी भ्रात्यांसह तुला वंदन करीत आहें. आम्ही तुझ्याशीं युद्ध करणार आहों. यास्तव मला अनुज्ञा दे. मी तुझा आशीर्वाद घेण्यास आलों आहें."

भीष्म—हे भारता, तूं माझी अनुज्ञा घेण्यास आलास, हें फार चांगलें केलेंस. तूं जर अशा प्रकारें माझा आशीर्वाद मागण्यास आला नसतास तर मीं 'तुझा पराभव व्हावा' असा शाप दिला असता. पण बा युधिष्ठिरा, तूं धर्माला विसरला नाहींस, म्हणून मी तुझ्यावर प्रसन्न झालों आहें. तूं युद्ध कर व विजयी हो. वत्सा, या युद्धांत तुझें जें कांहीं अभिलषित असेल तें मजकडून मागून घे. मी तुला इष्ट वर देतों. तूं मजकडून कसली आकांक्षा करीत आहेस ! अशा प्रकारें आचरण करणाऱ्या तुझा कदापि पराभव होणार नाहीं.

हे कुरुनंदना, पुरुष अर्थाचा–द्रव्यादि विषयांचा दास आहे. पण अर्थ कोणाचाहि दास नाहीं. कौरवांनीं मला अर्थानें बद्ध केलें आहे, हें खरें आहे. यास्तव मी तुला युद्धावांचून अन्य कोणताहि वर देईन. दुर्योधनानें माझें पोषण केलें आहे, तेव्हां मला त्याच्या बाजूनें युद्ध करणें प्राप्त आहे. यास्तव एखाद्या दुर्बलाप्रमाणें मी तुला युद्धांत साह्य करण्यास समर्थ नाहीं. तथापि युद्धावांचून तुला माझ्या अन्य कोणत्या साह्याची अपेक्षा आहे, तें सांग.

युधिष्ठिर—हे पितामह, तूं नित्य माझ्या हिताचें चिंतन कर व कौरवांच्या बाजूनें युद्ध कर. हाच मला तुझा सतत वर असावा.

भीष्म—हे राजन्, मी तुला कोणतें साह्य करूं तें सांग. मी कौरवांसाठीं युद्ध करणार आहें. पण त्याबरोबरच तुझें कोणतें इष्ट करूं तें सांग.

युधिष्ठिर—हे तात, तुला जर सांगणें योग्य वाटत असेल तर अजिंक्य असलेल्या तुला मी संग्रामांत कोणत्या उपायानें जिंकूं शकेन, हें मला सांग. माझ्या हिताची एवढी सल्ला मला दे.

भीष्म—हे कौंतेया, मला युद्धांत जिंकूं शकेल, असा एकहि पुरुष या लोकीं दिसत नाहीं. साक्षात् शतक्रतु इंद्रहि माझा पराभव करण्यास समर्थ नाहीं.

युधिष्ठिर—हे पितामह, मी तुला हात जोडून नमस्कार करितों व विचारतों कीं, समरांत परपक्षाकडून तुझा वध कोणत्या उपायानें होईल ? तें मला सांग.

भीष्म—बाबारे, युद्धांत माझा वध करील असा कोणीहि मला दिसत नाहीं. शिवाय माझा मृत्युकालहि अद्यापि आलेला नाहीं. यास्तव तूं पुनः मजकडे ये.

संजय—राजा धृतराष्ट्रा, युधिष्ठिरानें भीष्माचें हें वचन शिरसा मान्य केलें व त्याला पुनः एकदां अभिवादन करून तो महाबाहु द्रोणाचार्यांच्या रथाकडे निघाला. सर्व सैन्यें पहात असतां भ्रात्यांसह तो राजा द्रोणाकडे गेला आणि त्याला प्रदक्षिणा घालून व अभिवादन करून स्वतःच्या हिताचें असें वचन बोलला.

(५) युधिष्ठिर—हे भगवन्, मी तुझी अनुज्ञा घेऊन तुझ्याशीं युद्ध करणार आहें. यास्तव मी शत्रूचा कोणत्या उपायानें पराभव करूं शकेन तें मला सरळ मनानें सांग.

यांवर द्रोणानें भीष्मासारखेंच उत्तर दिलें व त्या दोघांचा पूर्वोक्त प्रकारेंच संवाद झाला. नंतर युधिष्ठिरानें जयाशीर्वाद मागितला असतां द्रोण म्हणाला—हे राजन्, जेथें साक्षात् हरि तुझा मंत्री आहे, तेथें विजय निश्चित आहे. कारण जेथें धर्म तेथें कृष्ण व जेथें कृष्ण तेथें जय. यास्तव हे कौंतेया, जा, युद्ध कर. तुला आणखीं कांहीं हवें असेल तें विचार. मी सांगतों.

युधिष्ठिर—हे द्विजश्रेष्ठा, माझें अभिकांक्षित सांगतों, तें ऐक. आपण अजिंक्य आहांत. आपल्याला युद्धांत आम्हीं कोणत्या उपायानें जिंकावें, तें मला सांगा.

द्रोण—अरे बाबा, जोंवर मी युद्ध करीत आहें, तोंवर तुला जय मिळणार नाहीं. यास्तव तूं भ्रात्यांसह माझ्या निधनाचा सत्वर यत्न कर.

युधिष्ठिर—हे आचार्य, तुला नमस्कार असो. तुला प्रणिपात करून मी विचारीत आहें. मला आपल्या वधाचा उपाय सांग.

द्रोण—वत्सा, शत्रूवर शरांची वृष्टि करीत क्षुब्ध होऊन युद्ध करणाऱ्या माझा वध करील असा एकहि वीर मला दिसत नाहीं. मी शस्त्रत्याग करून प्रायोपवेशन करून चेतनाशून्य झाल्यावांचून कोणताहि योद्धा मला मारण्यास समर्थ होणार नाहीं. हें मी तुला सत्य सांगतों. अतिशय श्रद्धेय अशा पुरुषाच्या वचनावरून एखादी अत्यंत अप्रिय वार्ता जेव्हां मला कळेल, तेव्हां मी रणांत शस्त्रत्याग करीन. हेंहि मी तुला अगदीं सत्य सांगत आहें.

(६) संजय—महाराज, याप्रमाणें धीमान् भारद्वाजाचें वचन ऐकून धर्मराजानें त्या आचार्यांचा निरोप घेतला व तो शारद्वताकडे गेला. तेथें कृपाचार्याला प्रदक्षिणा घालून आणि त्याला अभिवादन करून तो वक्त्यांतील श्रेष्ठ युधिष्ठिर त्याला पूर्वीप्रमाणेंच नम्र वचन बोलला व त्याचें त्या गुरूनें भीष्मद्रोणांसारखेंच उत्तर दिलें.

तें ऐकून युधिष्ठिर म्हणाला—हे गुरो, मी तुला कांहीं विचारतों, तें माझें वचन ऐक.

इतकें बोलून तो राजा व्यथित झाला. त्याचें देहभान नाहींसें झालें व त्याच्या मुखांतून शब्द उमटेनासा झाला. तेव्हां कृपाचार्यानें युधिष्ठिराचा

---

१ भीष्म, द्रोण व कृप या तिघांच्याहि संभाषणाचे आरंभाचे श्लोक एकसारखेच असल्यामुळें त्यांच्या अर्थाची येथें पुनरावृत्ति केली नाहीं.

आशय जाणला व तो म्हणाला—हे अजातशत्रो, मी अवध्य आहें, तरीहि तूं युद्ध कर व विजयी हो. तूं अशा रीतीनें माझ्याकडे आलास हें पाहून मला फार संतोष झाला आहे. मी तुझा जय व्हावा, असा नित्य प्रातःकाळीं उठल्याबरोबर आशीर्वाद देत जाईन. हें मी तुला सत्य सांगतों.

(७) त्यानंतर कृपाचार्यांची अनुमति घेऊन युधिष्ठिर मद्राधीश शल्याकडे गेला, व त्यानें त्यालाहि प्रदक्षिणापूर्वक अभिवादन करून पूर्ववत् आशीर्वचनाची प्रार्थना केली; त्यावर शल्यानेंहि प्रथम आचार्यांप्रमाणेंच उत्तर देऊन म्हटलें कीं, तुझ्या या सत्कारानें मी संतुष्ट झालों आहें. तुझी जी इच्छा असेल ती पूर्ण होवो. तुला माझी अनुज्ञा आहे. युद्ध कर व जय मिळीव. हे भागिनेया, मी तुला कोणतें साह्य करूं तें सांग.

युधिष्ठिर—हे मातुल, पूर्वीं युद्धार्थ उद्योग चालला असतां उद्योगपर्वांत आपली भेट झाली होती. त्यावेळीं तूं आम्हांला जें अभिवचन दिलें आहेस त्याप्रमाणें संग्रामांत कर्णाचा तेजोभंग कर.

शल्य—हे कुंतीपुत्रा, मी तुझा हा मनोरथ पूर्ण करीन. जा, युद्ध कर. तूं कांहीं चिंता करूं नकोस. तुझें इष्ट कार्य करण्याची मी पुनः प्रतिज्ञा करितों.

संजय—हे राजा, त्यानंतर त्या कौंतेयानें आपल्या मातुलाची अनुज्ञा घेतली व तो ज्येष्ठ पांडव भ्रात्यांसह आपल्या महासैन्याकडे परत येण्यास निघाला. इतक्यांत वासुदेव राधेयाकडे गेला व त्याला पांडवांसाठीं असें वचन बोलला—

(८) वासुदेव—हे कर्णा, माझें ऐक. तूं भीष्माच्या द्वेषानें युद्ध न करण्याची प्रतिज्ञा करून बसला आहेस. यास्तव जोंवर भीष्म हत झाला नाहीं, तोंवर तूं आमच्या पक्षाचा स्वीकार कर आणि भीष्माचा वध झाल्यावर दुर्योधनाला युद्धांत साह्य करण्यास ये. म्हणजे दोन्ही पक्षांशीं तुझी समदृष्टि राहील.

कर्ण—हे केशवा, मी दुर्योधनाच्या हितासाठीं प्राणत्यागहि करीन, पण त्या धृतराष्ट्रपुत्रांचें कदापि अप्रिय करणार नाहीं, हें तूं निश्चित समज.

संजय—राजा, कर्णाचा तो निश्चय पाहून कृष्ण तेथून परत फिरला व युधिष्ठिराला पुढें करून आपल्या सैन्याकडे जाणाऱ्या पांडवांस येऊन मिळाला. नंतर सैन्याच्या मध्यभागीं स्थित राहून धर्मराज उच्च स्वरानें म्हणाला—

" प्रतिपक्षांतील ज्या कोणाची आमच्या साह्याथ येण्याची इच्छा असेल, त्यांचा आम्ही स्वीकार करूं."

(९) तें ऐकून संतुष्ट झालेला युयुत्सु पांडवांकडे पहात धर्मराजाला असें बोलला—हे महाराज, तूं जर माझा स्वीकार करशील, तर मी या संग्रामांत तुमच्या बाजूनें धार्तराष्ट्रांशीं युद्ध करीन.

युधिष्ठिर—हे युयुत्सो, ये, ये, आपण सर्व मिळून या मूढ धार्तराष्ट्रांशीं युद्ध करूं. वासुदेव आणि आम्ही सर्व तुला हें एकमतानें सांगत आहों. हे महाबाहो, मी तुझा स्वीकार केला आहे, ये आणि माझ्या पक्षानें युद्ध कर. हे राजपुत्रा, तूंच एक धृतराष्ट्राचें संतान पितृयज्ञ करण्यास अवशिष्ट रहाशील व इतर सर्व युद्धांत मरण पावतील, असेंच दिसत आहे. तुझ्यावर आमचें प्रेम आहे व तूंहि आमच्याशीं प्रेमानें वाग. हा अमर्षि दुर्बुद्धि दुर्योधन मृत्यु-मुखीं पडेल.

संजय—धृतराष्ट्रा, त्यानंतर तुझ्या पुत्रांचा त्याग करून युयुत्सु-'मी पांडवांच्या पक्षाला मिळत आहें,' अशी दुंदुभि वाजवून घोषणा करीत पांडु-पुत्रांच्या सेनेंत गेला.

(१०) त्यानंतर आपल्या अनुजांसह संतुष्ट झालेल्या युधिष्ठिरानें पुनः आपलें उज्ज्वल सुवर्णासारखें देदीप्यमान कवच धारण केलें आणि ते सर्व पुरुषश्रेष्ठ आपापल्या रथांवर आरूढ होऊन पूर्ववत् व्यूह रचून उभे राहिले. त्यावेळीं विविध वाद्यांचा घोष झाला, वीरांनीं सिंहनाद केले. पुरुषव्याघ्र पांडव रथस्थ झालेले पाहून धृष्टद्युम्नादि सर्व पार्थिव पुनः हृष्ट झाले. भीष्मादि श्रेष्ठ मान्यांचा मान करणाऱ्या व त्या पूज्यांकडून गौरवास पात्र झालेल्या पांडवांचा सर्व नृपालांनीं अतिशय सत्कार केला. महात्म्या पांडवांची मैत्री, स्नेह, परदुःख दूर करण्याची इच्छा व आप्त जनांविषयींची दया पाहून सर्वत्र 'धन्य धन्य' असे स्तुतिवाद ऐकूं येऊं लागले. ज्या म्लेच्छ व आर्य जनांनीं पांडवाचें हें पुण्यप्रद वृत्त ऐकलें व पाहिलें होतें त्यांनीं सद्गदित होऊन अश्रु ढाळले. त्यानंतर पुनः एकदा सहस्रावधि नगारे वाजले व हृष्ट झालेल्या वीरांनीं आपले गायीच्या दुधासारखे शुभ्र शंख वाजविले. ६. ४. ४३.

अध्याय ४४ वा.

[१ कौरव-पांडवांच्या सैन्याचा युद्धारंभ.]

धृतराष्ट्र—संजया, याप्रमाणें व्यूह रचून सज्ज झालेल्या त्या उभय सैन्यांपैकीं युद्धाला प्रथम आरंभ कोणीं केला ? पांडवांनीं कीं माझ्या पुत्रांनीं ?

(१) संजय—हे राजन्, तुझा पुत्र दुःशासन आपले भ्राते व सैन्य यांसह भीष्माला पुढें करून संग्रामार्थ सज्ज झाला. त्याचप्रमाणें हृष्टचित्त असलेले सर्व पांडव भीमसेनाला पुढें करून भीष्माशीं युद्ध करण्याच्या इच्छेनें पुढें सरसावले. त्यावेळीं वीरांचे सिंहनाद, अश्व-गजांचे निःस्वन आणि विविध वाद्यांचे ध्वनि यांचा फार मोठा शब्द झाला व दोन्ही सैन्यें परस्परांच्या संमुख आलीं. त्या वेळच्या त्या प्रचंड कोलाहलानें वायूनें कांपणाऱ्या वनाप्रमाणें तीं दोन्ही सैन्यें थरथरां कांपूं लागलीं. अशुभ मुहूर्तावर तेथें जमलेल्या अश्व, गज, नर, रथ यांनीं व्याप्त असलेल्या त्या महासेनेचा निर्घोष वादळानें क्षुब्ध झालेल्या समुद्राप्रमाणें भासला. तेव्हां तो अंगावर रोमांच आणणारा तुमुल शब्द ऐकून भीमसेनानें एखाद्या मत्त बलिवर्दाप्रमाणें आरोळी ठोकली, त्याच्या त्या सिंहनादानें सर्व सैन्याचा प्रचंड ध्वनि लोपून गेला व सर्व सेना भयभीत झाली. विद्युल्लतेनें युक्त असलेल्या मेघगर्जनेप्रमाणें भीमाची ती रणगर्जना ऐकून सैन्यांतील अश्व-गजादि वहानें भीतीनें त्रस्त झालीं व तेथेंच देहधर्म करूं लागलीं.

सिंहाला पाहून भयाकुल होणाऱ्या श्वापदांप्रमाणें भीमाला पाहून त्यांची स्थिति झाली.

याप्रमाणें भीमसेन उग्र रूप धारण करून महामेघाप्रमाणें गर्जना करीत पुढें आला असतां तुझे पुत्र भयभीत झाले. तो महाधनुर्धर येत आहे, असें पाहून सूर्याला आच्छादित करणाऱ्या मेघाप्रमाणें तुझ्या पुत्रांनीं शरजालांनीं त्याला झांकून टाकिलें. दुर्योधन, दुर्मुख, दुःशल, शल, दुःशासन, दुर्मर्षण, विविंशति, चित्रसेन, विकर्ण, पुरुमित्र, जय, भोज, व सौमदत्ति, यांनीं विद्युल्लतायुक्त मेघाप्रमाण आपलीं धनुष्यें आकर्ण ओढून अनेक बाणांनीं त्याला झांकून टाकिलें. ते नाराच बाण कात टाकलेल्या सर्पाप्रमाणें तेजस्वी दिसत होते.

त्यावेळीं द्रौपदीचे पुत्र, महारथ सौभद्रेय, नकुल, सहदेव व पार्षत धृष्टद्युम्न तीक्ष्ण शरांनीं धार्तराष्ट्रांना वेध करीत धांवले. तीक्ष्ण वज्रांनीं पर्वताचीं शिखरें

जशीं छिन्न भिन्न व्हावीं, तशी त्यांच्या शरांनीं (तुझ्या पुत्रांची) अवस्था केली. धनुष्याचे टणत्कार व तलत्राणांचा निर्घोष यांचा भयंकर ध्वनि होऊं लागला. त्या युद्धाच्या पहिल्याच प्रसंगीं दोन्ही पक्षांतील एकहि योद्धा युद्ध पराङ्मुख झाला नाहीं. त्या वेळचें त्या द्रोणशिष्याचें हस्तलाघव अप्रतिम होतें. धनुष्यापासून सुटणाऱ्या शरांचा व धनुष्यांचा निर्घोष क्षणभरहि शांत झाला नाहीं. अंतरिक्षांतून सुटणाऱ्या ताऱ्याप्रमाणें ते शर शोभत होते.

तेथें जमलेल्या सर्व महीपालांनीं आप्तबांधवांचा तो भयंकर संग्राम पाहिला. कौरव पांडवांनीं परस्परांचे अपराध केले होते; कौरवांनीं जसे पांडवांचे अक्षम्य व अगणित अपराध केले होते, त्याचप्रमाणें भीमसेनानें बालवयांत कौरवांचें मर्दन करून त्यांना पीडा दिली होती. त्यामुळें ते स्पर्धेनें परस्परांस शरांनीं आच्छादित करीत होते. हत्ती, अश्व, रथादिकांनीं संकुल झालेलीं तीं दोन्ही सैन्यें चित्रपटांतील सेनेप्रमाणें अतिशय शोभलीं. त्यानंतर ते सर्व राजे सैन्या-सह आपापले भाते सांवरून तुझ्या पुत्राच्या आज्ञेनें शत्रूवर धांवून आले. त्याचप्रमाणें युधिष्ठिराच्या आदेशाप्रमाणें त्याच्या पक्षांतील सहस्रावधि पार्थिव सिंहनाद करीत तुझ्या सैन्यावर धांवले. उभय सैन्यांचा असा तुमुल समागम झाला असतां सर्व अंतरिक्ष धूलीनें आच्छादित झालें. सूर्य झांकून गेला. युद्धार्थ पुढें जाणारे, पळणारे व परत फिरून युद्ध करणारे, यांतील आपले कोण व परकीय कोण हें ओळखूं येईनासें झालें. याप्रमाणें भयप्रद तुमुल संग्राम चालला असतां सर्व सैन्याचें अतिक्रमण करून तुझा पिता शांतनव भीष्म अग्रभागीं अतिशय शोभला. ६. ४. ४४.

अध्याय ४५ वा.

[१ युद्ध करणारा प्रमुख योद्धा व त्याचा प्रतिपक्षी यांचें वर्णन.]

(१) संजय—हे राजा, पूर्वाह्णसमयीं महाघोर युद्ध प्रवृत्त झालें. परस्परांस जिंकण्याची इच्छा करणाऱ्या कौरव व सृंजय यांच्या नृपतींचे देह छिन्न-विच्छिन्न होऊन पडलेले दिसूं लागले. गर्जना करणाऱ्या शूरांच्या आरोळ्या व शंखांचा प्रचंड ध्वनि यांनीं अंतरिक्ष व पृथ्वी निनादित झाली. अश्व, गज, पदाति, अश्वसादी, गजरोही व विविध वाद्यें आणि मेघगर्जनेसारखा रथनिर्घोष यांचा अंगावर रोमांच आणणारा भयंकर शब्द झाला.

सर्व कौरव जीवावर उदार झाले होते. त्यांनीं आपलीं मनें निष्ठुर केलीं होतीं. ते सर्व आपापले ध्वज उभारून पांडवांवर धांवून गेले. त्यावेळीं शान्तनव भीष्म आपलें कालदण्डोपम घोर धनुष्य घेऊन धनंजयावर चालून गेला. तेव्हां तेजस्वी अर्जुनहि आपलें लोकप्रसिद्ध धनुष्य घेऊन गांगेयावर तुटून पडला. ते दोघेहि कुरुश्रेष्ठ परस्परांच्या वधाची इच्छा करीत होते. गांगेयानें पार्थाला विद्ध केलें असतां तो कंपित झाला नाहीं, किंवा पार्थहि गांगेयाला वेध करून कांपवूं शकला नाहीं.

महाधनुर्धर सात्यकि कृतवर्म्यावर धांवून गेला, त्यावेळीं त्या दोघांचें तुमुल युद्ध झालें. त्या उभयतांनीं परस्परांस तीक्ष्ण शरांनीं आच्छादून टाकिलें. तेव्हां शरांनीं सर्वांगविद्ध झालेले ते दोघे वीर वसंतऋतूंतील पुष्पित पलाशवृक्षाप्रमाणें शोभले.

अभिमन्यु बृहद्बलावर चालून गेला. त्यावेळीं त्या कोसलराजानें अभिमन्यूच्या ध्वजाचा छेद केला व त्याच्या सारथ्याला पाडलें. त्या वेळीं क्रुद्ध झालेल्या सौभद्रानें बृहद्बलाला नऊ शरांनीं विद्ध केलें व सारथ्यासह त्याचा रथ पाडला. नंतर एका तीक्ष्ण भल्ल बाणानें त्याचा ध्वज तोडला व दुसऱ्या बाणानें सारथ्याला व पृष्ठरक्षकाला विद्ध केलें.

हे राजन्, भीमसेन दुर्योधनावर धांवून गेला. त्या दोघां महाबलाढ्य नरश्रेष्ठांनीं परस्परांवर शरांची वृष्टि केली. विचित्र युद्ध करणाऱ्या त्या युद्धकुशल वीरांना पाहून सर्व प्राणी विस्मित झाले. दुःशासनानें शंभर मर्मभेदी बाणानें नकुलाला विद्ध केलें. तेव्हां नकुलानें हंसतच तीक्ष्ण बाण सोडले आणि त्याचा ध्वज, बाण व भाते यांचा छेद केला. तें पाहून तुझ्या दुर्धर्ष पुत्रानें अनेक बाण सोडले व नकुलाच्या अश्वांचा छेद करून त्याचा ध्वज पाडविला.

दुर्मुखानें महाबलाढ्य सहदेवाशीं युद्ध आरंभिलें. त्यानें शरवर्षावानें त्या पांडवाला विद्ध केलें. तेव्हां त्या माद्रीपुत्रानें तीक्ष्ण बाण सोडून दुर्मुखाच्या सारथ्याला खालीं पाडविलें. याप्रमाणें त्या रणांगणांत दोघांहि युद्धदुर्मद वीरांनीं तीक्ष्ण शरांनीं परस्परांस त्रस्त केलें.

हे राजा, युधिष्ठिर स्वतः मद्रराजावर धांवून गेला असतां मद्रराजानें त्याच्या धनुष्याचे दोन तुकडे करून टाकिले. तेव्हां त्या कुंतीपुत्रानें दुसरें दृढ व वेगवान् धनुष्य धारण केलें व क्रुद्ध होऊन 'थांब थांब' असें म्हणत

मद्रराजाला शरवृष्टीनें आच्छादून टाकिलें. धृष्टद्युम्न द्रोणावर धांवून गेला. तेव्हां त्या क्रुद्ध झालेल्या आचार्यानें त्याच्या धनुष्याचा तीन ठिकाणीं छेद केला व कालदंडाप्रमाणें दुसरा शर सोडून त्या पांचालाचें शरीर विद्ध केलें. तेव्हां द्रुपदपुत्रानें दुसरें धनुष्य घेऊन चवदा शरांनीं द्रोणाला विद्ध केलें व क्रुद्ध झालेल्या त्या दोघांचें तुमुल युद्ध सुरू झालें.

त्या संग्रामांत शंख 'थांब थांब' असें म्हणत सौमदत्तीवर धांवून गेला व त्यानें त्याचा दक्षिण बाहु विद्ध केला. तेव्हां सौमदत्तीनें शंखाच्या कंठप्रदेशीं वेध केला. त्या वेळीं दृप्त झालेल्या त्या दोघांचा तो घोर संग्राम वृत्र-वासवाच्या युद्धाप्रमाणें भासला. महारथ धृष्टकेतु क्रुद्ध होऊन बाह्लीकावर धांवून गेला. तेव्हां बाह्लीकानें सिंहनाद करून अनेक शरांनीं त्याला आच्छादून टाकिलें. त्यावेळीं एक मत्त गज जसा दुसऱ्या मत्त गजावर प्रहार करितो, तसा तो चेदिराज बाल्हीकावर प्रहार करण्यासाठीं चालून गेला व त्यानें नऊ शरांनीं त्याला वेध केला. त्यावेळीं ते दोघे गर्जना करणारे क्रुद्ध वीर परस्परांच्या समीप येणाऱ्या बुध व मंगळ या ग्रहांप्रमाणें भासले.

क्रूरकर्मा घटोत्कच बलीवर चालून जाणाऱ्या इंद्राप्रमाणें अलंबुष राक्षसावर धांवून गेला व त्यानें नव्वद शरांनीं त्याला विदीर्ण केलें. तेव्हां त्या राक्षसानेंहि अनेक नतपर्व बाणांनीं त्या भीमसेनाच्या पुत्राला विद्ध केलें. त्यावेळीं त्यांचीं अंगें शरांनीं क्षतयुक्त झालीं व ते दोघेहि बलाढ्य योद्धे देवासुरांच्या युद्धांतील बल व शक्र यांप्रमाणें शोभले. शिखंडी अश्वत्थाम्यावर चालून गेला, तेव्हां त्या द्रौणीनें तीक्ष्ण नाराच बाण सोडून शिखंडीला कंपित केलें. शिखंडीनेंहि तीक्ष्ण धारेचा बाण सोडून त्याला पीडित केलें. त्या दोघांनीं याप्रमाणें विविध प्रकारच्या बाणांनीं एकमेकांस अतिशय पीडा दिली. सेनापति विराट शूर भगदत्तावर चाल करून गेला व त्या दोघांचें तुमुल युद्ध जुंपलें. पर्वतावर जशी मेघवृष्टि व्हावी, त्याप्रमाणें विराटानें भगदत्तावर शरांचा वर्षाव केला. तेव्हां मेघानें जसें सूर्याला आच्छादून टाकावें, त्याप्रमाणें भगदत्तानें विराटराजाला बाणांनीं झांकून टाकिलें.

शारद्वत कृपानें कैकेय बृहत्क्षत्राला शरवृष्टीनें आच्छादून टाकिलें. क्रुद्ध झालेल्या कैकेयानेंहि कृपावर उलट शरवृष्टि केली. त्या दोघां वीरांनीं परस्परांचे अश्व मारले व धनुष्यें तोडलीं. तेव्हां ते विरथ झालेले योद्धे खड्गांनीं युद्ध

करूं लागले व त्या अमर्षी वीरांचें दारुण युद्ध जुंपलें. प्रसन्नचित्त द्रुपदराजा प्रसन्नवदन जयद्रथावर धांवला. तेव्हां सैंधवानें तीन विशिख बाण सोडून द्रुपदाला विद्ध केलें व द्रुपदानें पुनः त्याला वेध केला. त्यावेळीं त्या दोघांचें तें दारुण युद्ध शुक्र व मंगळ यांच्या युतीप्रमाणें नेत्रांना आल्हादकारक वाटलें.

राजा, तुझा पुत्र विकर्ण महाबलाढ्य सुतसोमावर वेगवान् अश्वांसह धांवून आला. त्यानें त्या भीमसेनाच्या पुत्रावर अनेक शर सोडले, पण तो वीर यत्किंचित्हि व्याकुल झाला नाहीं. त्यानें उलट आपल्या प्रतियोद्धयावरच प्रहार केले. याप्रमाणें त्या दोघांचें अद्भुत युद्ध झालें. महारथ चेकितान पांडवांच्या बाजूनें सुशर्मावर चाल करून गेला. तेव्हां सुशर्मानें फार मोठा शरवर्षाव करून त्याचें निवारण केलें. तें पाहून क्षुब्ध झालेल्या चेकितानानें पर्वताला आच्छादित करणाऱ्या महामेघाप्रमाणें त्याला शरांनीं आच्छादून टाकिलें.

हे महाराज, एखादा मत्त सिंह गजावर जसा चालून जातो, तसा शकुनि प्रतिविंध्यावर धांवून गेला. त्यावेळीं त्या युधिष्ठिरपुत्रानें दानवाला विद्ध करणाऱ्या इंद्राप्रमाणें त्याला तीक्ष्ण धारेच्या शरांनीं विदीर्ण केलें. श्रुतकर्मा काम्बोजांच्या महारथ सुदक्षिणावर चालून गेला. सुदक्षिणानेंहि त्या सहदेवपुत्राला शरांनीं विद्ध केलें. परंतु तो मैनाकपर्वताप्रमाणें अकंप्य राहिला व त्यानें क्रुद्ध होऊन त्या काम्बोजवीराला अनेक शरांनीं झांकून टाकिलें. अर्जुनाचा पुत्र इरावान् श्रुतायुषावर धांवला व त्याच्या अश्वांचा वध करून त्यानें उच्च रवानें सिंहनाद केला. त्याच्या गर्जनेनें तें सर्व सैन्य निनादित झालें. तेव्हां क्रुद्ध झालेल्या श्रुतायूनें गदाघातानेंच फाल्गुनीच्या अश्वांस गतप्राण केलें व त्या दोघांचें तुमुल युद्ध प्रवृत्त झालें.

आवंत्य वीर विन्दानुविन्दांनीं ससैन्य व सपुत्र अशा महारथ कुन्तिभोजांशीं द्वंद्व युद्ध आरंभिलें. त्याच्या फार मोठ्या सेनेसह त्या दोघांनीं स्थिर राहून युद्ध केलें. प्रथम अनुविन्दानें गदेनें कुंतिभोजाला ताडन केलें. कुन्तिभोजानें त्याच्यावर शरवर्षाव केला. कुन्तिभोजाच्या पुत्रानें विन्दाला बाणांनीं विद्ध केलें व त्यानें त्याला प्रतिवेध केला. त्यांचें तें युद्ध फारच अद्भुत झालें.

ससैन्य पांच कैकेयांनीं सेनेसह पांच गान्धारांशीं युद्ध केलें. तुझा पुत्र वीरबाहु विराटपुत्राशीं युद्ध करूं लागला. त्यानें उत्तराला तीक्ष्ण शरांनीं विद्ध केलें व उत्तरानें त्यालाहि तसाच वेध केला. चेदिराजानें उलूकावर शरवृष्टि

केली व उलूकानें त्याच्यावर तीक्ष्ण शर सोडिले. त्या दोघांहि अजिंक्य वीरांचें त्यावेळीं घोर युद्ध प्रवृत्त झालें.

हे महाराज, याप्रमाणें आरंभाला दोन दोन योद्धयांचें युद्ध चाललें होतें. रथ, अश्व, गज व पदाति यांनीं संकुल असलेल्या उभय सैन्यांचें तें युद्ध मुहूर्तमात्र प्रेक्षणीय होतें. परंतु नंतर त्याला उग्र स्वरूप प्राप्त झालें. त्या रणांगणांत गज गजांवर, अश्व अश्वांवर, रथी रथ्यांवर व पदाति पदातींवर धांवून गेले व दारुण युद्ध प्रवृत्त झालें. भूमीवरील तो घोर रणसंग्राम पाहून तेथें जमलेले सिद्ध, चारण व देवर्षि यांना देवदानवांच्याच युद्धाचा भास झाला. त्या रणधुमाळीमध्यें नियमांचें अतिक्रमण होऊन सहस्रावधि गज, रथ व अश्व यांचा समुदाय व पुरुषांचे संघ परस्परांवर तुटून पडले आणि जेथें तेथें त्यांचें पुनः पुनः होत असलेलें युद्ध दृष्टीं पडलें. ६. ४. ४५.

अध्याय ४६ वा.

[१ संकुलयुद्ध.]

(१) संजय—हे राजन्, त्या रणांगणांत सहस्रावधि पदातींचें जेथें तेथें अमर्याद युद्ध कसें झालें, तें मी तुला सांगतों, ऐक. त्या संग्रामांत पुत्र पित्याला जाणत नव्हता, किंवा पिता आपल्या औरस पुत्राला ओळखीत नव्हता. त्याचप्रमाणें भ्राता भ्रात्याला, मातुल भागिनेयाला किंवा सखा सख्याला मानीत नव्हता. ते परस्परांवर तुटून पडत होते. अशाप्रकारें अंगांत संचार झाल्याप्रमाणें पांडव कौरवांशीं युद्ध करीत होते.

कांहीं नरव्याघ्र रथारूढ होऊन रथांवर तुटून पडत होते. अश्वांच्या खांद्यावरील जूं—आडवें ठेवलेलें जें रथाचें लांकुड, तें दुसऱ्या जुवावर आपटून भग्न होत होतें. रथदंड दुसऱ्या दंडावर आणि रथकूबर—जुंवाचे खिळे—दुसऱ्या कूबरावर आपटत होते. याप्रमाणें परस्परांना मारण्याच्या इच्छेनें ते रथ दुसऱ्या रथांशीं इतके भिडले होते कीं, त्यांस आपल्या जागेवरून हलतांहि येत नव्हतें. क्रुद्ध झालेले व प्रचंड शरीरी मदोन्मत्त गज आपल्या शुंडांनीं परस्परांस विदीर्ण करीत होते. अंबाऱ्यांनीं युक्त असलेले व पताका उभारलेले कांहीं वेगवान् महागज टक्कर देऊं लागले असतां त्या महागजांच्या दातांचे प्रहार सहन न झाल्यामुळें सामान्य गज विह्वल होऊन चीत्कार करूं लागले. कांहीं हत्ती उत्तम प्रकारें शिकविलेले

होते, ते मदोन्मत्त नसूनहि अंकुशाचा मार सहन करून मदोन्मत्त हत्तींशीं टक्कर देऊं लागले, पण त्यांच्यावर मदोन्मत्त गज प्रहार करूं लागतांच ते क्रौंच-पक्ष्यांप्रमाणें आक्रोश करीत दश-दिशांत पळत सुटले. कित्येक ऋष्टि, तोमर, नाराच यांनीं विद्ध झाल्यामुळें चीत्कार करीत गतप्राण होऊन पडले. कांहीं कर्कश शब्द करीत इतस्ततः धांवूं लागले.

त्या गजांचे पादरक्षक वीर, गदा, मुसळें, खड्ग, इत्यादि विविध आयुधें हातांत घेऊन परस्परांचा वध करण्याच्या इच्छेनें धांवत असलेले दृष्टीं पडले. ते वीर रक्तानें माखलेल्या तलवारी हातांत घेऊन शत्रूंच्या मर्मांवर आघात करीत असतां त्यांच्या आयुधांचा फार मोठा खणखणाट झाला. त्याचप्रमाणें जेथें तेथें गदा, मुसळें यांच्या प्रहारांनीं छिन्न भिन्न झालेल्या, तीक्ष्ण खड्गांनीं काप-लेल्या व हत्तींनीं दांतांनीं छेद केलेल्या, पायांनीं तुडविलेल्या आणि परस्परांच्या नांवांनीं आक्रोश करणाऱ्या सैनिकांचा फार मोठा कोलाहल ऐकूं येत होता. तो मरणोन्मुख जीवांचा आर्तस्वर अतिशय हृदयद्रावक होता. हंसासारख्या अतिशय वेगवान् अश्वावर आरूढ झालेले योद्धे सर्पासारखे तीक्ष्ण बाण सोडीत परस्परांस विद्ध करीत होते. कांहीं अश्वसादी आपल्या नतपर्व बाणांनीं वीरांच्या मस्तकांचा छेद करीत होते व बाणांच्या संमुख आलेल्या योद्ध्यांना गतप्राण करीत होते.

नवमेघासारखी कांति असलेले, सुवर्णभूषित मत्त गज अश्वांना आपल्या पायांखालीं चिरडून टाकीत होते. कांहीं गजांचीं गंडस्थलें व दोन्ही बाजू बाणांनीं विदीर्ण झाल्यामुळें ते विह्वल होऊन चीत्कार करूं लागले. ते अतिशय क्षुब्ध झाले व भयंकर संग्राम सुरू झाला. त्या श्रेष्ठ गजांनीं सैन्यांत सर्वभर धांवून आपल्या दंताग्रांनीं अश्वसादींसह अश्वांना उडवून दिलें, कांहीं मदो-न्मत्त गजांनीं अश्व व त्यांवरील योद्धे या दोघांनाहि आपल्या शुंडांनीं पाडून पायांखालीं तुडविले व ध्वजांसह रथसमूहास सोंडांनीं चिरडून टाकिले. अश्व-सादी व गजसादि यांनीं सोडलेले सर्पतुल्य शर शत्रूंचीं शरीरें विद्ध करीत होते. वीरांच्या उल्केसारख्या घोर शक्ति योद्ध्यांच्या पोलादी कवचांचा भेद करून आणि त्यांच्या व अश्वांच्या शरीरांचा छेद करून खालीं पडत होत्या. वाघ व चित्ते यांच्या कातड्यांनीं मढविलेल्या म्यानांतून चकचकीत खड्गें उपसून कांहीं महारथ शत्रूंच्या वीरांवर प्रहार करीत होते. कित्येक शत्रूंच्या पुढें निर्भयपणानें उभे रहात होते, कांहीं दांत-ओंठ खात होते व कोणी डाव्या

बाजूनें एकदम प्रहार करीत होते. कांहीं गज आपल्या सोंडांनीं अश्वांसह रथांना ओढीत धांवत होते.

हे राजन्, याप्रमाणें त्या समरांगणांत कोणी रथदंडाच्या खिळ्यांनीं विदीर्ण होऊन, कोणी शस्त्रांनीं छिन्न-भिन्न होऊन आणि कित्येक गज, अश्व व रथ यांच्या खालीं तुडविले जाऊन विह्वल झाले होते. कित्येक आपल्या पुत्रांच्या नांवांनीं, पुत्र पित्यांच्या नांवांनीं, भाचा मामाच्या नांवानें, मामा भाच्याच्या नांवानें, तर कांहीं शत्रूंच्याहि नांवानें आक्रोश करीत होते. त्यांतील बहुतेकांचे हात-पाय तुटले होते व शरीर छिन्न-भिन्न झाडें होतें. ते तृषार्त झाले होते व जीवितेच्छेनें आक्रोश करीत होते. कांहीं दुर्बल मनाचे योद्धे तृषेनें व्याकुळ होऊन भूमीवर पडले होते व ' कोणी तरी थोडेंसें पाणी द्या हो ' अशी दीन-वाणीनें जलाची याचना करीत होते. कित्येक रक्तानें माखलेले व क्षतांनीं विह्वल झालेले योद्धे स्वतःची व तुझ्या पुत्रांची निंदा करीत होते. दुसरे जे कांहीं शूर क्षत्रिय होते, ते हातांतील शस्त्र न टाकतां क्रोधानें शत्रूंवर तुटून पडत होते. ते दांत ओंठ खात परस्परांकडे भ्रुकुटी वक्र करून पहात होते. कांहीं बलाढ्य योद्धे समर्थ असूनहि शरार्त झाल्यामुळें निःशब्द होऊन पडले होते. कांहीं शूरांना मत्त गजांनीं रथांतून खालीं पाडविलें, त्यामुळें ते विरथ झालेले वीर अन्य रथस्थ योद्ध्यांची रथांत घेण्याविषयीं प्रार्थना करीत होते. त्यावेळीं ते रक्तानें माखलेले वीर पुष्पांनीं प्रफुल्ल झालेल्या पलाशवृक्षांप्रमाणें शोभले. त्या घोर संग्रामांत योद्ध्यांचा संहार होत असतां सर्वत्र दारुण आर्त-स्वर ऐकूं येऊं लागला. त्या रणधुमाळींत कोणी कोणास ओळखलें नाहीं. पित्यानें पुत्रावर प्रहार केले, पुत्रानें पित्याला गतप्राण केलें. मामानें भाच्याचा वध केला. भाच्यानें मामाला यमसदनीं पाठविलें. स्नेह्यानें स्नेह्यावर शस्त्र चालविलें व आप्तांनीं आप्तांना विद्ध केलें. याप्रमाणें त्या निर्मर्याद भयानक संग्रामांत कौरव-पांडवांचें युद्ध चाललें होतें. पांडवांची सेना भीष्मापर्यंत जेव्हां येऊन पोंचली, तेव्हां त्या नरश्रेष्ठाला पाहून ती कांपूं लागली. भीष्माच्या ध्वजा-वर पांच तारे असून तो रौप्य दंडावर उंच उभारलेला होता. अशा ध्वजानें युक्त असलेल्या सोनेरी रथांत बसलेला भीष्माचार्य मेरुपर्वतावरील चंद्राप्रमाणें शोभला. ६. ४. ४६.

अध्याय ४७ वा.

[१ भीष्माचें अभिमन्यूशीं युद्ध. २ उत्तराचा वध. ३ श्वेताशीं युद्ध.]

(१) **संजय**—हे महाराज, त्या दिवशीं पूर्वाह्ण संपून अपराह्ण प्रवृत्त झाला असतां तें वीर क्षयकर युद्ध अधिकच घोर झालें. त्यावेळीं तुझ्या पुत्राच्या आज्ञेनें दुर्मुख, कृतवर्मा, कृप, शल्य व विविंशति भीष्माचें संरक्षण करूं लागले. तेव्हां या पांच योद्ध्यांनीं ज्याचें रक्षण केलें आहे, अशा भीष्मानें निःशंकपणें शत्रू-सैन्यांत संचार केला. चेदि, काशि, करुष व पांचाल, यांच्या सैन्यांतून भीष्माचा तालध्वज वारंवार दिसूं लागला. त्या गांगेयानें वेगवान् बाणांनीं शत्रूंचीं मस्तकें, ध्वज व जूं यांसह रथ भग्न करून टाकिले. त्यावेळीं भीष्म रथमार्गांत जणुंकाय नृत्यच करीत होता. तेव्हां मर्मावर ताडन केल्यामुळें अनेक गज आर्त स्वरांनीं चीत्कार करूं लागले.

तें पाहून अभिमन्यु अतिशय क्षुब्ध झाला. त्यानें पिंगल वर्णाचे अश्व जोडलेल्या व सुवर्णानें भूषित असलेल्या रथांत बसून भीष्माशीं युद्ध आरंभिलें. त्याच्या रथावर कर्णिकाकार ध्वज शोभत होता. तो सौभद्रेय तालध्वज असलेल्या भीष्माशीं व त्याच्या संरक्षक पांच वीरांशीं युद्ध करूं लागला. त्यानें कृतवर्म्याला एका बाणानें व शल्याला पांच बाणांनीं विद्ध केलें आणि नऊ तीक्ष्ण शर प्रपिता-महावर सोडिले. एका बाणानें दुर्मुखाच्या ध्वजाचा छेद केला. कवचाचा भेद करणाऱ्या तीक्ष्ण नतपर्व बाणानें दुर्मुखाच्या सारथ्याचा शिरश्छेद केला. एक तीक्ष्ण बाण सोडून कृपाचें धनुष्य तोडून टाकिलें आणि दुसरे अनेक तीक्ष्ण शर सोडून इतर योद्ध्यांचा वध केला. त्यावेळीं त्या रणांगणांत तो क्रुद्ध झालेला वीर जणु काय नृत्यच करीत आहेसें भासलें. त्याचें तें हस्तचापल्य पाहून देवताहि संतुष्ट झाल्या. अभिमन्यूचें लक्ष्यवेधांतील प्राविण्य अनुभवून भीष्मादि सर्व रथी त्याला साक्षात् धनंजयच समजले. त्याचें तें गांडिवा-सारखेंच टणत्कार करणारें दिव्य धनुष्य दाही दिशांत चपलतेनें फिरत असतां अलातचक्राचाच भास झाला.

त्यावेळीं परवीरहा भीष्मानें अभिमन्यूवर नऊ वेगवान् शर सोडले व तीन भल्ल बाणांनीं त्याच्या ध्वजाचा छेद केला. तीन बाणांनीं सारथ्याला विद्ध केलें. त्याचप्रमाणें कृतवर्मा, कृप व शल्य यांनींहि त्याला शरांनीं विद्ध केलें. पण तो वीर यत्किंचित्‌हि कंपित न होतां मैनाक पर्वताप्रमाणें अचल राहिला. याप्र-

मार्णे भीष्म धार्तराष्ट्राच्या पांच महारथांनीं परिवेष्टित असतांहि त्या शूर अभिमन्यूनें शत्रूवर शरांचा वर्षाव केला. त्या योद्ध्यांच्या आयुधांचें आपल्या शरवृष्टीनें निवारण करीत भीष्मावर बाण सोडिले व सिंहनाद केला. तेव्हां भीष्माला शरांनीं जर्जर करणाऱ्या त्या वीराचें बाहुबल सर्वांच्या प्रत्ययास आलें. भीष्मानेंहि त्याच्या शरांचें निवारण केलें व त्यानें भीष्माच्या धनुष्यापासून सुटलेल्या बाणांचे तुकडे केले. नंतर त्या वीरानें नऊ अमोघ शर सोडून भीष्माचा ध्वज तोडून टाकिला. तेव्हां योद्ध्यांनीं फार मोठी गर्जना केली. सौभद्रानें विशिख बाणांनीं छिन्न केलेला ध्वज भूमीवर पडलेला पाहून भीमानें फार मोठ्यानें सिंहनाद केला. त्या प्रोत्साहनानें अभिमन्यु अतिशय हृष्ट झाला.

या घोर संग्रामांत पितामहानें अनेक दिव्य महाअस्त्रें सोडून अभिमन्यूला आच्छादून टाकिलें. तें मोठें अद्भुत युद्ध झालें. त्यावेळीं अभिमन्यूच्या रक्षणार्थ विराट, उत्तर, धृष्टद्युम्न, भीम, सात्यकि व पांच केकय भ्राते असे दहा पांडवांचे वीर धांवून आले. वेगानें चालून येणाऱ्या त्या योद्ध्यांना पाहून भीष्मानें धृष्टद्युम्नावर तीन व सात्यकीवर नऊ बाण सोडिले व आकर्ण धनुष्य ओढून सोडलेल्या तीक्ष्ण बाणानें भीमसेनाच्या ध्वजाचा छेद केला. भीमाचा तो श्रीमान् ध्वज सुवर्णाचा असून सिंहाच्या चिह्नानें युक्त होता. तो भीष्माच्या शरांनीं तुटून खालीं पडला. तें पाहून भीमानें तीन बाणांनीं पितामहास, एकानें कृपाचार्यास व आठांनीं कृतवर्म्यास वेध केला.

(२) याप्रमाणें भीष्माशीं घनघोर युद्ध चाललें असतां दुसरीकडे विराटपुत्र उत्तर आपल्या मत्त गजावर आरुढ होऊन मद्राधिप शल्यावर धांवून गेला. तेव्हां तो श्रेष्ठ गज आपल्या रथावर चाल करून येत आहे, असें पाहून शल्यानें अनेक शरांची वृष्टि करून त्याचा अप्रतिम वेग थांबविण्याचा यत्न केला, परंतु त्यामुळें त्याचें निवारण न होतां तो गजेंद्र अधिकच क्षुब्ध झाला. त्यानें शल्याच्या रथाचा रथदंड पायांखालीं दाबून त्याच्या चारी धिप्पाड अश्वांना तुडवून टाकिलें. याप्रमाणें अश्वांचा वध झाला असतांहि शल्य त्या अश्वरहित रथांतच बसून राहिला व त्यानें उत्तराचा अंत करणारी एक सर्पतुल्य लोहमय शक्ति त्यावर सोडिली. ती उत्तराच्या कवचाचा भेद करून त्याच्या शरीरांत शिरली, तेव्हां त्या विराटपुत्राला मूर्च्छा आली, त्याच्या दृष्टीपुढें अंधकार पसरला, त्याच्या हातांतून अंकुश व तोमर गळून तो गजस्कंधावरून खालीं पडला. तेव्हां शल्यानें रथांतून उतरून खड्ग हातीं घेतलें व त्या गजाची दीर्घ

शुंडा तोडून टाकिली. त्यावेळीं मर्मावर आघात झालेला तो श्रेष्ठ गज मोठ्यानें चीत्कार करून खालीं पडला व मृत्यु पावला. अशाप्रकारें पराक्रम करून शल्य कृतवर्म्याच्या श्रेष्ठ भास्वर रथावर चढला.

(३) त्यावेळीं उत्तराचा वध करून शल्य कृतवर्म्याच्या रथांत बसलेला पाहून विराटपुत्र श्वेत अतिशय क्रुद्ध झाला. तो उत्तराचा भ्राता हवीनें प्रज्वलित होणाऱ्या अग्नीप्रमाणें क्रोधानें संतप्त झाला. त्यानें आपलें विशाल धनुष्य आकर्ण ओढलें व तो बलीचा वध करणाऱ्या इंद्राप्रमाणें शल्यावर धांवून गेला. शल्य फार मोठ्या रथसमुदायानें परिवेष्टित होता. तरीहि श्वेत बाणांचा वर्षाव करीत शल्यापर्यंत जाऊन पोंचला. तेव्हां एखाद्या मत्त गजाप्रमाणें येत असलेल्या त्या वीराला पाहून तुझ्या पक्षांतील कोसलाधिप बृहद्बल, मगधाधिश जयत्सेन, शल्यपुत्र रुक्मरथ, अवंतीचे राजपुत्र विंद व अनुविंद, कांबोजचा सुदक्षिण आणि बृहत्क्षत्राचा सिंधुपति जयद्रथ हे सात रथी शल्याला मृत्युमुखांतून वांचविण्यासाठीं पुढें झाले व त्यांनीं श्वेताला वेढून टाकिलें. त्या साती योद्ध्यांचीं आकर्ण ओढलेलीं चित्र-विचित्र धनुष्यें मेघमंडलावरील विद्युल्लतेप्रमाणें चमकत होतीं. वर्षाकालीं वायूनें उडवून नेलेले मेघ पर्वतावर जशी जलवृष्टि करितात, तशी त्या सात वीरांनीं श्वेताच्या मस्तकावर शरवृष्टि केली.

तेव्हां क्षुब्ध झालेल्या त्या सेनापतीनें सात भल्ल बाणांनीं त्या सातीजणांचीं धनुष्यें तोडून टाकिलीं. तोंच एका निमेषार्धांत त्यांनीं दुसरीं धनुष्यें घेतलीं व श्वेतावर दुसरे सात बाण सोडिले. परंतु अमेयात्म्या श्वेतानें पुनः सात भल्ल बाण सोडून त्यांचीं धनुष्यें कापून टाकिलीं. त्या वेळीं त्या महारथांनीं सात रथशक्ति घेऊन भयंकर गर्जना करीत त्या श्वेताच्या रथावर सोडिल्या, परंतु महेंद्राच्या अशनीप्रमाणें प्रज्वलित असलेल्या त्या शक्ति त्याच्या रथापर्यंत येऊन पोंचण्यापूर्वींच परम अस्त्रवेत्त्या श्वेतानें सात तीक्ष्ण धारेचे भल्ल बाण सोडून छेदून टाकिल्या.

त्यानंतर श्वेतानें सर्व शरीराचें विदारण करणारा एक शर रुक्मरथावर सोडिला. तो वज्रासारखा तीव्र शर त्याच्या शरीराचा भेद करून निघून गेला. त्यामुळें रुक्मरथ मूर्च्छित होऊन रथांतच पडला. तेव्हां आंपला स्वामी संज्ञाशून्य होऊन निश्चेष्ट पडलेला पाहून त्याच्या सारथ्यानें सर्व लोकांच्या समक्ष

त्याचा रथ रणांगणांतून दूर नेला. नंतर श्वेतानें सुवर्णानें भूषित असलेले सहा शर घेऊन त्या सहा रथ्यांच्या रथावर सोडले व त्यांच्या ध्वजांचीं शिखरें तोडून टाकिलीं. त्यांचे अश्व व सारथि यांचा वध केला व तो राजपुत्र पुनः शल्यावर चालून गेला.

तो विराटाचा पुत्र शल्यावर धांवून जात आहे, हें पाहून तुझ्या सैन्यांत हाहाकार झाला. तेव्हां भीष्माला पुढें करून तुझा महाबल पुत्र सर्व सैन्यांसह श्वेताच्या रथाकडे धांवला व त्यानें मृत्युमुखांत पडलेल्या शल्याला वांचविलें. नंतर तुझ्या पुत्राचें व शत्रूचें अंगावर रोमांच आणणारें तुमुल युद्ध झालें. त्या युद्धांत रथ व गज यांनीं तें रणांगण व्यापिलें होतें. कुरुवृद्ध पितामहानें त्या वेळीं अभिमन्यु, भीमसेन, सात्यकि, कैकेय, विराट, धृष्टद्युम्न, हे नरश्रेष्ठ आणि चेदि व मत्स्य यांचीं सैन्यें यांवर शरांची वृष्टि केली. ६. ४. ४७.

अध्याय ४८ वा.

[१ श्वेताशीं तुमुलयुद्ध. २ श्वेताचा वध.]

(१) धृतराष्ट्र—हे संजया, महा धनुर्धर श्वेत शल्याच्या रथासमीप आला असतां कौरव, पांडव आणि शान्तनव भीष्म यांनीं काय केलें तें मला सांग.

संजय—राजन् त्यावेळीं सेनापति श्वेताला पुढें करून सहस्रावधि क्षत्रियश्रेष्ठ राजा युधिष्ठिराचें सामर्थ्य दाखविण्यासाठीं निघाले व श्वेताचें रक्षण करण्याच्या इच्छेनें ते महारथ शिखंडीला पुढें करून भीष्माच्या सुवर्ण-भूषित रथाकडे धांवून गेले. त्यावेळीं त्यांचें तुमुल युद्ध झालें. तुझ्या पुत्रांचा व शत्रूंचा तो संग्राम कसा झाला, तें मी तुला सांगतों, ऐक. त्या समयीं शांतनव भीष्मानें अद्भुत युद्ध केलें. त्यानें अनेक रथस्थ वीरांना नाहींसें करून टाकिलें. सूर्यासारख्या पराक्रमी भीष्मानें आपल्या शरजालांनीं सूर्यालाहि आच्छादून टाकिलें. उदय पावणारा रवि जसा अंधकाराला दूर घालवितो, तद्वत त्या तेजस्वी पितामहानें आसमंतात् असलेल्या शत्रुसैन्यास दूर पळविलें. क्षत्रियांचा अंत करणारे असंख्य बाण सोडून त्यानें शेकडों वीरांच्या मस्तकांचा छेद केला.

हे विशांपते, त्या वीरानें वज्रानें पर्वतांचा जसा छेद करावा, तसें बाणवृष्टीनें कांटेरी कवचें धारण केलेल्या मत्त गजांना खालीं पाडविलें. त्या घनघोर संग्रामांत रथांत रथ अडकून राहिले. कांहीं चपल अश्वांनीं आपले रथ नेऊन दुसऱ्या रथांवर आपटले. कांहीं योद्धे मृत झाले असूनहि आपल्या आयुधांसह तसेच अश्वांच्या पाठीवर लोंबकळत राहिले. त्यांच्यासह ते अश्व इतस्ततः धांवत होते. पाठीवर भाते बांधलेले व कमरेला तरवारी असलेले सहस्रावधि वीर मस्तकें तुटल्यामुळें भूमीवर शयन करीत होते. कांहीं सैनिक त्वेषानें परस्परांवर धांवत असतां विद्ध होऊन वाटेंतच पडत होते व पुनः उठून शत्रूंवर चालून जात असतां त्यांचें शत्रुसैनिकांशीं द्वंद्वयुद्ध जुंपत होतें व दोघेहि क्षतांनीं व्याकुल होऊन रणांगणावर लोळत पडत होते. कांहीं योद्धे आयुधांनीं सज्ज असतांहि शत्रूंकडून कपटानें शरपीडित होत्साते प्राण सोडीत होते. कांहीं सादिरहित अश्वांना मत्त गज सोंडांनीं आपटीत होते व कांहीं रथी आपल्या रथाखालीं विद्ध होऊन भूमीवर पडलेल्या अनेक जीवांना तुडवीत चालले होते. रथावरील रथी व सारथि हे दोघेहि शत्रूंकडून विद्ध झाले असतां जेव्हां मृत होऊन पडले, तेव्हां तो रथहि काष्ठवत् भूमीवर पडला.

हे महाराज, याप्रमाणें तुमुल युद्ध प्रवृत्त झालें असतां सर्व दिशा धूलीनें आच्छादित झाल्या. पुढली वस्तूहि दिसेनाशी झाली. त्यावेळीं धनुष्याच्या टणत्कारावरून प्रतियोद्धा ओळखावा लागत असे आणि समीप आलेल्या योद्ध्याच्या स्पर्शानें त्याची ओळख पटत असे. वीर परस्परांस आह्वान करून रणगर्जना करीत होते. परंतु धनुष्याचे टणत्कार, नगाऱ्यांचा ध्वनि व सैन्याचा प्रचंड कोलाहल यांत तो शब्दहि परस्परांच्या कांनीं पडत नव्हता. त्यामुळें युद्ध करणारे वीर परस्परांस आपलें नाम व गोत्र कथन करीत असतां तेंहि मला ऐकूं आलें नाहीं.

त्या संग्रामांत भीष्माच्या धनुष्यापासून सुटलेले शर आर्त झालेल्या वीरांचीं मनें कंपित करीत होते. त्या समरांत पिता पुत्राला व पुत्र पित्याला ओळखीत नव्हता. ज्यांचीं रथचक्रें मोडलीं आहेत, रथदंड तुटले आहेत, धुरा भग्न झाल्या आहेत व अश्व हत झाले आहेत, अशा रथांत बसलेले वीर सारथ्यांसह सरळ चालले होते. याप्रमाणें विरथ झालेले योद्धे समंततः धांवत असलेले दिसत होते. भीष्म शत्रूंचा संहार करीत चालला असतां त्या युद्धांत अक्षत

असा कोणीच दिसला नाहीं. गज हत झाले होते, त्यांचीं मस्तकें छिन्नभिन्न झालीं होतीं व अश्वांच्या मर्मांचा छेद होऊन ते मृत होऊन पडले होते.

त्या महायुद्धांत श्वेतानेंहि शेकडों राजपुत्र व रथी यांचा वध करून आणि आपल्या तीक्ष्ण बाणांनीं वीरांचीं मस्तकें तोडून कौरवांचा पुष्कळच क्षय केला. रथ, रथचक्र, रथकूबर, पताका, छत्रें, धनुष्यें, विविध आयुधें, गज, अश्व आणि नर यांचा समुदाय, अशा सहस्रावधि वस्तूंचा श्वेतानें नाश केला. त्यावेळीं आम्ही सर्व श्वेताच्या भयानें त्याच्या रथापासून दूर पळालों. म्हणूनच जिवंत राहिलों व मी आज तुला पाहूं शकलों. भीष्माच्या संरक्षणार्थ असलेले सर्व कौरव श्वेत बाणांचें अतिक्रमण करून दूर अंतरावर उभे असलेले आमच्या दृष्टीं पडले.

पण त्या दीन होण्याच्या प्रसंगींहि दीन न होणारा असा पितामह भीष्म हा एकच योद्धा आमच्या पक्षांत होता. तो एकटाच नरव्याघ्र श्वेतासमोर मेरु पर्वताप्रमाणें अचल उभा राहिला. तो महाधनुर्धर भीष्म आपल्या तीक्ष्ण शरांनीं युद्धांत प्राण्यांना जीवितापासून विमुक्त करीत असतां शिशिर ऋतूच्या शेवटीं आपल्या प्रखर किरणांनीं जीवांचे प्राण हरण करणाऱ्या तेजस्वी सूर्याप्रमाणें भासला. वज्रपाणि इंद्र जसा असुरांचा नाश करतो, तसा तो पितामह अनेक शरांची वृष्टि करून शत्रूंचा संहार करीत होता. याप्रमाणें भीष्मानें रणांगणांत शरवर्षाव करतांच श्वेताचे संरक्षक सर्व वीरहि त्याला सोडून दूर पळाले. आपल्या संघांतून टाकून दिल्याप्रमाणें ते जरी श्वेताला त्या दारुण रणभूमीवर एकटाच सोडून गेले, तरी तो शूर श्वेत तेथून हालला नाहीं.

तेव्हां आपल्यापुढें शत्रूंचा एकच वीर उभा आहे, हें पाहून भीष्म संतुष्ट झाला. तो दुर्योधनाचें प्रिय करणारा भीष्म आपल्या दुस्त्यज प्राणांवर उदार झाला व निर्भयपणें पांडवांच्या सेनेचा संहार करूं लागला. तें पाहून पांडव खिन्न झाले. सेनापति श्वेत सेनेवर प्रहार करीत आहे, हें पाहून तुझा पिता देवव्रत त्याच्यावर धांवून गेला. तेव्हां त्यानें भीष्माला शरांनीं झांकून टाकिलें व भीष्मानेंहि श्वेताला शरौघानें आच्छादित केलें. ते दोघे बलाढ्य गजांप्रमाणें मत्त होते. वृषभाप्रमाणें गर्जना करीत होते व व्याघ्राप्रमाणें क्षुब्ध होऊन परस्परांवर प्रहार करीत होते. ते पुरुषश्रेष्ठ अस्त्रांनीं अस्त्रांचें निवारण करीत होते. याप्रमाणें परस्परांच्या वधाची इच्छा करणारे भीष्म व श्वेत यांचें युद्ध प्रवृत्त झालें.

त्या दिवशीं श्वेतानें जर रक्षण केलें नसतें, तर परम क्रुद्ध झालेल्या भीष्मानें आपल्या शरवृष्टीनें एका दिवसांत पांडवांच्या सर्व सेनेचा नाश केला असता. श्वेतानें पितामहाचा पराभव केलेला पाहून पांडवांना हर्ष झाला व दुर्योधनाला खेद झाला. त्यानंतर नृपालांनीं परिवेष्टित झालेला दुर्योधन क्रुद्ध होऊन सैन्यासह पांडवांच्या सेनेवर धांवून गेला. त्याच्याच प्रेरणेनें दुर्मुख, कृतवर्मा, कृप व शल्य हे चौघे वीर भीष्माच्या संरक्षणार्थ त्याच्या समीप आले.

तेव्हां दुर्योधनादि सर्व कौरव पांडवसेनेचा संहार करीत आहेत, हें पाहून श्वेतानें गांगेयाला सोडिलें व वायु जसा वृक्षांचें उन्मूलन करून त्यांना भूमीवर पाडवितो, तसा तो त्वरेनें तुझ्या सैन्याचा नाश करूं लागला आणि तुझ्या सैन्याला पळवून लावल्यावर तो क्रोधानें संतप्त झालेला विराटपुत्र पुनरपि भीष्माकडे वळला. बाणाच्या दीप्तीनें शोभणाऱ्या त्या दोघां परस्परवधेच्छु महाबलाढ्य महात्म्यांचें वृत्र व वासव यांच्यासारखें युद्ध जुंपलें. श्वेतानें आपलें धनुष्य आकर्ण ओढून भीष्मावर सात बाण सोडिले. तेव्हां एक मत्त गज जसा दुसऱ्या मत्त गजाचें निवारण करितो, त्याप्रमाणें भीष्मानें मोठ्या त्वरेनें नतपर्व बाण सोडून आपल्या पराक्रमानें त्याच्या पराक्रमाचें निवारण केलें.

परंतु श्वेतानें त्याच्यावर पंचवीस बाण सोडून अद्भुत कर्म केलें. तेव्हां भीष्मानें त्याला दहा बाणांनीं विद्ध केलें. तथापि तो वैराटि यत्किंचित्हि कंपित झाला नाहीं. पर्वताप्रमाणें निष्कंप राहिला. त्या क्रुद्ध झालेल्या राजपुत्रानें जिभल्या चाटीत हंसत हंसतच नऊ शर सोडले व भीष्माचें धनुष्य तोडून टाकिलें. नंतर एका बाणानें शांतनवाच्या ध्वजाचें शिखर खालीं पाडविलें, त्यावेळीं भीष्माचा ध्वज खालीं पडलेला पाहून 'भीष्म श्वेताच्या अधीन होऊन मरण पावला,' असेंच तुझे पुत्र समजले आणि महात्म्या भीष्माचा तालकेतु पडलेला पाहून पांडवांनीं संतुष्ट होऊन शंख वाजविले. तेव्हां दुर्योधनानें त्वेषानें स्वसैन्याला अशी आज्ञा केली—" हे वीरहो, तुम्ही सर्व सज्ज होऊन भीष्माचें सर्व बाजूंनीं संरक्षण करा. आपल्या समक्ष शूर शांतनवाला श्वेताच्या हातून मृत्यु येतां कामा नये, हें मी तुम्हांला सत्य सांगत आहें."

राजाची ही आज्ञा ऐकून कौरवांकडील महारथ बाह्लीक, कृतवर्मा, चित्रसेन, विविंशति, कृप, शल्य, शल, जलसंध व विकर्ण हे चतुरंग सैन्यासह

मोठ्या त्वरेनें पुढें सरसावले व ते भीष्माचें रक्षण करूं लागले. त्या सर्वांनीं श्वेतावर बाणांचा वर्षाव चालविला. तथापि युद्धकुशल श्वेतानें आपलें अप्रतिम हस्तलाघव प्रकट करीत त्यांच्यावर शरवृष्टि केली, गजाच्या कळपाचें निवारण करणाऱ्या सिंहाप्रमाणें त्या सर्वांचें एकट्यानें निवारण केलें व भीष्माचें धनुष्य तोडून टाकलें, तेव्हां भीष्मानें दुसरें धनुष्य घेऊन तीक्ष्ण कंकपत्र शरांनीं श्वेताला विद्ध केलें. त्यावेळीं तो सेनापति श्वेत अतिशय क्षुब्ध झाला व त्यानें क्रुद्ध होऊन भीष्माला अनेक लोखंडी बाणांनीं पीडिलें.

त्यावेळीं सर्व लोकांतील धनुर्धरश्रेष्ठ व युद्धकुशल अशा पितामहाचेंहि श्वेतानें निवारण केलेलें पाहून दुर्योधन व्यथित झाला. तुझें सर्व सैन्य भयानें हतबल झालें व श्वेतबाणांनीं विद्ध झालेल्या भीष्माला पाहून आतां पितामह श्वेताच्या हातून मरण पावणार, असेंच सर्व मानूं लागले. परंतु आपला ध्वज मोडला व सेना मागें हटत आहे, हें पाहून देवव्रत भीष्म अतिशय संतप्त झाला आणि त्या तुझ्या पित्यानें श्वेतावर शरवर्षाव चालविला. पण त्या सर्वांचेंहि निवारण करून श्वेतानें पुनः भीष्माचें धनुष्य तोडून टाकिलें. तेव्हां क्रोधसंतप्त झालेल्या भीष्मानें दुसरें अतिशय दृढ धनुष्य घेतलें व तीक्ष्ण धारेचे सात बाण सोडले. त्यांतील चार बाणांनीं त्या सेनापतीच्या अश्वांचा संहार केला, दोन बाणांनीं ध्वजाचा छेद केला व सातव्या भल्ल बाणानें त्याच्या सारथ्याचा शिरच्छेद केला. तेव्हां आपला सारथि अश्वांसह हत झालेला पाहून त्या महाबलाढ्य श्वेतानें रथांतून खालीं उडी टाकिली व क्रोधाधीन झालेला तो रथी व्याकुल झाला.

तेव्हां रथिश्रेष्ठ श्वेत विरथ झाला आहे, असें पाहून पितामहानें त्याच्यावर सर्व बाजूंनीं तीक्ष्ण बाणांचा वर्षाव केला. भीष्माच्या शरांनीं ताडित झालेल्या श्वेतानें आपलें धनुष्य रथांत ठेविलें व सुवर्णाची शक्ति हातांत घेतली. ती कालदंडासारखी घोर शक्ति महाभयानक होती. अशा प्रकारची मृत्यूची जिह्वाच असलेली ती शक्ति हातांत घेऊन निश्वास टाकीत श्वेत भीष्माला म्हणाला—'थांब, थांब, आतां सज्ज हो, माझा पुरुषार्थ पहा व युद्ध कर.'

असें बोलून पांडवांचें हित चिंतिणाऱ्या व तुझ्या अनिष्टाची इच्छा करणाऱ्या त्या श्वेतानें ती भुजगोपम शक्ति भीष्मावर सोडिली. श्वेताच्या हातांतून सुटलेली ती शक्ति कात टाकलेल्या सर्पाप्रमाणें तेजस्वी व कालदंडासारखी प्रका-

णारी होती. ती शक्ति वेगानें भीष्माकडे येत आहे, हें पहातांच तुझे पुत्र हाहाकार करूं लागले. परंतु तुझा पिता देवव्रत मात्र यत्किंचित्‌हि भ्रांत झाला नाहीं.

अग्निज्वालांनीं संवृत्त झालेली ती शक्ति प्रदीप्त उल्केप्रमाणें अंतरिक्षांतून येत आहे, असें पहातांच शान्तनवानें आठ तीक्ष्ण बाण सोडून त्या शक्तीचे नऊ तुकडे करून टाकिले. याप्रमाणें त्या शक्तीचा नाश झालेला पहातांच तुझे पुत्र आनंदानें उच्च स्वरानें गर्जना करूं लागले. श्वेत क्रोधानें देहभान विसरला. कालानेंच त्याची मति कुंठित झाली व त्याला क्षणभर आपलें कर्तव्य सुचेनासें झालें. तो भ्रांत झाला आणि कांहीं विचार न करतां त्यानें भीष्माचा वध करण्याच्या निश्चयानें हंसतच गदा हातीं घेतली. त्यावेळीं हातांत दंड घेतलेल्या अंतकाप्रमाणें त्याचे नेत्र क्रोधानें आरक्त झाले होते. पर्वतावरून वेगानें वहाणाऱ्या जलौघाप्रमाणें तो श्वेत मोठ्या त्वरेनें भीष्मावर धांवून गेला. तेव्हां वेगानें येणाऱ्या त्या गदेचें निवारण करणें शक्य नाहीं, हें जाणून प्रहार चुकविण्यासाठीं पितामह तत्क्षणीं भूमीवर बसला. क्रोध संतप्त झालेल्या श्वेतानें आपली गदा गरगरा फिरवून कुबेराप्रमाणें मोठ्या वेगानें भीष्माच्या रथावर फेंकली. तेव्हां भीष्मवधार्थ योजिलेल्या त्या गदेनें त्याचा रथ, ध्वज, अश्व, रथदंड व सारथि या सर्वांचा चुराडा करून टाकिला.

त्यावेळीं भीष्माला विरथ झालेलें पाहून शल्यादि कौरव त्याच्याकडे धांवत गेले. भीष्मानें दुसऱ्या रथांत बसून आपलें धनुष्य आकर्ण ओढलें व तो गांगेय हंसतच श्वेताकडे हळुहळू निघाला. इतक्यांत त्यानें आपल्या हिताची अशी आकाशवाणी ऐकली—"भीष्मा, भीष्मा, त्वरा कर. तुला जय मिळण्याचा हाच काल विश्वकर्म्यानें पूर्वींच नियत केलेला आहे. यास्तव आतां सत्वर यत्न कर. वेळ घालवूं नको." देवदूतांचें हें भाषण ऐकून भीष्म संतुष्ट झाला व श्वेतवधाला सज्ज झाला.

इकडे श्वेत विरथ होऊन भूमीवरच स्थित आहे, हें पाहून पांडवांकडील सात्यकि, भीमसेन, धृष्टद्युम्न, कैकेय, धृष्टकेतु व अभिमन्यु हे सर्व रथिश्रेष्ठ त्याच्या रक्षणार्थ धांवून आले आणि ते मोठ्या वेगानें भीष्मावर चालून गेले. त्यावेळीं पर्वत जसा जलौघाचें सहज निवारण करितो, त्याप्रमाणें भीष्मानें द्रोण, शल्य व कृप यांच्या साह्यानें त्या सर्वांचें निवारण केलें. भीष्म पांडवांच्या सर्व

योद्ध्यांचा निरोध करीत आहे, हें पाहून श्वेतानें आपलें खड्ग उपसलें व भीष्माचें धनुष्य तोडून टाकिलें. परंतु देवदूतांचें वचन ऐकून तुझ्या पित्यानें श्वेतवधाचा निश्चय केला. तें भग्न झालेलें धनुष्य टाकून त्यानें इंद्राच्या धनुष्यासारखें दुसरें दृढ धनुष्य घेतलें, तें एका क्षणांत सज्ज केलें व भीमसेनादि नरव्याघ्रांनीं परिवेष्टित असलेल्या सेनापति श्वेतावर मोठ्या वेगानें चाल केली.

(२) इतक्यांत प्रतापवान् भीमसेन पुढें झाला, त्याचें निवारण करण्यासाठीं भीष्मानें त्याच्यावर साठ बाण सोडिले. अभिमन्यूवर तीन, सात्यकीवर शंभर, धृष्टद्युम्नावर वीस व कैकेयावर पांच बाण सोडून त्या सर्वांचें निवारण केलें व तो देवव्रत श्वेतावर धांवून गेला. त्या बलाढ्य गांगेयानें मृत्यूसारखा एक दुरासद शर काढला व तो ब्रह्मास्त्रानें मंत्रून धनुष्याला जोडला. त्यावेळीं देव, गंधर्व, पिशाच, उरग व राक्षस, हे सर्व त्या शराकडे पाहूं लागले. तो अस्त्रयुक्त शर भीष्माच्या धनुष्यापासून सुटतांच मोठ्या वेगानें श्वेताच्या कवचाचा भेद करून त्याच्या हृदयांत शिरला व तें भेदून प्रज्वलित अशनीप्रमाणें भूमीवर पडला. त्यावेळीं आदित्य जसा आपली प्रभा बरोबर घेऊन अस्ताला जातो, त्याप्रमाणें तो देदीप्यमान बाण श्वेताच्या शरीरांतून त्याचे प्राण घेऊन गेला.

हे राजा, पर्वताचें शिखर जसें पडावें तसें भीष्माकडून वध पावलेलें तें श्वेताचें धिप्पाड शरीर खालीं पडलेलें आम्हीं पाहिलें. त्यावेळीं पांडव आणि महारथ क्षत्रिय अत्यंत शोकमग्न झाले आणि तुझे पुत्र व कौरव संतुष्ट झाले. श्वेत मृत झालेला पाहून तुझ्या दुःशासन पुत्रानें रणवाद्यें वाजविलीं व तो आनंदानें नाचूं लागला. रणधुरंधर भीष्मानें श्वेतासारख्या धनुर्धराचा त्या युद्धांत वध केल्याचें पाहून शिखंडिप्रभृति रथ्यांचाहि थरकांप झाला.

याप्रमाणें विराटाचा सेनापति हत झालेला पाहून धनंजय व केशव यांनीं आपलीं सैन्यें हळुहळू परत फिरविलीं. तेव्हां तुझ्या पुत्रांनींहि वारंवार आरोळ्या देत आपलें सैन्य परतविलें. त्यावेळीं पार्थ त्या द्वैरथ युद्धांत झालेल्या श्वेताच्या वधाचा विचार करीत अतिशय खिन्न होऊन परत फिरले. ६. ४. ४८.

अध्याय ४९ वा.

[१ धृतराष्ट्राचा प्रश्न. २ शंखाचें भीष्माशीं युद्ध. ३ प्रथमदिन युद्धसमाप्ति.]

(१) **धृतराष्ट्र**—हे संजया, संग्रामांत सेनापति श्वेत हत झाला असतां पांडवांसह पांचालांनीं काय केलें ! खरोखर हें युद्ध कोणालाच रुचत नव्हतें. भीष्म, कृप व गांधारी हीं त्याचा वेळोवेळीं निषेधच करीत आलीं. मलाहि तें मान्य नव्हतें. वासुदेव, धर्मराज, भीमार्जुन व नकुलसहदेव यांनाहि तें संमत नव्हतें. हे संजया, गांधारी, विदुर, जामदग्न्य राम, महात्मा व्यास व मी स्वतःहि नित्य दुर्योधनाचें निवारण करीत होतों, पण त्यानें आमच्या बोलण्याकडे लक्ष दिलें नाहीं. पापी शकुनि, कर्ण व दुःशासन यांच्याच मतानें चालणाऱ्या त्या दुर्मतीनें पांडवांचा यत्किंचित्हि विचार केला नाहीं, त्याचाच हा परिणाम आतां भोगावा लागत आहे व या दुराग्रहामुळेंच त्यानें घोर अनर्थ स्वतःवर ओढवून घेतला आहे, असें मला वाटतें.

भीष्माच्या विजयानें व श्वेताच्या वधानें दुर्योधनाला जरी संतोष वाटला असला, तरी कृष्णासहित पार्थानें क्रुद्ध होऊन काय केलें ! बा सूता, मला अर्जुनाचें अतिशय भय वाटत आहे. माझें मन भयभीत झालें आहे, तें शांत होत नाहीं. तो शूर धनंजय क्षिप्रकारी आहे. तो आपल्या शरांनीं शत्रूंचीं शरीरें छिन्न-भिन्न करून टाकील. तो इंद्रपुत्र उपेंद्रासारखा आहे. त्याचें सामर्थ्य साक्षात् इंद्रतुल्य आहे. त्याचा अमोघ क्रोध व संकल्प पाहून तुमच्या मनाची स्थिति काय झाली ? त्याचप्रमाणें तो वेदवेत्ता, शूर व इंद्रास्त्रवेत्ता आहे. त्याची कांति प्रज्वलित सूर्याप्रमाणें आहे. तो शत्रूवर तुटून पडला कीं विजयीच होतो. वज्रासारख्या दुःसह अस्त्रांचा प्रयोग करण्यांत तो निष्णात आहे. तो महारथ खड्गक्षेप करण्यांतहि प्रवीण आहे. त्याचा सिंहनादहि शत्रूला भयभीत करीत असतो. अशा प्रकारचा तो असामान्य योद्धा आहे.

त्याचप्रमाणें श्वेत युद्धांत पडलेला पाहून महाप्राज्ञ, बलाढ्य धृष्टद्युम्नानें काय केलें ? हे संजया, पूर्वींचे अपराध व आतां झालेला हा सेनापतीचा वध यांच्या योगानें महात्म्या पांडवांच्या मनांतील क्रोध अधिकच प्रज्वलित झाला असेल, असेंच मला वाटतें. हे संजया, त्यांच्या क्रोधाचा विचार करूं लागलों कीं

१ या पुढील सहा श्लोक परस्परविसंगत असल्यामुळें त्यांचा संबंध लागत नाहीं. यास्तव भाषांतरांत ते श्लोक सोडले आहेत.

रात्रंदिवस माझ्या मनाला शांति प्राप्त होत नाहीं. खरोखर दुर्योधनाच्या दुष्कृतीचें हें फल आहे. संजया, तें महायुद्ध पुढें कसें झालें तें मला सांग.

(२) **संजय**—हे राजन्, स्वस्थ हो आणि मन स्थिर करून ऐक. हा सर्व महान् अपराध तुझा आहे. तूं व्यर्थ तो पुत्रावर लादीत आहेस, पण त्यांत दुर्योधनाचाच दोष नाहीं. जल वाहून गेल्यावर बांध घालावा किंवा घराला अग्नीनें भस्मसात् केल्यानंतर जशी विहीर खणावी, त्याप्रमाणें तुझें हें वर्तन आहे. हे राजा, त्या दारुण दिवशीं पूर्वाह्णानंतर पुनः तुझ्या पुत्रांचें पांडवांशीं घोर युद्ध प्रवृत्त झालें.

विराटाचा सेनापति श्वेत हत होऊन पडला व शल्य कृतवर्म्यासह रथांत स्थित आहे, हें पाहून शंख अतिशय क्रुद्ध झाला. हवीनें प्रज्वलित होणाऱ्या अग्नीप्रमाणें त्याचा संताप वाढला व त्या बलाढ्य वीरानें आपलें शक्रचापासारखें प्रचंड धनुष्य आकर्ण ओढलें आणि तो त्या मद्राधिपाच्या वधेच्छेनें त्याच्या रथाकडे धांवला. त्याच्या सभोंवार फार मोठा रथसंघ त्याचें संरक्षण करीत होता. त्याच्यासह शर वर्षाव करीत तो शल्याच्या रथापाशीं जाऊन पोंचला.

तेव्हां मत्त गजासारखा ज्याचा पराक्रम आहे, असा शंख शल्यावर तुटून पडत असलेला पहातांच ‘तो मद्रराज आतां मृत्यूच्या दाढेंतच सांपडला आहे’ असें तुझ्याकडील योद्ध्यांना वाटलें व बृहद्बल, जयत्सेन, शल्याचा मानलेला पुत्र रुक्मरथ, अवंतीचे दोघे भ्राते विंदानुविंद, सुदक्षिण व सिंधुपति जयद्रथ, या सात रथश्रेष्ठांनीं समंततः शंखाचें निवारण केलें. त्या वीरांचीं आकर्ण ओढलेलीं चित्र-विचित्र धनुष्यें मेघांतील विद्युल्लतेप्रमाणें शोभत होतीं. ग्रीष्म ऋतूच्या अंतीं वायूनें उडवून दिलेले मेघ जशी पर्वतावर जलवृष्टि करितात, तशी त्या वीरांनीं शंखाच्या मस्तकावर शरवृष्टि केली.

तेव्हां क्रुद्ध झालेल्या त्या सेनापतीनें मोठ्यानें सिंहनाद करून सात तीक्ष्ण भल्लबाण सोडले व त्या सर्वांचीं धनुष्यें तोडून टाकिलीं. तें पाहून महाबाहु भीष्मानें मेघाच्या गडगडाटासारखी प्रचंड गर्जना केली व तो आपलें दीर्घ धनुष्य हातांत घेऊन शंखावर धांवून गेला. त्यावेळीं वेगानें येणाऱ्या त्या बलाढ्य धनुर्धराला पाहून झंझावातांत सांपडलेल्या नौकेप्रमाणें पांडवी सेना त्रस्त झाली.

तें पाहून अर्जुन पुढें सरसावला आणि 'आज शंखाचें भीष्मापासून रक्षण केलें पाहिजे' असें बोलून त्याच्या पुढें जाऊन उभा राहिला व त्यांचें तुमुल युद्ध जुंपलें. युद्ध करणाऱ्या योद्ध्यांनीं फार मोठा हाहाकार केला. दोन तेजें एकत्र व्हावीं, त्याप्रमाणें त्या दोघांचें युद्ध पाहून सर्व लोक विस्मित झाले. इतक्यांत शल्य हातांत गदा घेऊन रथांतून खालीं उतरला व त्यानें शंखाच्या चारी अश्वांना गतप्राण केलें. तेव्हां शंख आपल्या अश्वरहित रथांतून त्वरेनें खालीं उतरला व हातांत खड्ग घेऊन जेव्हां अर्जुनाच्या रथावर चढला, तेव्हां तो स्वस्थ झालेला दिसला. त्यावेळीं भीष्माच्या हातून सुटणाऱ्या बाणांनीं भूमि व अंतरिक्ष व्यापून टाकिलें. त्या प्रहार करणारांतील श्रेष्ठ भीष्मानें पांचाल, मत्स्य, केकय व प्रभद्रक यांचे असंख्य योद्धे शरवृष्टीनें विद्ध करून पाडले.

हे राजन्, नंतर भीष्म अर्जुनाला सोडून सेनेनें परिवेष्टित असलेल्या पांचाल्य द्रुपदाकडे वळला व त्यानें त्या प्रिय संबंधी जनांना शरांनीं आच्छादित केलें. शिशिर-ऋतूच्या शेवटीं अग्नीनें दग्ध होणाऱ्या वनाप्रमाणें द्रुपदाचें सैन्य शरांनीं दग्ध होत असलेलें दिसलें. त्यावेळीं भीष्म त्या समरांगणांत निर्धूम अग्नीप्रमाणें निर्भय स्थित होता. मध्याह्न समयीं प्रखर सूर्याकडे जसें पहावत नाहीं, तसें त्यावेळीं त्या तेजस्वी पितामहाकडे पहाण्यास पांडव समर्थ झाले नाहींत. थंडीनें गारठलेल्या गायींप्रमाणें भयपीडित झालेले पांडव समंततः पाहूं लागले. परंतु त्यांना कोणी त्राता दिसेना. ती युधिष्ठिराची सेना सिंहानें विदीर्ण केलेल्या गोपालांच्या शुभ्र गायींप्रमाणें हतबल झालेली दिसूं लागली.

याप्रमाणें पांडवांचें कांहीं सैन्य नाश पावलें, कांहीं पळालें, कांहीं निरुत्साह झालें व कांहीं मृदित झालें असतां पांडवसेनेंत फार मोठा हाहाकार उडाला. भीष्मानें आपल्या मंडलाकार धनुष्यांपासून प्रदीप्त ज्वालांसारखे व सर्पांप्रमाणें प्राणांतक बाण सोडून सर्व दिशा एक करून टाकिल्या व पांडवांच्या रथ्यांना नामनिर्देशपूर्वक सावधान करून हत केलें.

(३) अशाप्रकारें सर्व सैन्य मृदित व विद्ध होऊन इतस्ततः पसरलें असतां आदित्य अस्ताला गेला. कांहीं दिसेनासें झालें. तेव्हां भीष्मानें युद्ध थांबविण्याविषयीं स्वसैन्याला उच्च स्वरानें आज्ञा केली, ती ऐकून पांडवांनींहि त्या महायुद्धापासून आपलें सैन्य परत फिरविलें. ६. ४. ४९.

श्रीमन्महाभारतार्थ

(महाभारताचें मराठी सुबोध भाषांतर.)

सप्तम खंड

६ भीष्मपर्व—(पुढें चालू)

भीष्मवधपर्व ४.

अध्याय ५० वा.

[१ युधिष्ठिराचा विषाद. २ कृष्णानें केलेलें त्याचें समाधान. ३ युधिष्ठिरानें धृष्टद्युम्नाला केलेली कौरववधाची आज्ञा. ४ क्रौञ्चव्यूहाचें वर्णन.]

(१) संजय—हे भरतश्रेष्ठा, याप्रमाणें युद्धाचा पहिला दिवस संपून सर्व सैन्यें विश्रांतीसाठीं आपापल्या शिबिरांत परत गेलीं. तेव्हां भीष्माचा युद्धांतील उत्साह पाहून दुर्योधन संतुष्ट झाला. इकडे युधिष्ठिर आपल्या पराभवानें अतिशय शोकाकुल झाला होता. तो आपले सर्व भ्राते व इतर नराधिप यांच्यासह जनार्दनाकडे आला आणि भीष्माचा पराक्रम पाहून उद्विग्न मनानें कृष्णाला असें म्हणाला—" हे कृष्णा, भीष्माचा पराक्रम किती भयंकर आहे, पहा ! ग्रीष्म-ऋतूंत तृण जाळणाऱ्या दावानलाप्रमाणें त्यानें माझें सैन्य आपल्या शरांनीं दग्ध करून टाकिलें. हवीनें प्रदीप्त होणाऱ्या अग्नीप्रमाणें तो माझें सैन्य जणुं काय गिळून टाकितो. अशा स्थितींत त्या महात्म्याकडे वर दृष्टि करून पहाण्यास तरी आम्ही कसे समर्थ होऊं ! त्या बलाढ्य नर-श्रेष्ठानें रणांगणांत जेव्हां शरवृष्टि चालविली, तेव्हां माझें सर्व सैन्य दश-दिशांत पळत सुटलें.

हे वासुदेवा, क्रुद्ध झालेला यम किंवा इंद्र यांनाहि प्रसंगीं जिंकतां येईल, पाश धारण करणाऱ्या वरुणाचा किंवा गदाधर कुबेराचाहि युद्धांत पराभव करतां येईल, परंतु या महातेजस्वी भीष्माला युद्धांत जिंकतां येणें शक्य नाहीं. खरोखर मी भीष्माशीं युद्धाला प्रवृत्त होऊन नौकारहित अशा अगाध जलांत मग्न झालों, हें माझें बुद्धिदौर्बल्यच होय. हे केशवा, या सर्व पृथ्वीपालांना भीष्माच्या हातीं देऊन त्यांना मृत्यूच्या मुखांत लोटणें मला योग्य वाटत नाहीं. त्यापेक्षां मी वनांत निघून जातों. तेथेंच जीवित कंठणें मला श्रेयस्कर वाटतें. हा महा अस्त्रवेत्ता भीष्म माझ्या सैन्याचा क्षय करील. पतंग ज्या-प्रमाणें स्वतःच्याच विनाशासाठीं प्रज्वलित अग्नीवर जाऊन पडतात, त्याप्रमाणें माझे हे सर्व सैनिक भीष्माच्या संनिध जाऊन नाश पावत आहेत.

हे वार्ष्णेया, माझे वीर भ्राते शरपीडित झाले आहेत. ते सर्व भ्रातृस्नेहा-मुळें राज्यापासून व सुखापासून भ्रंश पावले. जीविताचें महत्त्व फार आहे, असें मी समजतों. तें अतिशय दुर्लभ आहे. यास्तव अवशेष राहिलेल्या आयुष्यानें मी दुश्चर तप आचरीन. परंतु माझ्या या सर्व मित्रांचा मी रणां-मध्यें नाश होऊं देणार नाहीं. हा प्रहार करणारांतील श्रेष्ठ भीष्म आपल्या दिव्य अस्त्रांनीं माझ्या सहस्रावधि रथिश्रेष्ठांचा संहार करील. यास्तव हे माधवा, काय केलें असतां माझें सत्वर हित होईल तें मला सांग.

समरांगणामध्यें हा सव्यसाची तर एखाद्या मध्यस्थासारखाच वागतो. तो मनःपूर्वक युद्ध करीत नाहीं. एकटा भीमच काय तो परम शक्तीनें युद्ध करीत असतो. तो महाबाहु क्षत्रधर्माला स्मरून व केवल स्वबाहुबलाचा आश्रय करून आपल्या वीरघाती गदेनें अतिशय दुष्कर कर्म करीत असतो. रथ, अश्व, गज व नर यांच्यावर तो अतिशय उत्साहानें गदेचे प्रहार करीत सुटतो. तथापि शत्रुसैन्याचा क्षय करण्यास तो एकटा पुरेसा नाहीं. अशा सरळ युद्धानें शंभर वर्षांतहि हा संग्राम संपणार नाहीं. हा तुझा सखा (अर्जुन) अस्त्रवेत्ता आहे खरा, पण तो महात्म्या भीष्म-द्रोणांकडून दग्ध केल्या जाणाऱ्या आमची उपेक्षा करीत आहे. भीष्म-द्रोणांनीं पुनः पुनः प्रयुक्त केलेलीं दिव्य अस्त्रें सर्व क्षत्रियांना भस्मसात् करून टाकतील. हे कृष्णा, क्षुब्ध झालेला भीष्म सर्व पार्थिवांसह आमचा खरोखरच क्षय करून टाकील. अशा प्रकारचा त्याचा पराक्रम आहे. यास्तव हे महाभाग योगेश्वरा, मेघ जसा दावानल शमवितो, तसा या पराक्रमी पितामहाला शांत करील असा कोणी वीर तुला दिसत

असल्यास पहा. तुझ्या प्रसादानेंच पांडव शत्रूंचा वध करून स्वराज्याला प्राप्त होतील व आपल्या बांधवांसह संतुष्ट होतील."

(२) असें बोलून तो उदार अंतःकरणाचा पार्थ खिन्न मनानें विचार करीत बसला. शोकानें किंकर्तव्यतामूढ झालेला तो ज्येष्ठ पांडव विमनस्क होऊन चिंतामग्न व शोकार्त झाला आहे, हें जाणून सर्व पांडवांना आनंद देणारा गोविंद म्हणाला—"हे भरतश्रेष्ठा, शोक करूं नको. सर्व लोकांतील प्रसिद्ध धनुर्धर व शूर असे तुझे सर्व भ्राते असतां तूं असा शोक करणें योग्य नाहीं. शिवाय सात्यकि व मी तुमचें प्रिय करण्यास सज्ज आहों. विराट, द्रुपद, धृष्टद्युम्न त्याचप्रमाणें हे सबल राजे व तुझे भक्त तुझ्या प्रसादाची प्रतीक्षा करीत आहेत. तुझें हित चिंतिणारा हा पार्षत सर्वदा तुझें प्रिय करण्यांत रत असतो. या महाबलाढ्य धृष्टद्युम्नानें तुझें सैनापत्य स्वीकारलें आहे. शिखंडी तर भीष्माचा साक्षात् मृत्यूच आहे."

(३) वासुदेवाचें हें वचन ऐकून त्याच्या समक्ष त्या सभेमध्यें धर्म धृष्टद्युम्नाला म्हणाला—हे धृष्टद्युम्ना, मी सांगतों तें लक्षपूर्वक ऐक आणि मी जें तुला आतां सांगणार आहें, त्याचें यत्किंचित्‌हि अतिक्रमण करूं नको. तूं वासुदेवाला संमत असलेला माझा सेनापति आहेस. पूर्वीं कार्तिकेय जसा देवांचा सेनापति झाला होता, तसा तूंहि आतां पांडवांचा सेनानी हो, आणि हे पुरुषश्रेष्ठा, तूं आपला पुरुषार्थ प्रकट करून कौरवांचा वध कर. मी तुझ्या मागोमाग येईन. कृष्ण, माझे चार भ्राते, पांच द्रौपदेय आणि जे मुख्य पृथ्वीपाल आहेत, तेहि सर्व तुला अनुसरतील.

तेव्हां सर्वांना हर्ष देत धृष्टद्युम्न म्हणाला—"हे पार्था, मला पूर्वीं शंभूनें द्रोणाचा अंत करण्यासाठींच उत्पन्न केलें आहे. मी रणामध्यें भीष्म, कृप, द्रोण, शल्य, जयद्रथ व दुसरेहि अन्य दृप्त झालेले क्षत्रिय यांच्याशीं प्रतियुद्ध करीन."

शत्रुसूदन पार्षत धृष्टद्युम्नाचें हें भाषण ऐकतांच युद्धदुर्मद धनुर्धर पांडवांनीं आनंदानें जयघोष केला व तो सेनापति युद्धाची तयारी करूं लागला. तें पाहून युधिष्ठिर पुनः त्याला म्हणाला—"हे पार्षता, पूर्वीं देवासुरांच्या युद्धांत बृहस्पतीनें जो व्यूह इंद्राला सांगितला होता, त्या क्रौंचारुण-व्यूहाची तूं रचना कर. तो व्यूह सर्व शत्रूंचा संहार करण्यास उपयुक्त आहे. परसैन्याचा नाश करणारा तो अपूर्व व्यूह कौरवांसह सर्व राजे पाहोत."

(४) राजा धृतराष्ट्रा, त्यानंतर तो सेनापति इंद्राज्ञेनें युद्ध करणाऱ्या विष्णूप्रमाणें युधिष्ठिराच्या वचनावरून उद्युक्त झाला. दुसऱ्या दिवशीं प्रभातींच त्यानें क्रौंचारुण व्यूहाची रचना करण्यासाठीं सर्व सैन्य सज्ज केलें. त्यांनीं सैन्याच्या अग्रभागीं धनंजयाची योजना केली. त्या सव्यसाचीचा आकाशांत फडकणारा अद्भुत ध्वज मनोरम दिसत होता. साक्षात् इंद्राच्या आज्ञेवरून तो विश्वकर्म्यानें निर्माण केला होता. इंद्रायुधासारख्या पताकांनीं तो अलंकृत असून एखाद्या पक्ष्याप्रमाणें किंवा गंधर्वनगरीप्रमाणें तो अंतरिक्षांत शोभत होता. तो रत्नजडित ध्वज पार्थाच्या रथामार्गावर जणुंकाय नृत्यच करीत आहे, असा भास होत होता. त्या रत्नजडित ध्वजानें पार्थ व पार्थामुळें तो ध्वज हे दोघे सूर्य व मेरुपर्वत यांप्रमाणें परस्परांस अत्यंत शोभा देत होते.

त्या व्यूहांत विपुल सेनेसह द्रुपदराजा पक्ष्याच्या शिरोभागीं उभा राहिला. कुंतिभोज व चैद्य हे दोघे नेत्रस्थानीं झाले. दाशार्णक, दाशेरकांसह प्रभद्रक, अनूपक व किरात हे ग्रीवास्थानीं झाले. पटच्चर, पौंड्रक, पौरव आणि निषाद, यांसह युधिष्ठिर पृष्ठभागीं स्थित झाला. पार्षत, धृष्टद्युम्न व भीमसेन हे दोघे दोन पंखांच्या स्थानीं दोन बाजूला उभे राहिले. उजव्या बाजूला त्याला साह्य करण्यास पांच द्रौपदेय, अभिमन्यु, महारथि सात्यकि, पिशाच, दारद, कुण्डीविषासह पुंड्र, मारुत, धेनुक, तंगण, परतंगण, बाह्लिक, तित्तिर, चोल व पांड्य हे सर्व नृपाल होते. डाव्या बाजूला अग्निवेश, हुंड, मालव, दानभारि, शबर, उद्भस, नाकुलासह वत्स आणि दोघे माद्रेय होते. हे दोन बाजूचे पंख मिळून दहा हजार रथ होते. शिरोभागीं एक लक्ष वीर होते. पृष्ठभागीं दहा कोटि वीस हजार आणि ग्रीवास्थानीं एक लक्ष सत्तर हजार योद्धे होते.

पंखाच्या अग्रभागीं व अंतीं राजांनीं परिवेष्टित झालेले गज, चालणाऱ्या पर्वताप्रमाणेंच भासत होते. केकयांसह विराट, तीस हजार रथांसह शैब्य व काशिराज यांनीं पृष्ठभाग संभाळला होता. याप्रमाणें क्रौंचारुण नामक महाव्यूहाची रचना करून युद्धार्थ सज्ज झालेले पांडव सूर्योदयाची वाट पहात राहिले. त्यावेळीं रथांवर व गजांवर असलेलीं त्यांचीं सूर्याप्रमाणें देदीप्यमान विस्तीर्ण व शुभ्र छत्रें अतिशय शोभलीं. ६. ४. ५०.

अध्याय ५१ वा.

[१. भीष्माचें रक्षण करण्याविषयीं दुर्योधनाची कौरवसेनेला आज्ञा. २ व्यूह-रचना. ३ युद्धार्थ उभयसैन्याचे शंखनाद व रणक्षेत्रांत आगमन.]

(१) **संजय**—राजा धृतराष्ट्रा, अमित तेजस्वी व सुरक्षित असलेला तो महाघोर क्रौंचव्यूह पाहून तुझा पुत्र दुर्योधन आचार्यांच्या समीप आला व कृप, शल्य, सौमदत्ति, विकर्ण, अश्वत्थामा, दुःशासनादि सर्व भ्राते व युद्धार्थ जमलेले इतरहि अनेक शूर क्षत्रिय या सर्वांना हर्ष देणारें असें प्राप्तकाल वचन बोलला—"हे वीरहो, तुम्ही सर्व युद्धविशारद अहां, नाना शस्त्रांनीं प्रहार करण्यांत प्रवीण अहां व महारथ अहां. पांडुपुत्रांचा ससैन्य संहार करण्यास तुमच्यापैकीं एकेकटा वीरहि पुरेसा आहे, मग तुम्ही सर्व एकत्र जमल्यावर काय सांगावें ! शिवाय भीष्मानें जिचें रक्षण केलें आहे, ती आमची सेना अमर्याद आहे व भीम ज्याचें संरक्षण करीत आहे, तें पांडवांचें बल मर्यादित आहे. यास्तव संस्थान, शूरसेन, वेत्रिक, कुकुर, आरोचक, त्रिगर्त, मद्रक, तसेच यवन, शत्रुंजय, दुःशासन, विकर्ण, नंद, उपनंदक, चित्रसेन व पारिभद्रक, या सर्वांनीं आपापलीं सैन्यें पुढें करून भीष्माचें रक्षण करावें."

(२) हे प्रभो, त्यानंतर भीष्म, द्रोण व तुझे पुत्र यांनीं पांडवांना प्रतिबाधक होणारा महाव्यूह रचला व प्रचंड सैन्यानें परिवेष्टित झालेला भीष्म सुरेश्वराप्रमाणें निघाला. द्रोणाचार्य त्याच्या मागोमाग चालला. कुंतल, दशार्ण, मागध, विदर्भ, मेकल व कर्णप्रावरण हे सैन्यांसह भीष्माचें रक्षण करीत होते. गांधार, सिंधुसौवीर, शिबि, वसाति व शकुनि हे सैन्याच्या पृष्ठभागीं होते. सर्व भ्रात्यांसह दुर्योधन, अश्वातक, विकर्ण, अंबष्ठ, कोसल, दरद, शक, क्षुद्रक व मालव शकुनीचें रक्षण करीत होते. भूरिश्रवा, शल, शल्य, भगदत्त, अवंतीचे विंद-अनुविंद हे डाव्या बाजूचें रक्षण करीत होते, सौमदत्ति, सुशर्मा, कांबोज, सुदक्षिण, श्रुतायु, अच्युतायु हे उजव्या बाजूला होते. अश्वत्थामा, कृप, सात्वत व कृतवर्मा हे फार मोठ्या सैन्यासह पृष्ठगोपक झाले. केतुमान्, वसुदान्, काश्यपुत्र व नानादेशांतील राजे पृष्ठभागीं स्थित होते.

(३) याप्रमाणें व्यूहरचना केल्यावर तुझ्या सर्व हृष्ट झालेल्या योद्ध्यांनीं युद्धार्थ सिंहनाद करून आपापले शंख वाजविले. त्यांचे सिंहनाद कानीं पडतांच कुरुवृद्ध पितामहानेंहि सिंहनाद करून आपला श्रेष्ठ शंख वाजविला. तेव्हां इतर सर्व रणवाद्यांचा प्रचंड ध्वनि झाला. त्या वेळीं शुभ्र अश्व जोडलेल्या भव्य रथांत

बसलेले कृष्णार्जुन आपले रत्नजडित सुवर्णाचे शंख वाजवूं लागले. त्याचप्रमाणें सर्व पांडव, तत्पक्षीय द्रुपदादि सर्व नृपाल व इतर श्रेष्ठ योद्धे यांनींहि आपापल्या शंखांचा पृथक् पृथक् ध्वनि करून उच्च स्वरानें सिंहनाद केला. वीरांच्या त्या प्रचंड घोषानें पृथ्वी व अंतरिक्ष भरून गेलें. याप्रमाणें कौरव आणि पांडव हृष्ट होऊन परस्परांना ताप देत पुनः युद्धाला प्रवृत्त झाले. ६. ४. ५१.

अध्याय ५२ वा.

[१ दुर्योधनानें कौरवांना केलेली युद्धाची आज्ञा. २ भीष्मार्जुन युद्ध.]

धृतराष्ट्र—याप्रमाणें कौरव-पांडवांची सेना व्यूह रचून युद्धाला सज्ज झाली असतां त्या वीरांचा संग्राम कसा झाला, तें मला सांग.

(१) संजय—हे धृतराष्ट्र महाराज, शोभिवंत ध्वजांनीं युक्त असलेलीं तीं दोन्ही सैन्यें व्यवस्थेनें समोरासमोर उभीं राहिलीं असतां कौरवांचें तें प्रचंड सैन्य अपार सागराप्रमाणें शोभलें. तेव्हां त्या सैन्याच्या मध्यभागीं स्थित असलेला तुझा पुत्र दुर्योधन सज्ज झालेल्या सर्व कौरवांना ‘ युद्धाला आरंभ करा ’ असें म्हणाला.

तेव्हां त्याची ती आज्ञा कानीं पडतांच ते सर्व जीवावर उदार झालेले योद्धे मन निष्ठुर करून आपले ध्वज उभारून पांडवांवर धांवून गेले. त्यावेळीं रथ व गज यांनीं संकुल असलेल्या त्या दोन्ही सैन्यांचें अंगावर रोमांच आणणारें तुमुल युद्ध जुंपलें. गज व अश्व यांवर श्रेष्ठ रथ्यांनीं अकुंठित बाणांची वृष्टि केली. याप्रमाणें संग्राम प्रवृत्त झाला असतां अमित पराक्रमी कुरुवृद्ध पितामहानें आपलें धनुष्य सज्ज केलें व सौभद्र, भीमसेन, महारथ सात्यकि, केकैय, विराट, पार्षत धृष्टद्युम्न आणि अजिंक्य चेदि-मत्स्य या वीरांवर शरांचा वर्षाव केला.

याप्रमाणें त्या वीरांचें घनघोर युद्ध प्रवृत्त झालें असतां ती सर्व व्यूहरचना विस्खलित झाली. त्या सर्व सैन्यांत फार मोठा गोंधळ झाला. पांडवांचे अश्वसादी, ध्वजी, रथ व सैनिक यांनीं पलायन आरंभिलें. गज गतप्राण होऊन पडले. तें पाहून अर्जुन अतिशय क्रुद्ध झाला, तो महारथ भीष्माकडे दृष्टि

---

१ या श्लोकांचा शब्दशः अर्थ गीतेंत आलेला आहे. म्हणून येथें त्याचें संक्षेपानें भाषांतर केलें आहे. गीतेंतील श्लोकांचीच येथें पुनरुक्ति आहे.

देऊन कृष्णाला म्हणाला—"हे जनार्दना, भीष्माच्या रथाकडे चल. दुर्योधनाच्या हितांत तत्पर असलेला भीष्म क्रोधानें माझ्या सैन्याचा नाश करीत आहे. त्या श्रेष्ठ धनुर्धर पितामहाकडून सुसंरक्षित असलेले हे द्रोण, कृप, शल्य, विकर्ण आणि दुर्योधनादि सर्व धार्तराष्ट्र पांचालांचा संहार करीत आहेत. यास्तव सैन्याच्या रक्षणासाठीं मी आज अगोदर त्या भीष्माचाच वध करितों."

त्यावेळीं वासुदेव म्हणाला—हे धनंजया, सज्ज हो. मी तुला आतां भीष्माच्या रथाकडे नेतों.

(२) असें बोलून त्या शौरीनें एका क्षणांत अर्जुनाचा रथ भीष्माच्या समीप नेला. त्यावेळीं सुहृदांचा हर्ष वाढविणाऱ्या पार्थाच्या रथावर अनेक पताका झळकत होत्या. सर्वांच्या वर बुभुःकार करणारा वानरकेतु शोभत होता. त्याच्या रथचक्रांचा निःस्वन मेघगर्जनेसारखा असून त्या रथाला बगळ्यासारखे शुभ्र अश्व जोडले होते. अशा प्रकारच्या त्या अमिततेजस्वी रथांत बसून तो कौंतेय कौरवसेनेचा व शूरसेनांचा संहार करीत चालला आणि मत्त गजाप्रमाणें वीरांवर शरांचा वर्षाव करीत तो सव्यसाची भीष्मावर चालून गेला.

त्या वेळीं सैंधव, प्राच्य, सौवीर, केकय इत्यादि प्रमुख वीरांनीं ज्याचें रक्षण केलें आहे, असा शान्तनव भीष्महि अर्जुनावर मोठ्या वेगानें धांवून गेला. कारण गांडीव धनुष्य धारण करणाऱ्या अर्जुनावर भीष्म, द्रोण किंवा कर्ण यांवांचून अन्य कोणता रथी प्रहार करण्यास समर्थ आहे ! तेव्हां सर्व लोकांतील श्रेष्ठ भीष्मानें अर्जुनावर सत्याहत्तर बाण सोडिले. द्रोणानें पंचवीस, कृपानें पन्नास, दुर्योधनानें चौसष्ट, शल्यानें नऊ, जयद्रथानें नऊ, शकुनीनें पांच व विकर्णानें दहा बाण सोडिले. याप्रमाणें सर्व बाजूंनीं शरांचा वर्षाव होत असतां अर्जुन यत्किंचित्‌हि कंपित न होतां पर्वताप्रमाणें अचल राहिला.

धनंजयानें उलट भीष्माला पंचवीस शरांनीं, कृपाला नऊ शरांनीं, द्रोणाला साठ शरांनीं, विकर्णाला तीन, शल्याला तीन, सैंधवाला नऊ, शकुनीला पांच आणि दुर्योधनाला पांच बाणांनीं विद्ध केलें. तेव्हां सात्यकि, विराट, पार्षत धृष्टद्युम्न, द्रौपदेय व अभिमन्यु यांनीं धनंजयाला वेढून त्याचें समंततः रक्षण केलें.

नंतर सोमकांसह पांचाल्य भीष्माच्या हितांत रत असलेल्या द्रोणावर चालून गेला. इतक्यांत रथिश्रेष्ठ भीष्मानें ऐंशी बाणांनीं भीमाला विद्ध केलें.

तें पाहून कौरवांनीं हर्षातिरेकानें जयघोष केला. तो कानीं पडतांच प्रतापवान् पार्थानें त्या सहा रथ्यांमध्यें प्रवेश केला व त्यांना लक्ष्य करून धनुष्याची क्रीडाच चालविली.

तेव्हां अर्जुन आपल्या सेनेस त्रस्त करीत आहे, हें पाहून दुर्योधन भीष्माला म्हणाला—" हे तात, कृष्णासह असलेला हा बलाढ्य धनंजय आमच्या सैन्याचें निर्मूलन करील. सर्व सैन्यानें कितीहि यत्न केला, तरी तो व्यर्थ आहे. हे पितामह, रथिश्रेष्ठ द्रोण व तूं जिवंत असतांना तो पार्थ आमचा समूल उच्छेद करीत आहे, हें तुम्ही कसें सहन करतां ! कर्ण सर्वदा माझ्या हितांत तत्पर असतो, पण तुझ्यासाठीं त्यानें शस्त्रत्याग केला आहे व तो युद्ध करीत नाहीं. यास्तव ज्याच्यायोगानें त्या पार्थाचा वध होईल असा कांहीं तरी उपाय योज."

दुर्योधन असें बोलला असतां तुझा पिता देवव्रत ' धिक्कार असो या क्षात्र-धर्माला ' असें म्हणाला व पार्थाच्या रथाकडे वळला. हे धृतराष्ट्रा, पार्थ व भीष्म या दोघांच्याहि रथाचे अश्व श्वेतवर्णच होते. त्या दोघांचें युद्ध जुंपलेलें पाहून सर्व पार्थिवांनीं उच्च स्वरानें सिंहनाद केला व शंख वाजविले. अश्वत्थामा, दुर्योधन व तुझा पुत्र विकर्ण हे भीष्माच्या सभोंवार उभे राहून युद्धाला सज्ज झाले. त्याचप्रमाणें सर्व पांडवहि धनंजयाला समंततः वेढून युद्धासाठीं पुढें झाले. तेव्हां भीष्म व पार्थ या दोघांचें तुमुल युद्ध सुरू झालें.

गांगेयानें पार्थाला नऊ शरांनीं विद्ध केलें. अर्जुनानें त्याला उलट दहा मर्म-भेदक शरांनीं विद्ध केलें. तेव्हां पार्थानें सहस्र बाणांनीं भीष्माच्या सर्व दिशा आच्छादित केल्या. परंतु शांतनवानें पांडवांच्या त्या शरजालाला आपल्या शरांनीं तोडून टाकिलें. ते दोघेहि योद्धे युद्धोत्सुक होते, दोघेहि अस्त्रावर प्रतिअस्त्राचा प्रयोग करण्यांत निष्णात होते. त्यामुळें ते परम संतुष्ट झालेले वीर कोणतेंहि शस्त्रास्त्र शिल्लक न ठेवतां युद्ध करीत होते. भीष्माच्या चापापासून सुटलेले शरजालांचे संघ अर्जुनाच्या बाणांनीं तोडून टाकलेले दिसत होते. त्याचप्रमाणें अर्जुनाच्या धनुष्यापासून सुटलेल्या बाणांनीं गांगेयाचे शर तोडून भूमीवर पाडविलेले दृष्टीं पडत होते.

अर्जुनानें भीष्माला पंचवीस बाणांनीं आच्छादित केलें व भीष्मांनीं त्याला तीक्ष्ण शरांनीं विद्ध केलें. त्या उभयतांनीं परस्परांचे अश्व, ध्वज, रथ व

रथचक्रें यांना भग्न करून टाकिलें. नंतर क्रुद्ध झालेल्या भीष्मानें वासुदेवाच्या हृदयावर तीन बाण सोडिले, त्यावेळीं भीष्माच्या बाणांनीं विद्ध झालेला तो मधुसूदन त्या समरांगणांत पुष्पित पलाशवृक्षाप्रमाणें शोभला. माधवाला विद्ध केलेलें पाहून अर्जुन अतिशय क्रुद्ध झाला व त्यानें तीक्ष्ण शरांनीं पितामहाच्या सारथ्याला विद्ध केलें. याप्रमाणें ते दोघेहि महारथ परस्परांच्या वधाचा यत्न करीत असतां तो एकालाहि साध्य झाला नाहीं. त्या उभयतांचे सारथी सूतकर्मांत निष्णात असल्यामुळें त्यांनीं आपले रथ विविध प्रकारांनीं चालवून आपलें हस्तलाघव प्रकट केलें.

ते दोघेहि वीर एकमेकांचें छिद्र कसें सांपडेल, याचा विचार करीत होते व छिद्रान्वेषणपर झालेले ते वरच्यावर सिंहनादांनीं युक्त असा शंखध्वनि व धनुष्याचे टणत्कार करीत होते. त्यांच्या रथचक्रांच्या घोषांनीं व प्रचंड शंखनादांनीं भूमि विदीर्ण होऊन तिच्यांतून त्या गर्जनेचा प्रतिध्वनि उमटत होता. ते दोघेहि बलाढ्य योद्धे परस्परांस इतके भिडले होते कीं, त्यांच्यांतील अंतरच दिसत नव्हतें. त्यामुळें भीष्म कोणता व पार्थ कोणता हेंहि समजत नव्हतें. भीष्माच्या रथचिह्नावरून कौरवांनीं त्याला ओळखलें व वानरध्वजावरून हा पार्थाचा रथ आहे, असें पांडवांनीं जाणलें.

त्या उभयतां नरश्रेष्ठांचा तो तशा प्रकारचा पराक्रम पाहून सर्व प्राणिमात्र विस्मित झाले. धर्मांत स्थित असलेल्या लोकांत पापाचरणाला जसा यत्किंचितहि वाव मिळत नाहीं, त्याप्रमाणें त्या दोघांना परस्परांचें छिद्र कोठेंच सांपडलें नाहीं. ते दोघेहि क्षणांत शरांनीं आच्छादित होत व पुनः शरांचा छेद करून प्रकट होत.

त्यावेळीं युद्ध पहाण्यास अंतरिक्षांत जमलेले गंधर्व, चारण व ऋषि यांसह सर्व देव त्यांचा हा पराक्रम पाहून आपसांत असें भाषण करूं लागले—"देव, असुर, उरग, गंधर्व यांतील कोणीहि क्षुब्ध झालेल्या या दोघां श्रेष्ठ वीरांना युद्धांत जिंकण्यास समर्थ नाहीं. खरोखर हें अतिशय अद्भुत युद्ध आहे. अशाप्रकारचें युद्ध पुढें कधींहि होणार नाहीं. धीमान् पार्थ आपलें धनुष्य, रथ व अश्व यांसह अद्यापि जरी विद्ध झालेला नाहीं, तरीहि त्याला रणांत भीष्माला जिंकतां येणें शक्य नाहीं. त्याचप्रमाणें देवांनाहि दुरासद असलेला पार्थ भीष्माकडून कदापि जिंकला जाणार नाहीं. जगाच्या अंतापर्यंत या दोघांचें हें युद्ध असेंच चालणार असें दिसतें."

धृतराष्ट्रा, याप्रमाणें त्या दोघांच्या प्रशंसेचीं वचनें वरचेवर कानीं येत होतीं. त्या दोघां वीरांचें असें तुमुल युद्ध चालू असतां तुझ्या पुत्रांचें व पांडवांचेंहि युद्ध जुंपलें होतें. निर्मल खड्ग, परशु व इतर नानाप्रकारचीं शस्त्रें यांनीं दोन्ही सैन्यांतील शूरांनीं परस्परांच्या योद्ध्यांचा संहार चालविला होता. अशाप्रकारें इकडे दारुण युद्ध चाललें असतां द्रोण व धृष्टद्युम्न या दोघांचाहि फार मोठा संग्राम प्रवृत्त झाला. ६. ४. ५२.

अध्याय ५३ वा.

[१ द्रोण व धृष्टद्युम्न यांचा संग्राम.]

(१) धृतराष्ट्र—संजया, महेष्वास द्रोण व पार्षत धृष्टद्युम्न या दोघांचा संग्राम कसा झाला तें मला सांग. खरोखर ज्याअर्थी भीष्मासारख्या धनुर्धराला समरांगणांत पार्थाचें अतिक्रमण करतां आलें नाहीं, त्याअर्थी पुरुषार्थापेक्षां दैवच बलवत्तर आहे, असें मला वाटतें. क्रुद्ध झालेला भीष्म चराचर लोकांचाहि नाश करण्यास समर्थ असतां तो अर्जुनाला युद्धांत कसा जिंकूं शकत नाहीं !

संजय—हे राजन्, स्थिर हो आणि स्वस्थ चित्तानें ऐक. तें युद्ध अतिशय दारुण होतें. इंद्रासह देवांनाहि पांडवांचा पराभव करतां येणें शक्य नाहीं. द्रोणानें धृष्टद्युम्नावर तीक्ष्ण बाण सोडून त्याच्या सारथ्याला रथस्थानापासून खालीं पाडविलें. त्याचप्रमाणें चार उत्तम शर सोडून चारी अश्वांना त्यानें पीडा दिली. तेव्हां धृष्टद्युम्नानें हंसतच 'थांब थांब' असें बोलून द्रोणावर नव्वद तीक्ष्ण शर सोडिले. म्हणून प्रतापी भारद्वाजानें अमर्षी धृष्टद्युम्नाला पुनः शरांनीं आच्छादून टाकिलें व पार्षताचा अंत करण्याच्या इच्छेनें त्याच्यावर एक घोर शर सोडिला. त्या शराचा स्पर्श इंद्राच्या वज्राप्रमाणें असून तो जणुकाय दुसरा कालदंडच होता. भारद्वाजानें तो बाण धनुष्याला जोडलेला पाहतांच सर्वसैन्यांत फार मोठा हाहाकार झाला.

तथापि हे महाराज, त्यावेळीं धृष्टद्युम्नाचा अद्भुत पराक्रम आमच्या दृष्टीं पडला. तो वीर एकटा असूनहि त्या समरांत पर्वताप्रमाणें अचल राहिला. द्रोणानें सोडलेला तो दीप्त शर त्यानें पाहिला आणि स्वतःचा साक्षात् मृत्यूच

असा तो घोर बाण त्यानें मार्गांतच तोडून टाकिला व द्रोणावर शरांची वृष्टि चालविली. तेव्हां धृष्टद्युम्नाचें तें दुष्कर कर्म पाहून पांचालांसह सर्व पांडवांनीं उच्च रवानें सिंहनाद केला.

नंतर द्रोणाच्या वधाची इच्छा करणाऱ्या त्यानें सुवर्ण व वैदूर्य रत्नांनीं भूषविलेली अतिशय वेगवान् शक्ति द्रोणावर सोडली, तेव्हां द्रोणानें हंसतच त्या शक्तीचे तीन तुकडे करून टाकिले. आपल्या शक्तीचा छेद झालेला पाहून प्रतापवान् धृष्टद्युम्नानें द्रोणावर शरवृष्टि केली. पण त्या महायशस्वी आचार्यानें शरवृष्टीचें निवारण करून त्या द्रुपदपुत्राच्या धनुष्याचे मधोमध दोन तुकडे केले. तें पाहून धृष्टद्युम्नानें आपली पर्वतासारखी जड गदा मोठ्या वेगानें द्रोणावर फेंकली.

द्रोणाच्या वधेच्छेनें ती वेगवान् गदा येत असतां त्या वृद्ध आचार्यांचा अद्भुत पराक्रम आम्हीं पाहिला. त्यानें आपल्या हस्तलाघवानें ती सुवर्णभूषित गदा अतिशय चापल्यानें चुकविली व तीच पार्षताकडे परत पाठविली. नंतर त्यानें तीक्ष्ण धारेचे व पाणी पाजलेले भल्लबाण पार्षतावर सोडले, त्या बाणांनीं त्याच्या कवचाचा भेद करून त्याचें रक्तप्राशन केलें. तेव्हां महारथ धृष्टद्युम्नानें दुसरें धनुष्य घेऊन द्रोणावर पांच बाण सोडिले. त्या वेळीं ते दोघेहि नरश्रेष्ठ रक्तानें माखले होते, त्यामुळें ते वसंतऋतूंतील पुष्पित पलाशवृक्षाप्रमाणें शोभले.

नंतर द्रोणानें धृष्टद्युम्नाचें धनुष्य पुनः तोडलें आणि पर्वतावर जलवृष्टि करणाऱ्या मेघाप्रमाणें त्याच्यावर शरवृष्टि केली, एक भल्लबाण सोडून त्याच्या सारथ्याला रथावरून खालीं पाडविलें. चार शरांनीं त्याच्या चारी अश्वांना विद्ध केलें व दुसरा एक भल्ल बाण सोडून त्याच्या हातांतील धनुष्याचा छेद केला आणि मोठ्यानें सिंहनाद केला. तेव्हां तो विरथ झालेला योद्धा हातांत गदा घेऊन खालीं उतरला व त्यानें आपला अचाट पराक्रम प्रकट केला. परंतु द्रोणानें विशिख बाणांनीं ती गदाहि खालीं पाडवून अद्भुत कर्म प्रकट केलें.

त्या वेळीं धृष्टद्युम्नानें आपली विशाल ढाल हातांत घेतली, ती शंभर चंद्र व सूर्य यांच्या आकृतींनीं चिह्नित होती. त्याचप्रमाणें त्या बलाढ्य योद्धयानें आपलें दृढ खड्गहि धारण केलें व द्रोणाचा वध करण्याच्या इच्छेनें, मत्त गजावर उडी टाकणाऱ्या सिंहाप्रमाणें तो त्याच्या अंगावर धांवून गेला. त्यावेळीं

भारद्वाजाचा अद्भुत पराक्रम, हस्तलाघव व बाहुबल आमच्या दृष्टीं पडलें. त्यानें शरवर्षाव करून पार्षताला आच्छादित केलें, तेव्हां धृष्टद्युम्न इतका बलवान् असूनहि तो द्रोणाचें निवारण करण्यासाठीं पुढें जाऊं शकला नाहीं. त्यानें आपली विशाल ढाल पुढें करून मोठ्या कौशल्यानें द्रोणाच्या बाणांचें निवारण केलें.

इतक्यांत महात्म्या पार्षताला संग्रामांत साह्य करणारा महाबाहु भीम मोठ्या वेगानें धांवून आला व त्यानें द्रोणाला सात शरांनीं विद्ध केलें आणि त्यानें पार्षताला तत्काल आपल्या रथावर घेतलें. तें पाहून दुर्योधनानें—'मोठी सेना घेऊन द्रोणाचें रक्षण करा' अशी कालिंगपुत्र भानुमानाला आज्ञा केली. तेव्हां कलिंगाची फार मोठी सेना भीमावर तुटून पडली. त्या वेळीं द्रोण पांचाल्य धृष्टद्युम्नाला सोडून विराट व द्रुपद या दोघां वृद्ध नृपतींकडे वळला व धृष्टद्युम्न धर्मराजाकडे आला. त्यानंतर हे महाराज, त्या वृद्धांचें चांगलेंच युद्ध जुंपलें आणि महात्मा भीम व कलिंग या दोघांचें जगाचा प्रलय करणारें, अतिशय घोररूप भयंकर युद्ध प्रवृत्त झालें. ५. ४. ५३.

अध्याय ५४ वा.

[१ भीम व कलिंग यांचें तुमुल युद्ध. २ कलिंगाचा वध.]

(१) धृतराष्ट्र—हे संजया, याप्रमाणें कलिंगाच्या सेनापतीशीं संग्राम सुरू झाला असतां अद्भुत कर्में करणाऱ्या भीमसेनाचें त्याच्या सैन्यासह युद्ध कसें झालें, तें मला सांग. तो महाबलाढ्य पांडव हातांत गदा घेऊन कालदंड धारण करणाऱ्या यमाप्रमाणेंच समरांगणांत संचार करीत असतो.

संजय—हे राजेंद्रा, तुझ्या पुत्राच्या आज्ञेप्रमाणें तो कलिंगपुत्र भानुमान् फार मोठें सैन्य घेऊन भीमाच्या रथावर धांवून गेला. तेव्हां अश्व-गजांनीं व्यापलेली ती कलिंगसेना आयुधें सज्ज करून आपल्याकडे येत आहे, असें पाहून भीम तिच्यावर तुटून पडला. त्याचप्रमाणें चेदीसह केतुमान् व निषाद यांवरहि तो धांवून गेला. तेव्हां क्रुद्ध झालेला श्रुतायुहि केतुमानासह भीमसेनावर चालून गेला आणि चेदींनीं व्यूह रचून अनेक सहस्र रथ, गज व निषादांची सेना यांनीं भीमाला वेढून टाकिलें. तें पाहून वृकोदराला अनु-

सरणारे चेदि, मत्स्य व करुष हे दुसऱ्या अनेक नृपालांसह निषादांवर तुटून पडले. त्यावेळीं घोर युद्ध प्रवृत्त झालें. परस्परांचा वध करण्याच्या इच्छेनें प्रहार करणाऱ्या त्या योद्धयांना आपला कोण, शत्रूचा कोण याचेंहि भान राहिलें नाहीं, त्यांनीं सारखा संहार चालविला.

प्रचंड दैत्यसैन्याशीं युद्ध करणाऱ्या इंद्राप्रमाणें भीमसेनानें भयंकर संग्राम आरंभिला, त्यांचें युद्ध चालू असतां समुद्राच्या गर्जनेसारखा प्रचंड शब्द झाला. ते योद्धे एकमेकांस ओळखीनातसे झाले व त्यांच्या क्षतांतून वहाणाऱ्या रक्तानें सर्व भूमि सशाच्या रक्तानें माखल्यासारखी तांबडी लाल दिसूं लागली. योद्धयांना स्व-पर ओळखूं येईनासें होऊन ते स्वतःच्या सैनिकांवरच प्रहार करूं लागले व अल्पसंख्येचा बहुसंख्येशीं फार मोठा संग्राम झाला. चेदींची संख्या अल्प असून कलिंग व निषाद पुष्कळ होते, तरी चेदींनीं त्यांच्याशीं निकराचें युद्ध करून त्यांचें मर्दन केलें. याप्रमाणें पुरुषार्थ गाजवून चेदि भीमसेनाला सोडून परत फिरले. त्यावेळीं कलिंगांशीं एकट्या भीमसेनालाच युद्ध करणें भाग पडलें. तथापि तो महाबाहु भीमसेन यत्किंचित्‌हि चलित न होतां आपल्या रथांतून हलला नाहीं. तेथूनच त्यानें कलिंगाच्या सेनेवर शरांचा वर्षाव केला.

(२) त्यावेळीं महा धनुर्धर कलिंग व त्याचा पुत्र शक्रदेव या दोघांनीं त्या पांडवावर शर सोडून त्याला विद्ध केलें. तेव्हां भीमसेनानें आपलें विशाल धनुष्य सज्ज करून कलिंगाशीं युद्ध आरंभिलें. शक्रदेवानेंहि शरवृष्टीनें भीमसेनाच्या अश्वांचा वध केला व त्याला विरथ झालेला पहातांच तो त्याच्यावर धांवून गेला. ग्रीष्म ऋतूच्या शेवटीं मेघ जसे जलवृष्टि करतात तशी शक्रदेवानें शरवृष्टि करून भीमाला आच्छादून टाकिलें. परंतु भीमानें न भीतां त्या अश्वरहित रथावरच स्थित होऊन आपली लोखंडी गदा शक्रदेवावर फेंकली. त्या गदाप्रहारानें शक्रदेव सारथ्यासह हत होऊन धरणीवर पडला.

पुत्राचा वध झालेला पाहून कलिंगाधिपतीनें असंख्य रथांनीं भीमाला सर्व बाजूंनीं वेढून टाकिलें. तेव्हां भीमानें आपली वेगवान् प्रचंड गदा टाकून दारुण कर्म करण्यासाठीं अतिशय तीक्ष्ण खड्ग हातीं घेतलें व वृषभाच्या चर्माची दृढ ढाल धारण केली. ती सोनेरी तारे व अर्धचंद्र यांच्या आकृतींनीं अलंकृत केली होती. भीमानें याप्रमाणें ढाल-तलवार धारण केलेली पाहून

कलिंग क्रुद्ध झाला. त्यानें धनुष्याचा टणत्कार केला व भीमाच्या वधेच्छेनें त्याच्यावर एक सर्पविषतुल्य घोर बाण सोडिला. परंतु वेगानें येणाऱ्या त्या शराचे भीमानें तत्काल आपल्या तलवारीनें दोन तुकडे करून टाकिले व मोठ्या आनंदानें प्रचंड सिंहनाद केला. तेव्हां कलिंगानें पुनः भीमसेनावर चौदा तीक्ष्ण धारेचे तोमर सोडिले. ते भीमानें अंतरिक्षांतच तोडून टाकिले.

याप्रमाणें त्या चौदाहि तोमरांचा छेद करून तो पृथापुत्र कलिंगात्मज भानुमानावर धांवला. तेव्हां भानुमानानें भीमाला शरवृष्टीनें आच्छादून टाकिलें व सर्व अंतरिक्ष दुमदुमून सोडील अशी प्रचंड गर्जना केली. ती गर्जना भीमसेनाला सहन न होऊन त्यानें प्रचंड सिंहनाद केला. तो दारुण ध्वनि ऐकून कलिंगसेनेचा थरकांप झाला व 'भीमसेन खरोखरच मनुष्य नसून अतिमानुष कर्म करणारा कोणी अलौकिक पुरुष आहे,' असें ती समजली.

नंतर भीमानें पुनः एकदा गर्जना केली, तलवार घेऊन भानुमंताच्या श्रेष्ठ गजाचे दोन्ही दांत हातांनीं धरून मोठ्या वेगानें उडी मारली व त्याच्या पाठीवर आरोहण केलें. इतक्यांत कलिंगानें त्यावर शक्ति सोडली. परंतु बलाढ्य वृकोदरानें आपल्या तीक्ष्ण धारेच्या दृढ तलवारीनें तिचे दोन तुकडे केले, गजारूढ असलेल्या भानुमंताचा शिरच्छेद केला आणि गजाच्या स्कंधावर प्रहार केला. तेव्हां सिंधुनदीच्या वेगानें उन्मूलून पडणाऱ्या शिखरयुक्त पर्वताप्रमाणें तो विशाल गज चीत्कार करीत खालीं पडला.

याप्रमाणें त्या राजपुत्राचा त्याच्या गजासह वध करून तो पांडव खालीं उतरला व हातांत खड्ग घेऊन युद्धार्थ सज्ज होऊन भूमीवर उभा राहिला. तो वीर आपलें तेजस्वी खड्ग फिरवीत विविध मार्गांनें त्या रणक्षेत्रांत वेगानें संचार करीत असतां तें अलातचक्राप्रमाणें भासलें. अश्व, गज व रथ यांच्या समुदायांचा व पदातींच्या समूहांचा संहार करीत फिरणारा तो श्रेष्ठ योद्धा रक्तानें माखला होता. तो बलाढ्य पांडव गजारोही योद्ध्यांचीं शरीरें व मस्तकें यांचा छेद करीत श्येनपक्ष्याप्रमाणें त्या रणभूमीवर फिरत होता. पायांनींच संचार करणाऱ्या, भयानक व क्रुद्ध झालेल्या त्या पृथापुत्राला पाहून ती सर्व सेना भयभीत झाली. प्रलयकालीन अंतकाप्रमाणें दिसणाऱ्या त्या भीमाला पाहून कांहीं योद्धे मोहित झाले व आक्रोश करीत हातांत खड्ग घेऊन भीमावर धांवून आले. तथापि त्या रिपुमर्दनानें त्या सर्व रथ्यांचे रथ व रथाचे विविध भाग

भग्न करून टाकिले. तो युद्धनिपुण पांडव भ्रान्त, आविद्ध, उद्भ्रान्त, आप्लुत, प्रसृत व प्लुत इत्यादि विविध मार्गांनीं युद्धांत संचार करीत असलेला दिसत होता. त्या वीरानें तलवारीच्या केवल अग्रानेंच तोडून टाकलेले विशाल गज मर्मावर प्रहार झाल्यामुळें चीत्कार करीत भूमीवर गतप्राण होऊन पडत होते. कांहींचे दंत भग्न झाले, कांहींचीं मर्में तुटलीं, कित्येक गजांवरील योद्धे नाहींसे झाल्यामुळें ते गज इतस्ततः धांवून स्वपक्षांतील लोकांनाच तुडवूं लागले. याप्रमाणें गज व योद्धे गतप्राण होऊन खालीं पडले असतां त्यांच्याबरोबर तुटलेले तोमर, महातांचीं मस्तकें, चित्र-विचित्र झुली व इतर अलंकार, भूषणें, शक्ति, पताका, धनुष्यें इत्यादि आयुधें भूमीवर पडत असलेलीं आमच्या दृष्टीं पडलीं. विशाल गजांचीं मस्तकें, शरीरें व इतर अवयव छिन्न-भिन्न होऊन तेथें पसरल्यामुळें ती रणभूमि पर्वत ढांसळून पडलेल्या पृथ्वीप्रमाणें दिसत होती.

याप्रमाणें प्रचंड संहार करून भीमसेन अश्वसादींकडे वळला व त्यांच्याशीं त्याचें घोर युद्ध सुरू झालें. त्या संग्रामांत असंख्य अश्वरोहींचा भीमानें नाश केला. त्यावेळीं अश्वाच्या रश्मी व सुवर्णासारखीं उज्ज्वल भूषणें, योद्ध्यांचे प्रास, ऋष्टि, कवचें, ढाली, व चित्र-विचित्र आस्तरणें, या सर्व वस्तु त्या रणांगणावर सर्वत्र पसरल्या होत्या. योद्ध्यांचीं नानाप्रकारचीं आयुधें तोडून टाकून भीमानें त्या समरांगणाला चित्र-विचित्र कुसुमांनीं आच्छादित केलेल्या वसुधेचीच शोभा आणिली. त्या बलाढ्य पांडवानें कांहीं रथांवर उड्या मारून खड्गप्रहारांनीं त्यांतील योद्ध्यांना ध्वजांसह खालीं पाडविलें. हे भरतश्रेष्ठा, त्या यशस्वी वीरानें वारंवार सर्व दिशांतून जणुकाय उड्डाणच करीत व भिन्न भिन्न मार्गांतून संचार करीत सर्व लोकांना विस्मित केलें. त्यानें कांहींना पायांखालीं तुडविलें, कित्येकांचा खड्गांनीं छेद केला. कोणाला केवल गर्जनेनेंच भयभीत केलें. कांहींना आपल्या ऊरुवेगानेंच भूमीवर पाडविलें व कित्येक तर त्याला पाहूनच गतप्राण झाले.

---

१ भ्रान्त म्ह० मंडलाकृति फिरविणें. आविद्ध म्ह० मोठ्या श्रमानें मंडलाकृति फिरविणें. उद्भ्रान्त म्ह० उन्नतीनें युक्त असणें. उत्प्लवन म्ह० उड्या मारणें. प्रसृत म्ह० सर्व दिशांत पसरणें; प्लुत म्ह० एकाच दिशेंत पसरणें; संपात म्ह० वेग व समुदीर्ण म्ह० सर्व प्रतिपक्षांवर तुटून पडणें.

याप्रमाणें ती कलिंगाची सेना भीष्माला वेढून भीमावर चाल करून गेली असतां त्या पांडवानें तिला अशाप्रकारें त्रस्त करून सोडिलें. त्यानंतर कलिंग-सेनेच्या अग्रभागीं श्रुतायुषाला पाहून भीमसेन त्यावर चालून गेला. तेव्हां तो आपल्या अंगावर येत आहे, असें पाहून त्या कलिंगानें भीमसेनाच्या वक्षःस्थ-लावर नऊ बाण सोडिले. त्यावेळीं कलिंगाच्या बाणांनीं विद्ध झालेला भीम-सेन अंकुशानें टोचलेल्या गजाप्रमाणें व्यथा पावला व त्यामुळें इंधन घातलेल्या अग्नीप्रमाणें त्याचा क्रोध अधिकच प्रज्वलित झाला.

इतक्यांत भीमाच्या 'विशोक'-नामक सारथ्यानें सुवर्णानें अलंकृत केलेला रथ सज्ज करून पुढें आणला. त्यावर सत्वर आरूढ होऊन तो पृथापुत्र 'थांब, थांब' असें म्हणत कलिंगावर धांवून गेला. तेव्हां श्रुतायूनें तीक्ष्ण धारेचे शर सोडून भीमाला आपलें हस्तलाघव दाखविलें. त्यानें जेव्हां आपल्या उत्कृष्ट धनुष्यापासून नऊ शर सोडून भीमाला विद्ध केलें, तेव्हां दंडाचा प्रहार केला असतां सर्प जसा चवताळतो, तसा तो बलाढ्य पांडव संतप्त झाला. त्यानें आपलें धनुष्य धारण केलें व सात पोलादी तीक्ष्ण बाण सोडून कलिंगाचा वध केला. कलिंगाचे रथचक्ररक्षक सत्य व सत्यदेव हे दोघेहि महा बलाढ्य होते, त्यांनाहि त्यानें क्षुरप्र बाणांनीं यमसदनीं पाठविलें. त्याचप्रमाणें केतुमानालाहि नाराच बाणांनीं गतप्राण केलें.

तें पाहून कलिंगाची सहस्रावधि क्षत्रियांनीं युक्त असलेली प्रचंड सेना एकत्र जमली व तिनें भीमसेनाला वेढून टाकिलें. शक्ति, गदा, तोमर इत्यादि अनेक आयुधांच्या प्रहारांनीं तिनें भीमाला आच्छादिलें. तेव्हां त्या महा-बलाढ्य पांडुपुत्रानें त्या घोर सेनेचें निवारण करून आपली वेगवान् गदा धारण केली व तिच्या प्रहारांनीं सातशें वीरांना मृत्यूच्या स्वाधीन केलें. पुनः त्यानें दोन सहस्र योद्धयांची मृत्युलोकांतून यमलोकीं रवानगी करून दिली. तो फारच अद्भुत प्रकार घडला. याप्रमाणें भीमसेनानें भीष्माकडे वरचेवर नजर टाकीत त्या कलिंगसेनेचा संहार चालविला. त्या वेळीं पाठीवरील योद्धे मृत झाल्यामुळें स्वामिहीन झालेले असंख्य मत्त गज वायूनें उडवून दिलेल्या मेघाप्रमाणें इतस्ततः उधळले व शरांनीं विह्वल झालेल्या त्यांनीं चीत्कार करीत स्वपक्षाचेंच सैन्य पायांखालीं तुडविलें.

त्यानंतर महा बलाढ्य खड्गधारी भीमानें हृष्ट होऊन मोठ्यानें शंख वाज-विला. तो महाघोष ऐकून कलिंगसैनिकांचीं मनें भयकंपित झालीं. त्यांना मोह

पडला व सैन्य आणि सर्व वहानें भयभीत झालीं. त्यावेळीं भीमसेन मार्गांतून अनेक प्रकारें संचार करीत, धांवत व वारंवार उड्या मारीत चालला असतां सर्व सैन्यें भयानें मोहित झालीं. महत्सरोवराला क्षुब्ध करणाऱ्या मकराप्रमाणें अद्भुत कर्मे करणाऱ्या भीमसेनानें त्रस्त केलेली ती सर्व सेना परत फिरत होती व पुनः संघशः पळत होती. कलिंगसेनेची ही स्थिति पाहून पांडवांच्या सेनापति पार्षतानें आपल्या योद्ध्यांना 'शत्रूवर चालून जाण्याची हीच वेळ आहे, सज्ज होऊन युद्ध करा' अशी आज्ञा केली.

धृष्टद्युम्नाची ही आज्ञा कानीं पडतांच शिखंडीप्रभृति श्रेष्ठ योद्धे अनेक रथी, व सैन्य यांसह भीमाच्या साह्यार्थ धांवले. युधिष्ठिरहि आपल्या मेघासारख्या श्यामवर्ण गजसैन्यांसह त्यांना अनुसरला. याप्रमाणें स्वसैन्याची व्यवस्था लावून धृष्टद्युम्नानें मुख्य मुख्य योद्ध्यांसह भीमाच्या बाजूचें रक्षण केलें. त्या पांचाल राजपुत्राला सात्यकि व भीम या दोघांवांचून अधिक प्रिय कोणीहि नव्हता. तो त्या उभयतांना प्राणांहूनहि प्रिय मानीत होता. त्यानें जेव्हां महाबाहु भीमाला कलिंगसैन्यांत निर्भयपणें संचार करीत असलेलें पाहिलें, तेव्हां त्यानें हर्षातिरेकानें मोठ्यानें सिंहनाद करून शंख वाजविला.

त्या पार्षताच्या रथाला पारव्या रंगाचे अश्व जोडले होते व त्यावर कोविदार वृक्षाचा (रक्तवर्ण) ध्वज फडकत होता. त्या रथांत बसून धृष्टद्युम्न आपल्या साह्यार्थ येत आहेसें पाहून भीमसेनाचा उत्साह अधिकच वाढला. त्या कालिंगांनीं भीमसेनाला वेढलेलें पाहून धृष्टद्युम्न त्याच्या रक्षणार्थ धांवून आला आणि सात्यकिहि त्यांच्या साह्यार्थ निघाला. तेव्हां दुरूनच सात्यकीला पाहून भीम व धृष्टद्युम्न अधिकच संतुष्ट झाले आणि ते दोघे कलिंगावर तुटून पडले. इतक्यांत सात्यकि तेथें येऊन पोंचला व त्यानें दारुण कर्म आरंभिलें. त्यानें हातांत धनुष्य घेऊन आपलें उग्ररूप प्रकट करीत कालिंगांचा संहार चालविला. भीमसेनानें तर कालिंगांच्या रक्त-मासांच्या चिखलानें युक्त असलेली रक्ताची नदीच निर्माण केली व एकटा भीमसेनच त्या कौरव-पांडवांच्या मधील त्या नदीचें उल्लंघन करूं शकला. तशा प्रकारच्या भीमाला पाहून तुझे सर्व सैनिक 'खरोखरच हा अंतक कालच भीमाच्या रूपानें अवतरला आहे' असा आक्रोश करूं लागले.

त्यावेळीं तो आक्रोश ऐकून शान्तनव भीष्म सभोंवार सेनेचा व्यूह रचून भीमावर चाल करून आला. तें पाहून भीम, धृष्टद्युम्न व सात्यकि हे तिघेहि

भीष्माच्या सुवर्णानें अलंकृत केलेल्या रथाकडे धांवले. त्यांनीं भीष्माला सर्व बाजूंनीं वेढून त्यांतील त्याच्यावर प्रत्येकानें तीन बाण सोडिले. परंतु देवव्रतानें त्या तिघांवर उलट तीन तीन बाण सोडिले, एक हजार बाण सोडून सर्व महारथांचें निवारण केलें व भीमसेनाच्या सुवर्णालंकारांनीं भूषित असलेल्या अश्वांना गतप्राण केलें. परंतु त्या अश्वरहित रथांत बसूनच भीमानें गांगेयावर मोठ्या वेगानें शक्ति सोडिली. तथापि ती शक्ति रथाजवळ येऊन पोंचण्याच्या आधींच पितामहानें तिचे तीन तुकडे केले, तेव्हां ती पृथ्वीला विदीर्ण करून खालीं पडली.

त्यावेळीं आपली लोखंडाची जड गदा उचलून भीमसेन मोठ्या वेगानें भीष्मावर धांवला. तें पाहून भीमाचें प्रिय करण्याच्या इच्छेनें सात्यकीनेंहि त्वरेनें बाण सोडिले व भीष्माच्या सारथ्याला गतप्राण केलें. सारथि मृत होऊन पडला असतां भीष्माचे वायूप्रमाणें वेगवान् अश्व रथ घेऊन त्या रणांगणांत इतस्ततः धांवत सुटले. याप्रमाणें भीष्माचा रथ दूर निघून जातांच तृणावर पडलेल्या अग्नीप्रमाणें भीमाचा क्रोध प्रज्वलित झाला व तो बलाढ्य पांडव सर्व कालिंगांचा वध करून सैन्याच्या मध्यभागीं उभा राहिला. त्यावेळीं तुझ्याकडील एकहि योद्धा भीमाच्या पुढें उभें रहाण्यास धजला नाहीं.

त्यानंतर धृष्टद्युम्नानें सर्व सैन्य पहात असतां त्या यशस्वी पृथापुत्राला आपल्या रथांत घेतलें व सर्व पांचाल्य आणि मत्स्य यांनीं त्याचा सत्कार केला. त्यावेळीं धृष्टद्युम्नाला आलिंगन देऊन भीम सात्यकीपाशीं आला. तेव्हां सत्यपराक्रमी सात्यकि धृष्टद्युम्नाच्या समक्ष भीमसेनाला हर्ष देत असें म्हणाला— 'भीमसेना, तूं कलिंगराज, त्याचा पुत्र, शक्रदेव, केतुमान् व सैन्यासह सर्व कालिंग वीर यांचा वध केलास, हें फार उत्तम झालें. धन्य आहे तुझी. तूं एकट्यानें केवल स्वतःच्या बाहुबलावर अश्व-नागयुक्त प्रचंड सेनेचा व कालिंगांच्या वीरांचा संहार केलास व त्यांचा महाव्यूह तोडून टाकिलास, हें केवढें दुष्कर कर्म आहे !'

असें बोलून सात्यकि आपल्या रथावरून भीमाच्या रथावर चढला, त्यानें भीमसेनाला दृढालिंगन दिलें व पुनः आपल्या रथावर येऊन त्या कौरवांच्या सेनेचें मर्दन चालविलें. त्यामुळें भीमाला अधिकच बळ आलें. ६. ५. ५४.

अध्याय ५५ वा.

[१ द्रोण व धृष्टद्युम्न यांचें युद्ध. २ सौभद्राच्या साह्यार्थ अर्जुनाचें गमन. ३ पार्थाचा पराक्रम व द्वितीयदिनयुद्धसमाप्ति.]

(१) **संजय**—हे भारता, याप्रमाणें त्या दिवशीं पूर्वाह्ण संपत आला असतां रथ, गज, अश्व, पदाति व अश्वसादी या सर्वांचा भयंकर क्षय झाला. त्यावेळीं पांचाल्य धृष्टद्युम्नानें अश्वत्थामा, शल्य व कृपाचार्य या तीन महारथांशीं युद्ध आरंभिलें. त्यानें तीक्ष्ण बाणांनीं अश्वत्थाम्याच्या लोकप्रिय अश्वांना गतप्राण केलें. तेव्हां अश्वहत झाल्यामुळें त्या द्रोणपुत्रानें शल्यरथाचा आश्रय करून धृष्टद्युम्नावर शरांचा वर्षाव केला. त्यावेळीं द्रौणि व पांचाल्य या दोघांचें युद्ध जुंपलेलें पाहून सौभद्र तीक्ष्ण शरांची वृष्टि करीत त्याच्यावर तुटून पडला. त्यानें शल्याला पंचवीस बाणांनीं, कृपाला नऊ शरांनीं व अश्वत्थाम्याला आठ बाणांनीं विद्ध केलें.

तें पाहून द्रोणपुत्रानें त्या सौभद्रेयावर तीक्ष्ण शर सोडिले. शल्यानें दहा व कृपानें तीन बाण सोडिले. तेव्हां संतुष्ट झालेला तुझा पौत्र लक्ष्मणहि सौभद्रावर धांवून गेला व त्यांचें युद्ध प्रवृत्त झालें. क्रुद्ध झालेल्या लक्ष्मणानें सौभद्रावर तीक्ष्ण बाण सोडिले, तेव्हां एक अद्भुत प्रकार घडला. सौभद्रानें तत्क्षणीं आपलें हस्तलाघव प्रकट केलें व आपल्या त्या भ्रात्यावर पांचशें बाण सोडले. तें पाहून लक्ष्मणानें पुनः एक तीक्ष्ण धारेचा बाण सोडून त्याचें धनुष्य मुठीजवळच तोडून टाकिलें. तें पाहून लोकांनीं मोठ्यानें गर्जना केली. तेव्हां सौभद्रानें तें मोडलेलें धनुष्य टाकून दिलें व त्याहून अधिक दृढ असें दुसरें धनुष्य घेऊन पुनः युद्ध आरंभिलें. त्या दोघांनीं परस्परांवर असंख्य तीक्ष्ण विशिख बाणांची वृष्टि केली. ते दोघेहि परस्परांच्या प्रहारांवर प्रतिप्रहार करणारे होते.

(२) तेव्हां सौभद्र आपल्या पुत्राला पीडा देत आहे, असें पाहून दुर्योधन, त्याच्याकडे त्वरेनें आला व इतर जनाधिपहि त्याच्या मागोमाग निघाले. त्या सर्वांनीं रथसमूहानें सौभद्रेयाला वेढून टाकिलें. तथापि तो कृष्णतुल्य पराक्रमी कुमार यत्किंचित्‌हि भ्याला नाहीं, किंवा त्या शूरांनीं वेढा दिल्यामुळें व्यथितहि झाला नाहीं. इतक्यांत आपल्या पुत्राला कौरवांनीं वेढलेलें पाहून त्याचें रक्षण करण्यासाठीं धनंजय मोठ्या वेगानें धांवून आला. तेव्हां भीष्म-द्रोणादि सर्व

योद्धे अश्व-गजांच्या मोठ्या सैन्यासह अर्जुनाचें निवारण करण्यास पुढें झाले. त्यावेळीं गज, अश्व, रथ व पदाति यांच्या वेगानें उडालेली धूलि अंतरिक्षांत सूर्यरथापर्यंत जाऊन पोंचली. सहस्रावधि गज व शेंकडों भूमिपाल अर्जुनाच्या बाणांना प्राप्त होऊन परत येऊं शकले नाहींत. ते तेथेंच गतप्राण होऊन पडले. सर्व भूतें आक्रोश करूं लागलीं व सर्व दिशांत अंधकार पसरला. कौरवांनीं आजपर्यंत केलेला दारुण अन्याय तीव्रस्वरूपानें फलद्रूप झालेला दिसला. किरीटीच्या शस्त्रसंघानें सर्व दिशा व्यापून टाकिल्या. अंतरिक्षांत भूमि, दिशा किंवा सूर्य यांतील कांहींहि दिसेनासें झालें. असंख्य रथी, गज, व रथांचे अश्व गतप्राण झाले. कित्येक रथि आपापले रथसमूह घेऊन पळत सुटले. बाहुभूषणें व शस्त्रें धारण केलेले कांहीं योद्धे विरथ होऊन इतस्ततः धावूं लागले. अश्वसादी अश्व सोडून व गजसादी गजांना सोडून अर्जुनाच्या भयानें पळून जाऊं लागले. पार्थाच्या बाणांनीं अनेक वीर रथांवरून, अश्वांवरून व गजांवरून पटापट खालीं पडत असलेले दिसूं लागले. त्यावेळीं धनंजयानें उग्र रूप धारण करून आपल्या तीक्ष्ण बाणांनीं ठिकठिकाणीं गदा, खड्ग, प्रास, तूणीर शर, शरासनें, अंकुश, पताका इत्यादि धारण केलेले असंख्य योद्धयांचे हात तोडून टाकिले. त्या रणांगणावर गोफणी, रथाचे भिन्न भिन्न भाग, तरवारी, परशु, तोमर, छिन्न झालेलीं सोनेरी कवचें, ढाली, छत्रें, ध्वज, प्रतोद, इत्यादि विविध वस्तूंच्या राशी पडलेल्या दिसत होत्या. त्या संग्रामांत अर्जुनाच्या पुढें जाईल असा एकहि योद्धा तुझ्या सैन्यांत नव्हता. त्या शूर पार्थाच्या समीप जो कोणी शत्रुसैनिक गेला, त्यास त्यानें क्षणार्धांत परलोकीं पाठवून दिलें. याप्रमाणें तुझे सैनिक दश-दिशांत पळत असतां अर्जुन व वासुदेव या दोघांनीं आपापले उत्कृष्ट शंख वाजविले.

(१) त्यावेळीं आपलें सर्व सैन्य दुर्बल होऊन इतस्ततः पळत आहे, हें पाहून तुझा देवव्रत पिता हंसतच द्रोणाचार्यांला म्हणाला—"कृष्णाचें ज्याला साह्य आहे, अशा या बलाढ्य पांडुपुत्रानें तर अग्नीप्रमाणेंच आपल्या सैन्याचा भडका उडवून दिला आहे. याला समरांत जिंकतां येणें कोणालाहि शक्य नाहीं. कालान्तक यमाप्रमाणें याचें स्वरूप दिसत आहे, त्याला परतविण्यास ही प्रचंड सेनाहि समर्थ होणार नाहीं. पहा, हें सर्व कौरवसैन्य परस्परांकडे पहात पळत सुटलें आहे. हा दिनकरहि सर्व लोकांच्या चक्षूंचा जणुकाय उपसंहार करीत अस्ताचलाकडे चालला आहे, (म्ह० सर्वत्र अंधकार पसरत चालला आहे.)

यास्तव आपणहि आपलें सैन्य परत फिरवूं या. आपले सर्व योद्धे श्रांत व भयभीत झालेले दिसत आहेत. ते आतां युद्ध चालू ठेवण्यास समर्थ नाहींत, असें मला वाटतें. "

भीष्मानें द्रोणाचार्याला असें बोलून सर्व कौरवांची सेना परत फिरविली. याप्रमाणें सूर्य अस्तास गेला, संध्याकाल झाला व कौरव-पांडवांचीं दोन्ही सैन्यें विश्रांतीसाठीं आपापल्या शिबिरांकडे वळलीं. ६. ४. ५५.

अध्याय ५६ वा.

[१ कौरवांच्या गरुडव्यूहाचें वर्णन. २ पांडवांच्या अर्धचंद्रव्यूहाची रचना. ३ युद्धाला आरंभ.]

(१) **संजय**—हे भारता, ती रात्र जाऊन प्रभात झाली असतां शान्तनव भीष्मानें आपलें सर्व सैन्य एकत्र जमवून त्यास रणांगणांकडे निघण्याची आज्ञा केली. तुझ्या पुत्रांच्या जयाची इच्छा करणाऱ्या कुरुवृद्ध भीष्मानें त्या दिवशीं 'गारुड'-व्यूह रचला. त्या महाव्यूहाची रचना गरुड पक्ष्याच्या आकाराची होती. गरुडाच्या मुखाच्या स्थानीं तुझा पिता देवव्रत स्वतः उभा राहिला. दोन नेत्रांच्या स्थानीं द्रोण व सात्वत कृतवर्मा स्थित झाले. अश्वत्थामा व कृप हे दोघे यशस्वी वीर मस्तकाच्या स्थानीं होते. त्रैगर्त, कैकेय, वाटधान, भूरिश्रवा, शल, शल्य, भगदत्त, भद्रक, सिंधुसौवीर, पांचनद व जयद्रथ हे सर्व सज्ज होऊन मानेजवळ उभे राहिले. भ्रात्यांसह दुर्योधनानें पृष्ठभागाचें रक्षण केलें. अवंतीचे विंदानुविंद, शकांसह काम्बोज व शूरसेन यांनीं पुच्छस्थान संभाळलें. मागध, कालिंग व दासेरकगण सज्ज होऊन दक्षिण बाजूला उभे राहिले आणि कारुष, विकुंज, मुण्ड व कुण्डीवृष यांनीं बृहद्बलासह डावी बाजू राखली.

(२) याप्रमाणें कौरवसैन्याचा व्यूह पाहून परंतप सव्यसाचीनें धृष्टद्युम्नाच्या साह्यानें त्या दिवशीं 'अर्धचंद्र'-नामक दारुण प्रतिव्यूह रचला. त्या अर्धचंद्राच्या उजव्या टोंकाला भीमसेन शोभत होता. तो विविध शस्त्रें धारण केलेल्या अनेक देशांतील नृपालांनीं परिवेष्टित होता. त्याच्या मागोमाग विराट व द्रुपद हे दोघे महारथ होते. त्यांच्या मागें नीलायुधासह नील होता.

त्याच्या नंतर चेदि, काशि, करूष व पौरव यांनीं परिवेष्ठित झालेला धृष्टकेतु होता. सैन्याच्या मध्यभागीं धृष्टद्युम्न, शिखंडी, पांचाल व प्रभद्रक युद्धासाठीं सज्ज होऊन उभे होते. तेथेंच प्रचंड गजसमूहानें वेष्ठित असलेला धर्मराजाहि होता. त्याच्यानंतर सात्यकि, द्रौपदीचे पांच पुत्र, अभिमन्यु, इरावान् हे एकत्र उभे होते, त्यांच्या पुढें भीमसेनाचा पुत्र व महारथ केकय होते आणि सर्वांच्या शेवटीं डाव्या टोंकाला मनुजांतील श्रेष्ठ पार्थ स्थित झाला. सर्व जगताचें रक्षण करणारा जनार्दन त्याचा रक्षक होता.

(३) हे राजन्, याप्रमाणें पांडवांनीं तुझ्या पुत्रांच्या व त्यांच्या पक्षाला जे जमले होते, त्यांच्या वधार्थ महाव्यूह रचिला. त्यानंतर रथ व गज परस्परांना जाऊन भिडले आणि त्यांचें युद्ध प्रवृत्त झालें. ठिकठिकाणीं कौरवांचे सैनिक, अश्वसादी व रथी यांचे संघ परस्परांचा संहार करीत असलेले दिसत होते. कांहीं योद्ध्यांचे संघ परस्परांवर पृथक् पृथक् तुटून पडत होते. कांहीं धांवत होते व एकमेकांवर प्रहार करीत होते. याप्रमाणें तुझे पुत्र व पांडव यांचें तुमुल युद्ध जुंपलें असतां परस्परांचा वध करणाऱ्या वीरांचा सिंहनाद, दुन्दुभींचा ध्वनि व अश्व-गजांचा शब्द यांचा प्रचंड नाद स्वर्गाला जाऊन पोंचला. ६. ४. ५६.

अध्याय ५७ वा.

[१ तिसऱ्या दिवसाचें संकुल युद्ध.]

(१) संजय—हे भारता, याप्रमाणें दोन्ही सैन्यें व्यूह रचून सज्ज झालीं असतां धनंजयानें तीक्ष्ण शरांनीं तुझ्या रथाच्या अधिपतींचा वध केला व रथसैन्याचें विदारण केलें. प्रलयकालच्या अंतकाप्रमाणें पार्थानें कौरवांचा संहार चालविला असतां धार्तराष्ट्रांनींहि पांडवांशीं मोठ्या यत्नानें युद्ध केलें. ते सर्व कौरव मरणाच्या क्षणापर्यंत युद्धापासून निवृत्त व्हावयाचें नाहीं, अशा निश्चयानें यशाची प्रार्थना करीत होते. ते सर्व मन एकाग्र करून पांडवांच्या सैन्यावर तुटून पडले.

त्या संग्रामांत पळणारे, भग्न झालेले व परत फिरलेले सैनिक आपले कोणते व शत्रूचे कोणते, हें परस्परांस ओळखतां येत नव्हतें. त्यावेळीं भूमीवरून उधळलेल्या धूलीनें दिवाकरालाहि झांकून टाकिलें. दिशा, प्रदिशा कांहींच

ओळखतां येईनातशा झाल्या. मग तेथें त्या वीरांनीं कसें युद्ध केलें असेल याची कल्पनाच करणें बरें !

ते योद्धे अनुमानानें, ध्वजादि चिह्नांवरून, वीरांच्या संकेतावरून व त्यांनीं परस्परांस नाम-गोत्रांनीं केलेल्या आह्वानांवरून परकीयांना ओळखत होते व याप्रमाणें जेथें तेथें दोन्ही पक्षांचें युद्ध जुंपलेलें दिसत होतें. असें जरी होतें तरी सत्यसंध द्रोणानें रक्षण केलेल्या कौरवांचा यत्किंचित्‌हि व्यूहभेद झाला नाहीं. त्याचप्रमाणें सव्यसाची व वृकोदर या दोघां भ्रात्यांकडून सुसंरक्षित असलेल्या पांडवांचा व्यूहहि भंग पावला नाहीं.

दोन्ही सैन्यांच्या अग्रभागीं असलेले योद्धे पुढें सरसावून रथ व गज यांच्या सैन्यांशीं युद्ध करीत होते. अश्वसादी अश्वसादींवर प्रास, ऋष्टि इत्यादिकांनीं प्रहार करीत होते. त्या दारुण संग्रामांत एक रथी दुसऱ्या रथ्याला सुवर्णानें भूषविलेल्या बाणांनीं विद्ध करून पाडवीत होता. त्याचप्रमाणें तुझ्या पुत्रांचे व पांडुपुत्रांचे गजारोही, परस्परांच्या गजारोह्यांना तीक्ष्ण नाराच बाणांनीं व तोमरांनीं विद्ध करीत होते. श्रेष्ठ गजावर आरूढ झालेल्या कोणा एका योद्ध्यानें उडी मारून दुसऱ्या वीराचे केस धरले व तेथल्या तेथें त्याचा शिरश्छेद केला. कित्येक वीरांचीं हृदयें गजांच्या दंताग्रांनीं विदीर्ण होऊन ते निःश्वास सोडीत रक्त ओकूं लागले. हत्तींच्या दंतांवर स्थित असलेले कांहीं रणविशारद योद्धे दुसऱ्या अस्त्रवेत्त्या व गजशिक्षाविशारद योद्ध्यांनीं फेंकलेल्या शक्तींनीं विद्ध होऊन थरथरां कांपूं लागले.

हे राजन्, याप्रमाणें त्या दारुण संग्रामांत उभय सैन्यांतील पदातींच्या समुदायांनीं पदातींवर, गजयूथपांनीं श्रेष्ठ रथ्यांवर, अश्वसादींनीं गजारोहांवर व रथस्थांनीं पदातींवर विविध प्रकारच्या तीक्ष्ण शस्त्रांचे प्रहार केले. ते परस्परांवर तुटून पडत होते व पुढें येणाऱ्या शत्रुपक्षीय सैनिकांचा संहार करीत होते. त्या रणांगणांत सहस्रावधि प्राणी विह्वल होऊन पडलेले दिसत होते. विविध प्रकारचीं तुटलेलीं शस्त्रें, भग्न झालेलीं धनुष्यें, चित्र-विचित्र ध्वज, गदा, शक्ति, कवचें, उच्च-नीचजातीचीं मूल्यवान् वस्त्रें, इत्यादि नानाप्रकारच्या वस्तूंनीं ती रणभूमि आच्छादित झाली होती, त्यामुळें ती भूमि चित्रविचित्र पुष्पमालांनीं आच्छादित झाल्याप्रमाणें शोभत होती. नर, अश्व, गज यांच्या शरीरांनीं व्यापलेली ती पृथ्वी मांस व रक्त यांच्या चिखलानें माखली, त्यामुळें

उधळलेली सर्व धूळि शांत झाली व सर्व दिशा निर्मळ दिसूं लागल्या. त्या रणांगणांत सर्वत्र पसरलेलीं असंख्य कबंधें (मस्तकावांचून शरीरें) पाहून तें जगाच्या विनाशाचेंच चिह्न भासूं लागलें. त्या अतिशय दारुण व महाभयंकर युद्धांत रथी समंततः धांवत असलेले दिसत होते. त्यानंतर भीष्म, द्रोण, सैंधव, जयद्रथ, पुरुमित्र, जय, भोज व सौबलासह शल्य हे सिंहतुल्य पराक्रमी समरदुर्धष वीर पांडवसेनेचा पुनः पुनः संहार करीत होते. त्याचप्रमाणें भीमसेन, घटोत्कच राक्षस, सात्यकि, चेकितान आणि द्रौपदीचे पांच पुत्र यांनीं दानवांना पळवून लावणाऱ्या देवांप्रमाणें सर्व नृपालांसह तुझ्या पुत्रांचा पराभव केला. परस्परांचा वध करणारे व रक्तानें माखलेले ते श्रेष्ठ क्षत्रिय घोर दानवांप्रमाणें शोभले. दोन्ही सैन्यांतील ते वीर परस्परांना जिंकून नभोमंडलांतील श्रेष्ठ ग्रहांप्रमाणें दिसूं लागले.

हे महाराज, त्यानंतर तुझा पुत्र दुर्योधन एक सहस्र रथांसह घटोत्कच राक्षसावर धांवून आला. त्याचप्रमाणें फार मोठ्या सेनेसह सर्व पांडव द्रोण-भीष्मद्रोणांवर चालून गेले. क्रुद्ध झालेल्या अर्जुनानें सर्व बाजूंनीं श्रेष्ठ नृपालांवर प्रहार केले. सात्यकि आणि सौभद्र यांनीं सौबलाच्या सैन्याशीं युद्ध आरंभिलें. याप्रमाणें त्यावेळीं विजयाची इच्छा करणाऱ्या तुझ्या पुत्रांचा व पांडवांचा अंगावर रोमांच आणणारा भयंकर संग्राम पुनः प्रवृत्त झाला. ६. ४. ५७.

अध्याय ५८ वा.

[१ पांडवांनीं केलेला कौरवसैन्याचा पराभव. २ दुर्योधन-भीष्मसंवाद. ३ भीष्माचें त्वेषयुक्त उत्तर व युद्धारंभ.]

(१) संजय—हे महाराज, त्यानंतर त्या सर्व क्रुद्ध झालेल्या पार्थिवांनीं पार्थाला त्या समरांगणांत गांठून अनेक सहस्र रथांनीं वेढून टाकिलें. याप्रमाणें त्याला रथसमुदायांनीं परिवेष्टित करून सर्व बाजूंनीं असंख्य बाणांची वृष्टि केली. त्या क्रुद्ध झालेल्या योद्ध्यांनीं शक्ति, गदा, प्रास, मुद्गर, मुसळें, इत्यादि आयुधांची पार्थाच्या रथावर वृष्टि केली. तेव्हां तो आयुधांचा वर्षाव शलभांच्या प्रचंड समुदायाप्रमाणेंच भासला. त्यावेळीं पार्थानें आपल्या सुवर्णाच्या भूषणांनीं अलंकृत केलेल्या बाणांनीं त्या सर्वांचें सर्वतः निवारण केलें. पार्थाचें तें अतिमानुष हस्तलाघव पाहून देव, दानव, गंधर्व, पिशाच, उरग व राक्षस या सर्वांनीं 'धन्य धन्य' असें बोलून फाल्गुनाची प्रशंसा केली.

याप्रमाणें अर्जुनाचें युद्ध चाललें असतां इकडे सात्यकि व अभिमन्यु फार मोठ्या सेनेनें आवृत्त होऊन सौबलासह शूर गान्धारांवर धांवून गेले व क्रुद्ध झालेल्या सौबलांनीं नानाविध शस्त्रांनीं आणि आयुधांनीं सात्यकीच्या रथाचे तिळाएवढे तुकडे केले. तेव्हां असा भयावह प्रसंग ओढवला असतां सात्यकीनें तो भग्न झालेला रथ टाकून मोठ्या त्वरेनें अभिमन्यूच्या रथांत उडी टाकिली व एका रथांत स्थित असलेल्या त्या दोघां वीरांनीं तीक्ष्ण नतपर्व बाणांनीं सौबलाच्या सैन्याचा संहार आरंभिला.

त्याच वेळीं दुसरीकडे सज्ज झालेल्या भीष्मद्रोणांनीं कङ्कपत्रयुक्त तीक्ष्ण शरांनीं धर्मराजाच्या सैन्याचा संहार चालविला. धर्मपुत्र युधिष्ठिर व माद्रीपुत्र नकुल-सहदेव या तिघांनीं सर्व सैन्यांच्या समक्ष द्रोणाचार्यांच्या सैन्याला पळवून लाविलें. पूर्वीं देवासुरांचें जसें अतिशय दारुण व अंगावर रोमांच आणणारें युद्ध झालें होतें, तसेंच त्यांचें तुमुल युद्ध जुंपलें.

भीमसेन व घटोत्कच हे दोघेहि महत्कर्म करीत असतां दुर्योधनानें त्यांच्या समीप येऊन त्यांचें निवारण केलें. त्यावेळीं घटोत्कचानें आपल्या पितरांचेंहि अतिक्रमण करून युद्ध केलें. त्याचा अद्भुत पराक्रम आमच्या दृष्टीं पडला. क्रुद्ध झालेल्या वृकोदरानेंहि जणुं काय हंसतच अमर्षी दुर्योधनाच्या वक्षःस्थलावर एक तीक्ष्ण बाण सोडिला. त्या बाणाच्या प्रहारानें पीडित झालेला राजा दुर्योधन रथांत बसल्या जागींच मूर्च्छित होऊन पडला. त्याला संज्ञाशून्य झालेलें पहातांच त्याच्या सारथ्यानें मोठ्या त्वरेनें त्याचा रथ रणांगणांतून दूर नेला व त्याचें सैन्य इतस्ततः पसरलें. कौरवांची सेना पळत आहे, असें पाहून भीमसेन तीक्ष्ण शरांचा वर्षाव करीत तिच्या पाठोपाठ धांवला.

धर्मराज व धृष्टद्युम्न हे दोघेहि द्रोण व भीष्म पहात असतां त्यांच्यासमक्ष शत्रुसैन्याचा संहार करणाऱ्या आपल्या तीक्ष्ण विशिख बाणांनीं कौरवसैन्याचा विध्वंस करूं लागले. त्यावेळीं भीष्म व द्रोण हे महारथहि पळत असलेल्या आपल्या सैन्याचें निवारण करण्यास समर्थ झाले नाहींत. महात्मे भीष्म-द्रोण निवारण करण्याचा यत्न करीत असतांहि त्यांच्या समक्ष ती सेना पळूं लागली. याप्रमाणें सहस्त्रावधि रथि पळत असतां एकाच रथांत स्थित असलेले सौभद्र व सात्यकि यांनीं सौबलांच्या सर्व सैन्यालाहि समंततः उधळून दिलें. त्यावेळीं

ते दोघे वीर अमावास्येच्या दिवशीं नभोमंडलांत शोभणाऱ्या चंद्र-सूर्याप्रमाणें शोभले.

क्रुद्ध झालेल्या अर्जुनानें तर मेघाच्या जलधाराप्रमाणें त्या सैन्यावर शरांची वृष्टि केली. पार्थाच्या शरांनीं विद्ध होणारें तें कौरवसैन्य विषाद व भय यांनीं कंपित होऊन पळूं लागलें. पण आपलें सैन्य पळत असलेलें पाहून दुर्योधनाच्या हिताची इच्छा करणाऱ्या व अतिशय प्रक्षुब्ध झालेल्या महारथ भीष्म-द्रोणांनीं त्यांचें निवारण केलें. इतक्यांत दुर्योधनहि सावध झाला व आपल्या इतस्ततः पळणाऱ्या सैन्याकडे परत आला. त्या तुझ्या पुत्रानें ज्या ज्या महारथाकडे पाहिलें, ते ते सर्व परत फिरले. तेव्हां त्यांना परत फिरलेलें पाहून इतरहि सैनिक परस्परांच्या स्पर्धेनें व लज्जेनें आपापल्या स्थानींच थांबले. त्या परत फिरणाऱ्या योद्धयांचा वेग चंद्रोदय कालीं होणाऱ्या समुद्राच्या भरतीच्या वेगाप्रमाणें होता.

(२) हे राजन्, तें सैन्य परत फिरलेलें पाहून दुर्योधन मोठ्या त्वरेनें भीष्मापाशीं गेला व त्याला म्हणाला—" हे पितामह, मी तुम्हांला काय सांगत आहें, तें लक्ष देऊन ऐका. तुम्ही जिवंत असतां आपल्या सैन्याचें हें पलायन उचित आहे, असें मला वाटत नाहीं. अहो, पुत्रांसह अस्त्रवेत्त्यांतील श्रेष्ठ द्रोण, महाधनुर्धर कृप व इतर शूर सुहृज्जन यांच्या समक्ष आपलें सैन्य कसें पळूं लागलें! पांडवांचें बल आपल्याहून अधिक आहे, असें मला मुळींच वाटत नाहीं. आपल्या सेनेचा संहार होत असतां ज्याअर्थीं द्रोण, कृप, अश्वत्थामा आणि हे पितामह, तूंहि त्यांची उपेक्षा करीत आहेस, त्याअर्थीं पांडवच तुम्हांला अनुग्रहार्ह आहेत असें दिसतें, पण हें जर तुम्हीं युद्धाच्या पूर्वींच मला सांगितलें असतेंत; 'पांडव, सात्यकि व पार्षत यांच्यांशीं आम्ही युद्ध करणार नाहीं,' असें कृपाचार्य व द्रोणाचार्य यांनीं जर मला म्हटलें असतें, तर मीं कर्णाच्या विचारानें त्याचवेळीं मला जें कांहीं करावयाचें तें केलें असतें. यास्तव तुम्हांला जर आतां या संग्रामांत माझा त्याग करावयाचा नसेल, तर आपल्या पराक्रमाच्या अनुरूप युद्ध करा."

(३) तुझ्या पुत्राचें हें भाषण ऐकून भीष्म पुनः पुनः मोठ्यानें हंसला, त्यानें क्रोधानें नेत्र विस्फारले व दुर्योधनाला असें उत्तर दिलें—"हे राजन्, इंद्रासह देवांनाहि पांडव युद्धांत अजिंक्य आहेत, हें यथार्थ व हितवचन तूं

पुष्कळ वेळां माझ्या तोंडून ऐकलें आहेस. यास्तव हे नृपश्रेष्ठा, मज वृद्धांला जें कांहीं करतां येणें शक्य आहे, तें मीं यथाशक्ति करीन. आज मी एकटाच भ्राते व सैन्य यांसह पांडुपुत्रांचें सर्व लोकांच्या समक्ष निवारण करतों. तें तूं आपल्या बांधवांसह पहा."

भीष्माचें हें वचन ऐकून तुझ्या पुत्रांनीं मोठ्या हर्षभरानें शंख, नगारे, भेरी इत्यादि वाद्यांचा घोष केला, तेव्हां पांडवांनींहि तो प्रचंड ध्वनि ऐकून आपापले शंख, भेरी, वाजवून ती रणभूमि निनादित केली. ६. ४. ५८.

अध्याय ५९ वा.

[१ भीष्माचें युद्ध. २ कृष्णाचें शस्त्रग्रहण. ३ अर्जुनाचा जय. ४ तृतीयदिन-युद्ध समाप्ति.]

(१) धृतराष्ट्र—हे संजया, माझ्या पुत्रानें ज्याला अशा प्रकारें क्रोध आणला होता व जो विशेषतः दुःखी झाला होता, त्या भीष्मानें घोर युद्धाची प्रतिज्ञा केली असतां त्यानें पांडुपुत्रांचें कसें निवारण केलें व पांचालांनीं पितामहाशीं कसें युद्ध केलें तें मला सांग.

संजय—हे भारता, त्या वेळीं पूर्वाह्णकाल उलटून गेला होता. सूर्यानें पश्चिम दिशेचा आश्रय केला. जयप्राप्तीमुळें महात्मे पांडव हृष्ट झालेले दिसत होते. अशा वेळीं सर्वधर्मविशेषज्ञ देवव्रतानें मोठ्या वेगानें पांडवसेनेवर चाल केली. तो शान्तनव फार मोठ्या सेनेनें युक्त होता व तुझे पुत्र त्याचें रक्षण करीत होते. याप्रमाणें भीष्म चाल करून गेला असतां तुझ्या अन्यायामुळें पांडवांचें व तुझ्या पुत्रांचें तुमुल युद्ध प्रवृत्त झालें. धनुष्याचे टणत्कार व तल-हाताचे प्रहार यांचा पर्वत विदीर्ण होत असल्याप्रमाणें प्रचंड घोष झाला. त्या युद्धभूमीवर योद्ध्यांचे 'थांब, थांब, हा मी थांबलों. ये; याला विद्ध कर; परत फिर; उभा रहा; हा उभा राहिलों, कर पाहूं प्रहार;' असे शब्द सर्वत्र ऐकूं येत होते. पर्वतावर जशा शिला आपटाव्या, त्याप्रमाणें योद्ध्यांचीं सुवर्णाचीं कवचें, किरीट व ध्वज यांवर शस्त्रांचा प्रहार होत असतां ध्वनि होत होता. त्याचप्रमाणें सहस्रावधि वीरांचीं तुटलेलीं मस्तकें व विभूषित केलेले बाहु जमिनीवर पडून जणुं काय वळवळत आहेत, असें दिसलें.

कांहीं योद्धयांचीं मस्तकें तुटलीं होतीं, कांहींच्या हातांत सज्ज केलेलीं धनुष्यें होतीं व कित्येकांनीं उगारलेलीं आयुधें तशींच हातांत धरलेलीं होतीं व ते गतप्राण होऊन जागच्या जागीं तसेच स्थित असलेले दिसत होते. त्यावेळीं तेथें नर, अश्व व गज यांच्या देहापासून प्रवृत्त झालेली महावेगवान् रुधिर-वाहिनी नदीच वाहूं लागली. तिच्यामध्यें रक्तमांसाचा चिखल झाला होता. गजांचीं शरीरें भयंकर शिलांप्रमाणें भासत होतीं. ती नदी परलोकगामिनी असून गृध्रपक्षी व गोमायु यांना आनंद देणारी होती.

हे भारता, तुझ्या पुत्रांचें व पांडुसुतांचें जें हें युद्ध झालें, तशाप्रकारचें युद्ध पूर्वी कोणीं पाहिलें नव्हतें किंवा ऐकलेंहि नव्हतें. योद्धयांनीं गतप्राण करून पाडलेले हत्ती नीलपर्वताच्या शृंगांप्रमाणें दिसत होते. त्यांच्या प्रचंड शरीरांनीं तें रणांगण इतकें व्यापलें होतें कीं त्यामुळें रथांचा मार्गहि कुंठित झाला होता. चित्रविचित्र कवचें व शिरस्त्राणें जागजागीं पसरलीं होतीं, त्यामुळें तें रणक्षेत्र शरदृतूंतील नभस्तलाप्रमाणें शोभत होतें. शरांच्या प्रहारांनीं कोणी छिन्नभिन्न झाले होते, कित्येकांचीं आंतडीं बाहेर पडलीं होतीं, तथापि ते पीडित झालेले वीरहि मोठ्या त्वेषानें निर्भयपणें शत्रूंवर धांवून जात होते.

रणांत पडलेले योद्धे, 'अरे बाबा, हे भ्रात्या, हे मित्रा, हे माझ्या मातुला, हे सख्या, मला येथें सोडून जाऊं नकोरे' असा आक्रोश करीत होते. कोणी 'इकडे ये. तूंच माझ्यापाशीं ये; असा भितोस काय! तूं चाललास कोठें? मी संग्रामांतच स्थित आहें. भिऊं नको,' असें ओरडत होते. याप्रमाणें ती रणधुमाळी प्रवृत्त झाली असतां शांतनव भीष्म तेथें प्राप्त झाला. त्या सत्यप्रतिज्ञ वीरानें नित्य मंडलाकार असलेल्या आपल्या धनुष्यापासून दीप्त अग्रें असलेले सर्पासारखे बाण सोडिले. त्या नियतव्रतानें सर्व दिशांना आपल्या बाणांचें लक्ष्य केलें व पांडवांच्या रथांना सर्वतः विद्ध केलें. तो रथस्थ वीर जणुकाय नृत्यच करीत आपलें हस्तलाघव प्रदर्शित करीत असतां सर्वत्र अलात-चक्राप्रमाणें फिरत असलेला दिसला. तो महारथ एकटा असूनहि केवल लाघवामुळें पांडव व सृंजय यांना सहस्रावधि भीष्म असल्याप्रमाणें भासला. त्यावेळीं त्यानें मायेनें स्वतःचीं अनेक शरीरें निर्माण केलीं आहेत कीं काय असें वाटलें. तो श्रेष्ठ धनुर्धर पूर्व दिशेंत जो दिसत आहे, तोच एका क्षणांत उत्तरेकडे दृष्टीं पडे. लगेच पश्चिमेकडे प्रकट होई व पहातां पहातां दक्षिण दिशेंत स्थित असलेला दिसूं लागे.

याप्रमाणें तो शूर गांगेय रणांगणांत संचार करीत असतां पांडवांतील कोणीहि त्याच्याकडे पहाण्यास समर्थ झाला नाहीं. भीष्माच्या धनुष्यापासून सुटलेले असंख्य विशिख बाणच तेवढे दृष्टीं पडत होते. सैन्याचा संहार करणारें तें भयंकर कर्म पाहून अनेक योद्धे आक्रोश करूं लागले. हे राजन्, तुझा पिता याप्रमाणें अतिमानुष रूपानें त्या समरभूमीवर संचार करीत असतां दैवानेंच प्रेरणा केलेले सहस्रावधि राजे शलभाप्रमाणें स्वतःच्या नाशासाठींच भीष्माच्या क्रोधाग्नींत उडी टाकून प्राणाला मुकत होते. त्या युद्धकुशल भीष्माच्या सभोंवार अनेक अश्व, गज व नर असल्यामुळें त्याचा एकहि बाण व्यर्थ जात नव्हता.

पर्वताला विदीर्ण करणाऱ्या वज्राप्रमाणें भीष्माचा एकच तीक्ष्ण धारेचा बाण कांटेरी कवचें धारण करणाऱ्या गजांचीं मस्तकें छिन्न-भिन्न करीत होता. एकाच गजावर कवचधारी दोन तीन योद्धे एकत्र जरी बसलेले असले, तरी तुझा पिता एकच नाराच बाण सोडून त्यांना गतप्राण करीत होता. जो जो वीर नरव्याघ्र भीष्मावर चाल करून गेलेला दिसला, तो तो दुसऱ्याच क्षणीं मरून पडलेला माझ्या दृष्टीं पडत होता.

याप्रमाणें त्या अतुल पराक्रमी वीरानें धर्मराजाच्या महाचमूचा संहार चालविला असतां, ती अनेक प्रकारें नाश पावली. शरवृष्टीनें तप्त झालेल्या त्या महासेनेचा थरकांप झाला आणि वासुदेव, पार्थ व शिखंडी हे पहात असतां त्यांच्या समक्ष महारथ पळूं लागले. तेव्हां ते तेथें असूनहि भीष्माच्या बाणांनीं पीडिलेल्या वीरांचें संरक्षण करूं शकले नाहींत. इंद्रतुल्य पराक्रमी भीष्मानें पांडवांच्या सैन्याचा संहार चालविला असतां दोन योद्धेहि एकत्र पळतांना दिसले नाहींत. (ज्याला जिकडे जसा मार्ग सांपडला, तसा तो तिकडे जीव घेऊन पळूं लागला.)

नर, अश्व व गज विद्ध झाल्यामुळें ध्वजकूबर मोडून भूमीवर पडलेले दिसत होते. तें पाहून पांडवांच्या सैन्यांत हाहाकार झाला. दैवाच्या प्रबलतेमुळें पिता पुत्राचा वध करीत होता व पुत्र पित्याला यमसदनीं पाठवीत होता. मित्र मित्राला युद्धाचें आह्वान करीत होता. पांडुपुत्रांचे कांहीं सैनिक कवचें टाकून व केस मोकळे सोडून धांवत असलेले दिसत होते. कांहीं रथयूथप इतस्ततः पळत होते. त्यावेळीं ते व्याघ्राला पाहून भयभीत होऊन पळणाऱ्या गायींच्या कळपाप्रमाणें भासले.

याप्रमाणें आपलें सैन्य पळत असलेलें पाहून श्रीकृष्णानें आपला श्रेष्ठ रथ थांबविला व पार्थाला म्हटलें—"हे पार्था, तूं ज्याची अपेक्षा करीत होतास, ती वेळ आतां प्राप्त झाली आहे. यास्तव आतां तूं निःशंकपणें प्रहार कर. नाहीं तर पुनः मोहांत पडशील. 'भीष्म-द्रोणादि सर्व प्रमुख वीर व धार्तराष्ट्राचे सर्व सैनिक यांतील जे कोणी माझ्याशीं युद्ध करावयास येतील, त्यांचा मी रणांमध्यें वध करीन' अशी प्रतिज्ञा तूं पूर्वी राजांच्या सभेंत केली होतीस, तें आपलें वचन आतां सत्य करून दाखीव. हे बीभत्सो, स्वसैन्याचा नाश होत आहे. मुख पसरलेल्या अंतकाप्रमाणें असलेल्या भीष्माला पाहून, सिंहाला पाहून पळणाऱ्या भयार्त मृगाप्रमाणें युधिष्ठिराच्या सैन्यांतील हे राजे पळत सुटले आहेत, पहा."

वासुदेवाचें हें वचन ऐकून धनंजय म्हणाला—"हे केशवा, अश्वांना प्रेरणा कर व जेथें भीष्म आहे, तेथेंच माझा रथ या सेनासमुद्रांतून घेऊन चल. मी आज त्या दुर्धर्ष व वृद्ध पितामहाला रणांत विद्ध करून गतप्राण करून पाडतों."

संजय—त्यानंतर माधवानें पार्थाच्या रजतासारख्या शुभ्र अश्वांना चोदना करून भीष्माचा सूर्याप्रमाणें दुष्प्रेक्ष्य रथ जेथें होता, तेथें त्याला नेलें. त्यावेळीं महाबाहु पार्थ भीष्माच्या समीप आला आहे, हें पहातांच युधिष्ठिराचें महत्सैन्य पुनः परत फिरलें, तें पाहून भीष्मानें उच्चरवानें सिंहाप्रमाणें गर्जना केली व मोठ्या त्वरेनें धनंजयाचा रथ शरांनीं आच्छादित केला. तेव्हां एका क्षणांत सारथ्यासह तो रथ शरवृष्टीनें झांकला जाऊन दिसेनासा झाला. परंतु त्यावेळीं वासुदेवानें यत्किंचित्‌हि भ्रांत न होतां मोठ्या धैर्यानें अश्वांना प्रेरणा केली व भीष्माच्या शरवृष्टीपासून रथ दूर नेला.

त्यावेळीं पार्थानें मेघगर्जनेसारखा टणत्कार करणारें दिव्य धनुष्य धारण केलें व तीन शरांनीं भीष्माचें धनुष्य तोडून टाकिलें. तेव्हां तुझ्या पित्यानें तें छिन्न झालेलें धनुष्य टाकून देऊन क्षणार्धांत दुसरें धनुष्य सज्ज केलें. तथापि क्रुद्ध झालेल्या अर्जुनानें आपलें धनुष्य आकर्ण ओढून पितामहाच्या त्याहि चापाचा छेद केला. त्यावेळीं पांडुपुत्राचें तें हस्तलाघव पाहून शान्तनूचा पुत्र अतिशय प्रसन्न झाला. तो त्याचा सत्कार करीत म्हणाला—"हे महाबाहो पार्था, धन्य, धन्य आहे तुझी. तुझें हें कर्म तुला शोभण्यासारखेंच आहे. हे वत्सा, मी संतुष्ट झालों आहें. ये, माझ्याशीं युद्ध कर."

यांप्रमाणें त्या कुरुवृद्धानें पार्थाची प्रशंसा करून दुसरें फार मोठें धनुष्य घेतलें व पार्थाच्या रथावर शरवृष्टि चालविली. त्यासमयीं वासुदेवानें आपलें सारथ्यकर्मांतील विलक्षण कौशल्यहि प्रकट केलें. त्यानें अनेक मंडलें घेऊन भीष्माचे शर व्यर्थ घालविले. तें पाहून भीष्मानें वासुदेव आणि धनंजय या दोघांच्या सर्व गात्रांना तीक्ष्ण शरांनीं विद्ध केलें. त्यावेळीं भीष्माच्या शरांनीं विद्ध झालेले ते दोघे नरव्याघ्र शिंगांनीं माती उकरणाऱ्या मत्त वृषभांप्रमाणें शोभले. क्षुब्ध झालेल्या भीष्मानें पुनः त्या दोघां कृष्णार्जुनांवर शरवृष्टि करून सर्व दिशा झांकून टाकिल्या. त्या क्रुद्ध झालेल्या गांगेयानें वासुदेवावर तीक्ष्ण शर सोडिले व पुनः पुनः मोठ्यानें हंसून वार्ष्णेयाला कंपित केलें.

तेव्हां कृष्णानें भीष्माचा तो अतुल पराक्रम पाहिला आणि दोन्ही सैन्यांच्या-मध्यें तळपणाऱ्या आदित्याप्रमाणें शोभणाऱ्या भीष्मावर शरवर्षाव करणारा पार्थ मृदुयुद्ध करीत आहे, हेंहि जाणलें. पितामह युधिष्ठिराच्या सैन्यांतील श्रेष्ठ श्रेष्ठ वीरांचा प्रलयकालाप्रमाणें संहार करीत आहे, हें भगवानाला सहन झालें नाहीं. त्या अमेयात्म्यानें असा विचार केला—"भीष्माचें हें युद्ध असेंच चालल्यास युधिष्ठिराचें सर्व सैन्य नष्ट होईल. हा गांगेय एका दिव-सांत देव-दानवांचाहि नाश करील, मग ससैन्य पांडुसुतांची काय कथा! महात्म्या पांडवांची ही महासेना पळत सुटली आहे. हे कौरव सोमकांना युद्धांतून पळावयास लावीत आहेत, हें पाहून पितामहाला हर्ष होत आहे. यास्तव आज मी पांडवांसाठीं भीष्माचा वध करून महात्म्या पांडवांचा भार कमी करतों. हा अर्जुन तीक्ष्ण शरांनीं विद्ध होत असतांहि केवल भीष्माविषयींच्या आदरामुळें आपलें कर्तव्य जाणेनासा झाला आहे."

याप्रमाणें वार्ष्णेय विचार करीत आहे, तोंच क्रुद्ध झालेल्या पितामहानें पार्थाच्या रथावर असंख्य बाण सोडिले. त्याच्या त्या विपुल शरांनीं सर्व दिशा झांकून गेल्या आणि अन्तरिक्ष, दिशा, भूमि व सूर्यहि दिसेनासा झाला. त्यावेळीं धूमयुक्त वायु वाहूं लागले. सर्व दिशा क्षुब्ध झाल्या. इतक्यांत भीष्माच्या आज्ञेनें द्रोण, विकर्ण, जयद्रथ, भूरिश्रवा, कृतवर्मा, कृप, श्रुतायु अंबष्ठपति, विंदानुविंद, सुदक्षिण, प्राच्य, सौवीरगण सर्व वसाति, क्षुद्रक व मालव देशांतील राजे, हे सर्व मोठ्या त्वरेनें पार्थावर चालून गेले.

तेव्हां शस्त्रधारण करणारांतील श्रेष्ठ कृष्णार्जुनांस शतसहस्र अश्व, पदाति, रथ, गज, व सैन्य यांच्या जालांनीं वेढून टाकिलें आहे, हें पाहून सात्यकि

त्यांच्या साह्यार्थ धांवून आला व विष्णूनें जसें इंद्राला साह्य केलें, तसें त्यानें अर्जुनाला साह्य केलें. त्यावेळीं भीष्माच्या शरांनीं विदीर्ण झालेले हत्ती, अश्व, रथ, ध्वज आणि भीष्मानें ग्रस्त केलेले सर्व योद्धे व युधिष्ठिराचें सैन्य पळत आहे, हें पाहून तो शिनिश्रेष्ठ सात्यकि म्हणाला—"हे क्षत्रियहो, कोठें चाललां! प्राचीन लोकांनीं क्षत्रियांचा धर्म असा सांगितलेला नाहीं. हे वीरांनो, आपली प्रतिज्ञा वृथा करूं नका. आपल्या धर्माचें पालन करा."

त्यावेळीं मुख्य मुख्य योद्धे समंततः पळत आहेत, पार्थ मृदुयुद्ध करीत आहे व भीष्माचा युद्धावेश वाढत चालला आहे, हें सर्व पाहून वार्ष्णेय तें सहन करूं शकला नाहीं. तो सात्यकीच्या वचनाची प्रशंसा करीत त्याला म्हणाला—"हे शिनिश्रेष्ठा, समग्र कौरवसेना तुटून पडत असलेली पाहून आपले जेवढे योद्धे पळत असतील त्यांना खुशाल पळ काढूं दे. आतां जे रणांगणांत उभे आहेत, त्यांनाहि हवें तर जाऊं दे. आज मी भीष्म-द्रोणांना त्यांच्या गणांसह युद्धांत पराभूत करितों, पहा. हे सात्वता, क्रुद्ध झालेल्या माझ्या हातून आज कौरवांचा एकहि योद्धा जिवंत सुटणार नाहीं, मी आज उग्र सुदर्शनचक्र धारण करून महाव्रत भीष्माचे प्राण हरण करीन आणि गणांसह भीष्म-द्रोणांचा वध करून धनंजय व चारी पांडव भ्राते यांचें प्रिय करीन. सर्व धृतराष्ट्रपुत्र व तत्पक्षीय मुख्य मुख्य राजे या सर्वांचा वध करून हृष्ट झालेला मी अजातशत्रु युधिष्ठिराला त्याचें राज्य संपादन करून देईन."

(२) असें बोलून त्या वसुदेवपुत्रानें आपल्या हातांतील अश्वांचे रश्मि सोडले, सूर्यासारखें तेजस्वी, वज्रतुल्य दृढ, तीक्ष्ण धारेचें, सुनामचक्र हातांत घेऊन रथांतून खालीं उडी टाकिली व तो महात्मा आपल्या पावलांनीं भूमीला जणुंकाय कंपित करीतच मोठ्या वेगानें भीष्मावर धांवून गेला. त्यावेळीं तो क्रुद्ध उपेंद्र भीष्मावर चाल करून निघाला असतां मदांध होऊन दर्पानें निर्भयपणें उभ्या असलेल्या गजेंद्रावर झडप घालणाऱ्या सिंहाप्रमाणें भासला. त्यावेळीं श्रीकृष्णानें परिधान केलेला पिवळा पितांबर वायूनें उडत होता. त्यामुळें त्याच्या श्यामदेहावर तें पीत वस्त्र जलयुक्त मेघांत चमकणाऱ्या विद्युल्लतेप्रमाणें शोभलें. त्या चक्रपाणीचें शरीर हेंच सरोवर, त्याचा दीर्घ बाहु हेंच कमलनाल आणि सुदर्शनचक्र हेंच कमल, तें कृष्णाच्या क्रोधरूपी सूर्याच्या उदयानें विकास पावलें असून त्याचे तीक्ष्ण दंत याच पाकळ्या होत्या. तें चक्र सृष्टीच्या आरंभीं नारायणाच्या नाभीपासून उत्पन्न झालेल्या व बालार्काप्रमाणें ज्याची

कांति आहे, अशा आदित्याप्रमाणें भासत होतें. तें सुदर्शन चक्र हातीं घेऊन मोठ्या त्वेषानें गर्जना करीत येत असलेल्या त्या क्रुद्ध भगवानाला पाहून ' आज कौरवांचा निश्चित क्षय होणार ' असें सर्व भूतांना वाटलें व तीं भयानें आक्रोश करूं लागलीं. त्यावेळीं तो चक्रपाणि सर्व लोकांना दग्ध करणाऱ्या कालांतक अग्नीप्रमाणें दिसला. तो लोकगुरु देवकीनंदन हातांत चक्र घेऊन भूतांना दग्ध करणाऱ्या धूमकेतूप्रमाणें भीष्मावर उडी टाकून गेला असतां शान्तनव यत्किंचित्‌हि चलित झाला नाहीं.

त्यानें दोन्ही हातांनीं आपल्या महाधनुष्याचा गांडीवासारखा प्रचंड टणत्कार केला व चित्त विवेकमूढ होऊं न देतां गोविंदाला म्हटलें—" हे देवेशा, जगन्निवासा ये. माधवा, चक्रपाणे, मी तुला नमस्कार करितों. हे लोकनाथा, या रणांगणांत तूं मला रथांतून खालीं पाडीव. तुझ्या हातून माझा वध झाला असतां मला इह व परलोकीं श्रेयःप्राप्ति होईल. हे वृष्णिनाथ, तूं मजवर चालून आलास हा तीन्ही लोकांत माझा मोठा गौरव झाला."

भीष्म याप्रमाणें बोलत आहे, इतक्यांत पार्थानें मोठ्या वेगानें रथांतून उडी टाकिली व त्वरेनें जाऊन आपल्या पुष्ट व दीर्घ बाहूंनीं कृष्णाचे पुष्ट व दीर्घ बाहु धरून त्याला अडविलें. परंतु त्यावेळीं क्रोधसंतप्त झालेल्या कृष्णानें महावातानें उडविलेल्या वृक्षाप्रमाणें पार्थाला आपल्याबरोबर पुढें ओढीत नेलें. तथापि किरीटीनें परम बलानें आपले पाय भूमीवर दृढ रोवून भीष्माच्या समीप वेगानें जाणाऱ्या कृष्णाला दहाव्या पावलावर मागें ओढून थांबविलें आणि त्याला स्थिर केल्यावर कांचनमाला धारण करणाऱ्या अर्जुनानें मोठ्या प्रेमानें प्रणिपात करून म्हटलें—" हे केशवा, आम्हां पांडवांची गति तूंच आहेस. यास्तव हा क्रोध सोडून दे. मीं प्रतिज्ञा केलेलें कर्म कदापि टाकणार नाहीं, हें मी तुला माझे पुत्र व भ्राते यांची शपथ घेऊन सांगतों. तूं मला प्रयुक्त केल्याप्रमाणें मी कौरवांचा अन्त करीन, हें निश्चित समज."

धनंजयाची ही प्रतिज्ञा व निश्चय ऐकून जनार्दन प्रसन्न झाला व पांडवांचें प्रिय करण्यांत सर्वदा तत्पर असलेला तो आपल्या हातांतील चक्रासह पुनः रथांत येऊन बसला. त्या शत्रूंचा नाश करणाऱ्या शौरीनें अश्वांचे रश्मि पुनः हातांत घेतले व आपला पांचजन्य शंख वाजवून त्याच्या ध्वनीनें सर्व दिशा निनादित केल्या. त्यावेळीं कुंडलादि भूषणांनीं शोभणाऱ्या त्या कमलपत्राक्षानें

शंख हातीं घेतलेला पाहून कुरुश्रेष्ठ आक्रोश करूं लागले व कौरवांच्या त्या सैन्यांत मृदंग, भेरी, पणव इत्यादि वाद्यांचा उग्र निनाद व सिंहनाद झाला. त्यावेळीं गांडीव धनुष्याच्या टणत्कारानें व पार्थाच्या धनुष्यापासून सुटलेल्या बाणांनीं सर्व दिशा आणि नभोमंडल व्यापून टाकिलें. तें पाहून तो कौरवाधिप भीष्म व भूरिश्रवा यांच्यासह तृणाला दग्ध करणाऱ्या धूमकेतूप्रमाणें त्या पांडवावर धांवून गेला. भूरिश्रव्यानें अर्जुनावर सात भल्लबाण सोडिले. दुर्योधनानें त्याच्यावर उग्र वेगवान् तोमर, शल्यानें गदा व भीष्मानें शक्ति फेंकली.

तेव्हां अर्जुनानें भूरिश्रवानें सोडलेल्या सात बाणांचे सात शरांनीं तुकडे करून टाकिले. दुर्योधनाचें तोमर तीक्ष्ण धारेच्या बाणानें तोडून टाकिलें. शान्तनवानें सोडलेल्या विद्युल्लतेसारख्या चकचकीत शक्तीचा व मद्रानें फेंकलेल्या गदेचा दोन शरांनीं छेद केला. नंतर त्या किरीटमालीनें आपल्या दृढ बाहूंनीं गांडीव धनुष्य आकर्ण ओढलें व त्याला अतिशय घोर माहेंद्रास्त्र यथाविधि जोडून अंतरिक्षांत प्रकट केलें. त्या अद्भुत अस्त्रापासून अग्नीप्रमाणें प्रज्वलित बाणजाल उत्पन्न होऊन त्यांनीं सर्व कुरुसैन्याचें निवारण केलें. पार्थाच्या श्रेष्ठ धनुष्यापासून सुटलेल्या त्या शरांनीं शत्रूंचे रथ, ध्वज, धनुष्यें व बाहु यांचें विदारण करून नृपाल, अश्व व गज यांच्या देहांत प्रवेश केला. त्यानंतर पार्थानें आपल्या सुतीक्ष्ण धारेच्या शरांनीं दिशा व उपदिशा व्यापून टाकिल्या व गांडीवाच्या टणत्कारानें शत्रूंचीं मनें व्याकुल करून सोडलीं.

गांडीवाचा घोर टणत्कार होत असतां त्याच्या प्रचंड ध्वनींत शंख-दुन्दुभींचा निःस्वन लोपून गेला. गांडिवाचा टणत्कार कानीं पडतांच विराट, द्रुपद इत्यादि प्रमुख वीर त्या प्रदेशांत धांवत आले. परंतु जेथून जेथून गांडीवाचा ध्वनि ऐकूं येत होता, तेथें तेथें कौरवसैन्य मात्र पुढें सरसावण्यास धजलें नाहीं. (तें जागच्या जागीं खिळलें.) याप्रमाणें नृपांचा घोर संहार होत असतां नाराच बाणांनीं रथ, अश्व व सूत यांसह श्रेष्ठ योद्धयांना हत करून त्यांच्या सुवर्णकक्षायुक्त महापताका खालीं पाडविल्या. गांडीवाच्या शरजालांनीं प्रमुख वीर, रथ, अश्व व सारथि यांचा संहार केला. अर्जुनाच्या तीक्ष्ण बाणांनीं मोठाल्या पताका व झुली यांनीं युक्त असलेले गज विदीर्ण होऊन भूमीवर पडत होते. सैन्याच्या पुरोगामी उभारलेले ध्वज, पदातींचे संघ, रथ, गज या सर्वांचें पार्थानें मर्दन केलें. अर्जुनाच्या महान् ऐंद्रास्त्रापासून सुटणाऱ्या शरांनीं

शत्रूंकडील वीरांचीं कवचें व शरीरें विदीर्ण झालीं व ते गतप्राण होऊन पडले. गज आणि अश्वहि गात्रांचा संकोच होऊन भूमीवर निश्चेष्ट होऊन पडत होते.

(३) त्यानंतर हे महाराज, धनंजयानें मेद, मांस, यांनीं युक्त असलेली रक्ताची नदीच त्या रणांगणांत प्रवृत्त केली. त्या नदीवर हिंस्र पशु व राक्षस मांसाशन करीत होते. ती भयंकर नदी लोकांना प्रतिवैतरणीच भासली. अर्जुनाच्या बाणजालांनीं निर्माण झालेली ती रुधिराची नदी आणि जिच्यांतील प्रमुख वीरांचा पार्थानें वध केला आहे, अशी ती कौरवसेना यांना पाहून चेदि, पांचाल, करूष, मत्स्य व सर्व पांडव यांनीं जयघोष केला. विजयप्राप्तीनें त्यांचा उत्साह अधिकच वाढला व त्यांची ती रणगर्जना ऐकून कौरवांचे योद्धे अतिशय त्रस्त झाले. मृगांच्या कळपाला भयभीत करणाऱ्या सिंहाप्रमाणें पार्थानें कौरवांच्या सेनेला भयत्रस्त करून त्यांच्या प्रमुख वीरांनाहि गतप्राण केलेले पाहून जनार्दनानें जयाची गर्जना केली. त्याच्या बरोबर अर्जुनानेंहि मोठ्यानें सिंहनाद केला.

(४) त्यावेळीं सहस्ररश्मि भानु आपलें रश्मिजाल आंवरून अस्ताचलाकडे चालला आहे, पण युगान्तासारखें असलेलें घोर ऐंद्रास्त्र मात्र अंतरिक्षांत तसेंच पसरलेलें आहे, हें पाहून कौरवसेनेसह भीष्म, द्रोण, दुर्योधन, बाह्लिक इत्यादि सर्व प्रमुख वीर रणांगणांतून परत फिरले. तेव्हां अस्ताला जाणारें रविमंडल आरक्त झालें असून निशा समीप येऊं लागली आहे, शत्रु पराभूत होऊन आपला विजय झाला आहे, हें पाहून यश व कीर्ति यांस प्राप्त झालेला धनंजयहि आपलें त्या दिवसाचें कार्य संपवून सर्व नरेंद्र व भ्राते यांसह रात्रीची विश्रांति घेण्यासाठीं आपल्या शिबिरांत गेला.

त्यावेळीं कौरवसैन्यांतील वीर अर्जुनाकडून पराभव पावून हातांत मोठाल्या प्रदीप्त उल्का (मशाली) घेऊन आपल्या निवासस्थानाकडे परतले. ते सर्व ‘आज अर्जुनानें दहा सहस्र रथी व सातशें गज यांचा वध करून सर्व प्राच्य, सौवीर, क्षुद्रक व मालववीर यांना गतप्राण केलें. साक्षात् भीष्म, द्रोण, कृप, जयद्रथ, बाह्लिक, भूरिश्रवा, शल, शल्य, श्रुतायु, अंबष्ठपति, दुर्योधन, दुर्मर्षण यांसहि आपल्या बाहुबलानें जिंकलें व अद्भुत कर्म केलें. असा पराक्रम करण्यास

१ अशा प्रकारच्या नदीचें रूपकात्मक वर्णन मागें अनेकदां सविस्तर आलेलें आहे. यास्तव येथें त्याचा संक्षेप केला आहे.

यालोकीं अन्य कोणीहि समर्थ नाहीं.' अशी प्रशंसा करीत अर्जुनानें त्रस्त केलेल्या त्या सर्व कौरवांच्या योद्धयांनीं आपापल्या शिबिरांत प्रवेश केला. ६. ४. ५९.

अध्याय ६० वा.

[१ भीष्म व अर्जुन यांचें युद्ध.]

(१) संजय—हे धृतराष्ट्र महाराज, ती रात्र उलटून प्रभात झाली असतां क्रुद्ध झालेला भीष्म आपल्या सर्व सैन्यानें आवृत्त होऊन सैन्याच्या अग्रभागीं आला. तेव्हां द्रोण, दुर्योधन, बाल्हिक, दुर्मर्षण, चित्रसेन, जयद्रथ व आपापल्या सैन्यांसह सर्व नृपाल त्याला परिवेष्टित करून निघाले. त्यावेळीं त्या सर्व तेजस्वी व वीर्यवान् महारथांनीं परिवेष्टित झालेला तो पितामह देवांनीं आवृत्त झालेल्या वज्रपाणि इंद्राप्रमाणें शोभला. त्याचप्रमाणें सैन्याच्या अग्रभागीं असलेल्या महागजांच्या स्कंधावर ज्यांच्या सुवर्णाच्या व रुप्याच्या दांड्या चकाकत आहेत, अशा श्वेत, पीत व रक्त वर्ण महापताका अतिशय शोभा देत होत्या. महारथ, गज व अश्व यांनीं युक्त असलेलें व भीष्मानें संरक्षण केलेलें तें कौरवसैन्य वर्षाऋतूंतील व विद्युत्युक्त गर्जना करणाऱ्या मेघांनीं व्यापलेल्या आकाशाप्रमाणें भासलें.

त्यानंतर भयंकर वेगवान् नदीप्रमाणें असलेली ती भीष्माभिरक्षित कौरवसेना अर्जुनावर चाल करून गेली. तेव्हां गज, अश्व, पदाति व रथांचा संघ यांनीं युक्त असलेली व विशेष प्रकारचा व्यूह रचून येत असलेली ती कौरवसेना अर्जुनानें दूरून पाहिली. तेव्हां शुभ्र अश्वांच्या रथांत बसलेला तो कपिध्वज वीर सर्व शत्रूंचा वध करण्याच्या इच्छेनें त्या सैन्यावर धांवून गेला. त्याच्या रथाचीं चक्रें उत्कृष्ट असून त्यांच्या दांड्या चर्मानें मढविलेल्या होत्या. यदुश्रेष्ठानें ज्यांचें नियमन केलें आहे अशा श्वेताश्वांनीं व कपिध्वजानें युक्त असलेला पार्थाचा रथ येत आहे, असें पाहून तुझ्या पुत्रांसह सर्व कौरव खिन्न झाले.

धर्मराजानें जो अद्भुत व्यूह रचिला होता, त्याच्या चारी बाजूला चार चार हजार गज असून महारथ किरीटी शस्त्र उगारून त्याचें रक्षण करीत होता. असा अद्भुत व्यूह भूलोकीं पूर्वीं कोणीं रचला नव्हता, पाहिला नव्हता, किंवा ऐकलाहि नव्हता.

त्यानंतर चेदि व पांचाल आपल्या प्रमुख वीरांसह आपापल्या नियत स्थलीं उभे राहिले व सहस्रावधि भेरी वाजवूं लागले. त्यावेळीं सर्व सैन्यांत शंख, रथचक्राचे घोष, सिंहनाद व वीरांनीं आकर्ण ओढलेल्या धनुष्यांचे टणत्कार यांचा निनाद होऊं लागला. त्या वाद्यांच्या घोषानें सर्व अंतरिक्ष दुमदुमून गेलें व तें भूमीवरून उडालेल्या धूळीनें आवृत्त झालें. एका रथ्यानें सारथि, अश्व, रथ व केतु यांसह दुसऱ्या रथ्याला खालीं पाडविलें. गजांनीं गजांना, पदातींनीं पदातींना, अश्वसादींनीं अश्वसादींना प्रहार करून गतप्राण केलें. त्यावेळीं कांहीं योद्धे विद्ध होऊन भूमीवर पडले होते, ते छिन्न-भिन्न झालेले वीर भयंकर दिसत होते. सूर्याप्रमाणें तेजस्वी व सुवर्णाच्या तारांनीं अलंकृत केलेलीं कवचें, भाले व खड्गें यांचे तुकडे होऊन रणांगणांत सर्वत्र पसरले होते. कांहीं योद्धे हत्तींच्या दांतांच्या आघातांनींच आपल्या सारथ्यांसह भूमीवर पडले. उलटपक्षीं कांहीं मत्तगज रथ्यांच्या शरांनीं विह्वल होऊन गडबडां लोळूं लागले. कित्येक पदाति हत्तींच्या समुदायांत सांपडून त्यांच्या पदाघातांनीं चिरडून व दंतप्रहारांनीं विद्ध होऊन आक्रोश करीत होते. त्यांचें तें विह्वलणें ऐकूनच कांहीं लोक भयभीत होऊन भूमीवर पडले.

याप्रमाणें अश्वसादी व पदाति यांचा घनघोर संग्राम चालला असतां अनेक गज, रथ व अश्व रणांगणांतून पळून जाऊं लागले. इतक्यांत महारथांनीं परिवेष्टित असलेल्या पितामह भीष्माची दृष्टि कपिध्वज किरीटीकडे वळली. त्यावेळीं त्याच्या रथाला श्रेष्ठ अश्व जुंपलेले असल्यामुळें ते अतिशय वेगानें धांवत होते. त्या रथावरील तालध्वज पांच ताड उंचीचा होता व त्या रथांत बसलेला गांगेय दिव्य अस्त्रांच्या योगानें विद्युल्लतेप्रमाणें चमकत होता. अशा प्रकारचा तो शान्तनव अर्जुनावर धांवून आला. त्याचप्रमाणें द्रोणादि वीरहि इंद्रतुल्य पराक्रमी पार्थावर तुटून पडले व कृप, शल्य, विविंशति, दुर्योधन व सौमदत्ति हेहि त्यांस अनुसरले.

तें पाहून अर्जुनाचा पराक्रमी पुत्र अभिमन्यु त्यांच्यावर अतिशय वेगानें धांवला. त्यावेळीं त्या सर्वास्त्रवेत्त्या वीरानें विचित्र नक्षीकाम केलेलें सोनेरी कवच धारण केलें असून त्या महारथ्यानें शत्रूंच्या महान् अस्त्रांचें तत्काल

---

१ युद्धांचें अशा प्रकारचें वर्णन पूर्वी अनेकदां येऊन गेल्यामुळें त्यांचा येथें संक्षेप केला आहे.

निवारण केलें. तो असह्य पराक्रमी सौभद्रेय रणांमध्यें आपलें तेज प्रकट करीत असतां मंत्राहुतीनें प्रज्वलित केलेल्या यज्ञवेदींतील प्रदीप्त अग्नीप्रमाणें भासला.

सौभद्रेयाचा तो पराक्रम पाहून भीष्मानें तत्काल शत्रूंच्या रक्ताची नदी निर्माण केली व अभिमन्यूला सोडून तो अर्जुनाकडे वळला. तेव्हां पार्थानें आपल्या अद्भुत पराक्रमी गांडीवाला तीक्ष्ण धारेचे विपाठ बाण जोडिले व भीष्माच्या महा अस्त्रजालाचा नाश केला व त्यानंतर पितामहावर शरांची वृष्टि चालविली. भल्ल बाणांनीं त्याला आच्छादून टाकिलें. त्यावेळीं पराक्रमी भीष्मानेंहि सूर्य जसा अंधकाराला नाहींसा करितो, त्याप्रमाणें अर्जुनाचें शरजाल विशीर्ण करून टाकिलें. याप्रमाणें त्या उभयतां भीष्म-धनंजयाचें तें द्वैरथ युद्ध चाललें असतां धनुष्यांचे प्रचंड टणत्कार होत होते. असें तें अद्भुत युद्ध कुरु, सृंजय व इतर लोक यांच्या दृष्टीं पडलें. १. ४. ६०.

अध्याय ६१ वा.

[१ धृष्टद्युम्नानें केलेला सांयमनिपुत्रवध.]

(१) संजय—हे मारिषा, याप्रमाणें एकीकडे भीष्मार्जुनाचें युद्ध चाललें असतां दुसरीकडे अश्वत्थामा, भूरिश्रवा, शल्य, चित्रसेन व सांयमनीचा पुत्र या पांच वीरांनीं सौभद्राचें निवारण केलें. त्यावेळीं तो तेजस्वी बालवीर पांच हत्तींच्या बरोबर झुंजणाऱ्या सिंहाच्या छाव्याप्रमाणें लोकांना भासला. तो एकटा राजपुत्र पांच मनुजव्याघ्रांशीं निर्भयपणें युद्ध करीत होता. त्या सौभद्रेयाचें शौर्य, पराक्रम, शस्त्रास्त्रांतील प्रावीण्य व हस्तलाघव यांत त्याच्या सदृश एकहि वीर तेथें नव्हता.

याप्रमाणें सज्ज होऊन युद्ध करणाऱ्या आपल्या पुत्राचा पराक्रम पाहून अर्जुनानें हृष्ट चित्तानें सिंहनाद केला. त्यावेळीं हे राजेंद्रा, तुझ्या पौत्रानें शत्रुसैन्याला त्रस्त केलेलें पाहून कौरववीरांनीं त्याला वेढून टाकिलें. परंतु तो सौभद्रेय निर्भयपणें त्यांच्यावर चालून गेला. शत्रूंशीं युद्ध करीत असतां त्या अलौकिक पार्थपुत्राचें आदित्यासारखें तेजस्वी धनुष्य मोठ्या वेगानें बाणांची वृष्टि करीत असलेलें दिसत होतें. त्या अमित पराक्रमी वीरानें एका बाणानें अश्वत्थाम्याला व पांच बाणांनीं शल्याला वेध केला आणि आठ बाणांनीं सांयमनीच्या ध्वजाचा छेद केला. तेव्हां सौमदत्तीनें त्याच्यावर सुवर्णदंडानें युक्त अस-

लेली सूर्यतुल्य शक्ति सोडली. पण अभिमन्यूनें एकाच तीक्ष्ण बाणानें तिचें निवारण केलें.

शल्यानें त्या सौभद्रावर अतिशय वेगवान् शर सोडिले, परंतु आर्जुनीनें एकाच तीक्ष्ण बाणानें त्याच्या चारी अश्वांना गतप्राण केलें. तें पाहून भूरिश्रवा, शल्य, द्रौणि, सांयमनि व शल हे सर्व भयभीत झाले. अभिमन्यूच्या बाहुबलापुढें ते सर्व हतबल झाले. तेव्हां हे राजेंद्रा, धनुर्वेदवेत्ते व युद्धांत अजिंक्य असलेले केकय, मद्र व त्रिगर्त यांनीं तुझ्या पुत्राच्या आज्ञेनें पंचवीस हजार योद्ध्यांसह अभिमन्यू व किरीटी यांस वेढा दिला.

इतक्यांत त्या पिता-पुत्रांस शत्रूनें वेढलें आहे, असें अरिंदम पांचालानें पाहिलें व तो सेनापति सहस्रावधि गज, अश्व, पदाति व रथसमूह यांसह मोठ्या क्रोधानें निघाला. त्यानें आपल्या सैन्याला शत्रूंवर चाल करण्याची आज्ञा केली. आपलें धनुष्य आकर्ण ओढलें व तो मद्रसैन्यावर व केकयांवर धांवून गेला. त्यावेळीं त्या कीर्तिमान् धनुर्धर सेनापतीनें रक्षण केलेलें तें रथ, गज व अश्व यांनीं युक्त असलेलें सैन्य शत्रूंवर चाल करून जात असतां फार शोभलें. त्या पांचाल कुलवर्धन धृष्टद्युम्नानें अर्जुनाच्या संमुख येणाऱ्या शारद्वत कृपाच्या वक्षःस्थलावर तीन बाण सोडिले. दहा मद्रकांचा दहा शरांनीं वध केला व कृतवर्म्याच्या पृष्ठरक्षकाला एक भल्ल बाण सोडून तत्काल गतप्राण केलें. महात्म्या पौरवाचा पुत्र 'दमन' यास नाराच बाणाच्या तीक्ष्ण अग्रानें यमलोकीं पाठविलें. तेव्हां शलाच्या पौत्रानें त्या युद्धदुर्मद पांचालावर तीस बाण सोडिले व त्याच्या सारथ्याला दहा बाणांनीं विद्ध केलें. याप्रमाणें त्या सांयमनीच्या पुत्रानें महाधनुर्धर धृष्टद्युम्नाला विद्ध केलें असतां तो अतिशय क्रुद्ध झाला. त्यानें संतापानें जिभल्या चाटल्या व एक भल्ल बाण सोडून त्या शलपुत्राचें धनुष्य तोडून टाकिलें. त्याच्यावर पंचवीस बाण सोडिले व त्याच्या अश्वांसह दोन्ही पृष्ठरक्षकांना यमसदनीं पाठवून दिलें.

तेव्हां त्या अश्वरहित रथांतूनच त्या शलपौत्रानें पांचालपुत्राकडे पाहिलें, हातांत अतिशय तीक्ष्ण धारेचें खड्ग धारण केलें व तो रथांतून उडी टाकून रथस्थ धृष्टद्युम्नावर पायांनींच धांवून गेला. त्यावेळीं तो सांयमनिपुत्र महा जलौघाप्रमाणें किंवा अंतरिक्षांतून पडणाऱ्या सर्पाप्रमाणें भासला. गजाप्रमाणें मत्त असलेला तो वीर सूर्याप्रमाणें त्या रणांगणांत प्रकाशत होता. त्यानें

आपलें तीक्ष्ण धारेचें खड्ग मोठ्या वेगानें कोशांतून बाहेर ओढलें असतां तो वीर जगाचा संहार करणाऱ्या अंतकाप्रमाणें शोभला. तेव्हां आपल्या शराचा वेध चुकवून तो सांयमनीचा पुत्र हातांत तीक्ष्ण खड्ग व ढाल घेऊन आपल्याला येऊन भिडत आहे, हें पाहून क्रुद्ध झालेल्या पांडवांच्या सेनापतीनें गदाघातानें त्याचें मस्तक तोडून टाकिलें. याप्रमाणें तो शलपौत्र हत झाला असतां त्याच्या हातांतील ढाल व तलवार मोठ्या वेगानें भूमीवर उडाली. तो राजपुत्र गदाघातानें मरण पावलेला पाहून धृष्टद्युम्नाला अतिशय संतोष झाला व तुझ्या सैन्यांत मोठा हाहाकार उडाला.

आपल्या पुत्राचा वध झालेला पाहून सांयमनि क्रोधसंतप्त होऊन मोठ्या वेगानें धृष्टद्युम्नावर धांवून गेला. त्यावेळीं ते दोघे युद्धदुर्मद वीर समरांगणांत परस्परांशीं भिडले असतां पांडव व कौरव मोठ्या विस्मयानें त्यांचें युद्ध पाहूं लागले. मत्त हत्तीवर अंकुशाचा जसा प्रहार करावा, तसें सांयमनीनें धृष्टद्युम्नाला तीन बाणांनीं विद्ध केलें व त्याच वेळीं शल्यानेंहि पार्षताच्या वक्षःस्थलावर जोरानें प्रहार केला आणि त्यांचें तुमुल युद्ध सुरू झालें. ६. ४. ६१.

अध्याय ६२ वा.

[१ धृतराष्ट्राचा प्रश्न. २ संजयाचें उत्तर. ३ भीमाचें युद्ध.]

(१) धृतराष्ट्र—हे संजया, ज्याअर्थीं पांडवांच्या सैन्याकडून माझ्या सैन्याचा नित्य नाश होत आहे, माझ्या पुत्रांचा संहार चालला आहे आणि पांडव मात्र अव्यग्र व हृष्ट दिसत आहेत, असें तूं सांगतोस, त्याअर्थीं पुरुषार्थापेक्षां दैवच श्रेष्ठ आहे असें मला वाटतें. माझे पुत्र पुरुषार्थांत पांडवांहून हीन प्रतीचे असून त्यांतील कोणी पडत आहेत, कित्येक पाडले जात आहेत व मारले जात आहेत, असेंच तूं सांगत आहेस. बा संजया, आपलें सर्व बल एकवटून युद्ध करणारे माझे पुत्र जयासाठीं इतका झटून यत्न करीत असतां पांडवांचाच जय होत आहे व माझे पुत्र पराभव पावत आहेत, असें कां व्हावें ! या दुर्योधनाच्या कृतीमुळें मी आजवर अनेक दुःसह व तीव्र दुःखें सहन करीत आलों. मी पुष्कळ विचार करितों, परंतु ज्याच्या योगानें पांडवांचा पराजय होईल व माझे पुत्र विजयी होतील, असा एकहि उपाय मला दिसत नाहीं. हे संजया, तूं तरी कांहीं उपाय सुचीव.

(२) संजय—हे राजन्, हा सर्व तुझ्याच महान् अपराधाचा परिणाम आहे. त्याला आतां उपाय कोण करूं शकणार! हा जो गज, अश्व, रथ व मनुष्यें यांचा भयंकर क्षय होत आहे, त्याचें मी यथार्थ वर्णन करतों, तें लक्षपूर्वक ऐक. शल्यानें धृष्टद्युम्नाला नऊ बाणांनीं पीडिलें असतां त्यानें क्रुद्ध होऊन उलट त्या मद्रपतीला लोखंडी बाणांनीं पीडा दिली. त्यावेळीं त्याचा अद्भुत पराक्रम आमच्या दृष्टीं पडला. पण शल्यानें क्षणार्धांत त्या बाणांचें निवारण केलें. परस्परांशीं भिडलेल्या त्या दोघां रथिश्रेष्ठांत घटकाभर कांहींच अंतर दिसत नव्हतें. तथापि शल्यानें तीक्ष्ण बाणानें पार्षताचें धनुष्य तोडलें व वर्षा ऋतूंत जलवृष्टीनें पर्वतांस आच्छादून टाकणाऱ्या मेघाप्रमाणें त्यानें शरवृष्टीनें त्या पांचालास झांकून टाकिलें.

त्यावेळीं शल्य धृष्टद्युम्नाला शरजालानें पीडा देत आहे, हें पाहून अभिमन्यु क्रोधानें मद्राधीशावर धांवून गेला व त्यानें शल्याला तीक्ष्ण बाणांनीं विद्ध केलें. अभिमन्यूचें निवारण करण्यासाठीं तुझ्या पक्षांतील वीर शल्याच्या रथाकडे धांवले. हे राजा, तुझें कल्याण असो. दुर्योधन, विकर्ण, दुःशासन, विविंशति, दुर्मर्षण, दुःसह, चित्रसेन, दुर्मुख, सत्यव्रत व पुरुमित्र हे सर्व मिळून शल्याचें रक्षण करूं लागले. त्यावेळीं या दहा कौरव वीरांचें निवारण करण्यासाठीं क्रोधी भीमसेन, पार्षत धृष्टद्युम्न, पांच द्रौपदेय, अभिमन्यु व नकुल सहदेव असे पांडवांचेहि दहाच वीर पुढें सरसावले. ते परस्परांच्या वधेच्छेनें एकमेकांवर नानाप्रकारचीं शस्त्रें हृष्ट चित्तानें सोडीत होते. हे राजा, तुझ्याच दुष्ट मतीमुळें या दहा योद्धयांचें युद्ध जुंपलें होतें. ते उभय पक्षांतील दहा दहा रथी क्रुद्ध होऊन परस्परांवर तुटून पडले असतां इतर रथी त्यांचें युद्ध पहात स्वस्थ उभे राहिले. त्या महारथांनीं अनेकप्रकारच्या शस्त्रांचे परस्परांवर प्रहार केले. ते शस्त्रें सोडीत होते व एकमेकांस आह्वान करून शस्त्रप्रहार करीत होते. परस्परांच्या वधाच्या इच्छेनें ते क्रुद्ध होऊन स्पर्धेनें एकमेकांवर तुटून पडत होते. एकमेकांचा आप्तसंबंध विसरून जाऊन ते अमर्षी योद्धे प्रतिस्पर्ध्यांवर महास्त्रांचा प्रयोग करीत होते.

त्यावेळीं दुर्योधनानें क्रुद्ध होऊन धृष्टद्युम्नाला चार बाणांनीं विद्ध केलें. त्याचवेळीं दुर्मर्षणानें वीस, चित्रसेनानें पंचवीस, दुर्मुखानें नऊ, दुःसहानें सात, विविंशतीनें पांच व दुःशासनानें तीन बाण त्याच्यावर सोडिले. परंतु एकट्या धृष्टद्युम्नानें प्रत्येकावर पंचवीस बाण सोडून आपलें हस्तलाघव व्यक्त केलें.

अभिमन्यूनें सत्यव्रत व पुरुमित्र यांना दहा दहा बाणांनीं विद्ध केलें. माद्रीपुत्रांनीं आपल्या मातुलावर तीक्ष्ण बाण सोडिले. तो प्रकार खरोखर अद्भुतच झाला. तेव्हां शल्यानें त्या आपल्या दोघांहि भागिनेयांना बाणवृष्टीनें आच्छादित केलें. माद्रीपुत्रांशीं प्रतियुद्ध करणाऱ्या त्या मद्राधिपानें त्यांना शरजालांनीं इतकें व्यापून टाकिलें कीं, त्या दोघांस स्थानावरून हलतांहि येईना.

(३) इकडे दुर्योधन भीमसेनाच्या दृष्टीं पडतांच, त्यानें कलहाचा अंत करणारी आपली गदा हातीं घेतली व तो महा बलाढ्य पांडव मोठ्या वेगानें दुर्योधनावर धांवला. त्यावेळीं कैलासशिखराप्रमाणें उभारलेली गदा घेऊन येणाऱ्या भीमसेनाला पाहून तुझ्या पुत्रांनीं भीतीनें पलायन केलें. तेव्हां क्रुद्ध झालेल्या दुर्योधनानें मागधाला सज्ज होण्याची आज्ञा केली. ती ऐकतांच दहा हजार वेगवान् गजांनीं युक्त असलेल्या सैन्यांसह मागध पुढें सरसावले. त्यांना पुढें करून दुर्योधन भीमावर चालून गेला. याप्रमाणें गज-सैन्यासह दुर्योधन चालून येत आहे, हें पहातांच भीमसेनानें आपली अतिशय जड असलेली लोखंडी गदा हातीं घेतली, सिंहासारखी गर्जना करीत तो रथांतून खालीं उतरला व अंतकाप्रमाणें त्या गजसैन्यावर धांवून गेला. तो महाबलाढ्य वृकोदर आपल्या गदाप्रहारांनीं गजसंघाचा संहार करीत वज्रधर इंद्राप्रमाणें त्या समरांगणांत संचार करूं लागला. त्याचा तो हृदय-विदारण करणारा प्रचंड सिंहनाद ऐकून गज भयभीत झाले व जागच्या जागीं स्थिर उभे राहिले.

इतक्यांत भीमसेनाचे पृष्ठरक्षक पांच द्रौपदेय, अभिमन्यु, नकुल-सहदेव व पार्षत धृष्टद्युम्न यांनीं त्या गजसैन्यावर शरांची वृष्टि केली. वीरांचा गजावर होणारा तो शरवर्षाव पर्वतावर जलवृष्टि करणाऱ्या मेघाप्रमाणें भासला. त्या पांडवांच्या श्रेष्ठ योद्ध्यांनीं क्षुरें, क्षुरप्र, भल्ल व आंजलिक इत्यादि अनेक प्रकारच्या बाणांनीं[1] गजयोद्ध्यांचीं मस्तकें तोडलीं. त्यावेळीं त्या योद्ध्यांचे अंकुश धरलेले हात, भूषणांनीं अलंकृत असलेले बाहु व शिरस्त्राणांनीं युक्त असलेलीं मस्तकें तुटून खालीं पडत असतां अश्मवृष्टीचा भास झाला. कांहीं गजयोधी

१ हे बाणांचे प्रकार आहेत. क्षुर म्ह० ज्याची धार वस्तऱ्यासारखी आहे. क्षुरप्र म्ह० ज्याचीं अग्रें घोड्याच्या नालासारखीं आहेत असे. भल्ल म्ह० रुंद अग्रांचे व आंजलिक म्ह० अर्धचंद्राकार अग्रांचे.

मस्तकें तुटून पडल्यावरहि ते तसेच गजपृष्ठावर बसून राहिले असतां पर्वतावरील भग्नशिखरें झालेल्या वृक्षांप्रमाणें शोभले. शिवाय धृष्टद्युम्नानें पाडलेले व पाढविलेले अनेक महागज आमच्या दृष्टीं पडले.

हे राजन्, इतक्यांत मागधराजानें त्या रणांगणांत आपला ऐरावतासारखा विशाल गज सौभद्राच्या रथावर घातला. तो मागधाचा महागज आपल्या अंगावर येत आहेसें पाहून सौभद्रानें एकाच बाणानें त्याचा वध केला आणि दुसरा एक बाण सोडून त्या मागधराजालाहि गतप्राण केलें. भीमसेनानें त्या गजसैन्यांत प्रवेश करून, इंद्र जसा वज्रानें पर्वतांना विदीर्ण करितो, तसा आपल्या गदाघातानें गजांचा संहार चालविला. वज्राघातानें चूर्ण होणाऱ्या पर्वताप्रमाणें भीमाच्या एकाच प्रहारानें गतप्राण होऊन पडलेले असंख्य हत्ती त्या रणांगणांत दिसत होते. कांहींचे दांत तुटले होते, कांहींचीं गंडस्थलें फुटलीं होतीं. कोणाच्या मांड्या भग्न झाल्या होत्या, कांहीं गतप्राण झाले होते, कित्येक चीत्कार करीत होते, कित्येक कंबर मोडून बसले होते, कांहीं रणांगणांतून पराङ्मुख होऊन–तोंड फिरवून उभे होते, कांहीं पळत होते, कांहीं भयभीत होऊन जागच्या जागीं देहधर्म करीत होते, कांहीं भीमसेनाच्या मार्गांतच पर्वतांप्रमाणें आडवे पडले होते, कित्येकांच्या मुखांतून रक्त व फेन वहात होता, तर कित्येक भग्न होऊन विह्वलत पडले होते, अशा प्रकारचे अनेक गज तेथें मला दिसले.

हे महाराज, त्यावेळीं भीमसेन त्या हत्तींचें रक्त व मेद यांनीं माखला होता. त्यांची वसा व मज्जा सर्वांगावर उडाली होती व तो हातांत गदा घेऊन दंडधर कालाप्रमाणें त्या रणांगणांत संचार करीत होता. रक्तानें माखलेली गदा धारण करून फिरणारा तो वृकोदर पिनाकपाणि शंकराप्रमाणें विकराल व भयानक दिसत होता. याप्रमाणें तो मध्यम पांडव हत्तींचा संहार करीत चालला असतां अनेक गज भयार्त होऊन पळत सुटले व ते आपल्याच सैन्याला पायांखालीं तुडवीत चालले. भीमसेन युद्ध करीत असतां इंद्राचें रक्षण करणाऱ्या देवांप्रमाणें सौभद्रादि वीरांनीं त्याचें रक्षण केलें. रक्तानें माखलेली गदा धारण करणारा भीम त्यावेळीं कृतान्त कालाप्रमाणें घोर दिसूं लागला. हातांत गदा घेऊन सर्व दिशांत संचार करणारा तो नृत्य करणाऱ्या साक्षात् शंकराप्रमाणें भासला. त्याची गदा कालदंडाप्रमाणें दृढ व इंद्राच्या वज्राप्रमाणें निस्वन करणारी होती. त्याची ती केंस-मज्जांनीं

लिप्त झालेली गदा क्रुद्ध होऊन पशूंचा वध करणाऱ्या रुद्राच्या पिनाकधनुष्या-सारखी क्रूर भासली. पशुपाल जसा आपल्या काठीनें सर्व पशूंचा समुदाय हांकीत नेतो, तसा भीमसेन आपल्या गदेनें सर्व गजसैन्याला बडवीत होता. ते गज भीमाच्या गदेनें व इतर वीरांच्या बाणांनीं विद्ध होत असतां तुझ्या सैन्याला तुडवीत पळत सुटले. त्यावेळीं हे राजा, महावायूनें मेघांना जसें उडवून द्यावें, त्याप्रमाणें तुझे सर्व गज उधळून देऊन तो भीमसेन श्मशानांत उभ्या रहाणाऱ्या शंकराप्रमाणें त्या सैन्याच्या मध्यभागीं उभा राहिला. ६. ४. ६२.

अध्याय ६३ वा.

[१ भीमानें केलेला कौरवांच्या गजसैन्याचा संहार. २ भीमाचें भीष्माशीं युद्ध.]

(१) संजय—हे राजा, याप्रमाणें कौरवांच्या गजसैन्याचा संहार होत असतां तुझ्या दुर्योधन पुत्रानें 'भीमसेनाचा वध करा' अशी आपल्या सर्व सैनिकांस आज्ञा केली. तेव्हां तुझ्या पुत्राची ही आज्ञा ऐकतांच सर्व सैन्य भयंकर गर्जना करीत भीमसेनावर धांवून गेलें. देवांनाहि दुःसह असलेल्या बलाढ्य भीमावर तो बलौघ धांवून आला असतां पर्वकालीं दुस्तर असलेल्या समुद्राप्रमाणें भासला. ती प्रचंड सेना अश्व, गज व रथ यांनीं व्याप्त होती. शंख-दुंदुभींचा सारखा निनाद चालला होता. तिच्यामध्यें अनंत रथ व पदाति होते. ती सर्वथा धूलीनें आच्छादित झाली होती. ती प्रचंड सेना अपार समुद्राप्रमाणें चालून आली असतां त्या अक्षोभ्य सेनासागराचें भीमसेनानें वेलेप्रमाणें सहज निवारण केलें. हे राजन्, त्यावेळीं त्या महात्म्या पांडवाचें आश्चर्यकारक अतिमानुष कर्म आमच्या दृष्टीं पडलें. त्यानें यत्किंचित्‌हि भ्रांत न होतां अश्व, गज व रथ यांसह धांवून येणाऱ्या सर्व नृपालांचें आपल्या गदेनें निवारण केलें. अशाप्रकारें तो रथिश्रेष्ठ त्या अलोट बलौघाचें गदेनें निवारण करून मेरुपर्वताप्रमाणें त्या समरांगणांत अचल उभा राहिला.

तथापि त्या परम दारुण प्रसंगीं अतिशय भय उत्पन्न झालें असतांहि भीमसेनाचे भ्राते, पुत्र, धृष्टद्युम्न, द्रौपदेय, अभिमन्यु व शिखंडी हे पांडववीर भीमाला सोडून दूर गेले नाहींत. त्यानंतर तो बलाढ्य वृकोदर आपली अतिशय जड कोसंडी गदा घेऊन दंडधर अंतकाप्रमाणें तुझ्या योद्ध्यांवर धांवून गेला.

तो पार्थ कालाप्रमाणें रणांत संचार करीत असतां शत्रुसैन्याचा भयंकर संहार झाला. त्या अजिंक्य वीरानें रथसमूह व अश्वसमूह यांचें मर्दन केलें. आपल्या बाहुवेगानेंच कांहींना चिरडून टाकिलें. मांड्यांच्या वेगानें कित्येकांना भूमीवर लोळविलें. हत्ती जसा वेळूंना कडाकड मोडून टाकितो, तसा त्या वीरानें तुझ्या सैन्याचा चुराडा आरंभिला.

महावायु मोठाल्या वृक्षांचें जसें उन्मूलन करितो, तसा हा वायुपुत्र आपल्या गदाघातानें रथस्थ वीरांचा रथांतल्या रथांतच संहार करूं लागला. महाबाहूनें गजारोहींना गजपृष्ठांवरच यमसदनीं पाठविले, अश्वसादींना अश्वांवरच गतप्राण केलें व पदातींचा वध करून त्यांना भूमीवर पाडविलें. त्यावेळीं त्याची ती अश्वगजांचा वध करणारी गदाहि वसा, मज्जा, रक्त व मांस यांनीं माखल्यामुळें अतिशय भयानक दिसत होती. सर्वत्र अश्व, गज व नर यांचे छिन्न-विछिन्न झालेले मृतदेह पसरल्यामुळें तें रणांगण यमालयासारखें भासत होतें व भीमसेनाची ती गदा पशूंचा संहार करणाऱ्या रुद्राच्या पिनाकाप्रमाणें, किंवा यमाच्या कालदंडाप्रमाणें, अथवा इंद्राच्या वज्राप्रमाणेंच घोर भासली. तो महात्मा कुंतीपुत्र आपल्या त्या भयंकर गदेनें शत्रुसैन्याचा संहार करीत चालला असतां त्याचें तें उग्र रूप प्रलयकालच्या अंतकाप्रमाणें शोभलें. त्या फार मोठ्या सैन्याला पुनः पुनः पळवून लावणारा भीमसेन येत असलेला पाहून 'आपला मृत्युच येत आहे' असें मानून सर्व योद्धे खिन्न दिसत होते. तो बलाढ्य भीम आपली प्रचंड गदा उगारून जेथें जेथें वळत होता, तेथें तेथें सर्व सैन्य विदीर्ण झालेलें दिसत होतें.

(२) याप्रमाणें तो पांडव आपली महागदा धारण करून अमित पराक्रमानें सैन्याचें विदारण करीत असतां व मुख पसरलेल्या अंतकाप्रमाणें सैन्याला ग्रासीत असतां भीष्माचें लक्ष त्याच्याकडे गेलें. तेव्हां तो पितामह मोठ्या वेगानें भीमावर धांवला. त्या शान्तनवाचा रथ सूर्यासारखा तेजस्वी होता. त्याच्या रथाचा मेघाप्रमाणें निस्वन होत होता. अशा श्रेष्ठ रथांत बसून भीष्मानें पर्जन्याप्रमाणें शरवृष्टि करून भीमाला आच्छादून टाकिलें. तेव्हां मुख पसरलेल्या अंतकाप्रमाणें येत असलेल्या त्या पितामहाला पाहून अमर्षी भीमसेन मोठ्या क्रोधानें पुढें सरसावला.

त्यावेळीं शिनिप्रवीर सात्यकि भीमाच्या साह्यार्थ धांवला. त्यानें तुझ्या पुत्राच्या सैन्याला कांपवीत व आपल्या दृढ धनुष्यानें शत्रूंचा वध करीत पिता-

महार्चे निवारण केलें. तो सात्यकि आपल्या रजततुल्य शुभ्र अश्वांच्या रथांत बसून तीक्ष्ण शर सोडीत असतां तुझ्या सैन्यांतील एकहि योद्धा त्याचें निवारण करण्यास समर्थ झाला नाहीं. तें पाहून अलंबुष राक्षसानें सात्यकीवर दहा शर सोडून त्याला विद्ध केलें. परंतु सात्यकीनें उलट चार बाणांनीं वेध करून त्याच्या रथावर चाल केली. तो वृष्णिश्रेष्ठ सात्यकि शत्रुसैन्यांत संचार करून कुरुश्रेष्ठांना पुनः पुनः रणांगणांतून पळवून लावीत होता. मोठमोठ्यानें सिंहनाद करीत होता. तो वीर पुनः आपल्यावर चाल करून येत आहे, असें पाहून पर्वताला जलधारांनीं आच्छादित करणाऱ्या मेघसमूहाप्रमाणें तुझ्या वीरांनीं त्याला शरजालांनीं आच्छादून टाकिलें. तथापि मध्याह्नीं तळपणाऱ्या सूर्याप्रमाणें प्रकाशत असलेल्या त्या तेजस्वी वीराला ते झांकूं शकले नाहींत. त्यावेळीं एकट्या सोमदत्ताच्या पुत्रावांचून तेथें असलेले सर्व वीर खिन्न झाले. तो सौमदत्ति भूरिश्रवा मात्र आपल्या सैन्याचा पराभव होत आहे, असें पाहून सात्यकीशीं युद्ध करण्यासाठीं आपलें धनुष्य घेऊन पुढें सरसावला. ६.४.६३.

अध्याय ६४ वा.

[१ भीमाचें दुर्योधनाशीं युद्ध. २ धार्तराष्ट्रांचा वध. ३ घटोत्कचाचा पराक्रम. ४ चतुर्थदीन युद्ध समाप्ति.]

(१) संजय—हे राजन्, त्यानंतर महागजाला अंकुशानें जसें टोंचावें तसें क्रुद्ध झालेल्या भूरिश्रवानें सात्यकीला नऊ बाणांनीं विद्ध केलें. परंतु सात्यकीनें सर्व लोकांच्या समक्ष नतपर्व बाणांनीं त्या कौरवाच्या शरांचें निवारण केलें. तें पाहून भ्रात्यांनीं परिवेष्टित असलेल्या दुर्योधनानें सज्ज होऊन सौमदत्तीला वेढून त्याचें सर्वतः रक्षण केलें. त्याचप्रमाणें सर्व पांडवहि सात्यकीला सर्व बाजूंनीं वेढून उभे राहिले. क्रुद्ध झालेल्या भीमसेनानें गदा उगारून दुर्योधनादि तुझ्या सर्व पुत्रांचें निवारण केलें.

त्यावेळीं तुझा अमर्षी पुत्र नंदक हजारों रथ्यांसह भीमावर धांवून आला. त्यानें तीक्ष्ण धारेच्या विशिख बाणानें भीमसेनाला विद्ध केलें. दुर्योधनानेंहि क्रुद्ध होऊन भीमाच्या वक्षःस्थलावर नऊ तीक्ष्ण बाण सोडले. तेव्हां महाबाहु भीमसेन आपल्या श्रेष्ठ रथावर चढला व आपल्या रथश्रेष्ठ विशोक सारथ्याला म्हणाला—

" हे सूता, हे सर्व येथें जमलेले धार्तराष्ट्र शूर व महारथ आहेत. अतिशय क्रुद्ध झालेले ते या युद्धांत माझाच वध करण्यास उद्युक्त झाले आहेत. ज्याअर्थी ते सर्व सोदर भ्राते येथें एकत्र जमले आहेत, त्याअर्थी आमचा फार दिवसांचा मनोरथ आज सफल होईल, असें मला वाटत आहे. जेथें रथचक्रापासून उडालेली धूलि अंतरिक्षास जाऊन भिडली आहे, तेथेंच राजा सुयोधन सज्ज झालेल्या भ्रात्यांसह व मदोत्कट कुलपुत्रांसह उभा आहे, त्याचा मी आज तुझ्या समक्ष वध करीन यांत संशय नाहीं. यास्तव तूं सज्ज होऊन अतिशय दक्षतेनें माझ्या रथाश्वांचें नियमन कर. "

राजा, असें सारथ्याला सांगून त्या यशस्वी पार्थानें तुझ्या दुर्योधन पुत्राला तीक्ष्ण शरांनीं विद्ध केलें व नंदकाच्या वक्षःस्थलावर तीन बाण सोडिले. तेव्हां दुर्योधनानें भीमाला सहा शरांनीं व त्याच्या विशोक सारथ्याला तीन तीक्ष्ण बाणांनीं विद्ध केलें आणि हंसतच भीमाचें उग्र धनुष्य मुठीजवळच तोडून टाकिलें. दुर्योधनानें आपल्या सारथ्याला तीक्ष्ण बाणांनीं पीडिलेलें पाहून भीमसेन अतिशय संतप्त झाला, त्यानें तुझ्या पुत्राचा वध करण्याच्या इच्छेनें एक दिव्य धनुष्य हातीं घेतलें व तीक्ष्ण धारेच्या क्षुरप्र बाणांनीं दुर्योधनाचें श्रेष्ठ धनुष्य तोडून टाकिलें. तें पाहून दुर्योधनहि क्रुद्ध झाला, त्यानें तें तुटलेलें धनुष्य टाकून दिलें. दुसरें बलवत्तर धनुष्य घेतलें, त्यावर काल-मृत्यूप्रमाणें तेजस्वी असलेला विशिख बाण जोडला आणि भीमाला वक्षःस्थलावर विद्ध केलें.

त्या तीव्र बाणाच्या वेदनेनें रथस्थ भीमसेन व्यथित होऊन तत्काल रथांतच खालीं बसला व बसल्याजागीं मूर्च्छित झाला. तेव्हां भीमसेनाला अशा प्रकारें व्यथित केलेलें पाहून अभिमन्युप्रभृति पांडवांच्या महारथांना तें सहन झालें नाहीं. त्यांनीं तुझ्या पुत्राच्या मस्तकावर तीक्ष्ण शरांची वृष्टि केली. इतक्यांत भीमसेन सावध झाला व त्या महाबलाढ्य वीरानें दुर्योधनावर प्रथम तीन व नंतर आणखीं पांच बाण सोडिले. शल्याला रुक्मपुङ्ख पंचवीस बाणांनीं विद्ध केलें. तेव्हां व्यथित झालेला तो वीर रणांगणांतून पळून गेला.

(२) त्यानंतर सेनापति सुषेण, जलसंध, सुलोचन, उग्र, भीमरथ, भीम, वीरबाहु, अलोलुप, दुर्मुख, दुष्प्रधर्ष, विवित्सु, विकट व सम असे तुझे चौदा पुत्र वृकोदरावर चालून आले. त्यांनीं क्रोधानें नेत्र आरक्त करून भीमसेनावर

बाणांची वृष्टि केली. पण तुझे पुत्र धांवून येत असलेले पाहून भीमसेन पशूंच्या समुदायांत उभ्या रहाणाऱ्या वृकाप्रमाणें जिभल्या चाटीत क्षणभर उभा राहिला व गरुडाप्रमाणें मोठ्या वेगानें त्यांच्यावर तुटून पडला. त्या क्षुब्ध झालेल्या पांडवानें तुझ्या सेनापतीचा तीक्ष्ण बाणानें शिरश्छेद केला आणि त्या हृष्ट झालेल्या वीरानें हंसतच तीन बाण सोडून व जलसंधाला यमसदनीं पाठवून दिलें, सुषेणाचा वध केला, भल्लबाण सोडून कुंडलांनीं विभूषित असलेलें उग्राचें मस्तक शिरस्त्राणासह भूमीवर पाडविलें, सत्तर बाणांनीं वीरबाहूला त्याच सारथी व अश्व यांसह गतप्राण केलें. भीम व भीमरथ या तुझ्या दोघां मत्त पुत्रांना यमलोकीं पाठविलें आणि एकाच तीक्ष्ण बाणानें सुलोचनाला मृत्यूच्या स्वाधीन केलें.

याप्रमाणें त्या महायुद्धांत सर्व लोकांच्या समक्ष त्या पांडवानें तुझ्या पुत्रांचा असा संहार चालविला असतां, तुझे अवशिष्ट राहिलेले पुत्र भीमसेनाचा तो पराक्रम पाहून भयभीत झाले व भीमसेन युद्ध करीत असतांच दश-दिशांत पळत सुटले. तें पाहून शान्तनव भीष्म सर्व महारथांना म्हणाला—"हा क्रुद्ध झालेला भीम रणांमध्यें सर्व धार्तराष्ट्रांचा संहार करीत आहे. तो उग्रधन्वा येथें जमलेल्या सर्व शूर, ज्येष्ठ व प्रमुख वीरांना पाडीत चालला आहे. यास्तव त्याला सत्वर धरून ठेवा. उशीर लावूं नका."

शान्तनवाची ही आज्ञा ऐकतांच धृतराष्ट्राचें सर्व सैन्य क्रुद्ध होऊन बलाढ्य भीमसेनावर धांवून गेलें. मदोन्मत्त हत्तीवर आरूढ झालेला भगदत्त भीमसेनाच्या समीप गेला व त्यानें सूर्याला आच्छादित करणाऱ्या मेघाप्रमाणें भीमाला शरजालानें आच्छादून टाकिलें. तथापि भीमसेन शत्रूच्या शरजालानें झांकला जाणें हें अभिमन्युप्रभृति अमर्षी वीरांना सहन झालें नाहीं. त्यांनीं सर्व बाजूंनीं बाणांचा वर्षाव करून भगदत्ताला वेढून टाकिलें व त्याच्या गजालाहि सर्वतः विद्ध केलें. त्यावेळीं सर्व पांडववीरांनीं नानाप्रकारच्या शरांचा वर्षाव करून त्या हत्तीला विद्ध केल्यामुळें त्याच्या अंगांतून रक्ताच्या धारा वाहूं लागल्या. तेव्हां नीलवर्णाचा महामेघ सूर्याच्या आरक्त किरणांनीं जसा प्रेक्षणीय दिसतो, तसा तो शोभला. कालप्रेरित अंतकाप्रमाणें तो मदोन्मत्त हत्ती दुप्पट वेगानें त्या रणांगणांत धांवून आला असतां भूमि कंपित झाली. त्याच्या एकंदर उग्र स्वरूपावरून सर्व महारथांना तो असह्यच भासला व त्यांची प्रसन्नता लोपली. इतक्यांत भगदत्तानें भीमाचें वक्षःस्थल विद्ध केलें. त्या तीक्ष्ण बाणाच्या प्रहा-

रानें भीमाला पुनः मूर्छा आली व तो ध्वजाच्या काठीला टेंकून उभा राहिला. तेव्हां भीमसेनाला पुनः मूर्च्छित झालेला पाहून पांडवांचे वीर भयभीत झाले व भगदत्तानें हर्षभरानें प्रचंड सिंहनाद केला.

(३) हे राजन्, त्यावेळीं भीमसेन व्यथित झाला आहे, हें पहातांच घटोत्कच राक्षस अतिशय क्रुद्ध होऊन अंतर्धान पावला व निमेषार्धांत दारुण माया निर्माण करून तो तेथेंच पुनः प्रकट झाला. स्वतःच मायेनें निर्माण केलेल्या 'ऐरावण'-नामक दिग्गजावर तो घोर राक्षस आरूढ झाला होता. अंजन, वामन व तेजस्वी महापद्म या नांवाचे दुसरे तीन दिग्गज त्याच्या मागोमाग चालले होते. त्या तीनहि प्रचंड गजांवर राक्षस बसलेले असून, त्या प्रचंड गजांच्या गंडस्थलांतून मदाचा प्रवाह वहात होता. हत्तीसह भगदत्ताचा वध करण्याच्या इच्छेनें घटोत्कचानें आपला गज त्याच्या अंगावर सोडला. त्याच्या मागोमाग राक्षसांनीं प्रेरणा केलेले ते तीनहि दिग्गज सर्व दिशांनीं धांवून भगदत्ताच्या हत्तीला दांतांनीं टोंचून पीडा देऊं लागले.

तेव्हां दिग्गजांनीं त्रस्त केल्यामुळें व योद्ध्यांच्या शरांनीं विह्वल झाल्यामुळें भगदत्ताच्या त्या मदोन्मत्त गजानें इंद्राच्या अशनीप्रमाणें भयंकर चीत्कार केला. तेव्हां ओरडणाऱ्या हत्तीचा तो घोर आवाज ऐकून भीष्म द्रोणाला व राजा दुर्योधनाला असें म्हणाला—"हा भगदत्त दुर्मति घटोत्कचाशीं युद्ध करीत आहे. परंतु हें एक मोठें संकटच ओढवलें आहे. कारण तो हिडिंबापुत्र बलाढ्य राक्षस आहे व राजा अतिशय क्रोधी आहे. हे दोघे समरांगणांत काल व मृत्यु यांच्यासारखे शोभत आहेत. हृष्ट झालेल्या पांडवांनीं आनंदानें केलेला जयघोष ऐकूं येत आहे आणि भयभीत झालेल्या हत्तींचा रोदनध्वनि कानीं पडत आहे. यास्तव आपण त्या राजाचें रक्षण करावयास जाऊं या. तुमचें कल्याण असो. या संग्रामांत आपण जर त्याचें रक्षण केलें नाहीं, तर तो भगदत्त त्वरे-रच प्राणांना मुकेल ! यास्तव हे महापराक्रमी वीरांनो, त्वरा करा. आपण उशिरां जाऊन काय उपयोग ! त्यांचा हा अंगावर रोमांच आणणारा भयंकर संग्राम चालला आहे आणि हा सेनापति आपला भक्त असून शूर व कुलीन आहे. यास्तव त्याचें संरक्षण करणें हें आपलें कर्तव्य आहे."

भीष्माचें हें भाषण ऐकून ते सर्व महारथ भगदत्ताचें रक्षण करण्याच्या इच्छेनें भीष्म-द्रोणांस पुढें करून अतिशय त्वरेनें निघाले व जेथें तो राजा होता, तेथें

आले. याप्रमाणें ते कौरव वीर येत असलेले पाहून युधिष्ठिराला पुढें करून पांडवांसह सर्व पांचाल शत्रूच्या मागोमाग गेले. तें शत्रुसैन्य पहातांच प्रतापवान् राक्षसेंद्रानें विजेच्या कडकडाटाप्रमाणें प्रचंड गर्जना केली.

तेव्हां त्याचा तो सिंहनाद ऐकून व दिग्गजांचें तें युद्ध पाहून शान्तनव भीष्म पुनः भारद्वाजाला असें म्हणाला—" या दुरात्म्या राक्षसाशीं युद्ध करणें मला योग्य वाटत नाहीं. तो बल व वीर्य यांनीं स्वभावतःच युक्त असून सांप्रत साहाय्यसंपन्न आहे. साक्षात् इंद्रहि त्याला युद्धांत जिंकण्यास समर्थ नाहीं. तो अप्रतिम लक्ष्यवेधी आहे, प्रहार करण्यांत प्रवीण आहे आणि पांचालांच्या व पांडवांच्या शरांनीं विद्ध झाल्यामुळें आपण आपल्या वहानांसह श्रांत झालों आहों. शिवाय आदित्यहि अस्ताचलीं त्वरेनें चालला आहे. यास्तव जयाची इच्छा करणाऱ्या पांडवांशीं आतां युद्ध करणें मला रुचत नाहीं. तस्मात् आपण आतां युद्धापासून निवृत्त व्हावें, हें बरें. आज हें युद्ध येथेंच थांबवूं या व उद्यां आपण शत्रूंशीं युद्ध करूं. "

(४) पितामहाचें हें वचन ऐकून कौरवांनीं त्याप्रमाणें केलें. घटोत्कचाच्या भयानें आर्त झालेलें तें कौरवसैन्य परत फिरलें. याप्रमाणें कौरवसेना युद्धापासून निवृत्त झाली असतां जयाकांक्षी पांडवांनीं मोठ्या हर्षानें सिंहनाद केला व आपले शंख वाजविले.

याप्रमाणें कौरव व पांडव यांचें घटोत्कचाला पुढें करून त्या दिवशींचें युद्ध झालें. पांडवांकडून पराभूत झालेले ते कौरव रात्र पडली असतां लज्जित होत्साते आपल्या शिबिरांत आले आणि महारथ पांडुपुत्रहि युद्धांत जरी सर्व गात्रें शरांनीं विद्ध झालीं होतीं तरी अतिशय प्रसन्न मनानें स्वशिबिरांत परत आले. त्यावेळीं हे महाराज, भीमसेन व घटोत्कच या उभयतां पिता-पुत्रांना पुढें करून त्या पांडववीरांनीं परस्परांची हृष्टचित्तानें प्रशंसा केली. त्यावेळीं विविध वाद्यें व शंख यांचा घोष व सिंहनाद यांचा फार मोठा निनाद झाला. ते महात्मे सिंहनाद करीत असतां पृथ्वी कंप पावली.

इकडे भ्रात्यांच्या वधानें मर्मावर आघात झालेला दुर्योधन रात्र पडली असतां दीन होऊन शिबिरांत शिरला. त्यानें घटकाभर चिंतन केलें, नंतर बाष्पशोकाकुल झालेल्या त्या कौरवानें शिबिराची यथाविधि सर्व व्यवस्था केली व भ्रातृवधानें शोकसंतप्त झालेला तो विचार करीत बसला. ६. ४. ६४.

अध्याय ६५ वा.

[१ धृतराष्ट्राचा शोक व संजयाला प्रश्न. २ संजयाचें उत्तर. ३ विश्वोपाख्यान. ४ परमात्म्याचें स्तवन.]

(१) **धृतराष्ट्र**—हे संजया, देवांनाहि दुष्कर असें पांडुपुत्रांचें कर्म ऐकून मला अतिशय भय व विस्मयहि वाटत आहे. त्याचप्रमाणें माझ्या पुत्रांचा सर्वशः पराभव ऐकून पुढें काय होईल, याविषयीं मला अतिशय चिंता वाटूं लागली आहे. हे सूता, विदुराचीं तीं वाक्यें माझें हृदय जाळीत आहेत. त्याच्याच म्हणण्याप्रमाणें दैवयोगानें सर्व घडून येत आहे. ज्याअर्थीं भीष्मप्रभृति सर्व शस्त्रज्ञ व श्रेष्ठ योद्धे यांच्याशींहि पांडवांच्या सैन्यांतील वीर युद्ध करीत आहेत, त्याअर्थीं महाबलाढ्य पांडुपुत्र कोणत्या उपायानें अवध्य झाले आहेत ! त्यांना कोणीं वर दिला आहे ! किंवा त्यांनीं कोणतें ज्ञान संपादन केलें आहे कीं, ज्याच्या योगानें ते आकाशांतील तारागणाप्रमाणें क्षय पावत नाहींत ! पांडवांकडून आमचें सैन्य पुनः पुनः नाश पावत आहे, ही वार्ता मला ऐकवत नाहीं. तथापि परम दारुण दैवामुळें माझ्यावरच हा कालदंड आदळत आहे. यास्तव हे पांडुपुत्र अवध्य कसे झाले व माझेच पुत्र वध्य कां होतात, याचें कारण मला तत्त्वतः सांग.

हे संजया, विस्तीर्ण महासागर आपल्या हातानें पोहून परतीरावर जाण्याचा यत्न करणाऱ्या मनुष्याप्रमाणें मला या माझ्या दुःखसागराचा पार दिसत नाहीं. माझ्या पुत्रांवर अतिशय दारुण संकट ओढवलें आहे. भीम माझ्या सर्व पुत्रांचा नाश करील यांत संशय नाहीं. माझ्या पुत्रांचें रणामध्यें रक्षण करील असा एकहि वीर मला दिसत नाहीं. खरोखर माझ्या पुत्रांचा विनाशच प्राप्त झाला आहे, यांत संशय नाहीं. यास्तव याचें कारण आणि विशेषतः पांडवांना यश देणारी शक्ति कोणती आहे, हें मी तुला विचारीत आहें. तें मला यथार्थ कथन करण्यास तूंच समर्थ आहेस.

आपलें सैन्य युद्धापासून विमुख होत आहे, हें पाहून दुर्योधनानें काय केलें ! भीष्म, द्रोण, कृप, सौबल, जयद्रथ, द्रौणि व विकर्ण, या महात्म्यांनीं माझे पुत्र युद्धपराङ्मुख झाले असतां कोणता निश्चय केला, तें मला सांग.

(२) **संजय**—हे राजन्, सावधान चित्तानें लक्षपूर्वक ऐक. पांडव कोणताहि मंत्रप्रयोग करीत नाहींत, किंवा तशा प्रकारची मायाहि त्यांना अवगत

नाहीं. त्याचप्रमाणें ते कोणत्याहि बिभीषिकेचेंहि अवलंबन करीत नाहींत. तर ते शक्तिमान् पांडव यथान्याय युद्ध करीत आहेत व महद्यशाची प्रार्थना करणारे ते पार्थ आपल्या जीविकेपासून सर्व कार्यें सर्वदा धर्मानेंच आरंभितात. धर्मानें युक्त असलेले ते महाबलाढ्य वीर युद्धापासून कदापि निवृत्त होत नाहींत. ते परमश्रीनें युक्त आहेत. कारण जेथें धर्म तेथेंच जय असतो. याच कारणानें पार्थ रणामध्यें अवध्य असून सर्वदा विजयी होतात.

उलट पक्षीं तुझे दुरात्मे पुत्र सर्वदा पापांतच निरत असतात. ते निष्ठुर असून हीनकर्में करणारे आहेत, त्यामुळें युद्धांत पराजित होतात. हे जनेश्वरा, तुझ्या पुत्रांनीं अनेक नृशंस कर्में केलीं आहेत. नीच मनुष्याप्रमाणें त्यांनीं पांडुपुत्रांचे विपुल अपराध केले आहेत. तथापि ते पांडुपुत्र सर्वदा तुझ्या पुत्रांच्या या सर्व पातकांची उपेक्षा करितात व त्यांच्या या दुष्कर्माचा कोठें उच्चारहि करीत नाहींत. परंतु तुझ्या पुत्रांना मात्र त्याचें कांहीं महत्त्वहि वाटत नाहीं. सांप्रतचें हें घोर युद्ध त्यांनीं केलेल्या पापाचेंच फल आहे.

यास्तव हे महाराज, तूंहि आपले पुत्र व सुहृज्जन यांसह कृतकर्माचें हें फल भोग. सुहृदांनीं तुझें वेळींच निवारण केलें असतां तूं त्याकडे दुर्लक्ष्य केलेंस. त्याचप्रमाणें विदुर, भीष्म, महात्मा द्रोण आणि मींहि तुझें अनेकदा निवारण केलें असतां तें तूं ऐकलें नाहींस. मरणोन्मुख मनुष्याला औषध व पथ्य जसें रुचत नाहीं, तसेंच तुला आमचें पथ्यकर हितवचन रुचलें नाहीं व पुत्रांच्या मतानें वागून पांडवांना जित मानूं लागलास. यास्तव पांडवांच्या जयाचें कारण तूं जें मला विचारीत आहेस, तें मीं तुला तत्त्वतः सांगतों. ऐक.

दुर्योधनानें हाच प्रश्न पितामहाला विचारला होता. आपल्या सर्व महारथ भ्रात्यांचा रणांत पराभव होत आहे, हें पाहून तो कौरव शोकानें मोहित झाला व रात्रींच्या वेळीं महाप्राज्ञ पितामहाकडे विनयानें येऊन त्याला असें म्हणाला. तुझा पुत्र काय म्हणाला तें सांगतों. ऐक.

दुर्योधन—हे पितामह, तूं स्वतः महारथ असून द्रोण, शल्य, कृप, द्रौणि, कृतवर्मा, हार्दिक्य, कांबोज, सुदक्षिण, भूरिश्रवा, विकर्ण व भगदत्त, हेहि सर्व महारथ आहेत, अशी त्यांची प्रसिद्धि आहे. ते कुलपुत्र जीवावर उदार होऊन युद्ध करूं लागले असतां तिन्ही लोकांना जिंकण्यास पुरेसे आहेत, असें माझें निश्चित मत आहे. परंतु ते सर्व पांडवांच्या पराक्रमापुढें निस्तेज होत

आहेत. हें पाहून माझ्या मनांत फार मोठा संशय उत्पन्न होतो. तस्मात् कोणाचा आश्रय करून पांडव क्षणोक्षणीं आम्हांला जिंकीत आहेत, तें मला सांग.

भीष्म—राजन्, माझें वचन ऐक. मी तुला आजवर अनेकप्रकारें सांगत आलों आहें, परंतु तूं त्याप्रमाणें वागला नाहींस. हे विभो, अजुन तरी तूं पांडवांशीं शम कर, त्यांत तुझें व पृथ्वीचेंहि कल्याण आहे. या पृथ्वीचा उपभोग घे व आप्तांसह सुखी हो. शत्रूंना ताप दे व सर्व बांधवांना संतुष्ट कर. हे महाबाहो, मी पूर्वीपासून आक्रोश करीत असतां तूं ऐकलें नाहीं सव पांडवांचा अवमान केलास त्याचें हें फल तुला प्राप्त झालें आहे.

आतां ते अक्लिष्ट कर्में करणारे पांडव अवध्य कां आहेत, याचें कारण सांगतों, ऐक. शार्ङ्गधन्व्यानें ज्यांचें रक्षण केलें आहे, त्या पांडवांना जिंकील, असा एकहि वीर यालोकीं पूर्वीं झाला नाहीं, सध्यां विद्यमान नाहीं किंवा पुढें होणार नाहीं. भावितात्म्या मुनींनीं जें एक पुराणगीत मला सांगितलें होतें, तेंच मी तुला तत्त्वतः सांगतों. तें ऐक.

(३) पूर्वी एकदा गंधमादन पर्वतावर सर्व देव आणि ऋषि एकत्र जमून पितामहाच्या समीप बसले होते. इतक्यांत त्या सर्वांच्या मध्यभागीं बसलेल्या प्रजापतीला अंतरिक्षांत स्वतेजानें प्रज्वलित होणारें विमान स्थित असलेलें दिसलें. तेव्हां त्यांत कोण आहे, हें त्या ब्रह्म्यानें ध्यानानेंच जाणून नियतचित्त होऊन हात जोडले व त्या परमपुरुषाला हृष्ट चित्तानें नमस्कार केला. ब्रह्मदेव उठून नमस्कार करीत आहे, असें पहातांच देव आणि ऋषिहि उठले व तो चमत्कार पहात हात जोडून उभे राहिले. तेव्हां सर्व ब्रह्मवेत्त्यांतील श्रेष्ठ ब्रह्मदेवानें त्याचें यथाविधि अर्चन केलें आणि त्या परम धर्मवेत्त्या जगत्स्रष्ट्यानें त्याचें स्तवन आरंभिलें.

(४) ब्रह्मदेव—हे विश्वावसो, विश्वमूर्ते, तूं या विश्वाचा ईश आहेस, तूं विश्वक्सेन आहेस आणि वासुदेवहि तूंच आहेस. यास्तव तुज दैवताला मी शरण आलों आहें. हे विश्वरूपा, महादेवा तुझा जयजयकार असो. तूं सर्वदा लोकांच्या हितांत रत असतोस; तूं योग्यांचा ईश्वर आहेस; हे विभो, तूं योगपारावर आहेस; तूं भूत, वर्तमान व भविष्यत् यांचा नियंता आहेस. हे पद्मगर्भ विशालाक्ष, तूं सर्व लोकेश्वरांचा ईश्वर आहेस. तूं सौम्य व स्वयं-

भूचाहि स्वयंभु आहेस. तूं असंख्य गुणाधार आहेस, सर्वपरायण आहेस, नारायण तूंच आहेस. तूं दुष्पार आहेस. शार्ङ्गधनुष्य धारण करणारा तूं सर्व गुणांनीं युक्त आहेस. तूं निरामय व लोकार्थांत तत्पर असतोस. अशा तुझा जयजयकार असो.

हे प्रभो, शेष व वराहरूप धारण करणारा तूंच आहेस. हे पीतकेशा, तूं दिशांचा ईश व विश्वामध्यें वास करणारा आहेस. तूं अव्यय, व्यक्त, अव्यक्त, व अमितस्थानरूप आहेस. तूं जितेंद्रिय, सत्क्रिय, असंख्येय, आत्मभावज्ञ, गंभीर, कामद, अनंत, विदित, ब्रह्मज्ञ, अविनाशी व भूतभावन आहेस. तूं कृतकार्य, कृतप्रज्ञ, धर्मज्ञ व विजयावह आहेस. हे गुह्यात्मन्, हे सर्व योगात्मन्, हे स्फुटसंभूतसंभव, सर्व भूतांचें आदिकरण तूंच आहेस. तुझा जयजयकार असो. हे परमेश्वरा, तूं निसर्गाला निर्माण करणारा व त्याचा प्रलय करणारा आहेस. तूं अमृतोद्भव असून विजयप्रद आहेस, हे मुक्तात्मन्, तूं प्रजापतीचाहि पति, महाबलाढ्य, आत्मभूत, महाभूत आहेस. हे पद्मनाभ देवा, तुझा जयजयकार असो.

हे विष्णो, ही पृथ्वी तुझे दोन चरण आहेत. दिशा बाहु आहेत, अंतरिक्ष मस्तक, मीच तुझी मूर्ति आहें. देव शरीर आहेत, चंद्र व सूर्य हे नेत्र आहेत. बल, तप व सत्य हेंच तुझें धर्मात्मक कर्म आहे. तेज, अग्नि, वायु, श्वास, आणि जल तुझ्या स्वेदापासून उत्पन्न झालीं आहेत. उभय अश्विनिकुमार तुझे श्रवणेंद्रिय आहेत, सरस्वती देवी नित्य तुझ्या जिह्वेवर आहे. तुझी संस्कार-निष्ठा हेच वेद आहेत. हें सर्व जगत् तुझ्याच आश्रयानें स्थित आहे. तुझें तेज व पराक्रम यांची गणना करतां येत नाहीं, किंवा त्यांचें परिमाण सांगतां येत नाहीं. हे योगयोगीशा, तुझें सामर्थ्य किंवा उत्पत्ति आम्हांला कळत नाहीं. आम्ही केवल तुझ्या भक्तींत निरत राहून, तुझ्याच आश्रयानें नियमानें तुझें अर्चन करितों.

हे विशालाक्षा, तुझ्या कृपेनेंच मीं ऋषि, देव, गंधर्व, यक्ष, राक्षस, पन्नग, पिशाच, मनुष्य, मृग, पक्षी, सर्प इत्यादि सृष्टि निर्माण केली. सर्व भूतांची गति तूंच आहेस. तूंच नेता आहेस व जगद्गुरुहि तूंच आहेस. हे देवेशा, तुझ्या प्रसादानें देव सर्वदा सुखी असतात. त्याचप्रमाणें तुझ्याच अनुग्रहानें पृथ्वीहि सदा निर्भय होती, पण आतां ती सभय झाली आहे. यास्तव हे विभो, पुनः धर्मांची संस्थापना करण्यासाठीं व दैत्यांच्या वधासाठीं तूं यदुकुलांत उत्पन्न

हो. एवढी माझी ही प्रार्थना मान्य कर. तुझ्याच प्रसादानें मीं तुझें हें गुह्यांतील गुह्य यथार्थ सांगितलें आहे.

हे देवा, तूं स्वतःच आपल्यापासून संकर्षणाला उत्पन्न केलेंस व त्याचप्रमाणें तूं स्वतःपासूनच प्रद्युम्नाला उत्पन्न केलेंस. प्रद्युम्नापासून तूं अव्यय विष्णु अनिरुद्ध झालास. अनिरुद्धापासून लोकांना धारण करणारा मी ब्रह्मदेव जन्म पावलों. तूंच ज्याला निर्माण केलेंस, तो मी वासुदेवमय आहें. तस्मात् हे प्रभो, तूं स्वतःचा विभाग करून मानव अवतार धारण कर आणि मृत्युलोकीं जाऊन सर्व लोकांच्या सुखासाठीं असुरांचा वध कर. तेथें धर्म व यश यांना प्राप्त होऊन नंतर तुझ्या योगस्वरूपांत विलीन हो. हे अमितविक्रमा, ब्रह्मर्षि व देवगण आपापल्या लोकांत तुज परमात्म्याचेंच भिन्न भिन्न नांवांनीं गायन करितात. तुझा आश्रय करून हे सर्व प्राणी रहातात आणि विप्र तुज आदि-मध्य व अंत यांनीं रहित असलेल्या परमात्म्याला या लोकांतून तरून जाण्याचा ‘ सेतू ’ म्हणतात. ६. ४. ६५.

अध्याय ६६ वा.

[१ भगवानाचें पितामहाला उत्तर, देवादिकांचा प्रश्न. २ ब्रह्मदेवानें कथन केलेलें वासुदेवाचें माहात्म्य. ३ भीष्माचें दुर्योधनाला विश्वोपाख्यानकथन.]

(१) भीष्म—हे राजा, त्यानंतर तो भगवान् देव, लोकांच्या ईश्वराचाहि ईश्वर स्निग्ध व गंभीर वाणीनें ब्रह्मदेवाला असें वचन बोलला—“हे तात, तुझें हें सर्व ईप्सित योगबलानें मला पूर्वींच कळलें आहे. तुझ्या इच्छेप्रमाणें सर्व घडून येईल.”

असें बोलून तो प्रभु तेथेंच अंतर्धान पावला. तेव्हां तेथें जमलेल्या त्या सर्व देव-गंधर्वादिकांना हा सर्व अद्भुत प्रकार पाहून अतिशय विस्मय वाटला व ते कुतूहलानें पितामहाला म्हणाले—“हे विभो, तूं ज्याला अतिशय विनयानें प्रणाम केलास व उत्कृष्ट शब्दांनीं ज्याची स्तुति केलीस, तो कोण आहे, हें जाणण्याची आमची इच्छा आहे.”

(२) हा प्रश्न ऐकून पितामह त्या सर्व देव-ब्रह्मर्षि-गंधर्वादिकांस मधुर वाणीनें म्हणाला—‘हे सुरश्रेष्ठहो, ज्याची सत्ता त्रिकालीं असते, जो भूतात्मा प्रभु, परात्पर, परम ब्रह्म, तो प्रसन्न होऊन येथें प्रकट झाला होता. त्याच्याशीं मीं

संभाषण केलें व मीं त्या जगत्पतीला जगतावर अनुग्रह करण्याविषयीं प्रार्थना केली. "या पृथ्वीतलावर असुरांच्या वधार्थ जन्म घे आणि मृत्युलोकीं वासुदेव या नांवानें प्रसिद्ध हो " अशी मीं त्याला विज्ञप्ति केली. कारण पूर्वीं जे महा बलाढ्य घोररूपी दैत्य, दानव व राक्षस रणांत मरण पावले होते, तेच आतां मनुष्ययोनीला प्राप्त झाले आहेत. त्यांनीं मनुष्यजन्म घेतल्यामुळें जितेंद्रिय भगवान् नारायण नरासह मनुष्य देह धारण करून पृथ्वीवर संचार करील. ते दोघे नर-नारायण पुराणऋषि आहेत. ते एकाच वेळीं भूलोकीं जन्म घेतील. ते अमित द्युतिमान् असलेले दोघे एकत्र असतां देवांनाहि युद्धांत अजिंक्य आहेत. तथापि मूढ लोक त्या नर-नारायण ऋषींना अद्यापि जाणत नाहींत. तो सर्व जगाचा प्रभु आहे. त्याचा मी ज्येष्ठ पुत्र आहें. तुम्ही त्या सर्वलोक महेश्वराचें पूजन करा.

त्याचप्रमाणें हे देवश्रेष्ठहो, 'हा मनुष्य आहे' असें मानून या शंख-चक्र-गदा धारण करणाऱ्या महा वीर्यवान् वासुदेवाची तुम्ही कदापि अवज्ञा करूं नका. परम गुह्य हाच आहे. परम पद हाच आहे, परम ब्रह्म व परम यशहि हाच आहे. अव्यक्त, अक्षर व शाश्वत महत्तेज हाच आहे. याच पुरुषसंज्ञक परमात्म्याचें गायन केलें जातें, पण तें कोणालाहि जाणतां येत नाहीं. परम तेज व परम सुख हाच आहे. हाच परम सत्य आहे, असें विश्वकर्म्यानें म्हटलें आहे. तस्मात् इंद्रासह सर्व देव व सर्व लोक यांनीं या अमितपराक्रमी प्रभूचा 'हा वासुदेव एक मनुष्यच आहे' असें म्हणून अवमान करूं नये.

जो मंदमति पुरुष 'हा केवल मानव आहे' असें म्हणतो व हृषीकेशाचा अवमान करितो, तो पुरुषाधम म्हटला जातो. मनुष्यदेहाचा आश्रय करून राहणारा तो महात्मा योगी आहे. त्या वासुदेवाचा जो अपमान करितो, त्याला लोक 'तामस' असें म्हणतात. त्याचप्रमाणें श्रीवत्सलांछनानें चिह्नित असलेल्या त्या चराचरात्मक श्रेष्ठ देवाला जो जाणत नाहीं, त्यालाहि ज्ञाते जन 'तामस'च समजतात. हा पद्मनाभ मित्रांना सौख्य देणारा आहे. त्या किरीट-कौस्तुभधर महात्म्याला जो अवमानितो, तो घोर तमांत बुडतो. हा तत्त्वार्थ जाणून सर्व लोकांच्या ईश्वराचाहि ईश्वर असा जो वासुदेव, तो सर्व लोकांना नमस्कारार्ह आहे.'

(३) भीष्म—असें बोलून त्या ब्रह्मदेवानें ऋषिगणांसह सर्व देवांची ती सभा विसर्जन केली व तो आपल्या भवनाला निघून गेला. तेव्हां तेथें जमलेले

देव, गंधर्व, मुनि, अप्सरादि सर्व ब्रह्मदेवानें सांगितलेली ती कथा मोठ्या प्रीतीनें ऐकून स्वर्गलोकीं गेले.

. बा दुर्योधना, पूर्वी एकदा भावितात्मे ऋषि एकत्र जमून वासुदेवाची ही कथा सांगत असतां मीं ती ऐकली. त्याचप्रमाणें जामदग्न्य राम, धीमान् मार्कण्डेय, व्यास व नारद यांच्याकडूनहि ऐकली आहे. यास्तव हे धार्तराष्ट्रा, ही कथा ऐकून महात्मा वासुदेव अव्यय प्रभु आहे हें जाण. सर्व जगाचा पिता ब्रह्मदेव त्याचा आत्मज आहे. अशा प्रकारचा हा वासुदेव मानवांना अर्चनीय व पूजनीय कसा होणार नाहीं ?

'हे तात, त्या वासुदेवाचें अर्जुनाला साह्य आहे, यास्तव पांडवांशीं तूं युद्धाला उभा राहूं नको' असें सांगून मीं तुझें अनेकदा निवारण केलें, वेदवेत्त्या मुनींनींहि तुला परोपरीनें सांगितलें, तथापि तूं मोहानें तें ऐकलें नाहींस.

ज्याअर्थी तूं गोविंदाचा व धनंजयाचा द्वेष करीत आहेस, त्याअर्थी तूं तमानें आवृत्त झालेला क्रूर राक्षस असावास, असें मला वाटतें. त्यावांचून दुसरा कोणता मानव नर-नारायण देवांचा द्वेष करील !

यास्तव हे राजन्, मी तुला सत्य सांगतों कीं, जो या तिन्ही लोकांना धारण करितो, तो चराचर गुरु सर्व लोकांचा प्रभु व नित्य शास्ता आहे. तोच ध्रुव व धात्रीधर आहे. तो सर्व प्रकृतीचा ईश्वर योद्धा, जय व जेता आहे. तो सर्वमय असून तमो-रागविवर्जित आहे. यास्तव जेथें कृष्ण तेथें धर्म आणि जेथें धर्म तेथें जय असतो, हें निश्चित जाण. या भगवंताच्या माहात्म्ययोगानें व आत्मयोगाच्या बलानें पांडवांचें संरक्षण होत आहे व त्यामुळेंच त्यांचा जय होत आहे. जो पांडवांना सर्वदा श्रेयोयुक्त बुद्धि देतो, रणांत सामर्थ्यानें युक्त करितो व भयापासून रक्षितो, तोच हा सर्व गुह्यमय शाश्वत देव वासुदेव आहे, असें तूं निश्चयानें जाण. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र हे आप-आपल्या गुणांनीं युक्त असलेले चार वर्णांचे लोक स्व-स्ववर्णाला उचित अशा कर्मांनीं नित्य वासुदेवाचें अर्चन करितात. द्वापराच्या शेवटीं व कलीच्या आरंभीं नारद-पंचरात्रागम विधीनें पूजा करणाऱ्या संकर्षणानें ज्या वासुदेवाचें गीत गायलें, तोच हा वासुदेव प्रत्येक युगांत देवलोक, मर्त्यलोक, समुद्रानें परिवेष्टित असलेली द्वारकापुरी आणि मनुष्यांचें हें निवासस्थान पुनः पुनः निर्माण करितो. ६. ४. ६६.

अध्याय ६७ वा.

[१ दुर्योधनाचा प्रश्न. २ भीष्मानें वर्णिलेलें वासुदेवाचें कार्य व माहात्म्य. ३ केशवाच्या पूजेचें फल.]

(१) **दुर्योधन**—हे पितामह, वासुदेवाची उत्पत्ति व स्थिति अद्भुत आहे, असें सर्व लोकांत म्हटलें जातें. यास्तव तें जाणण्याची माझी इच्छा आहे.

(२) **भीष्म**—हे भरतर्षभा, परम श्रेष्ठ वासुदेव सर्व दैवतांचेंहि दैवत आहे. त्या पुण्डरीकाक्षाहून श्रेष्ठ असें दुसरें कोणीहि नाहीं. मार्कंडेयानें तर या गोविंदाचें अद्भुत वर्णन केलें आहे. त्यानें या वासुदेवाला सर्व भूतांचा भूतात्मा, महात्मा, पुरुषोत्तम व जल, वायु, तेज, या तीन महाभूतांचा उत्पादक म्हटलें आहे. त्या लोकेश्वर प्रभूनें ही पृथ्वी निर्माण करून जलांत शयन केलें. तो सर्व तेजोमय देव योगबलानें तेथेंच गाढ निद्रित होतो. त्या अच्युत परमात्म्यानें आपल्या मुखापासून अग्नि आणि प्राणापासून वायु उत्पन्न केला. मनापासून वेद व सरस्वती यांना निर्माण केलें. यानेंच प्रथम सर्व ऋषिगणांसह देव आणि सर्व लोक यांची उत्पत्ति केली.

हा जनार्दनच मरण व मरणाचें प्रयोजन आहे. तोच सर्व प्रजांची उत्पत्ति, स्थिति व लय यांचा हेतु आहे. तो धर्मज्ञ धर्मरूप असून वरद व सर्व कामना पूर्ण करणारा आहे. हा पूर्वदेव स्वयंप्रभु असून कर्ता व कार्य आहे. यानें भूत, भव्य व भविष्यत् हीं पूर्वींच कल्पिलीं आहेत. प्रातः व सायं हे दोन संध्याकाल, सर्व दिशा, आकाश व सृष्टीचे सर्व नियम या केशवानेंच केले. या गोविंदानेंच ऋषि व तप यांना निर्माण केलें. जगत्स्रष्ट्या प्रजापतीलाहि या अव्यय प्रभूनेंच उत्पन्न केलें. सर्व भूतांचा अग्रज जो संकर्षण तोहि यानेंच निर्मिला. सनातन देवाधिदेव नारायणहि याच्यापासूनच झाला.

सर्व लोकांच्या उत्पत्तीला कारण असलेलें जें कमल तें याच्याच नाभीपासून उत्पन्न झालें. त्याच्यापासून ब्रह्मदेव झाला व ब्रह्मदेवापासून या सर्व प्रजा जन्म पावल्या. अनंत व विश्वरूपी जो दिव्य शेष त्यालाहि यानेंच निर्माण केलें. हा शेष पर्वतांसह समग्र पृथ्वी व सर्व भूतें यांना आपल्या मस्तकावर धारण करितो. विप्र या महौजसाला ध्यानयोगानें जाणतात. या पुरुषोत्तमाच्या कानांतील मलापासून ‘ मधु ’-नांवाचा एक असुर उत्पन्न झाला. तो उग्र कर्म करणारा व उग्र बुद्धीचा आश्रय करणारा होता. त्यानें ब्रह्मदेवाचा क्षय करण्याचें मनांत आणिलें, तेव्हां त्याचा तो दुष्ट हेतु जाणून या प्रभूनें त्या असु-

राचा वध केला. त्या दैत्याच्या वधापासून देव, दानव, मानव व ऋषि याला 'मधुसूदन' म्हणूं लागले.

हाच पद्मनाभ वराह, नृसिंह व तीन पावलांनीं त्रिभुवन पादाक्रांत करणारा वामन झाला. हा हरि सर्व प्राण्यांची माता व पिता आहे. या सृष्टींत पुंडरीकाक्षाहून पृथक् असें कांहींच नाहीं, पूर्वीं कधीं झालें नाहीं व पुढें होणार नाहीं. या प्रभूनें आपल्या मुखापासून ब्राह्मण, बाहूपासून क्षत्रिय, मांड्यांपासून वैश्य आणि पायांपासून शुद्र, याप्रमाणें चार वर्ण निर्माण केले. हा देवाधिदेव देहधारण करणाऱ्या सर्व प्राण्यांचें निधान असून तपानें नियत आहे.

(३) या महात्म्याची जो कोणी आमावास्येला व पौर्णिमेला नियमपूर्वक उपासना करील, किंवा तप करील, त्याला या ब्रह्मस्वरूप केशवाचें परमपद प्राप्त होईल. हा हृषीकेश परम तेज आहे व सर्व लोकांचा पितामह आहे, असें मुनि म्हणत असतात. यास्तव हे राजा, हा कृष्ण आपला आचार्य, पितर व गुरु आहे, असें समज. जो कृष्णाला प्रसन्न करितो, त्यानें तिन्ही लोक जिंकले, असें समजावें. जो पुरुष भयप्रसंगीं कृष्णाला शरण जातो, किंवा या स्तवनाचें पठण करितो, तो सर्वदा सुखी होतो व स्वास्थ्याला प्राप्त होतो. जे मानव कृष्णाला शरण जातात ते कदापि मोहित होत नाहींत. फार मोठ्या भवसागरांत बुडालेल्यांचेंहि हा जनार्दन रक्षण करितो.

दुर्योधना, युधिष्ठिरानें या जगदीश्वराचें यथार्थ स्वरूप जाणलें आहे व त्यामुळेंच तो या सर्वात्म्या केशवाला, सर्व योग्यांच्या ईश्वराला सर्वदा शरण जातो. ६. ४. ६७.

अध्याय ६८ वा.

[१ भीष्मानें केलेलें केशवाचें स्तवन. २ पांडवांशीं शम करण्याचा पुनः उपदेश.]

(१) भीष्म—हे दुर्योधना, पूर्वीं ब्रह्मर्षि व देव यांनीं भूलोकीं मला कथन केलेलें या ब्रह्मस्वरूप केशवाचें स्तवन मी तुला सांगतों, तें ऐक.

"हे प्रभो, तूं साध्यांचा व देवांचाहि ईश्वर आहेस, तूं लोकभावज्ञ व लोकभावन आहेस, असें नारदानें तुझ्याविषयीं म्हटलें आहे. तूं भूत, भव्य व भविष्यत् आहेस, असें मार्कंडेयानें म्हटलें आहे. तूं यज्ञांचा यज्ञ, तपांचेंहि तप,

व देवांचाहि देव आहेस, असें भगवान् भृगूनें म्हटलें आहे. हे विष्णो, तुझें हें परम रूप पुरातन आहे. अष्टावसूंतील वासुदेव तूंच असून इंद्राला इंद्रपदावर तूंच स्थापन केलेंस. देवांचाहि तूं देव आहेस, असें द्वैपायन मुनीनें म्हटलें आहे.

पूर्वी सृष्टिनिर्माणकाळीं तुलाच दक्षप्रजापति म्हणत असत. अङ्गिरामुनीनें तुला सर्वलोकांचा स्रष्टा म्हटलें आहे. तुझ्या शरीरापासून अव्यक्त उद्भवलें असून व्यक्त तुझ्या मनांत स्थित आहे. देवांचें उत्पत्तिस्थान तूंच आहेस, असें देवलानें म्हटलें आहे. तूं आपल्या मस्तकानें अंतरिक्ष व्यापिलें आहेस, बाहूंनीं पृथ्वी आच्छादित केली आहेस, तिन्ही लोक हें तुझें जठर आहे, तूं सनातन पुरुष आहेस, असें तपानें युक्त असलेले लोक समजतात. आत्मदर्शनानें तृप्त झालेल्या ऋषींमध्यें तूंच वरिष्ठ आहेस. हे मधुसूदना, युद्धांतून निवृत्त न होणारे, उदार व सर्व धर्मपरायण अशा श्रेष्ठ राजर्षींची गति तूंच आहेस. याप्रमाणें सनत्कुमारप्रभृति योगवेत्ते भगवान् पुरुषोत्तमाचें नित्य स्तवन व पूजन करितात. याप्रमाणें मीं तुला संक्षेपानें व विस्तारानें केशवाचें यथार्थ स्वरूप कथन केलं आहे. यास्तव केशवाचें परम प्रीतीनें भजन कर."

(२) संजय—हे धृतराष्ट्र महाराज, हें पुण्यप्रद आख्यान ऐकून तुझ्या पुत्राला केशव व महारथ पांडव यांच्याविषयीं आदर वाटूं लागला. तेव्हां भीष्म पुनः त्याला म्हणाला—"हे राजन्, तूं महात्म्या केशवाचें माहात्म्य ऐकलेंस, त्याचप्रमाणें तूं मला विचारलेलें नराचेंहि यथार्थ स्वरूप माझ्या मुखानें तूं जाणलें आहेस. हे दोघे नरनारायण ऋषि कोणत्या कारणासाठीं भूतलावर अवतरले, ते दोघे युद्धांत कसे अजिंक्य असून अवध्य आहेत, त्याचप्रमाणें पांडव श्रीकृष्णाला अतिशय प्रिय असल्यामुळें युद्धामध्यें त्यांचा वध करण्यास कोणीहि कसा समर्थ नाहीं, हें मीं तुला सविस्तर कथन केलें आहे. तस्मात्, तुझा पांडवांशीं शम होवो आणि तूं आपल्या बलाढ्य भ्रात्यांसह पृथ्वीचा उपभोग घे. तूं जर या नर-नारायण देवांची अवज्ञा करशील, तर मात्र अवशिष्ट रहाणार नाहींस.

राजा धृतराष्ट्रा, असें बोलून तुझा पिता शान्तनव स्वस्थ बसला. त्यानें दुर्योधनाला जाण्याची अनुज्ञा दिली व आपण शयन केलें. तेव्हां त्या महात्म्याला नमस्कार करून दुर्योधन स्वशिबिरांत आला व तोहि त्या रात्रीं आपल्या शुभ्र शयनावर पडून निद्रावश झाला. ६. ४. ६८.

अध्याय ६९ वा.

[१ पांचव्या दिवसाच्या युद्धाला आरंभ. २ कौरवांचा मकरव्यूह. ३ पांडवांचा श्येनव्यूह. ४ सात्यकीचें भीष्म-द्रोणांशीं युद्ध.]

(१) संजय—हे महाराज, ती रात्र जाऊन दिवस उगवला असतां दोन्ही सैन्यें युद्धासाठीं रणांगणांत जमा झालीं. त्यांतील क्रुद्ध झालेले सर्व योद्धे परस्परांना जिंकण्याची इच्छा करीत होते. ते एकमेकांकडे पहात युद्धामध्यें प्रतियोद्धयांवर तुटून पडत होते. राजा, हा सर्व तुझ्या दुष्ट बुद्धीचा परिणाम आहे. तो अनिष्ट प्रसंग ओढवला असतां प्रहार करणारांतील श्रेष्ठ कौरव व पांडव हृष्ट चित्तानें स्व-स्व-सैन्यांचे व्यूह रचून युद्धाला सज्ज झाले.

(२) हे राजन्, कौरवांच्या मकरव्यूहाचें भीष्मानें संमततः रक्षण केलें. त्याचप्रमाणें पांडवांनींहि आपल्या व्यूहाचें संरक्षण केलें. हे महाराज, तुझा देवव्रत पिता फार मोठा रथसमुदाय बरोबर घेऊन निघाला, तेव्हां रथी, पदाति, गज व अश्वसादी आपापल्या नियत स्थलीं स्थित होऊन परस्परांस अनुसरले.

(३) याप्रमाणें कौरवांना युद्धाला सज्ज झालेलें पहातांच यशस्वी पांडवांनींहि समरांत अजिंक्य असलेला श्रेष्ठ श्येनव्यूह रचिला. त्या श्येनपक्ष्याकार व्यूहाच्या मुखस्थानीं महाबलाढ्य भीमसेन शोभत होता. दोन नेत्रांच्या जागीं दुर्धर्ष शिखंडी व पार्षत धृष्टद्युम्न हे दोघे वीर होते. मस्तकाच्या ठिकाणीं अमित पराक्रमी सात्यकि होता. मानेच्या जागीं आपलें गांडीव धनुष्य हालवीत पार्थ उभा होता. डाव्या पंखाच्या बाजूला एक अक्षौहिणी सेनेसह श्रीमान् द्रुपद स्थित होता आणि उजव्या पंखाच्या जागीं अक्षौहिणीसह तिचा पति केकयराज उभा राहिला. पृष्ठभागीं पांची द्रौपदेय, सौभद्रेय व उभयतां माद्रेयांसह ज्येष्ठ कौंतेय युधिष्ठिर स्थित होता.

(४) हे महाराज, याप्रमाणें व्यूहरचना करून तीं उभय सैन्यें परस्परांच्या संमुख आलीं असतां भीमसेनानें त्या मकरव्यूहाच्या मुखांत प्रथम प्रवेश केला व पितामह भीष्माला बाणांनीं आच्छादून टाकिलें. तेव्हां शान्तनवानें महा अस्त्रांचा प्रयोग करून त्या महायुद्धांत पांडवांच्या सैन्याला मोहित केलें. आपलें सैन्य मोहित झालेलें पहातांच धनंजयानें भीष्मावर सहस्रावधि शरांचा वर्षाव करून त्याला विद्ध केलें. तेव्हां भीष्म त्याचें निवारण करून आपल्या युद्धोत्सुक सैन्यांसह युद्धाला सज्ज झाला.

तें पाहून दुर्योधनाला अर्जुनानें पूर्वी केलेल्या आपल्या सैन्याच्या नाशाचें

स्मरण झालें. त्याला युद्धांत झालेला भ्रातृवधहि आठवला व तो राजा भारद्वाज द्रोणाला म्हणाला—" हे आचार्य, तूं सर्वदा माझ्या हितांत तत्पर असतोस, यांत संशय नाहीं. आम्ही तुझा व पितामह भीष्माचा आश्रय करून देवांनाहि रणांत जिंकण्यास निःसंशय समर्थ होऊं; मग पराक्रम व सामर्थ्य यांनीं हीन असलेल्या पांडवांची काय कथा ! यास्तव हे भगवन्, ज्या उपायानें पांडवांचा वध होईल, अशी योजना कर. तुझें कल्याण असो."

हे महाराज, तुझ्या पुत्रानें अशी प्रार्थना केली असतां द्रोणाचार्यांनें सात्यकीच्या समक्ष पांडवसेनेचा भेद केला. तेव्हां सात्यकीनें द्रोणाला प्रतिकार केला व त्या दोघांचें घोर युद्ध प्रवृत्त झालें. प्रतापवान् भारद्वाजानें हंसतच सात्यकीच्या वक्षःस्थलावर तीक्ष्ण शर सोडिले. तेव्हां क्रुद्ध झालेल्या भीमसेनानें शस्त्रवेत्त्यांतील श्रेष्ठ द्रोणापासून सात्यकीचें रक्षण करण्यासाठीं त्या आचार्याला शरांनीं विद्ध केलें. तें पाहून भीष्म, द्रोण व शल्य या तिघांनीं भीमसेनाला शरांनीं आच्छादित केलें.

तेव्हां क्रुद्ध झालेले द्रौपदेय व सौभद्रेय यांनीं, त्या आयुधें उगारून युद्ध करणाऱ्या वीरांना तीक्ष्ण बाणांनीं विद्ध केलें. त्यावेळीं महाबलाढ्य भीष्म-द्रोण अतिशय क्रुद्ध होऊन तुटून पडले आहेत, हें पाहून महेष्वास शिखंडीनें आपलें दृढ धनुष्य हातांत घेतलें व मेघगर्जनेप्रमाणें त्याचा टणत्कार करून शरांची इतकी वृष्टि केली कीं, त्याच्यायोगानें सूर्यहि आच्छादून गेला. शिखंडी युद्धाला पुढें येतांच भारतांच्या पितामहानें त्याचें पूर्वींचें ' स्त्रीत्व ' स्मरून त्याच्याशीं प्रतियुद्ध केलें नाहीं.

तेव्हां तुझ्या पुत्राच्या आज्ञेनें भीष्माचें रक्षण करण्यासाठीं द्रोण शिखंडीवर धांवून गेला. प्रलयकालच्या अग्नीप्रमाणें प्रखर असलेल्या त्या शस्त्रवेत्त्यांतील श्रेष्ठ द्रोणाचार्याला भिडलेलें पहातांच त्रस्त झालेल्या शिखंडीनें त्याच्याशीं युद्धाचा प्रसंग टाळला.

त्यानंतर महद्यशाची इच्छा करणाऱ्या तुझ्या पुत्रानें फार मोठ्या सैन्यासह भीष्माचें संरक्षण केलें. त्याचप्रमाणें पांडवांनीं धनंजयाला पुढें करून विजयी होण्याच्या दृढ आशेनें भीष्मावरच चाल केली आणि युद्धामध्यें अद्भुत यश व जय मिळविण्याची इच्छा करणाऱ्या त्या कौरव-पांडवांचें देव-दानवांसारखें घोर युद्ध झालें. ६. ४. ६९.

अध्याय ७० वा.

[१ भीम व भीष्म यांचें युद्ध चालू असतां त्या रणांगणाचें वर्णन.]

(१) संजय—हे महाराज, भीमसेनाच्या भयापासून तुझ्या पुत्रांचें रक्षण करण्यासाठीं त्यावेळीं शान्तनव भीष्मानें तुमुल युद्ध केलें. त्या दिवशीं पूर्वाह्ण-कालीं पांडवांच्या व कौरवांच्या मुख्य मुख्य शूरांचा विनाश करणारें भयंकर युद्ध झालें. हत्तींचा चीत्कार, अश्वांचें खिंकाळणें आणि भेरी, शंख, इत्यादि वाद्यांचा प्रचंड घोष यांचा गगनभेदी शब्द झाला. गोठ्यांतील मत्त ऋषभ जसे डुरकण्या फोडतात, तसे ते महाबलाढ्य युद्धोत्सुक पराक्रमी वीर जया-साठीं परस्परांना हांका मारीत गर्जना करीत होते.

हे भरतश्रेष्ठा, तीक्ष्ण शरांनीं रणांगणांत पाडविलीं जाणारीं मस्तकें आका-शांतून होणाऱ्या अश्मवृष्टीप्रमाणें भासलीं. सुवर्णालंकारांनीं भूषित झालेलीं व कुंडलें आणि शिरस्त्राणें यांनीं युक्त असलेलीं मस्तकें पडत असलेलीं दिसत होतीं. तीक्ष्ण बाणांनीं छिन्न-भिन्न झालेले अवयव, बाहुभूषणांनीं युक्त अस-लेले धनुष्यांसह बाहु, अलंकृत केलेले हस्त, कवचांनीं युक्त असलेलीं शरीरें व आरक्त नेत्रांनीं शोभणारीं चंद्रासारखीं शुभ मुखें, यांनीं भूमि आच्छादित झाली होती. गज, अश्व व नर यांच्या देहांनीं एका घटकेंत तें सर्व रणांगण व्याप्त झालें.

रजतासारख्या शुभ्र मेघांचा जसा गडगडाट होतो, तसा विद्युल्लतेसारख्या चमकणाऱ्या आयुधांचा तुमुल निर्घोष झाला. त्या कौरव-पांडवांचा अतिशय घोर, रक्ताची नदीच प्रवृत्त करणारा तुमुल संग्राम झाला. अंगावर रोमांच आणणारा तो घोर संग्राम चालला असतां युद्धदुर्मद क्षत्रियांनीं शरांचा वर्षाव केला. त्या शरवर्षावानें त्रस्त झालेले तुझ्या पुत्रांचे व पांडवांचे मत्त गज मोठ्यानें चीत्कार करूं लागले. त्या अमित तेजस्वी, धैर्यवान् व संतप्त झालेल्या वीरांच्या धनुष्यांचा टणत्कार व तलाघात यांचा निर्घोष इतका प्रचंड होत होता कीं, त्या ध्वनींत कांहींच कळेनासें झालें.

हे भरतश्रेष्ठा, त्या समरांगणांत सर्वत्र रक्ताची नदी वहात होती. त्यावेळीं शत्रूंचा वध करण्यास उद्युक्त झालेल्या नृपालांचीं कबंधें उठून इतस्ततः धांवत होतीं. ज्यांचे बाहु परिघासारखे दीर्घ आहेत, असे अतिशय तेजस्वी धीर शूर, शक्ति, गदा, खड्ग इत्यादि शस्त्रांनीं परस्परांचा वध करीत होते. शरांनीं विद्ध

झालेले निरंकुश गज भ्रमण करूं लागले. अश्वसादी मरून पडल्यामुळें त्यांचे अश्व दश-दिशांत धांवूं लागले. शरांच्या प्रहारांनीं पीडित झालेले कौरवांचे व पांडवांचे कांहीं योद्धे उठत होते व पुनः पडत होते. त्या भीम-भीष्मांच्या संग्रामांत गजाश्वांचीं मस्तकें, वीरांचीं धनुष्यें, गदा, परिघ, तुटलेले बाहु, मांड्या, पाय व केयूरादि भूषणें यांच्या राशि पडलेल्या दिसत होत्या. युद्धा-पासून निवृत्त झालेले अश्व, गज व रथ यांचे संघ जागजागीं दृष्टीं पडत होते.

हे राजा, ज्यांचा कालच ओढवला आहे, असे क्षत्रिय गदा, खड्ग, प्रास व तीक्ष्ण धारेचे बाण यांनीं परस्परांना गतप्राण करीत होते. कांहीं युद्धकुशल वीर आपल्या लोखंडी परिघासारख्या बाहूंनीं, मुष्टींनीं, जानूंनीं व तलाघातांनीं परस्परांचा वध करीत होते. पडलेल्या, पाडणाऱ्या व भूमीवर पडून तळमळणाऱ्या योद्धयांनीं ती रणभूमि घोर दिसत होती. कांहीं विरथ झालेले रथी हातांत खड्गें घेऊन शत्रूच्या वधेच्छेनें प्रतिस्पर्ध्यांवर धांवत होते. त्यानंतर दुर्योधन भीष्माला पुढें करून विपुल कालिंगांनीं परिवेष्टित होत्साता पांडवांवर धांवला. त्याचप्रमाणें पांडवहि भीमाला सर्वतः वेढून भीष्मावर क्रोधानें चालून गेले व त्यांचें तुमुल युद्ध जुंपलें. ६. ४. ७०.

अध्याय ७१ वा.

[१ धनंजयाचें भ्रात्यांच्या साह्यार्थ गमन, पार्थध्वजाचें वर्णन. २ संकुलयुद्ध. ३ रणांगणाचें वर्णन.]

(१) संजय—हे राजन्, याप्रमाणें भीष्म व अन्य पार्थिव आपल्या भ्रात्यांवर तुटून पडलेले पाहून धनंजय शस्त्रास्त्रें उगारून गांगेयावर धांवला. त्यावेळीं पांचजन्य शंखाचा निर्घोष व गांडिव धनुष्याचा टणत्कार कानीं पड-तांच आणि पार्थाचा ध्वज दिसतांच आम्ही सर्व भयभीत झालों. हे महाराज, धनंजयाचा तो ध्वज सिंहाच्या पुच्छानें चिह्नित होता, ज्वालामुखी पर्वता-प्रमाणें आकाशांत शोभत होता. तो वृक्षांत अडकून रहात नव्हता. धूमकेतू-सारखा पसरलेला होता. तो अनेक वर्णांचा व त्यामुळेंच विचित्र दिसत होता. असा तो वानरचिह्नानें युक्त असलेला पार्थाचा दिव्य ध्वज आमच्या दृष्टीं पडला.

त्या महायुद्धांत सुवर्णपृष्ठयुक्त गाण्डीवधनुष्य आकाशांतील मेघमंडलांत शोभणाऱ्या विद्युल्लतेप्रमाणें भासलें. त्यानें तुझ्या सैन्याचा संहार चालविला

असतां अर्जुनाच्या गाण्डीवधनुष्याचा टणत्कार व त्याचा तलशब्द मेघाच्या गडगडाटासारखा आमच्या कानीं पडला. प्रचंड झंझावात विद्युत्युक्त मेघांना जसा दशदिशांत पसरवून टाकितो, त्याप्रमाणें धनंजयानें गांगेयावर भैरवास्त्र सोडिलें. तेव्हां अस्त्रमोहित झालेल्या आम्हांला पूर्व व पश्चिम दिशाहि ओळखूं येईनातशा झाल्या.

हे राजा, तुझ्या सैन्यांतील कांहींचीं वहानें श्रांत झालीं होतीं. कित्येकांचे अश्व हत झाल्यामुळें ते योद्धे निरुत्साह झाले होते. ते सर्व दिङ्मूढ होऊन परस्परांस कवटाळूं लागले व तुझ्या पुत्रांसह ते सर्व सैनिक भीष्माच्या मागें लपले. त्या प्रसंगीं एकटा शान्तनवच त्या आर्तांचा आश्रय झाला. कांहीं रथ्यांनीं भयभीत होऊन आपल्या रथांतून खालीं उड्या टाकल्या. त्याचप्रमाणें त्रस्त झालेल्या अश्वसादींनीं अश्वांच्या पाठीवरून भूमीवर उड्या घेतल्या व पदाती तर भीतीनें भूमीवर पटापट पडले. अशनीच्या कडकडाटासारखा गाण्डीवाचा निर्घोष ऐकून भ्यालेलीं सर्व कौरवसैन्यें जेथें तेथें लपून उभीं राहिलीं.

(२) तेव्हां कलिंगाधिप पुढें सरसावला. त्याच्या सभोंवार कांबोज देशांतील शीघ्रगामी, जातिवंत, मोठ्या अश्वांनीं युक्त असलेला बालरक्षकांचा समुदाय, मद्र, सौवीर, गांधार, त्रिगर्त व कालिंगाचे मुख्य वीर होते. त्याचप्रमाणें सर्व राजांचा समुदाय व अनेक प्रकारचा नरगण यांसह जयद्रथ दुःशासनाला पुढें करून निघाला. त्याचप्रमाणें तुझ्या पुत्राच्या आज्ञेनें चौदा हजार श्रेष्ठ अश्वसादींनीं परिवेष्टित असलेला सौबल शकुनि त्यांस अनुसरला. याप्रमाणें भिन्न भिन्न रथाश्वांवर आरूढ झालेले ते सर्व वीर एकत्र जमून अर्जुनावर चालून गेले.

(३) रथ, अश्व व गज यांच्या पायांनीं उडालेल्या धूलीनें व्याप्त झालेलें रणांगण मेघयुक्त आकाशाप्रमाणें भासलें. तोमर, प्रास, नाराच इत्यादि आयुधांनीं सज्ज असलेल्या मोठ्या सैन्यांसह भीष्महि अर्जुनावर चालून आला. त्यावेळीं हे राजा, आवंत्य काशिराजावर धांवला, जयद्रथ भीमसेनावर तुटून पडला, पुत्र व अमात्य यांसह युधिष्ठिरानें यशस्वी मद्रपतीशीं युद्ध केलें. विकर्ण सहदेवावर व चित्रसेन शिखंडीवर धांवून गेला. मत्स्यराजानें दुर्योधन व शकुनि यांच्याशीं युद्ध आरंभिलें. द्रुपद, चेकितान व महारथ सात्यकि यांनीं अश्वत्थामा व द्रोण यांच्यावर चाल केली. कृप व कृतवर्मा धृष्टद्युम्नावर तुटून पडले.

याप्रमाणें त्या उभय सैन्यांचें तुमुल युद्ध प्रवृत्त झालें असतां त्या रणांगणांत सर्वत्र अश्व, गज व रथ इतस्ततः भटकत असलेले दिसत होते. त्यावेळीं आकाश निरभ्र असूनहि तीव्र विजा चमकत होत्या. दिशा धूळीनें व्याप्त झाल्या. गडगडाट झाला, उल्कापात होऊं लागला, वावटळ सुरू झाली व धूळीची जणुकाय वृष्टि होऊं लागली. सैन्याच्या पायांनीं उडालेल्या धूळीनें सूर्य आच्छादित झाला. धूळीनें दिशा व्यापल्यामुळें कांहीं दिसेनासें झालें. अस्त्र-जालांनीं जर्जर झालेले सर्व प्राणी मोहित झाले. वीरांच्या हातून सुटणारें शर-संघातांचें जाळें पसरलें. ते तीक्ष्ण शर दृढ कवचाचेंहि विदारण करणारे होते. वीरांनीं उगारलेलीं चकचकीत शस्त्रें नक्षत्रांप्रमाणें चमकत होतीं. त्यांच्या तेजानें आकाश प्रकाशित झालें. ऋषभांच्या कातड्यानें मढविलेल्या व सुव-र्णानें भूषविलेल्या असंख्य ढाली इतस्ततः पसरल्या होत्या. सूर्याप्रमाणें देदी-प्यमान् तरवारींनीं छेद करून पाडविलेलीं मस्तकें व शरीरें सर्व दिशांत दिसत होतीं. कांहीं प्रचंड रथांचीं चक्रें, कणे वगैरे भिन्न भिन्न भाग मोडून पडले होते. कांहींचे ध्वज तुटले होते, कित्येकांचे अश्व मरून पडले होते, कित्येक रथांतील योद्धे व सारथि गतप्राण होऊन अश्व क्षतांनीं विह्वल झाले होते आणि रथांना ओढीत भलत्याच दिशेकडे धांवत होते. कांहीं शरविद्ध अश्व मुखांवरील बंधनांसह जुंपलेलें जूं ओढीत इतस्ततः भ्रमण करीत होते. एका ठिकाणीं मत्त गज रथयोद्ध्यांस सारथि व अश्व यांसह तुडवीत होते.

कांहीं मत्तगज सैन्यांच्या संभ्रमांत मदस्रावाच्या उग्र दर्पाचें अवघ्राण करून मोहित झाले व दुर्बलांसच मत्त समजून त्यांना ओढूं लागले. नाराच बाणांनीं विद्ध होऊन मरून पडलेले गज व गतप्राण होऊन हातांतील अंकुशांसह खालीं पडणारे योद्धे यांनीं तें समरांगण व्यापून गेलें होतें. त्या सैन्यांत कांहीं प्रचंड मत्तगज सोडले होते. त्यांनीं आपल्या शुंडा-दंडांनीं ध्वज, व योद्धे यांसह सामान्य आकाराच्या दुर्बल गजांना चिरडून टाकिलें. कांहीं हत्तींनीं आपल्या सर्पासारख्या दीर्घ शुंडांनीं अनेक रथांचीं युगें तोडून टाकिलीं होतीं. कित्येक दीर्घ दंतांच्या हत्तींनीं रथ मोडून त्यांतील योद्ध्यांचे केस धरून त्यांना बाहेर ओढून काढले व वृक्षाच्या शाखेप्रमाणें त्यांना गरगरां फिरवून भूमीवर फेंकून दिलें. कांहीं ठिकाणीं एका रथाचीं चक्रें दुसऱ्या रथांत अडकून बसलीं होतीं, अशा रथांना कित्येक गज फरफटीत भ्रमण करीत चालले होते व मोठ्यानें चीत्कार करीत होते. अशा प्रकारचे ते रथ ओढीत

असतां, सरोवरांतून कमलांचें गुंतलेलें जाळें ओढून काढणाऱ्या गजांप्रमाणें शोभले. याप्रमाणें तें रणांगण अश्वसादी, पदाति व ध्वजांसह महारथ यांनीं व्याप्त झालेलें दिसत होतें. ६. ४. ७१.

अध्याय ७२ वा.

[१ भिन्न भिन्न वीरांचें प्रतियोद्ध्यांशीं पृथक् पृथक् युद्ध.]

(१) संजय—हे महाराज, याप्रमाणें मत्स्यराज विराटासह शिखंडीनें महाधनुर्धर भीष्मावर चाल केली. द्रोण, कृप, महाबलाढ्य विकर्ण व इतर शूर नृपाल यांच्याशीं धनंजयानें युद्ध आरंभिलें. भ्राते व अमात्य यांसह सैंधव, प्राच्य व दाक्षिणात्य भूमिप आणि तुझा अमर्षी पुत्र यांच्यावर भीमसेन धांवून गेला. शकुनि व उलूक या दोघां पिता-पुत्रांशीं सहदेवानें संग्राम केला. तुझ्या पुत्रानें ज्याची वंचना केली, त्या युधिष्ठिरानें गजसैन्यावर चाल केली. माद्रीपुत्र नकुलानें त्रिगर्तांच्या सैन्याशीं युद्ध केलें. सात्यकि, चेकितान व सौभद्रेय हे तिघे क्रुद्ध होऊन शाल्व व केकय यांवर तुटून पडले. दुर्जय धृष्टकेतु व घटोत्कच राक्षस यांनीं तुझ्या पुत्रांच्या रथदलावर चाल केली. सेनापति धृष्टद्युम्नानें उग्र कर्मे करणाऱ्या द्रोणाशीं युद्ध केलें. याप्रमाणें कौरव व पांडवपक्षांतील वीरांनीं प्रतियोद्ध्यांची निवड करून तुमुल युद्ध आरंभिलें.

त्यावेळीं सूर्य माध्याह्नीं आला असून सर्व नभोमंडल तप्त झालें होतें. अशा समयीं कौरव-पांडवांचें घनघोर युद्ध प्रवृत्त झालें. व्याघ्रचर्मानें मढविलेले, सुवर्णांनीं भूषविलेले व ध्वज-पताकांनीं युक्त असलेले रथ रणभूमीवर इतस्ततः फिरत होते. परस्परांना जिंकण्याच्या इच्छेनें एकत्र जमलेल्या वीरांचा सिंहनाद खरोखरच सिंहांच्या गर्जनेप्रमाणें भासला.

त्यानंतर सृंजय व कौरव यांचा संग्राम सुरू झाला. त्या उभयतांचे परस्परांवर होत असलेले प्रहार अतिशय दारुण व अद्भुत होते. त्यांनीं सोडलेल्या शरांनीं सूर्य, दिशा व उपदिशाहि आच्छादित झाल्या. तीक्ष्ण धारेच्या शक्ति, तोमर व चकचकीत खड्गें यांचें नील कमलासारखें तेज पसरलें होतें. विचित्र कवचें व भूषणें यांच्या प्रभेनें अंतरिक्ष, दिशा व उपदिशा प्रकाशित झाल्या होत्या. तें समरांगण ठिकठिकाणीं चंद्र-सूर्यांप्रमाणें तेजस्वी नृपालांच्या शरीरांनीं शोभत होतें. रणांत एकत्र जमलेले ते सर्व वीर नभोमंडलांतील ग्रहांप्रमाणें भासत होते.

राजा, नंतर भीष्मानें अतिशय क्रुद्ध होऊन सर्व सैन्याच्या समक्ष भीमाचें निवारण केलें. त्यावेळीं शान्तनवानें सोनेरी पृष्ठयुक्त तीक्ष्ण शरानें भीमसेनाला विद्ध केलें. तेव्हां भीमसेनानें क्रुद्ध झालेल्या सर्पाप्रमाणें घोर शक्ति भीष्मावर सोडिली. ती सुवर्णाच्या दंडानें युक्त असलेली दुरासद शक्ति येत असलेली पाहून गांगेयानें नतपर्व बाणांनीं तिचे मार्गांतच तुकडे करून टाकिले आणि दुसरा एक भल्ल बाण सोडून भीमसेनाचें धनुष्य तोडून त्याचे दोन तुकडे केले.

तेव्हां सात्यकि पुढें सरसावला व आपलें धनुष्य आकर्ण ओढून त्यानें पितामहावर शरांची वृष्टि केली. तें पाहून भीष्मानें एक परम दारुण तीक्ष्ण शर सोडून सात्यकीच्या सारथ्याचा वध केला. तेव्हां सूत गतप्राण होऊन खालीं पडला असतां, अश्व रथ घेऊन वायुवेगानें किंवा मनोवेगानें इतस्ततः पळत सुटले. तेव्हां सर्व सैन्यांत फार मोठा कोलाहल झाला. महात्म्या पांडवांच्या पक्षांत हाहाकार उडाला. 'धांवा, धांवा, अश्वांना धरा,' अशा प्रकारच्या गर्जना करीत सैनिक सात्यकीच्या रथाकडे धांवले.

इतक्या वेळांत भीष्मानें असुरांचा नाश करणाऱ्या इंद्राप्रमाणें पांडवांच्या सेनेचा संहार चालविला. भीष्मानें पांचाल व सोमक यांचा वध चालविला असतां, ते युद्धाचा निश्चय करून अधिकच त्वेषानें त्यांच्यावर धांवून जात होते. तुझ्या पुत्राच्या सैन्याला जिंकण्याची इच्छा करणारे धृष्टद्युम्नादि पांडवांकडील वीरहि पितामहावर धांवून गेले. तेव्हां भीष्म-द्रोणांस पुढें करून कौरवहि मोठ्या वेगानें युद्धाला सरसावले व त्यांचें तुमुल युद्ध जुंपलें. ६. ४. ७२.

अध्याय ७३ वा.

[१ परस्परांचें संकुल युद्ध. २ अभिमन्यूचें लक्ष्मणाशीं युद्ध. ३ लक्ष्मणाचा पराजय.]

(१) संजय—हे धृतराष्ट्रमहाराज, त्या युद्धांत विराटानें भीष्मावर तीन बाण सोडले व तीन बाणांनीं त्याच्या अश्वांना विद्ध केलें. तेव्हां शान्तनव भीष्मानें त्याच्यावर उलट दहा शर सोडिले. इकडे अश्वत्थाम्यानें अर्जुनाच्या हृदयावर सहा बाण सोडिले. परंतु अर्जुनानें व्यथित न होतां तीक्ष्ण बाणांनीं त्याचें धनुष्य तोडून टाकिलें. तेव्हां क्रुद्ध झालेल्या द्रौणीनें दुसरें दृढ धनुष्य

घेतलें व मोठ्या वेगानें अर्जुनावर नव्वद व वासुदेवावर सत्तर बाण सोडिले. तें पाहून पार्थ क्रोधसंतप्त झाला. त्याचे नेत्र आरक्त झाले. त्यानें दीर्घ निश्वास सोडला व कृष्णासह क्षणभर विचार करून धनुष्याचा टणत्कार केला आणि जीविताचा अंत करणारे शिलीमुख घोर बाण सोडून द्रौणीला विद्ध केलें. त्या बाणांनीं त्याच्या कवचाचा भेद करून त्याचें रक्त प्राशन केलें. तथापि अश्वत्थामा यत्किंचित्‌हि व्यथित झाला नाहीं. त्यानें विह्वल न होतां भीष्माचें रक्षण करण्यासाठीं पुनः शरांचा वर्षाव चालविला. अश्वत्थामा कृष्णार्जुनांशीं युद्ध करीत आहे, हें पाहून कौरवांनीं त्याच्या त्या महत्कर्माची प्रशंसा केली. त्याला द्रोणाचार्यांपासून अतिशय दुर्लभ अस्त्रांची प्राप्ति झाली होती. तो त्यांचे प्रयोग व संहार योग्यप्रकारें जाणत होता. त्यामुळें तो नित्य सैन्यामध्यें निर्भय-पणानें युद्ध करीत असे.

त्यावेळीं अर्जुनानें त्या भारद्वाजपुत्रावर दया केली. "हा माझ्या आचार्यांचा पुत्र असून तो द्रोणाला अतिशय प्रिय आहे, विशेषतः ब्राह्मण आहे आणि मलाहि तो मान्य आहे." असा विचार करून तो शत्रुतापन वीर द्रौणीला सोडून तुझ्या इतर सैनिकांकडे वळला. इतक्यांत दुर्योधनानें भीमसेनाशीं युद्ध आरंभिलें. त्यानें तीक्ष्ण धारेचे दहा बाण भीमावर सोडिले. तेव्हां क्रुद्ध झालेल्या भीमानें आपलें विचित्र धनुष्य धारण केलें. तें दृढ धनुष्य शत्रूंचे प्राण हरण करणारें होतें. त्यानें त्या कुरुश्रेष्ठावर दहा तीक्ष्ण बाण सोडून त्याचें वक्षःस्थल विद्ध केलें. तेव्हां त्याच्या गळयांत असलेला सुवर्ण सूत्रस्थ मणि शरांनीं परिवेष्टित झाला व आकाशांत नक्षत्रांनीं आवृत्त झालेल्या सूर्याप्रमाणें शोभला.

भीमसेनानें याप्रमाणें विद्ध केलें असतां तें तुझ्या पुत्राला सहन झालें नाहीं. मत्त गजाला जशी तळहाताची थाप सहन होत नाहीं, तसा तो अमर्षी दुर्योधन संतप्त झाला व त्यानें तीक्ष्ण धारेच्या बाणांची भीमसेनावर वृष्टि करून सर्व सैन्याला भयभीत केलें. युद्धांत परस्परांस क्षतयुक्त करणारे ते दोघेहि तुझे महाबलाढ्य पुत्र त्यावेळीं देवांप्रमाणें शोभले.

त्या दोघांचें असें युद्ध चालू असतां इकडे परवीरहा सौभद्रानें नरव्याघ्र चित्रसेनाला दहा बाण मारले. पुरुमित्रावर सात व सत्यव्रतावर सत्तर बाण सोडिले. तो वीर इंद्रतुल्य पराक्रम करीत त्या रणांगणांत जणुं काय नृत्यच

करीत होता. तें पाहून आमचें मन व्यथित झालें. त्यावेळीं त्या कुमारावर चित्रसेनानें दहा, सत्यव्रतानें नऊ व पुरुमित्रानें सात बाण सोडिले. तेव्हां शरांनीं विद्ध झालेल्या सौभद्रेयाच्या क्षतांतून रक्ताच्या धारा वहात असतांहि त्यानें चित्रसेनाचें विचित्र धनुष्य तोडून टाकिलें व त्याच्या कवचाचा भेद करून वक्षःस्थल विद्ध केलें. तें पाहून तुझ्याकडील महारथ राजपुत्र जमले व त्यांनीं तीक्ष्ण बाणांची अभिमन्यूवर वृष्टि चालविली. तथापि सौभद्रेय परम अस्त्रवेत्ता होता. त्यानें तत्काळ त्या सर्व वीरांचें निवारण केलें. त्याचें तें अद्भुत कर्म पाहून तुझ्या पुत्रांनीं त्याला वेढून टाकिलें. त्यावेळीं सैन्याला दग्ध करणारा तो वीर वनांतील तृणाला जाळणाऱ्या दावानलाप्रमाणें भासला; तो तेजस्वी आर्जुनि सैन्याचा संहार करीत असतां शिशिरऋतूनंतर प्रखर होणाऱ्या उन्हाळ्यांतील प्रदीप्त अग्नीप्रमाणें शोभला.

(२) राजा, याप्रमाणें अभिमन्यूचें तें महत्कृत्य पाहून तुझा पौत्र लक्ष्मण तत्काल त्याच्यावर चालून गेला. तेव्हां सौभद्रानें संतप्त होऊन लक्ष्मणाला सहा व त्याच्या सारथ्याला तीन बाणांनीं विद्ध केलें. लक्ष्मणानेंहि उलट त्याच्यावर तीक्ष्ण धारेचे बाण सोडिले. त्यावेळीं त्याचें तें युद्ध मोठें अद्भुतच झालें. सौभद्रेयानें तीक्ष्ण शर सोडून लक्ष्मणाच्या चारी अश्वांना गतप्राण केलें, सारथ्याचा वध केला व लक्ष्मणावर चाल केली. तेव्हां त्या अश्वरहित रथांतूनच लक्ष्मणानें सौभद्रावर शक्ति सोडिली. ती सर्पतुल्य घोर शक्ति येऊन पोंचण्यापूर्वींच अभिमन्यूनें शर सोडून तिचे मार्गांतच तुकडे करून टाकिले.

(३) तेव्हां कृपाचार्यानें लक्ष्मणाला स्वतःच्या रथांत घेतलें व सर्व सैन्याच्या समक्ष त्याला तेथून दूर नेलें. त्यानंतर महाभय उपस्थित झालें असतां परस्परांच्या वधाची इच्छा करणारे पांडवांचे व तुझे महारथ एकमेकांवर धांवून गेले. त्यावेळीं योद्धयांच्या शिखा सुटल्या होत्या, कवचें तुटलीं होतीं, धनुष्यें मोडलीं होतीं व ते विरथ झाले होते. अशा प्रकारचे सृंजय कौरवांशीं बाहुयुद्ध करूं लागले. महाबाहु भीष्मानें दिव्य अस्त्रांनीं महात्म्या पांडवांच्या सेनेचा संहार चालविला. याप्रमाणें युद्ध चाललें असतां हत झालेले अश्व, गज, नर, अश्वावरून पडलेले सादी, रथी, इत्यादिकांच्या शरीरांनीं ती रणभूमि आच्छादित झाली. ६. ४. ७३.

अध्याय ७४ वा.

[१ सात्यकि-भूरिश्रवायुद्ध. २ सात्यकीच्या दहा पुत्रांचा वध. ३ पंचमदिन युद्धसमाप्ति.]

(१) संजय—हे राजा, त्यानंतर युद्धदुर्मद सात्यकीनें आपलें अतिशय श्रेष्ठ व दृढ धनुष्य हातीं घेतलें आणि तें आकर्ण ओढून सर्पतुल्य शर सोडिले. त्यावेळीं त्यानें आपलें अप्रतिम हस्तलाघव प्रदर्शित केलें. तो शर घेतो केव्हां, धनुष्याला जोडतो केव्हां, सोडतो केव्हां व शत्रूंचा पटापट प्राण घेतो केव्हां, हें पहाणारांसहि कळत नव्हतें. त्याचें तें हस्तचापल्य पाहून सतत जलवृष्टि करणाऱ्या मेघाचाच भास झाला.

सात्यकीचा तो उत्साह पाहून दुर्योधनानें त्यावर दहा हजार रथ पाठविले, परंतु परम अस्त्रवित् पराक्रमी सात्यकीनें त्यांचा दिव्य अस्त्रानें संहार केला व हें दारुण कर्म केल्यावर तो वीर भूरिश्रवावर धांवून गेला. तेव्हां कौरवांची कीर्ति वाढविणारा भूरिश्रवाहि आपल्या एवढ्या मोठ्या सैन्याचा सात्यकीनें नाश केलेला पाहून अतिशय क्रोधानें त्याच्यावर तुटून पडला. त्यानें आपलें इंद्रधनुष्यासारखें महद्धनुष्य आकर्ण ओढलें व वज्रासारखे तीक्ष्ण व सर्पतुल्य प्राणघातक सहस्रावधि बाणांचा वर्षाव करीत आपलें हस्तलाघव प्रकट केलें. त्यावेळीं त्याचे ते मृत्युतुल्य शर सात्यकीच्या अनुचरांस सहन झाले नाहींत. ते सात्यकीला एकट्याला रणांत सोडून स्वतःचा जीव घेऊन पळाले.

(२) तेव्हां युद्धदुर्मद सात्यकि एकटाच रणांगणांत उभा आहे, हें पाहून त्याचे महाबलाढ्य प्रख्यात दहा पुत्र पुढें सरसावले. ते सर्व चित्र-विचित्र कवचें व ध्वज यांनीं युक्त होते. ते त्या रणांगणांत भूरिश्रवाच्या समीप येऊन त्याला म्हणाले—" अरे हे कौरवदायादा, तूं जर एवढा महाबलाढ्य आहेस तर ये, आमच्याशीं युद्ध कर. तुला हवें तर आम्हां सर्वांबरोबर एकाच वेळीं युद्ध कर किंवा एकेकट्याशीं द्वंद्व कर. तूं आम्हांला जिंकून या संग्रामांत यश संपादन कर, किंवा आम्ही तुझा पराजय करून पित्याच्या प्रीतीला पात्र होऊं."

याप्रमाणें त्या शूरांचें भाषण ऐकून तो महाबलाढ्य व स्वपराक्रमाची श्लाघा करणारा वीर म्हणाला—" हे वीरांनो, तुम्हीं जो हा विचार केला आहे, तो उत्तम आहे. यास्तव आतां सज्ज होऊन माझ्याशीं युद्ध करा. मी युद्धांत तुम्हांला गतप्राण करीन."

भूरिश्रवा असें बोलला असतां शीघ्र गतीनें शरक्षेप करणारे ते वीर त्याच्यावर फार मोठी शरवृष्टि करीत धांवून गेले. हे महाराज, अपराह्णकालीं त्यांचा तुमुल संग्राम प्रवृत्त झाला. एकाशीं युद्ध करणारे ते अनेक वीर रणांगणांत जमले व त्यांनीं त्या रथिश्रेष्ठ कौरवाला शरांनीं आच्छादित केलें. तेव्हां तो वर्षाऋतूंत मेघांनीं सिक्त झालेल्या मेरु पर्वताप्रमाणें शोभला. त्या दहा वीरांनीं सोडलेले शर यमदंडाप्रमाणें अतिशय घोर होते. त्यांची प्रभा अशनीप्रमाणें पसरली होती. तथापि तें पाहून तो महारथ मुळींच भ्रांत झाला नाहीं. त्यानें ते शर येऊन पोंचण्यापूर्वींच त्यांचा छेद केला. त्यावेळीं आम्हीं सौमदत्तीचा अद्भुत पराक्रम पाहिला. तो एकटा अनेक योद्ध्यांशीं निर्भयपणें युद्ध करीत होता.

राजा, नंतर त्या दहा महारथांनीं शरवृष्टि करून त्या महाबाहूला वेढून टाकिलें, तेव्हां क्रुद्ध झालेल्या सौमदत्तीनें त्यांच्या धनुष्यांचा छेद केला व नतपर्व बाण सोडून त्यांचीं मस्तकेंहि तोडून टाकिलीं. तेव्हां हत झालेले ते राजपुत्र वज्रानें भग्न झालेल्या वृक्षांप्रमाणें भूमीवर पडले.

याप्रमाणें आपल्या महाबलाढ्य पुत्रांचा वध झालेला पाहून सात्यकि फार मोठी गर्जना करीत भूरिश्रवाच्या समीप आला. त्या उभयतांचे रथ परस्परांस भिडले व त्या दोघांनीं एकमेकांच्या रथांच्या अश्वांना मारून टाकिलें. तेव्हां ते दोघेहि विरथ झालेले योद्धे गर्जना करीत आपापलीं खड्गें घेऊन धांवले. युद्धाला सज्ज होऊन ढाली पुढें करून उभे असलेले ते दोघे नरव्याघ्र त्यावेळीं प्रेक्षणीय दिसत होते.

इतक्यांत भीमसेन खड्ग धारण केलेल्या सात्यकीच्या समीप मोठ्या त्वरेनें आला व त्यानें त्याला आपल्या रथांत घेतलें. त्याचप्रमाणें तुझ्या पुत्रानेंहि सर्व धनुर्धरांच्या समक्ष आपला रथ सत्वर भूरिश्रवाजवळ नेऊन त्याला आपल्या रथांत बसविलें.

इकडे त्यांचें युद्ध प्रवृत्त झालें असतां क्षुब्ध झालेले पांडव महारथ भीष्माशीं युद्ध करूं लागले. सूर्य आरक्त होऊन अस्ताचलीं चालला असतां धनंजयानें मोठ्या त्वरेनें पंचवीस हजार महारथांचा संहार केला. ते सर्व दुर्योधनाच्या आज्ञेवरून पार्थाचा वध करण्यास आले होते, परंतु ते अग्नीमध्यें नाश पावणाऱ्या शलभाप्रमाणें मृत झाले. त्यानंतर मत्स्य व धनुर्वेदविशारद केकय यांनीं पुत्रांसह पार्थाला वेढून टाकिलें.

(३) इतकें होईपर्यंत सूर्य मावळला. सर्वत्र अंधकार पसरला. सैन्याला दिसेनासें झालें. तेव्हां संध्येचा काल झाल्यामुळें ज्याचे अश्व श्रांत झाले आहेत, अशा तुझ्या देवव्रत पित्यानें आपल्या सैन्यांना परत फिरण्याची आज्ञा केली. ती ऐकून पांडव व कौरव यांच्या या समागमांत भयानें उद्विग्न झालेल्या त्या दोन्ही सेना आपापल्या शिबिरांत गेल्या. स्वशिबिरांत गेल्यावर सृंजयांसह पांडवांनीं व त्याचप्रमाणें कौरवांनींहि विश्रांति घेतली. ६. ४. ७४.

अध्याय ७५ वा

[१ राजांचें रणांगणाकडे प्रयाण. २ पांडवांचा मकरव्यूह. ३ कौरवांचा क्रौंचव्यूह. ४ तुमुल युद्ध.]

(१) संजय—हे राजन्, याप्रमाणें कौरव पांडवांनीं आपापल्या सैन्यासह विश्रांति घेतली व ती रात्र निघून गेली असतां ते पुनः युद्धाला निघाले. त्यावेळीं सज्ज झालेले रथिश्रेष्ठ, गज, अश्व, पदाति यांचा युद्धभूमीकडे त्वरेनें जाण्याचा संभ्रम व शंख-दुन्दुभींचा नाद यांचा फार मोठा घोष झाला.

(२) त्यानंतर युधिष्ठिर धृष्टद्युम्नाला म्हणाला—हे महाबाहो, शत्रूचा नाश करणाऱ्या मकरव्यूहाची रचना कर.

युधिष्ठिराची ही आज्ञा ऐकतांच रथिश्रेष्ठ धृष्टद्युम्नानें त्या व्यूहांतील सर्व वीरांचीं स्थानें नियत केलीं. मस्तकाच्या जागीं द्रुपद व धनंजय उभे राहिले. नकुल-सहदेव या दोघांनीं दोन नेत्रांचें स्थान भूषविलें. भीमसेन मुखाच्या जागीं स्थित झाला. सौभद्र, द्रौपदेय, घटोत्कच, सात्यकि व धर्मराज हे त्या मकरव्यूहाच्या मानेच्या जागीं उभे राहिले. फार मोठ्या सेनेनें परिवेष्टित असलेल्या धृष्टद्युम्नासह विराटराजा पृष्ठभागीं स्थित झाला. पांच केकय भ्रात्यांनीं डावी बाजू संभाळली आणि धृष्टकेतु व चेकितान यांनीं उजव्या बाजूचें रक्षण केलें. फार मोठ्या सैन्यानें आवृत्त असलेला शतानीक कुंतिभोज व सोमक यांनीं परिवेष्टित झालेला शिखंडी या दोघांनीं दोन पायांकडील भागांचें संरक्षण केलें व इरावान् पुच्छाच्या जागीं स्थित झाला. याप्रमाणें त्या महाव्यूहाची रचना करून सज्ज झालेल्या पांडवांनीं सूर्योदय होतांच युद्धार्थ प्रयाण केलें. ते आपलीं सर्व तीक्ष्ण धारेचीं शस्त्रें उगारून मोठ्या त्वरेनें कौरवांवर चाल करण्यास निघाले.

(३) हे राजन्, पांडवांचा तो व्यूह पाहून तुझ्या देवव्रत पित्यानें आपल्या सैन्याचा क्रौंचव्यूह रचिला. त्या व्यूहाच्या मुखाच्या जागीं भारद्वाज द्रोण उभा राहिला. अश्वत्थामा व कृप नेत्रस्थानीं स्थित झाले. कृतवर्मा व काम्बोज बाल्हिकांसह मस्तकाच्या स्थानीं झाले. शूरसेन व अनेक नृपालांसह तुझा पुत्र दुर्योधन हे मानेच्या जागीं उभे राहिले. मोठ्या सैन्यांनीं युक्त असलेले मद्र, सौवीर व केकय वीर प्राग्ज्योतिषांसह हृदयाच्या स्थानीं उभे राहिले. प्रस्थलाधिप सुशर्मा स्वसेनेसह डाव्या बाजूचा आश्रय करून सज्ज होऊन राहिला. चूचुपासह तुषार, यवन व शक हे व्यूहाच्या उजव्या बाजूच्या संरक्षणार्थ स्थित झाले. श्रुतायु, शतायु व सौमदत्ति हे परस्परांचें रक्षण करीत व्यूहाच्या मागच्या बाजूस उभे राहिले.

(४) त्यानंतर पांडव कौरवांशीं येऊन भिडले व फार मोठें युद्ध प्रवृत्त झालें. रथी, गजसादी, अश्वसादी व पदाति इत्यादि योद्धे प्रतियोद्धयांवर तुटून पडले. ते क्रुद्ध झालेले योद्धे परस्परांवर धांवून गेले. त्यावेळीं भीमसेन, अर्जुन, माद्रेय व अन्य महारथ यांनीं संरक्षिलेली पांडवांची ती सेना नक्षत्रांनीं युक्त असलेल्या रात्रीप्रमाणें शोभली. त्याचप्रमाणें भीष्म, कृप, द्रोण, शल्य व दुर्योधनादि भ्राते यांनीं युक्त असलेलें तुझें सैन्य ग्रहांनीं व्यापलेल्या अंतरिक्षाप्रमाणें भासलें.

हे महाराज, त्यावेळीं पराक्रमी द्रोणाला पाहून भीमसेन आपल्या वेगवान् अश्वांच्या योगानें भारद्वाजाच्या सैन्यावर धांवून गेला. तेव्हां क्रुद्ध झालेल्या द्रोणानें भीमाच्या मर्मस्थलांवर नऊ बाण सोडून त्याला विद्ध केलें आणि विह्वल झालेल्या भीमानें द्रोणाच्या सारथ्याला तत्काल यमसदनीं पाठविलें. तेव्हां हे राजन्, त्या प्रतापवान् द्रोणानें आपल्या हातांत रज्जु धारण करून स्वतःच अश्वांचें नियमन केलें व वायूनें उडवून दिलेल्या कापसाच्या राशीप्रमाणें पांडवांचें सैन्य उधळून लाविलें. त्यावेळीं द्रोण व भीष्म यांच्या कडून पीडित होणाऱ्या केकयांसह सृंजयांनीं तेथून पलायन केलें.

त्याचप्रमाणें भीमार्जुनांनीं त्रस्त केलेली तुझी सेना मदयुक्त वारांगनेप्रमाणें मोहित होऊन मंदगतीनें जाऊं लागली. मुख्य मुख्य वीरांचा वध झाल्यामुळें त्या दोन्ही व्यूहांचा भेद झाला. दोन्ही सैन्यें एकमेकांत मिसळलीं व त्यांचा घोर संग्राम सुरू झाला. याप्रमाणें तुझे सैनिक शत्रुसैन्यांत मिसळून ती एक-

रूप झालेली महासेना युद्ध करीत असतां अतिशय अद्भुत दिसली. ते महा बलाढ्य पांडव व कौरव आपापल्या अस्त्रांचा परस्परांवर प्रयोग करीत तुमुल युद्ध करूं लागले. ६. ४. ७५.

अध्याय ७६ वा.

[१ धृतराष्ट्रानें वर्णिलेलें स्वसैन्याचें श्रेष्ठत्व. २ भवितव्यच बलवत्तर आहे असें समाधान.]

(१) धृतराष्ट्र—हे संजया, याप्रमाणें माझें सैन्य अनेक गुणांनीं युक्त व विविध प्रकारचें होतें. तें अमोघ सैन्य यथाशास्त्र व्यूह रचून उभें होतें. आमचें तें सैन्य सर्वप्रकारें संतुष्ट असून आमच्या हितांत तत्पर होतें. तें नम्र असून कोणत्याहि संकटांत सांपडणारें नव्हतें व त्यांच्या पूर्व पराक्रमाचीहि प्रसिद्धि आहे. माझ्या सैन्यांतील योद्धे अति बाल नाहींत, अति वृद्ध नाहींत, अति कृश नाहींत किंवा अति स्थूल (वातयुक्त शरीराचे) नाहींत. ते अतिशय चपल, उत्साहयुक्त, सुदृढ व निरोगी आहेत. शस्त्रास्त्रांनीं सज्ज झालेले ते सर्व वीर अनेक शस्त्रें धारण करण्यांत कुशल असून खड्गयुद्ध, द्वंद्वयुद्ध व गदायुद्ध यांत प्रवीण आहेत. प्रास, तोमर, ऋष्टि, शक्ति, मुसल इत्यादि विविध आयुधांनीं युद्ध करण्यांत विशारद असून मुष्टियुद्ध व नानाप्रकारचीं चित्र-विचित्र क्षेपणें यांत पारंगत आहेत. ते विविध प्रकारच्या विद्या जाणणारे माझे सैनिक उत्तम प्रकारचा व्यायाम करून आपली देहयष्टि सुदृढ ठेवीत असत. गजारूढ होण्यांत, त्वरेनें खालीं उतरण्यांत, उडी मारून पलीकडे जाण्यांत, अचूक नेम मारण्यांत, रथ चालविण्यांत व अश्वारूढ होण्यांत निष्णात आहेत. त्या सर्वांची परीक्षा घेऊन त्यांना यथान्याय वेतन देऊन ठेवलेलें आहे. संजया, माझे सैनिक मिथ्या गोष्टी सांगून वेठीला धरून आणलेले नाहींत. किंवा ते उपकृत असल्यामुळें व आप्तसंबंधाच्या नात्यामुळें जमलेले नाहींत. तर ते सर्व कुलीन व संपन्न असून संतुष्टचित्त आहेत.

माझ्या सैन्यांतील वीर विचारी, यशस्वी व प्रख्यात आहेत. त्यांनीं लोक-पालतुल्य थोर व शूर नृपालांचीं युद्धें पाहिलेलीं आहेत. पृथ्वीतलावर मान्य असलेले क्षत्रिय स्वेच्छेनें आपापल्या सेनेसह माझ्या पक्षाला येऊन मिळाले आहेत. त्यामुळें माझी प्रचंड सेना, ज्यांत समंततः अनेक नद्या येऊन मिळत

आहेत, अशा विस्तीर्ण समुद्राप्रमाणें भासत आहे. माझें सैन्य पक्षहीन, परंतु पक्ष्याप्रमाणें गतिमान् असलेल्या गजाश्वांनीं युक्त आहे. असंख्य योद्धे तुडुंब भरलेल्या जलाप्रमाणें भयंकर दिसत आहेत. विविध वाहनें तरंगांप्रमाणें शोभत आहेत. खड्ग, गदा, शक्ति, बाण, प्रास इत्यादि असंख्य आयुधांचा माझ्या सैन्यांत भरपूर संग्रह आहे व तें सैन्य ध्वज, भूषणें, रत्नें व वस्त्रें यांनीं समृद्ध आहे. धांवणाऱ्या अश्वांमुळें तें वायुवेगानें कांपत आहेसेंच भासतें. तें अपार समुद्राप्रमाणें गर्जना करणारें अप्रतिम सैन्य दूरवर पसरलें आहे.

(२) द्रोण, भीष्म, कृतवर्मा, कृप, दुःशासन, जयद्रथ, भगदत्त, विकर्ण, अश्वत्थामा, सौबल, बाल्हिक यांच्या सारखे श्रेष्ठ वीर माझ्या सैन्याचें रक्षण करीत असतां त्यांचा ज्याअर्थी संग्रामांत महात्म्या पांडवांकडून संहार होत आहे, त्याअर्थी पुरातन दैवच बलवत्तर होय.

हे संजया, या भूलोकीं अशाप्रकारचा उद्यम मानव, ऋषि किंवा पुरातन महात्मे यांनीं यापूर्वीं कधींहि पाहिला नव्हता. माझ्या सेनेचा एवढा प्रचंड ओघ असतांहि त्या शस्त्रांनीं समृद्ध असलेल्या सेनेचाहि पांडवांनीं वध करावा, याहून आणखी वेगळें भवितव्य तें काय असणार! हे संजया, अशा प्रकारच्या घोर सेनेचेंहि पांडवांनीं युद्धांत उल्लंघन केलें, ही वार्ता मला अतिशय विपरीत भासत आहे. ज्याअर्थीं माझ्या सैन्याचा नाश होत आहे, त्याअर्थीं पांडवांच्यासाठीं तेथें जमलेले देवच युद्ध करीत असावे, असें मला वाटतें.

हे संजया, विदुरानें मला नित्य हितकर व पथ्यकर वचन सांगितलें, तथापि माझ्या मंदमति दुर्योधन पुत्रानें तें ऐकलें नाहीं. त्या सर्वज्ञ महात्म्यानें पूर्वीच हें सर्व जाणलें होतें व त्याप्रमाणें सर्व घडून येत आहे.

त्याचीच मति खरी होय असें मला वाटतें. किंवा हे सूता, पूर्वीं प्रजापतीनें जें भवितव्य नियत करून ठेविलेलें असतें तसेंच सर्व घडतें, त्याच्या विरुद्ध कांहीं होत नसतें. ६. ४. ७६.

अध्याय ७७ वा.

[१ संजयानें धृतराष्ट्राला दिलेला दोष. २ युद्धाचें वर्णन.]

(१) **संजय**—हे राजन्, तूं स्वतःच्या दोषानें अशाप्रकारच्या अनर्थाला प्राप्त झाला आहेस. धर्माचा संकर करणारे जे दोष तुला दिसत आहेत, ते

दुर्योधन पहात नाहीं. हे विशांपते, तुझ्याच दोषामुळें पूर्वी द्यूत झालें व हें पांडवांशीं युद्धहि तुझ्याच दोषानें प्रवृत्त झालें आहे. यास्तव तूं जें पातक आचरिलेंस त्या आपल्या कर्मांचें फल तुलाच भोगलें पाहिजे. [1]आपण केलेल्या कर्मांचें फल आपल्यालाच भोगावें लागतें.

या न्यायानें हे महाराज, तुला इह व पर लोकीं कृतकर्मांचें फल भोगणें भाग आहे, यास्तव प्राप्त संकटाला शांत चित्तानें तोंड दे. स्थिर हो; मी तुला युद्धाचा यथार्थ वृत्तान्त सांगतों, ऐक.

(२) हे नराधिपा, त्यावेळीं भीमसेनानें तीक्ष्ण बाणांनीं त्या महाचमूचा भेद करून दुःशासन, दुर्विषह, दुःसह, दुर्मद, जय, जयत्सेन, विकर्ण, चित्रसेन, सुदर्शन, चारुचित्र, सुवर्मा, दुष्कर्ण व कर्ण या सर्व दुर्योधनाच्या अनुजांना व दुसऱ्याहि अनेक क्रुद्ध झालेल्या महारथांना पाहिलें, भीष्मानें रक्षिलेल्या त्या महासैन्यांत प्रवेश केला व तो महारथ वीर त्या योद्धयांच्या समीप गेला. तेव्हां त्या पांडवानें आपल्या सैन्यांत प्रवेश केलेला पाहून त्या सर्व नराधिपांनीं 'आपण याचा जीव घेऊं या' असें म्हणून त्याला वेढलें. तेव्हां त्या कृतनिश्चयी भ्रात्यांकडून परिवेष्टित झालेला तो पार्थ प्रजासंहार प्रसंगीं क्रूर महाग्रहांनीं वेष्टिलेल्या सूर्याप्रमाणें शोभला.

त्यावेळीं शत्रुसैन्याच्या मध्यभागीं स्थित असतांहि त्या पांडवाच्या मनांत यत्किंचित्‌हि भीति उत्पन्न झाली नाहीं. देवासुरांच्या युद्धांत इंद्रावर चाल करणाऱ्या दानवांप्रमाणें त्या सहस्रावधि रथिश्रेष्ठांनीं आपापलीं तीव्र शस्त्रें उगारून एकाकी असलेल्या भीमाला वेढून टाकिलें. परंतु त्या धार्तराष्ट्रांची यत्किंचित्‌हि गणना न करतां शूर वृकोदरानें गज-अश्वांनीं युक्त असलेल्या श्रेष्ठ योद्धयांचा समरांत संहार चालविला. ते सर्व आपल्याला जिवंत धरण्यास उद्युक्त झाले आहेत, हें जाणून भीमसेनानें त्या सर्वांनाच गतप्राण करण्याचा निश्चय केला व त्या पांडवानें गदा हातांत घेऊन रथांतून उडी टाकली आणि महासागरासारख्या असलेल्या कौरवांच्या त्या बलौघाचा संहार चालविला.

याप्रमाणें भीमसेनानें शत्रुसैन्यांत प्रवेश केला असतां इकडे धृष्टद्युम्न द्रोणाला सोडून तुझ्या महत्सेनेचें निवारण करीत जेथें सौबल शकुनि होता, तेथें आला. तेव्हां भीमसेनाचा शून्य रथ त्याच्या दृष्टीं पडला, त्यावेळीं भीम-

१ आत्मनैव कृतं कर्म आत्मनैवोपभुज्यते ॥

रहित असलेल्या त्या रथावर त्याच्या विशोक सारथ्याला एकट्यालाच पाहून धृष्टद्युम्न अतिशय खिन्न झाला. तो देहभान विसरला. त्याचा कंठ सद्गदित झाला व दीर्घ निश्वास सोडीत दुःखित झालेल्या त्यानें सारथ्याला असा प्रश्न केला—"हे सूता, मला प्राणांहूनहि प्रिय असलेला माझा भीम कोठें गेला!"

तेव्हां विशोक हात जोडून पार्षताला म्हणाला—"हे प्रभो, पराक्रमी भीमसेनानें मला येथें रथासह थांबण्यास सांगून धार्तराष्ट्राच्या सैन्यसागरांत प्रवेश केला. त्यावेळीं तो पुरुषव्याघ्र मला असें प्रीतियुक्त वचन बोलला—"हे सूता, माझा वध करण्यास उद्युक्त झालेल्या या योद्धयांचा मी आज संहार करणार आहें, तोंवर तूं माझ्या या अश्वांचें नियमन करून त्यांचें दक्षतेनें रक्षण कर; असें बोलून हातांत गदा घेतलेला तो वीर शत्रुसैन्याकडे धांवत जात असलेला पाहून सर्व सैन्यांना अतिशय हर्ष झाला. तें तुमुल युद्ध चाललें असतां वृकोदरानें त्या महाव्यूहाचा भेद करून शत्रुसैन्यांत प्रवेश केला."

विशोकाचें हें वचन ऐकून धृष्टद्युम्न त्याला म्हणाला—"हे सूता, पांडवांवरील स्नेह टाकून, एकट्या भीमसेनाला रणांगणांत सोडून मी दूर राहिलों, तर आज मला माझ्या जीवितार्चेहि कांहीं प्रयोजन वाटत नाहीं. मी येथें असतांना भीम एकटाच शत्रुसैन्यांत शिरला व मी जर त्याला एकट्याला सोडून येथून निघून गेलों, तर सर्व क्षत्रिय मला काय म्हणतील! जो आपल्या साहाय्य करणाऱ्या योद्धयांस सोडून स्वतः सुरक्षित राहून घरीं निघून जातो, त्याचें इंद्रासह सर्व देव अकल्याण करितात. भीम माझा सखा आहे व संबंधी आहे. तो आमचा भक्त आहे आणि माझीहि त्याच्यावर भक्ति आहे. यास्तव जेथें वृकोदर गेला आहे, तेथें मी जातों व मी आतां दानवांचा नाश करणाऱ्या इंद्राप्रमाणें शत्रूचा संहार कसा करतों, तो तूं पहा."

असें बोलून तो भीमसेनानें गदाप्रहारानें जेथें गजांना विह्वलत पाडविलें होतें, त्या मार्गानें निघाला. तेव्हां भीमसेन शत्रुसैन्याला दग्धच करीत असलेला त्याच्या दृष्टीं पडला. तो वीर वृक्षांचें उन्मूलन करणाऱ्या वायूप्रमाणें शत्रूंचें निर्मूलन करीत होता. रणांमध्यें भीमानें ज्यांना छिन्न-भिन्न करून टाकले होते, ते

१ अस्वस्ति तस्य कुर्वन्ति देवाः शक्रपुरोगमाः ।
यः सहायान् परित्यज्य स्वस्तिमानाव्रजेद्गृहम् ॥

सैन्यांतील रथी, सादी, पदाति व गज कर्णपटु आर्त स्वर करीत होते. त्यावेळीं तुझ्या सैन्यांत फार मोठा हाहाकार सुरू झाला. याप्रमाणें विचित्र युद्ध करणाऱ्या भीमसेनानें शत्रुसैन्याचा संहार चालविला असतां, तुझे सर्व कृतास्त्र वीर निर्भयपणें त्याला वेढून उभे राहिले व त्यांनीं वृकोदरावर सर्व बाजूंनीं शस्त्रवृष्टि आरंभिली.

हे राजा, अशा प्रकारें घोर सैन्याकडून परिवेष्टित झालेला तो शस्त्रधारण करणारांतील श्रेष्ठ पांडव पार्षत धृष्टद्युम्नाच्या दृष्टीं पडतांच त्यानें त्याला आश्वासन दिलें व तो द्रुपदपुत्र त्याच्या साह्यार्थ धांवला. त्यावेळीं भीमसेनाचें अंग शरविद्ध झाल्यामुळें क्षतयुक्त झालें होतें. प्रलयकालच्या कालान्तकाप्रमाणें तो हातांत गदा घेऊन जणुकाय क्रोधरूपी विषच ओकीत पायांनींच संचार करीत होता. धृष्टद्युम्नानें मोठ्या त्वरेनें त्याच्या समीप जाऊन अगोदर त्याच्या अंगांत रुतलेले शर काढून टाकले, त्याला आपल्या रथांत घेतलें व दृढ आलिंगन देऊन सर्व शत्रूंच्या समक्ष आश्वासन दिलें.

तें पाहून तुझा पुत्र तें घोर युद्ध चाललें असतां आपल्या भ्रात्यांना असें म्हणाला—“ हा दुरात्मा द्रुपदपुत्र आतां भीमाला येऊन मिळाला आहे, यास्तव आपण सर्व फार मोठ्या सेनेसह त्याच्यावर चाल करून जाऊं या. तुमच्या सैन्याला मारण्याची त्याची मनीषा पूर्ण न होवो.”

तेव्हां दुर्योधनाचें तें वाक्य ऐकून ते सर्व अमर्षी धार्तराष्ट्र ज्येष्ठ भ्रात्याच्या आज्ञेप्रमाणें आयुधें उगारून शत्रूच्या वधार्थ निघाले. प्रलयकालीन धूमकेतूप्रमाणें त्या वीरांनीं आपलीं उग्र धनुष्यें धारण केलीं व त्यांच्या टणत्कारानें आणि रथनेमींच्या घोषानें पृथ्वी कंपित केली. त्या सर्व कौरववीरांनीं पर्वताला पर्जन्यधारांनीं व्यापणाऱ्या मेघांप्रमाणें त्या द्रुपदपुत्राला शरवृष्टींनीं झांकून टाकिलें. तथापि त्या विचित्र युद्ध करणाऱ्या शूरानें यत्किंचित्‌हि व्यथित न होतां त्यांच्यावर उलट तीक्ष्ण बाणांचा वर्षाव केला. आपला वध करण्यासाठीं हे सर्व वीर आपल्या भोंवतीं जमले आहेत, असें पाहून अस्त्रप्रयोग करणाऱ्या महेंद्राप्रमाणें त्या क्रुद्ध झालेल्या तरुण द्रुपदात्मजानें प्राणघातक उग्र मोहनास्त्र सोडलें. तेव्हां ते धार्तराष्ट्र हतबुद्ध होत्साते मोहित होऊन पडले. तुझे पुत्र चेतनारहित होऊन पडले आहेत, हें ऐकून सर्व कौरववीर रथ, अश्व व गज यांसह समंततः पळूं लागले.

इतक्यांत शस्त्रधारण करणारांतील श्रेष्ठ द्रोणानें द्रुपदाच्या समीप येऊन त्याला तीन बाणांनीं विद्ध केलें. तेव्हां द्रोणाकडून अतिशय विद्ध झालेला द्रुपद

पूर्वीच्या वैराचें स्मरण करीत तेथून पळाला. याप्रमाणें द्रुपदाला जिंकून प्रतापवान् द्रोणानें आपला शंख वाजविला. त्याचा तो शंखनाद ऐकून सर्व सोमक त्रस्त झाले. त्यानंतर 'तुझे पुत्र प्रमोहनास्त्रानें मोहित होऊन रणांगणांत पडले आहेत' हें ऐकून द्रोण मोठ्या त्वरेनें तेथें आला. तेव्हां त्या महारणांत संचार करणारे धृष्टद्युम्न व भीम त्याच्या दृष्टीं पडले. त्याचप्रमाणें मोहित होऊन निश्चेष्ट पडलेले तुझे पुत्रहि त्याला तेथें दिसले. त्यांना मूर्च्छित पडलेले पाहून त्या महारथ द्रोणानें प्रज्ञास्त्र सोडून मोहनास्त्राचा नाश केला, तेव्हां तुझे पुत्र तत्काल देहभानावर येऊन भीम आणि धृष्टद्युम्न यांच्याशीं पुनः युद्ध करण्यास सज्ज झाले.

तेव्हां युधिष्ठिर आपल्या सर्व सैनिकांना हांका मारून म्हणाला—"सौभद्रेयाच्या प्रमुखत्वाखालीं बारा सज्ज झालेले वीर भीम व पार्षत यांच्या रक्षणार्थ त्यांच्या मागोमाग जावोत व तेथील वृत्तान्त काय आहे तें मला सत्वर कळूं दे. त्यावांचून माझ्या मनाला स्वस्थता वाटणार नाहीं."

युधिष्ठिराची ही आज्ञा ऐकून ते सर्व पराक्रमी शूर योद्धे 'ठीक आहे' असें म्हणाले. सूर्य मध्याह्नीं आला असतां पांच केकय, द्रौपदीचे पांच पुत्र, धृष्टकेतु असे ते सर्व वीर फार मोठ्या सैन्यासह सौभद्रेयाला पुढें करून निघाले व त्यांनीं आपल्या सेनेचा सूचिमुख व्यूह रचिला आणि धार्तराष्ट्रांच्या सेनेचा भेद करून त्यांनीं आंत प्रवेश केला. तेव्हां ते अभिमन्युप्रभृति श्रेष्ठ योद्धे येत असलेले पाहून नुकतेंच ज्यांना धृष्टद्युम्नानें मूर्च्छित पाडलें होतें, व भीमसेनानें भयभीत करून सोडलें होतें, ते तुझे सैनिक त्यांचें निवारण करण्यास समर्थ झाले नाहींत. एखादी मदमोहित झालेली युवती जशी मार्गांतच उभी रहाते, तशी तुझी सेना स्तब्ध होऊन जागच्या जागीं उभी राहिली.

तें पाहून ते श्रेष्ठ वीर धृष्टद्युम्न व वृकोदर ह्यांच्या साह्यार्थ धांवले. ते सर्वहि अभिजात वीर सुवर्णानें अलंकृत केलेले ध्वज धारण करून येत आहेत व सौभद्रेय त्यांच्या पुरोगामी आहे, हें पाहून भीम व पार्षत अतिशय हृष्ट झाले व ते अधिकच उत्साहानें कौरवसेनेचा संहार करूं लागले. इतक्यांत आपला गुरु चाल करून येत आहे, हें पाहून पांचाल्य धृष्टद्युम्नानें तुझ्या पुत्रांचा वध करण्याचा विचार बाजूला सारून तो प्रथम द्रोणाकडे वळला. त्यानें वृकोदराला कैकेयाच्या रथांत बसविलें व तो अतिशय क्रुद्ध होऊन अस्त्रपारग द्रोणा-

वर धांवून गेला. तेव्हां प्रतापवान् भारद्वाज मोठ्या त्वरेनें त्याच्यावर तुटून पडला. क्रुद्ध झालेल्या त्यानें एका बाणानें पार्षताच्या धनुष्याचा छेद केला आणि कौरवांच्या पिण्डाला स्मरून दुर्योधनाच्या हितासाठीं द्रोणानें त्याच्यावर आणखी शेकडों बाणांची वृष्टि केली. तेव्हां पार्षतानें दुसरें धनुष्य घेतलें व द्रोणावर वीस तीक्ष्ण बाण सोडले. त्यावेळीं द्रोणानें पुनः त्याचें धनुष्य तोडून टाकिलें. चार श्रेष्ठ बाण सोडून त्याच्या चारी अश्वांना यमसदनीं पाठवून दिलें व एका भल्ल बाणानें त्याच्या सारथ्याला मृत्यूच्या स्वाधीन केलें.

याप्रमाणें अश्व व सारथि यांचा वध झाला असतां धृष्टद्युम्नानें मोठ्या त्वरेनें आपल्या रथावरून उडी टाकली व तो अभिमन्यूच्या रथावर चढला. त्यावेळीं रथ, अश्व व गज यांच्यासह सर्व सेना कंपित झाली. भीमसेन व पार्षत यांच्या समक्ष अमिततेजस्वी द्रोणानें तें प्रचंड सैन्य भग्न केलेलें पाहून पांडवांचे महा-रथ त्यांचें निवारण करूं शकले नाहींत. द्रोणानें तीक्ष्ण शरांनीं विद्ध केलेलें तें सैन्य क्षुब्ध झालेल्या सागराप्रमाणें इतस्ततः भ्रमण करीत असलेलें दिसत होतें. याप्रमाणें पांडवांची सेना जर्जर झालेली पाहून तुझ्या पुत्रांना फार संतोष झाला आणि द्रोणाचार्य क्रुद्ध होऊन शत्रुसैन्यावर तुटून पडत आहे, हें पाहून तुझे सर्व योद्धे सर्व बाजूंनीं 'धन्य, धन्य' अशी मोठ्यानें गर्जना करूं लागले. ६. ४. ७७.

अध्याय ७८ वा.

[१ भीम व दुर्योधन यांचें युद्ध. २ सौभद्रेयादि वीरांचें संकुल युद्ध.]

(१) संजय—हे महाराज, इकडे दुर्योधन मूर्च्छा नाहींशी होतांच पुनः भीमावर चालून गेला व शरवृष्टि करून त्याचें निवारण करूं लागला. हे राजन्, त्यावेळीं तुझे सर्व महारथ पुत्र एकत्र जमले व शस्त्रें उगारून भीमावर तुटून पडले. तेव्हां भीमसेनहि स्वरथावर चढला व दुर्योधनापाशीं आला. त्यानें आपलें दृढ धनुष्य सज्य केलें. तें वेगवान् बाण सोडणारें धनुष्य शत्रूंचे प्राण हरण करणारें होतें. भीमानें तुझ्या पुत्राला शरांनीं विद्ध केलें.

तेव्हां दुर्योधनानें तीक्ष्ण नाराच बाणानें भीमाच्या मर्मावर प्रहार केला. त्यावेळीं तुझ्या पुत्राकडून विद्ध झालेला तो भीम अतिशय संतप्त झाला. क्रोधानें त्याचे नेत्र आरक्त झाले. त्यानें वेगानें आपलें धनुष्य आकर्ण ओढलें व दुर्यो-

धनाच्या बाहूंवर दोन व वक्षःस्थलावर एक असे तीन बाण सोडले. त्यावेळीं तो राजा शिखरांनीं युक्त असलेल्या पर्वताप्रमाणें शोभला.

ते दोघे वीर क्रुद्ध होऊन परस्परांचा वध करण्यास उद्युक्त झाले आहेत, हें पाहून दुर्योधनाचे सर्व अनुज पूर्वींचा संकेत स्मरून भीमाचा निग्रह करण्याच्या दृढ निश्चयानें निघाले. ते सर्वहि शूर असून जीवावर उदार झाले होते. ते सर्व धांवून येतांच भीमसेन, एक मत्त गज जसा दुसऱ्या अनेक गजांवर तुटून पडतो, तसा त्यांच्याशीं युद्ध करूं लागला. क्रुद्ध झालेल्या त्यानें प्रथम तुझ्या चित्रसेन पुत्रावर नाराच बाण सोडिला. त्याचप्रमाणें त्यानें अनेक प्रकारच्या तीक्ष्ण बाणांनीं तुझ्या इतर पुत्रांनाहि ताडन केलें.

(२) याप्रमाणें त्यांचें युद्ध जुंपलें असतां भीमसेनाच्या मागोमाग जाण्यासाठीं धर्मराजानें पाठविलेले अभिमन्युप्रभृति बारा महारथ तुझ्या महाबलाढ्य पुत्रांवर चालून आले. ते सर्व रथस्थ वीर, सूर्य व अग्नि यांच्या सारखे तेजस्वी होते. श्रीनें युक्त असलेले ते शूर त्या रणांगणांत शोभत होते. त्यांचे सुवर्णाचे देदीप्यमान मुकुट त्यावेळीं उज्ज्वल दिसत होते. याप्रमाणें ते वीर समीप आलेले पाहून तुझे महाबलाढ्य पुत्र भीमाशीं युद्ध करण्याचें सोडून परत फिरले, परंतु ते जिवंत सुटून जात आहेत, हें भीमसेनाला सहन झालें नाहीं. त्यानें त्या सर्वांना परतवून पुनः तुझ्या पुत्रांना पीडित केलें.

त्यावेळीं अभिमन्युप्रभृति वीर भीम व पार्षत यांना येऊन मिळाले आहेत, हें पाहून दुर्योधनप्रभृति महारथांनीं आपापलीं धनुष्यें घेतलीं व जेथें पांडवांचे महारथ होते, तेथें ते वेगवान् अश्वांनीं आले. तेव्हां अपराह्णकालीं तुझ्या पुत्रांचें व पांडवांचें घनघोर युद्ध प्रवृत्त झालें.

अभिमन्यूनें विकर्णाचे अश्व गतप्राण केले व त्याच्यावर पंचवीस 'क्षुद्र' बाण सोडले. तेव्हां अश्व हत झाल्यामुळें विकर्ण आपला रथ सोडून चित्रसेनाच्या रथावर चढला. याप्रमाणें ते दोघे भ्राते एकाच रथांत स्थित झालेले पाहून आर्जुनीनें त्यांना शरजालांनीं आच्छादून टाकिलें. त्यावेळीं चित्रसेन व विकर्ण यांनीं सौभद्रेयाला पांच बाणांनीं विद्ध केलें. तथापि तो सुभद्रापुत्र यत्किंचित्हि कंपित न होतां, मेरूप्रमाणें स्थिर राहिला.

दुःशासनानें पांच केकयभ्रात्यांवर पांच बाण सोडले. त्यांचें तें युद्ध फार अद्भुत होतें. क्रुद्ध झालेल्या द्रौपदेयांनीं सर्पाच्या आकाराचे शर सोडून दुर्यो-

धनाचें निवारण केलें. तेव्हां तुझ्या दुर्धर्ष पुत्रानेंहि पांच द्रौपदेयांवर पृथक् पृथक् बाण सोडून त्यांना विद्ध केलें. त्यावेळीं शरांनीं क्षतयुक्त झालेले ते कुमार रक्तानें माखले असतां, गेरूनें मिश्रित झालेल्या नद्या ज्यावरून वहात आहेत अशा पर्वतांप्रमाणें शोभले.

हे राजन्, त्याप्रसंगीं दुसरीकडे भीष्महि पशूंना हांकून नेणाऱ्या गोपालाप्रमाणें पांडवांच्या सेनेला पळवून लावीत होता. दक्षिणेकडील सैन्याशीं युद्ध करणाऱ्या पार्थाच्या गांडीवाचा फार मोठा निर्घोष ऐकूं येतच होता. त्या समरांगणांत सर्वत्र पांडव व कौरव यांच्या सैन्यांतील कबंधें उठून उभीं राहिलीं. त्या सैन्यसागरांत रुधिराचें जल वहात होतें.[1] ज्यांचे हात तुटले आहेत, कवचें छिन्न-भिन्न झालीं आहेत, असे सहस्रावधि नरश्रेष्ठ तेथें पडलेले दिसत होते. रक्तानें माखलेल्या व गतप्राण होऊन पडलेल्या मत्त गजांनीं ती भूमि पर्वतांनीं व्यापल्याप्रमाणेंच भासत होती.

हे भारता, त्यावेळीं मला तेथें असा एक अद्भुत प्रकार दिसला कीं, तुझ्या व पांडवांच्या सैन्यांत युद्धाची आकांक्षा न करणारा असा एकहि पुरुष मला आढळला नाहीं. याप्रमाणें महायशाविषयीं उत्सुक असलेल्या व युद्धांत जयाची आकांक्षा करणाऱ्या तुझ्या पुत्रांनीं पांडवांशीं युद्ध केलें. ६. ४. ७८.

अध्याय ७९ वा.

[१ भीमाचें दुर्योधनाला युद्धार्थ आह्वान. २ भीम-सुयोधनयुद्ध. ३ सौभद्रादि पांच वीरांचें धार्तराष्ट्रांशीं युद्ध. ४ षष्ठदिन युद्धसमाप्ति.]

(१) **संजय**—राजा, त्यानंतर सूर्य आरक्त झाला असतां (अस्ताचलीं चालला असतां) दुर्योधन भीमाचा वध करण्याच्या इच्छेनें मोठ्या वेगानें, त्याच्यावर धांवून गेला. तेव्हां आपला दृढवैरी चाल करून येत आहे हें पाहून क्रुद्ध झालेला भीमसेन असें म्हणाला—" हे गांधारे, मी कित्येक वर्षांपासून ज्याची वाट पहात होतों, तो काल आतां प्राप्त झाला आहे. आज आतां जर तूं हें रणांगण सोडून गेला नाहींस, तर मी तुझा प्राण घेईन. तुझा वध करून कुंतीचें दुःख, आम्हीं वनवासांत भोगलेल्या आपत्ति व द्रौपदीचे क्लेश, या सर्वांचें परिमार्जन करीन.

---

१ हें रूपक पूर्वी अनेकदा येऊन गेल्यामुळें येथें तें समग्र दिलें नाहीं.

तूं पूर्वी द्वेषानें प्रेरित होऊन पांडवांचा अवमान केलास, त्या पापाचें फल आतां प्राप्त झालें आहे. तूं पांडवांची गणानाच न करतां कर्ण व शकुनि यांच्या मतानें इष्ट वाटेल तसा वागलास. दाशार्ह कृष्ण शमाची याचना करीत असतां त्याचाहि अवमान केलास. तूं मोठ्या संतुष्ट चित्तानें उलूकाबरोबर जो निरोप पाठविला होतास, त्याप्रमाणें मी आज तुला आप्त बांधवांसह वध करीन."

(२) असें बोलून भीमसेनानें आपलें घोर धनुष्य उचलून तें वरचेवर फिरविलें. त्यावर महा अशनीप्रमाणें प्रभा असलेले तीक्ष्ण बाण जोडले आणि दुर्योधनावर सव्वीस बाण सोडले. त्याचे ते बाण अग्नीच्या शिखेप्रमाणें प्रज्वलित, वज्रतुल्य व सरळ गतीनें जाणारे होते. नंतर वृकोदरानें दोन शरांनीं दुर्योधनाचें धनुष्य तोडलें. दोन बाणांनीं त्याच्या सारथ्याला विद्ध केलें व चार बाण सोडून त्याचे चारी वेगवान् अश्व यमालयीं पाठविले. दोन शरांनीं त्या राजाच्या छत्राचा छेद केला व सहा बाणांनीं त्याचा देदीप्यमान ध्वज तोडून खालीं पाडविला. याप्रमाणें ध्वजाचा छेद करून त्या पांडवानें फार मोठ्यानें सिंहनाद केला. हे राजन्, नानारत्नांनीं भूषविलेल्या श्रेष्ठ रथावरून तो ध्वज तुझ्या पुत्रांच्यासमक्ष एकदम भूमीवर पडला, त्यावेळीं तो मेघांतून पडणाऱ्या विद्युल्लतेप्रमाणें शोभला. त्या ध्वजावर गजाचें रत्नजडित शुभ चिह्न काढलेलें होतें. कुरुपतीचा तो सूर्याप्रमाणें तळपणारा ध्वज छिन्न-भिन्न होऊन पडलेला सर्व पार्थिवांनीं पाहिला. नंतर महागजाला अंकुशानें जसें टोंचावें, तसें भीमानें हंसतच दुर्योधनाला दहा बाणांनीं विद्ध केलें. तें पाहून श्रेष्ठ योद्धयांनीं परिवेष्टित झालेल्या महारथ सिंधुराजानें दुर्योधनाच्या पृष्ठभागाचें रक्षण केलें. रथिश्रेष्ठ कृपाचार्यांनें त्या परम ओजस्वी कौरवाला आपल्या रथांत घेतलें. त्यावेळीं भीमानें विद्ध केल्यामुळें व्यथित झालेला दुर्योधन श्रांत होऊन रथांत बसला.

(३) त्यानंतर भीमाला जिंकण्याची इच्छा करणाऱ्या जयद्रथानें सहस्रावधि रथांसह त्याला सर्व बाजूंनीं परिवेष्टित केलें. त्यावेळीं धृष्टकेतु, अभिमन्यु, केकय भ्राते व द्रौपदेय यांनीं तुझ्या पुत्रांशीं युद्ध आरंभिलें. तेव्हां चित्रसेन, सुचित्र, चित्राङ्ग, चित्रदर्शन, चारुचित्र, सुचारु व दोघे नन्दोपनंद या यशस्वी आठ कुमारांनीं अभिमन्यूच्या रथाला वेढून टाकिलें. तें पाहून पराक्रमी अभिमन्यूनें एकेकावर पांच पांच तीक्ष्ण बाण सोडले. सौभद्रेयाच्या विचित्र धनुष्या-

पासून सुटलेले ते शर वज्र किंवा मृत्यु यांच्या तुल्य होते. सौभद्रेयाचे प्रहार सहन न करणाऱ्या त्या सर्वांनीं मेरुपर्वतावर जलवृष्टि करणाऱ्या मेघाप्रमाणें आर्जुनीच्या रथावर शरवृष्टि केली. तेव्हां त्या शरांनीं पीडित झालेल्या कृतास्त्र अभिमन्यूनें देवासुरांच्या युद्धांत असुरांना कंपित करणाऱ्या महेंद्राप्रमाणें तुझ्या पुत्रांना भयभीत केलें.

त्या युद्धदुर्मद पांडवेयानें विकर्णाच्या रथावर चवदा भल्ल बाण सोडिले. ते बाण सर्पासारखे घोर होते. त्याच्या रथाचा ध्वज, सारथि आणि अश्व यांना खालीं पाडवून तो वीर रणांगणांत जणुकाय नृत्यच करूं लागला. क्रुद्ध झालेल्या त्या कुमारानें पुनः विकर्णावर बाण सोडिले. ते सर्व शर अतिशय तीक्ष्ण असून त्यांचीं अग्रें अकुंठित होतीं व ते पाजळलेले होते. ते कंकपक्ष्याच्या पिसांनीं सुशोभित केले होते. ते सुवर्णपुङ्खाग्रानें युक्त असलेले वेगवान् शर विकर्णाच्या देहाचा भेद करून संतप्त सर्पांप्रमाणें भूमींत शिरले. विकर्णाच्या रक्तानें माखलेले ते बाण पृथ्वीतलावर जणुकाय रुधिर ओकीत असल्याप्रमाणें भासले.

याप्रमाणें विकर्ण क्षतविद्ध झालेला पाहून त्याचे दुसरे सहोदर भ्राते सौभद्रादि वीरांवर धांवले. त्याचप्रमाणें इतरहि 'दुसरे वीर प्रतिपक्षावर तुटून पडले. ते सर्व सूर्याप्रमाणें तेजस्वी असलेले योद्धे परस्परांचा संहार करूं लागले. दुर्मुखानें श्रुतकर्म्याला सात वेगवान् बाणांनीं विद्ध केलें. एका बाणानें ध्वज तोडून टाकिला, सात बाणांनीं त्याचा सारथि पाडविला व ज्यांच्या अंगावर सुवर्णाच्या जाळया घातलेल्या आहेत, अशा वायूप्रमाणें वेगवान् अश्वांना सहा बाणांनीं गतप्राण केलें व सारथ्यालाहि यमालयीं पाठविलें. तेव्हां त्या अश्वरहित रथांतच उभें राहून महारथ श्रुतकर्म्यानें दुर्मुखावर उल्केप्रमाणें प्रज्वलित शक्ति सोडिली. ती शक्ति दुर्मुखाच्या निर्मल कवचाचा भेद करून स्वतेजानें देदीप्यमान् होत्साती भूमीचें विदारण करून आंत शिरली. याप्रमाणें श्रुतकर्मा विरथ झालेला पाहून सुतसोमानें सर्व सैनिकांच्या समक्ष त्याला आपल्या रथांत घेतलें.

हे महाराज, त्याचप्रमाणें वीर श्रुतकीर्ति तुझ्या जयत्सेन पुत्रावर त्याच्या वधेच्छेनें चालून गेला. परंतु जयत्सेनानें श्रुतकीर्तीचें तें प्रचंड टणत्कार करणारें दृढ धनुष्य, तो त्यापासून बाण सोडीत असतांनाच तीक्ष्ण धारेच्या शरानें

हंसतच तोडून टाकिलें. तेव्हां आपल्या सहोदराचें धनुष्य तुटलें आहे, हें पहातांच शतानीक सिंहाप्रमाणें वारंवार गर्जना करीत त्याच्यावर धांवला. त्यानें आपलें धनुष्य आकर्ण ओढून जयत्सेनाला दहा शिलीमुख बाणांनीं विद्ध केलें व मदोन्मत्त गजाप्रमाणें मोठ्यानें गर्जना केली. नंतर शतानीकानें सर्व आवरणांचा भेद करणारा दुसरा एक तीक्ष्ण बाण सोडून जयत्सेनाच्या हृदयावर वेध केला. त्यावेळीं त्याच्या समीप असलेला त्याचा भ्राता दुष्कर्ण क्रोधसंतप्त झाला व त्यानें नकुलपुत्र शतानीकाचें धनुष्य तोडून टाकिलें.

तेव्हां महाबलाढ्य शतानीकानें भारसहन करणारें दुसरें श्रेष्ठ धनुष्य घेतलें, त्यावर घोर शर जोडला व दुष्कर्णाला त्याच्या भ्रात्याच्या समक्ष हांक मारून ' थांब थांब ' असें म्हणून सर्पासारखे तीक्ष्ण बाण सोडले. एका बाणानें त्याचें धनुष्य तोडलें. दोन बाणांनीं सूताचा वध केला, सात बाणांनीं त्याला विद्ध केलें व बारा तीक्ष्ण बाणांनीं त्याच्या, वायु व मन यांच्या सारखे वेगवान् असलेल्या कर्बुरवर्णाच्या अश्वांना गतप्राण केलें. नंतर दुसरा भल्ल बाण सोडून दुष्कर्णाचें हृदय विद्ध केलें. तेव्हां तो वज्रानें समूल उपटून पडणाऱ्या वृक्षाप्रमाणें भूमीवर पडला.

याप्रमाणें दुष्कर्ण व्यथित झालेला पाहून पांच महारथ शतानीकाचा वध करण्याच्या इच्छेनें त्याला सर्व बाजूंनीं वेढून उभे राहिले. शतानीकाला शरजालांनीं आच्छादित झालेलें पाहून पांच केकयभ्राते क्रुद्ध होऊन धांवून आले. ते आलेले पहातांच तुझे महारथ पुत्र मत्तगज जसे दुसऱ्या मदोन्मत्त गजांवर धांवून जातात, तसे त्याच्यावर तुटून पडले. दुर्मुख, दुर्जय, दुर्मर्षण, शत्रुंजय व शत्रुसह हे पांच यशस्वी वीर क्रुद्ध होऊन पांच केकय भ्रात्यांवर चालून गेले. त्यांचे रथ नगरासारखे भव्य होते. त्यांना मनासारखे वेगवान् अश्व जोडले होते. ते नानावर्णाच्या विचित्र पताकांनीं अलंकृत केले होते. त्या वीरांनीं श्रेष्ठ धनुष्यें व विचित्र कवचें धारण केलीं होतीं व त्यांचे चित्र-विचित्र ध्वज झळकत होते. अशा प्रकारच्या त्या वीरांनीं एका वनांतून दुसऱ्या वनांत शिरणाऱ्या सिंहाप्रमाणें शत्रुसैन्यांत प्रवेश केला. तेव्हां परस्परांचा वध करणाऱ्या त्या योद्ध्यांचें घनघोर युद्ध प्रवृत्त झालें. सूर्य अस्ताचलाला जाण्याच्या वेळीं परस्परांचा वध करण्याची इच्छा करणाऱ्या त्या वीरांचा अतिशय दारुण संग्राम झाला. सहस्रावधि रथी व सादी विद्ध होऊन पडले.

(४) त्या वेळीं हे राजन्, क्रुद्ध झालेल्या शान्तनव भीष्मानें नतपर्व बाणांनीं महात्म्या पांडवांच्या सेनेचा संहार चालविला. त्यानें पांचाळांच्या सेनेला यमालयीं पाठविलें. याप्रमाणें पांडवांच्या सेनेचा नाश केल्यावर धनुर्धर भीष्मानें आपल्या सैन्याचा अपहार केला व तो आपल्या शिबिरांत गेला. इकडे युधिष्ठिरहि भीम व पार्षत यांच्याकडे पाहून आणि त्यांच्या मस्तकाचें अवघ्राण करून हृष्ट चित्तानें आपल्या शिबिरांकडे वळला. ६. ४. ७९.

अध्याय ८० वा.

[१ भीष्मदुर्योधन संवाद. २ दुर्योधनाची सैन्याला युद्धार्थ निघण्याविषयीं आज्ञा.]

(१) **संजय**—हे महाराज, याप्रमाणें परस्परांशीं वैर करणारे ते वीर आपल्या शिबिरांत परत आल्यावर एकत्र जमले, रुधिरानें माखलेल्या त्या शूर योद्ध्यांनीं एकमेकांची प्रशंसा केली व रात्रभर विश्रांति घेऊन दुसरा दिवस उजाडतांच ते सर्व युद्धाच्या इच्छेनें पुनः सज्ज झालेले दिसले. त्यावेळीं तुझा पुत्र चिंताक्रान्त होत्साता रक्तानें माखलेल्या अंगानें पितामहापाशीं आला व त्यांस असें म्हणाला—

“ हे पितामह, आपले अनेक ध्वजांनीं युक्त असलेले सैन्य भयंकर व्यूह रचून उभे असतां पांडवांच्या महारथांनीं त्या व्यूहाचें विदारण करून आमच्या वीरांचा वध केला, सैन्याला पीडित केलें, सर्वांना मोहित केलें व आम्हीं रचलेला मकरव्यूह वज्रतुल्य असतांहि त्याचा भेद करून भीमसेनानें आंत प्रवेश केला. साक्षात् मृत्यूच्या दंडाप्रमाणें असलेल्या घोर शरांनीं मला विद्ध केलें. क्रुद्ध झालेल्या त्या भीमाला पाहून मी भयानें मोहित झालों आहें. आज माझ्या मनाला मुळींच शांति वाटत नाहीं. यास्तव हे सत्यसन्ध, मी तुझ्या प्रसादानें पांडवांचा वध करून जयाची इच्छा करीत आहें.

त्याच्याकडून असें बोलला गेलेला तो महात्मा गंगासुत दुर्योधनाचा मृत्युच ओढवला होता, हें ऐकून हंसला व तो शस्त्रधारण करणारांतील श्रेष्ठ वीर यत्किंचित्‌हि विमनस्क न होतां त्याला असें म्हणाला—“हे राजपुत्रा, परम यत्नानें शत्रुसेनेंत प्रवेश करून तुला विजय आणि सुख मिळवून देण्याची माझी इच्छा आहे. तुझ्या हितासाठीं मी आपल्या जीविताकडेहि पहात नाहीं. पांडवांना साह्य करणारे हे सर्व महारथ यशस्वी, शूरतम व कृतास्त्र आहेत. ते

युद्धांत क्लेश न पावतां जणुकाय रोषरूपी विष ओकीत आहेत. त्यांना सहज जिंकतां येणें शक्य नाहीं. ते सर्व पराक्रमांत उद्धत असून तूं त्यांच्याशीं वैर केलें आहेस. तथापि हे वीरा, मी प्राणावर उदार होऊन माझें सर्व सामर्थ्य खर्च करून त्यांच्याशीं प्रतियुद्ध करीन. तुझ्यासाठीं युद्ध करीत असतां मी माझ्या प्राणांचें रक्षण करणार नाहीं. तुझ्या हितासाठीं मी देवांसह घोर दैत्यांनाहि दग्ध करीन, मग शत्रुसैन्याची काय कथा ! हे राजन्, मी पांडवांशीं युद्ध करीन व तुझें सर्व प्रिय करीन.

(२) भीष्माचें हें भाषण ऐकून दुर्योधन संतुष्ट झाला व त्यानें सर्व नृपतींना ' युद्धाला निघा ' अशी आज्ञा केली. तेव्हां त्याच्या आज्ञेप्रमाणें सर्व गज, अश्व, पदाति व रथ यांचे समुदाय संतुष्ट मनानें निघाले. तें नानाविध शस्त्रें धारण केलेलें व गजाश्वपदातींनीं युक्त असलेलें तुझें प्रचंड सैन्य रणांगणांत जात असतां अतिशय शोभलें. त्या शस्त्रास्त्रवेत्त्या नरवीरांनीं अधिष्ठित असलेला व रथ, पदाति, गज, अश्व यांच्या संघांनीं युक्त असलेला तुझ्या सैन्याचा समुदाय चालला असतां तरुण आदित्याप्रमाणें जी रक्तवर्ण धूलि उडाली, तिच्या योगानें रविकिरणेंहि आच्छादित झालीं. त्या रणांगणांत हत्तीच्या पाठीवर उभारलेल्या नाना रंगाच्या पताका वायूनें फडफडत असतां आकाशांत मेघमंडलांतून चमकणाऱ्या विद्युल्लतेप्रमाणें भासल्या. त्याचप्रमाणें समंतात् असलेला हत्तींचा समुदाय सुव्यवस्थित चालला असल्यामुळें प्रेक्षणीय दिसत होता. नृपाल आपलीं धनुष्यें आकर्ण ओढीत असतां त्यांचा फार मोठा टणत्कार झाला. देवासुरांनीं जेव्हां समुद्रमंथन केलें, त्यावेळीं जसा प्रचंड निर्घोष झाला, त्याप्रमाणें त्या धनुष्यांचा निःस्वन ऐकूं येत होता. याप्रमाणें शत्रूंच्या सैन्याचा नाश करणाऱ्या अनेक वर्णांच्या मदोन्मत्त गजांनीं युक्त असलेली तुझी प्रचंड सेना त्यावेळीं युगान्तमेघाप्रमाणें शोभली. ६. ४. ८०.

अध्याय ८१ वा.

[१ भीष्माचें प्रोत्साहनपर भाषण. २ दुर्योधनाला विशल्यकरणी ओषधींचें प्रदान. ३ सातव्या दिवसाचा युद्धारंभ, कौरवांचा मंडलाकार व्यूह. ४ पांडवांचा ' वज्र ' व्यूह. ५ संकुल युद्ध.]

(१) संजय—हे महाराज, त्यानंतर विचारमग्न होऊन बसलेल्या तुझ्या पुत्राला गांगेय आनंद देणारें असें वचन बोलला—" हे दुर्योधना, मी, द्रोण, शल्य,

कृतवर्मा, सात्वत, अश्वत्थामा, विकर्ण, भगदत्त, सौबल, विंदानुविंद, बाल्हीक वीरांसह बाल्हीक राजा, त्रिगर्त, दुर्जय मागध, बृहद्बल, कौसल्य, चित्रसेन, विविंशति व दुसरे सहस्त्रावधि रथ युद्धाला उद्युक्त झाले आहेत. त्या सर्वांनीं शोभिवंत महाध्वज उभारले आहेत. भिन्न भिन्न देशांतील अश्वांवर अश्वसादी आरूढ झाले आहेत. त्यांच्याबरोबर मदोन्मत्त गजेंद्र आहेत. नानाप्रकारचीं आयुधें व ध्वज यांनीं युक्त असलेले विविध देशांतील योद्धे येथें जमले आहेत. हे व दुसरेहि सर्व तुजसाठीं आपल्या जीवावर उदार झाले आहेत. ते युद्धामध्यें देवांनाहि जिंकण्यास समर्थ आहेत, असें मी समजतों.

तथापि हे राजेंद्रा, तुला सर्वदा हितवचन सांगावें हें माझें अवश्य कर्तव्य आहे. पांडव महेंद्रासारखे पराक्रमी आहेत व त्यांना साक्षात् वासुदेवाचें साह्य आहे. यास्तव ते इंद्रासह देवांनाहि अजिंक्य आहेत. तरीहि हे राजा, मी तुझ्या सांगण्याप्रमाणें करीन. मी पांडवांना जिंकीन किंवा पांडव तरी मला जिंकतील.''

(२) असें बोलून भीष्मानें दुर्योधनाला विशल्यकरणी शुभ ओषधि दिली. त्या सामर्थ्यसंपन्न औषधीनें तो तत्काल शल्यरहित झाला.

(३) त्यानंतर आल्हादकारक प्रभात झाली असतां व्यूहविशारद भीष्मानें आपल्या सैन्याचा मंडलाकार व्यूह रचला. तें मंडल नानाप्रकारच्या शस्त्रांनीं व्याप्त होतें. हत्ती, पदाति, मुख्य मुख्य योद्धे व अनेक सहस्त्र रथ, त्याचप्रमाणें ऋष्टि व तोमर धारण करणारे अश्वसादींचे समूह यांनीं तें समंततः परिवेष्टित केलें होतें. त्या मंडलांत प्रत्येक गजाच्या मागें सात रथ होते, प्रत्येक रथाच्या मागें सात अश्व होते, प्रत्येक अश्वाच्या मागें दहा धनुर्धर होते, एकेका धनुर्धराच्या मागें ढाली धारण करणारे होते. याप्रमाणें त्या महारथानें तुझ्या सैन्याचा व्यूह रचला व भीष्मानें ज्याचें रक्षण केलें आहे, त्या सैन्यांत युद्धासाठीं तुझे पुत्र सज्य होऊन उभे राहिले. त्यांच्याबरोबर दहा हजार गज आणि तेवढेच अश्व व रथ होते. ते सर्व चित्रसेनादि वीर पितामहाचें रक्षण करीत होते.

याप्रमाणें ते महाबलाढ्य शूर राजे भीष्माचें संरक्षण करीत असतां दुर्योधन कवच धारण करून रथांत बसला. त्यावेळीं तो आपल्या राजैश्वर्यानें शक्राप्रमाणें शोभला. इतक्यांत तुझ्या पुत्रांनीं फार मोठा सिंहनाद केला. रथनेमींचा निःस्वन व रणवाद्यांचा घोष सुरू झाला. भीष्मानें पश्चिमाभिमुख रचलेला शत्रूंचा नाश करणारा तो अभेद्य व्यूह अतिशय शोभत होता.

(४) कौरवांचा तो अतिशय दुर्जय व्यूह पाहून धर्मराजानें ' वज्र-'नामक व्यूह रचला. याप्रमाणें दोन्ही सैन्यांची व्यूहरचना झाल्यानंतर रथी व सादी आपापल्या नियत स्थानीं स्थित झाले. त्यांनीं उच्च स्वरानें सिंहनाद केला व परस्परांच्या व्यूहाचा भेद करण्याच्या इच्छेनें ते सर्व युद्धोत्सुक वीर आपापल्या सैन्यांसह पुढें सरसावले.

(५) द्रोण विराटावर चालून गेला, अश्वत्थामा शिखंडीवर धांवला, दुर्योधन धृष्टद्युम्नावर, नकुल-सहदेव शल्यावर व उभय विंदानुविंद इरावतावर तुटून पडले. इतर सर्व नृपालांनीं धनंजयाशीं युद्ध आरंभिलें. भीमसेनानें रणांत धांवून येणाऱ्या हार्दिक्याचें निवारण केलें. अभिमन्यूनें चित्रसेन, विकर्ण, व दुर्मर्षण या तुझ्या पुत्रांचें निवारण केलें. एका मत्त गजानें दुसऱ्या मदोन्मत्त गजावर जसें धांवून जावें, तसा महाधनुर्धर प्राग्ज्योतिषाधिप घटोत्कचावर वेगानें तुटून पडला. अलंबुषानें सैन्यासह सात्यकीवर चाल केली. भूरिश्रव्यानें धृष्टकेतूशीं युद्ध आरंभिलें. राजा युधिष्ठिरानें श्रूतायूशीं युद्ध आरंभिलें. चेकितान व कृपाचार्य यांचें युद्ध जुंपलें. अवशिष्ट राहिलेले वीर महारथ भीष्मावर धांवून गेले. कौरव वीरांनीं शक्तितोमरादि आयुधें घेऊन अर्जुनाला परिवेष्टित केलें.

त्यावेळीं अर्जुनानें क्रुद्ध होऊन कृष्णाला म्हटलें—" हे माधवा, व्यूह विशारद महात्म्या गांगेयानें कशी व्यूहरचना केली आहे, ती पहा. हे युद्धोत्सुक शूर योद्धे कवचें चढवून युद्धार्थ सज्ज झाले आहेत. त्रिगर्तराज आपल्या भ्रात्यांसह स्थित आहे. तो पहा. हे केशवा, युद्धाच्या इच्छेनें येथें आलेल्या या सर्व वीरांचा आज मी तुझ्या समक्ष नाश करीन."

हे महाराज, असें बोलून धनंजयानें आपल्या धनुष्याच्या दोरीवरून हात फिरवला. व शत्रूपक्षांतील नृपालांच्या समूहावर शरवृष्टि आरंभिली. तेव्हां वर्षाऋतूंत मेघ जसे जलधारांनीं तडाग भरून टाकितात, तसें त्या नरेंद्रांनीं अर्जुनाला शरांनीं आच्छादित केलें. त्यावेळीं तुझ्या सैन्यांत फार मोठा हाहाकार झाला. कृष्णार्जुन बाणांनीं आच्छादित झालेले पाहून देवर्षि, गंधर्व व उरग यांसह देव परम विस्मय पावले.

तेव्हां क्रुद्ध झालेल्या अर्जुनानें ऐंद्रास्त्राचा प्रयोग करून असंख्य वीरांनीं सोडलेल्या शरजालांचें निवारण केलें. त्यावेळीं अर्जुनाचा अद्भुत पराक्रम

आमच्या दृष्टीं पडला. धनंजयानें ज्याला क्षतविद्ध केलें नाहीं, असा एकहि वीर मला तेथें दिसला नाहीं. अर्जुनानें दोन-दोन, तीन-तीन शरांनीं सहस्रावधि राजे, गज व अश्व यांना विद्ध केलें. तेव्हां अर्जुनाकडून पीडित झालेले ते योद्धे भीष्माच्या आश्रयाला गेले. अगाध समुद्रांत बुडणाऱ्या त्यांना भीष्म नौकेप्रमाणें झाला. त्याप्रमाणें प्रभग्न झालेलें तुझें सैन्य इतस्ततः पळत असतां तें वायूनें क्षुब्ध झालेल्या महासागराप्रमाणें भासलें. ६. ४. ८१.

अध्याय ८२ वा.

[१ पितामहाचें रक्षण करण्याविषयीं दुर्योधनाची सुशर्माला आज्ञा. २ भीष्म व अर्जुन, द्रोण व विराट, शिखंडी व अश्वत्थामा, कृतवर्मा व भीम यांचें द्वैरथ युद्ध.]

(१) संजय—हे महाराज, याप्रमाणें घनघोर संग्राम प्रवृत्त झाला होता, सुशर्मा युद्धापासून निवृत्त झाला होता, महात्म्या पार्थानें तुझ्या वीरांना जर्जर करून टाकिलें होतें, तुझी सागरासारखी सेना क्षुब्ध झाली होती व गांगेय अर्जुनावर चालून गेला होता. अशा वेळीं राजा दुर्योधन पार्थाचा युद्धांतील पराक्रम पाहून मोठ्या त्वरेनें त्या सर्व नृपांच्या समीप आला व त्यांच्या समक्ष त्यांचा प्रमुख वीर जो महाबलाढ्य सुशर्मा, त्याला सैन्याच्या मध्यभागीं स्थित होऊन मोठ्या हर्षानें असें वचन बोलला— " आज हा शान्तनव भीष्म आपलें सर्व बल खर्च करून धनंजयाला जिंकण्याच्या इच्छेनें जीवावर उदार होऊन निघाला आहे. यास्तव तुम्ही सर्व सैन्यासह त्या वीराबरोबर जा व अतिशय सावध राहून पितामहाचें रक्षण करा. "

तेव्हां ' ठीक आहे ' असें बोलून त्या सर्व नरेंद्रांच्या सैन्यानें पितामहाला सर्वशः परिवेष्टित केलें.

(२) इतक्यांत मेघगर्जनेसारखा प्रचंड घोष करीत अर्जुनाचा रथ येत असलेला दृष्टीं पडला. त्या रथाला प्रचंड श्वेत अश्व जोडलेले असून तो वानरकेतूनें युक्त होता. अशा प्रकारच्या त्या सुशोभित रथांत बसून येत असलेल्या धनंजयाला पाहून भीष्म मोठ्या त्वरेनें त्याच्यावर धांवून गेला. त्यावेळीं किरीटीला पाहून भयभीत झालेल्या तुझ्या सैन्यांत तुमुल नाद झाला. हातांत अश्वांच्या रश्मि धारण केलेला कृष्ण आपल्या तेजानें माध्याह्नींचा दुसरा

सूर्यच भासत होता. त्याच्याकडे पहाण्यास प्रतिपक्षांतील कोणीहि समर्थ झाला नाहीं. त्याचप्रमाणें श्वेतधनुष्य धारण करणारा व श्वेत अश्वांनीं युक्त असलेला शान्तनव शुक्राच्या शुभ्र ग्रहाप्रमाणें तेजस्वी दिसत होता. त्याच्याकडे पांडव पाहूंहि शकले नाहींत. त्यावेळीं त्या पितामहाला महात्म्या त्रिगर्तांनीं आणि भ्राते, पुत्र व अन्य महारथ यांनीं परिवेष्टित केलें होतें.

इकडे भारद्वाज द्रोणानें मत्स्यराजाला एका शरानें विद्ध केलें. एका शरानें त्याच्या ध्वजाचा छेद केला व एका बाणानें धनुष्य तोडून टाकिलें. तेव्हां त्या सेनापति विराटानें तें तुटलेलें धनुष्य टाकून दिलें व दुसरें भार सहन करणारें दृढ धनुष्य सत्वर घेऊन द्रोणावर तीन बाण सोडले. ते सर्पाकार जळजळीत शर पन्नगासारखेच होते. अशा प्रकारच्या तीक्ष्ण शरांनीं विराटानें द्रोणाचा ध्वज पाडविला. पांच बाणांनीं सारथ्याला विद्ध केलें व एका बाणानें त्याच्या धनुष्याचा छेद केला.

तेव्हां तो द्विजश्रेष्ठ क्रुद्ध झाला व त्या द्रोणानें आठ नतपर्व बाणांनीं त्याच्या अश्वांचा वध केला व एका बाणानें त्याच्या सारथ्याला गतप्राण केलें. तेव्हां सारथि हत झाला असतां त्या रथिश्रेष्ठ विराटानें मोठ्या वेगानें आपल्या अश्वरहित रथांतून उडी टाकली व तो आपल्या पुत्राच्या रथावर चढला. नंतर एकाच रथांत स्थित झालेल्या त्या दोघां पिता-पुत्रांनीं फार मोठी शरवृष्टि करून द्रोणाचें निवारण केलें. त्यावेळीं क्रुद्ध झालेल्या द्रोणानेंहि शंखावर एक सर्पासारखा प्राणघातक बाण सोडला. तेव्हां तो शर शंखाच्या हृदयाचा भेद करून, त्याचें रक्त प्राशन करून रक्तानें माखला व धरणीचें विदारण करून आंत शिरला आणि भारद्वाजाच्या बाणानें हत झालेला तो विराटाचा पुत्र गतप्राण होऊन भूमीवर पडला. त्याच्या हातांतील धनुष्यबाण पित्याच्या समीपच गळून पडले. अशाप्रकारें आपल्या पुत्राचा वध झालेला पाहून विराट भयभीत झाला व मुख पसरलेल्या अंतकासारख्या द्रोणाला सोडून त्यानें रणांगणांतून पलायन केलें. तेव्हां भारद्वाजानें पांडवांच्या सहस्रावधि सैन्याचें विदारण केलें.

हे महाराज, इकडे शिखंडीनें रणांगणांत अश्वत्थाम्याला गांठलें व त्याच्या भुंवयांच्या मध्यभागीं तीन नाराच बाणांचा वेध केला. तेव्हां ललाटावर रुतलेल्या त्या तीन बाणांनीं तो, कांचनाच्या तीन शिखरांनीं युक्त असलेल्या

मेरुपर्वताप्रमाणें शोभला. त्यावेळीं अश्वत्थामा अतिशय संतप्त झाला. त्यानें एका निमिषार्धांत शिखंडीचा ध्वज, सूत, अश्व व आयुधें यांना अनेक शरजालांनीं आच्छादित केलें व तें सर्व भूमीवर पाडविलें. तेव्हां अश्व मरण पावले असतां रथिश्रेष्ठ शिखंडीनें रथांतून उडी टाकली व तो शत्रुतापन पांचाल्य हातांत चकचकीत ढाल व खड्ग धारण करून त्या रणांगणावर श्येनपक्ष्याप्रमाणें संचार करूं लागला. त्यामुळें हातीं खड्ग घेऊन युद्धांत भ्रमण करणाऱ्या त्या शिखंडीवर प्रहार करण्यास द्रौणीला अवसरहि सांपडत नाहीं. इतक्या वेगानें तो फिरत होता. तो एक अद्भुतच प्रकार घडला.

तेव्हां परम क्रोधी अश्वत्थाम्यानें त्याच्यावर सहस्रावधि शरांची वृष्टि केली. परंतु त्या अतिशय दारुण शरवृष्टीचा शिखंडीनें आपल्या तीक्ष्ण धारेच्या तलवारीनें छेद केला. तेव्हां द्रौणीनें त्याची ढाल व खड्ग या दोहोंचेहि तुकडे केले. शिखंडीची ती ढाल शंभर मनोरम चंद्रांनीं चिह्नित केलेली होती. नंतर अनेक तीक्ष्ण बाणांनीं त्याला विद्ध केलें. तेव्हां शिखंडीनेंहि तत्काल आपल्या हातांतील तुटलेलें खड्ग गरगर फिरवून मोठ्या वेगानें अश्वत्थाम्यावर फेकलें. तें तुटलेलें खड्ग संतप्त सर्पाप्रमाणें दिसत होतें. त्याची प्रभा प्रलयाग्नीप्रमाणें होती. असें तें खड्ग मोठ्या वेगानें आपल्याकडे येत आहे, असें पाहून अश्वत्थाम्यानें आपलें अप्रतिम हस्तलाघव प्रकट करीत त्याचे मार्गांतच तुकडे करून टाकले व अनेक शरांनीं शिखंडीला विद्ध केलें. तेव्हां तीक्ष्ण शरांनीं पीडित होत असतां शिखंडी मोठ्या वेगानें महात्म्या माधवाच्या रथावर चढला.

राजा, क्रुद्ध झालेल्या सात्यकीनें क्रूर अलंबुश राक्षसाला तीक्ष्ण शरांनीं विद्ध केलें. तेव्हां त्या राक्षसेंद्रानें त्याचें धनुष्य अर्धचंद्र बाणानें तोडून टाकिलें व सात्यकीलाहि शरांनीं विद्ध केलें. नंतर त्यानें राक्षसी माया पसरून शरांची वृष्टि केली. त्यावेळीं आम्हीं त्या शैनेयाचा अद्भुत पराक्रम पाहिला. शरांचा वर्षाव होत असतां तो यत्किंचित्‌हि भ्रान्त झाला नाहीं. त्यानें तत्काल ऐंद्रास्त्राची योजना केली व तत्क्षणीं त्या अस्त्रानें राक्षसी मायेला तात्काल भस्मसात् करून टाकिलें. हें ऐंद्रास्त्र सात्यकीला अर्जुनापासून प्राप्त झालें होतें. नंतर वर्षाऋतूंत मेघ जसे पर्वताला जलधारांनीं सर्व बाजूंनीं भिजवून टाकतात, तसें सात्यकीनें अलंबुश राक्षसाला शरवृष्टीनें सर्वतः झांकून टाकिलें. तेव्हां यशस्वी सात्यकीकडून अशा प्रकारें पीडित झालेला तो राक्षस भयानें

रणांगण सोडून पळाला. तो राक्षसेंद्र युद्धांत साक्षात् इंद्रालाहि दुर्जय होता. तथापि सात्यकीनें त्यालाहि तुझ्या योद्धयांच्या समक्ष जिंकलें व मोठ्यानें सिंहनाद केला. नंतर त्या सत्यविक्रम सात्यकीनें तुझ्याकडील अनेक वीरांना तीक्ष्ण शरांनीं विद्ध केलें, तेव्हां ते सर्व भयार्त होऊन तेथून पळून गेले.

हे महाराज, धृष्टद्युम्नानेंहि तुझ्या पुत्राला नतपर्व बाणांनीं आच्छादित केलें. परंतु धृष्टद्युम्नाच्या त्या विशिख बाणांनींहि तुझा पुत्र व्यथित झाला नाहीं. त्यानें धृष्टद्युम्नावर तीनशें साठ बाण सोडून त्याला विद्ध केलें. त्यावेळींहि एक अद्भुत प्रकार घडला. त्या क्रुद्ध झालेल्या सेनापतीनें त्याच्या धनुष्याचा छेद केला. चारी अश्व मारले व त्याच्यावर सात तीक्ष्ण बाण सोडले. तेव्हां आपले अश्व हत झालेले पाहातांच त्या महाबलाढ्य महाबाहूनें रथांतून मोठ्या त्वरेनें खालीं उडी टाकली व आपली तलवार उगारून तो पायांनींच पार्षतावर धांवून गेला. इतक्यांत त्या राजावर लोभ करणारा शकुनि तेथें आला व त्यानें त्या सर्व लोकांच्या राजाला आपल्या रथावर घेतलें. याप्रमाणें तुझ्या पुत्राचा पराभव करून, असुरांचा वध करणाऱ्या इंद्राप्रमाणें पार्षतानें तुझ्या सैन्याचा संहार चालविला.

हे प्रभो, कृतवर्म्यानें रवीला आच्छादित करणाऱ्या महामेघाप्रमाणें भीमाला शरांनीं झांकून टाकिलें. तेव्हां परंतप भीमसेनानें हंसतच कृतवर्म्यावर बाण सोडिले. तथापि तो अतिरथ सात्वतश्रेष्ठ यत्किंचित्‌हि कंपित झाला नाहीं. त्यानें उलट भीमाला तीक्ष्ण बाणांनीं झांकून टाकलें. तेव्हां भीमानें त्याचे चारी अश्व मारले, त्याचा भूषविलेला ध्वज आणि सारथि यांनाहि पाडविलें व कृतवर्म्यावर असंख्य बाण सोडून त्याचें सर्वांग क्षतयुक्त करून टाकिलें. तेव्हां अश्वहीन झालेला तो आपला रथ सोडून दुर्योधनाच्या समक्ष तुझा मेहुणा जो वृषक त्याच्या रथांत जाऊन बसला. त्यावेळीं क्रुद्ध झालेला भीमसेन हातांत कालदंड घेतलेल्या अंतकाप्रमाणें तुझ्या सैन्यावर तुटून पडला व त्यानें त्यांचा संहार चालविला. ६. ४. ८२.

अध्याय ८३ वा.

[१ धृतराष्ट्राचा प्रश्न. २ संजयाचें दृष्टान्तपूर्वक उत्तर. ३ द्वैरथयुद्धाचें वर्णन.]

(१) धृतराष्ट्र—हे संजया, पांडुपुत्राचीं माझ्या पुत्रांशीं अनेक विचित्र द्वैरथ युद्धें झालीं, असें तुला बोलतांना मीं अनेकदा ऐकलेलें आहे. तथापि माझे पुत्र हृष्ट होऊन परत आल्याचें कधींच सांगत नाहींस. उलट पांडव विजयी झाल्याचें मात्र वारंवार सांगत असतोस, ते संतुष्ट होत्साते अक्षत शरीरानें परत आले म्हणून त्यांची प्रशंसा करीत असतोस. माझे पुत्र युद्धांत पराभव पावून खिन्न मनानें शिबिराकडे परत फिरले, असेंच नित्य म्हणतोस, तेव्हां दैवच तसें आहे, यांत संशय नाहीं.

(२) संजय—हे पुरुषश्रेष्ठा, तुझे पुत्र अतिशय उत्साहानें व आपली सर्व शक्ति खर्च करून युद्ध करीत असतात. त्याचप्रमाणें आपला पुरुषार्थहि प्रकट करतात. तथापि देवलोकींच्या गंगानदीचें जल स्वभावतःच मधुर असतें, परंतु ती नदी समुद्राला जाऊन मिळतांच तें उदक जसें खारट होतें, तसें तुझे पुत्र जरी पराक्रमी आहेत, तरी पांडुपुत्रांच्या संग्रामांत त्यांचा सर्व पुरुषार्थ व्यर्थ होतो. राजा, तुझे पुत्र प्रयत्नपूर्वक दुष्कर कर्म करीत आहेत त्यांना दोष देणें योग्य नव्हे. हे विशांपते, यांत वस्तुतः तुझाच दोष आहे. तूं स्वतःच्या अपराधामुळें स्वपुत्रांसह पृथ्वीचा घोर क्षय आरंभिला आहेस व यमलोकाची वृद्धि करीत आहेस. आत्मदोषानें उद्भवलेल्या या दारुण अनर्थाविषयीं तुला शोक करणें योग्य नाहीं.

आतां हे सर्व राजे जीवावर उदार झाले आहेत. ते स्वर्गाची इच्छा करणारे वसुधाधिप स्वतःच्या जीविताचें रक्षण करण्यासाठीं युद्धपराङ्मुख कदापि होणार नाहींत. ते शत्रुसैन्यांत शिरून युद्ध करीत आहेत. आतां सातव्या दिवसाच्या प्रातःकालींच जो फार मोठा जनक्षय प्रवृत्त झाला, त्या देवासुरतुल्य संग्रामाचें वर्णन करतों, तें एकाग्र चित्तानें ऐक.

(३) हे महाराज, महाबलाढ्य दोघे आवन्त्य राजपुत्र इरावानावर धांवून गेले व त्या दोघांचें अंगावर रोमांच आणणारें तुमुल युद्ध प्रवृत्त झालें. क्रुद्ध झालेल्या इरावानानें त्या दोघां देवरूपी भ्रात्यांवर तीक्ष्ण धारेचे नतपर्व बाण सोडले. तेव्हां विचित्र युद्ध करणाऱ्या त्या दोघांनीं त्याला उलट विद्ध केलें. ते विंदानुविंद व इरावान् हे सारखेच युद्धकुशल असल्यामुळें परस्परांच्या नाशाचा

यत्न करीत होते. प्रतिपक्षाचा पराभव करण्यास उद्युक्त झालेले ते वीर तुल्यबल असल्यामुळें त्यांतील एकहि योद्धा दुसऱ्या योद्ध्याहून विशेष पराक्रमी असल्याचें दिसलें नाहीं.

इरावानानें चार बाणांनीं अनुविंदाच्या चारी अश्वांना यमसदनीं पाठविलें. तीक्ष्ण भल्लबाण सोडून त्याचा ध्वज व धनुष्य यांचा छेद केला. त्या वेळीं अनुविंद भार सहन करणारें दृढ धनुष्य हातांत घेऊन स्वतःचा रथ सोडून विंदाच्या रथांत शिरला व एका रथांत स्थित झालेल्या त्या दोघां वीरांनीं महात्म्या इरावानावर शरांची वृष्टि चालविली. त्यांचे ते सुवर्णानीं भूषविलेले शर अतिशय वेगवान् होते. ते दिवाकराच्या मार्गापर्यंत जाऊन पोंचले व त्यांनीं सर्व आकाश आच्छादित केलें. तेव्हां क्रुद्ध झालेल्या इरावानानें त्या दोघां महारथ भ्रात्यांवर शरवर्षाव करून त्यांचा सारथि पाडविला. याप्रमाणें सारथि गतप्राण होऊन पडतांच अश्व भ्रांत झाले व त्याचा रथ घेऊन दशदिशांत पळत सुटले. याप्रमाणें उलूपीपुत्र इरावानानें त्या दोघां भ्रात्यांस जिंकून आपला पराक्रम प्रस्थापित केला व तुझ्या सैन्याचा संहार चालविला. त्यावेळीं रणांगणांत मारली जाणारी ती धार्तराष्ट्राची महाचमू विषप्राशन केलेल्या मानवाप्रमाणें अनेक प्रकारें विह्वल होऊं लागली.

हे राजा, राक्षसश्रेष्ठ घटोत्कच भगदत्तावर धांवला. त्या वेळीं तो आदित्यासारख्या देदीप्यमान रथांत बसला होता व त्याच्या रथावर श्रेष्ठ ध्वज शोभत होता आणि पूर्वीं तारकासुराच्या संग्रामांत इंद्र जसा श्रेष्ठ ऐरावतावर आरूढ होऊन निघाला होता, तसा तो प्राग्ज्योतिषाधिप भगदत्त श्रेष्ठ गजावर आरूढ झाला होता. त्या दोघांचें युद्ध पहाण्यास गंधर्वांसह देव व ऋषि अंतरिक्षांत जमा झाले.

त्या दोघांच्या द्वैरथ युद्धांत अधिक श्रेष्ठ कोण हें कांहीं दिसून आलें नाहीं. ते दोघेहि योद्धे प्रतिस्पर्ध्यांस जिंकण्यास समर्थ होते. त्यावेळीं दानवांना त्रस्त करणाऱ्या शक्राप्रमाणें भगदत्तानें पांडवसेनेला पळवून लावलें. तेव्हां दशदिशांत पळणाऱ्या त्या पांडवसेनेचें रक्षण करणारा कोणीच दिसला नाहीं. एकटा घटोत्कच तेवढा आपल्या रथांत निर्भयपणें स्थित होता. इतर सर्व महारथ असूनहि खिन्न होऊन पळत सुटले. पण ते लगेच परत फिरले. तें पाहून तुझी सेना व्यथित झाली व हाहाकार करूं लागली.

त्यानंतर घटोत्कचानें त्या महारणांत भगदत्ताला शरांनीं झांकून टाकिलें. तेव्हां भगदत्तानें राक्षसाच्या धनुष्यापासून सुटलेल्या त्या सर्व शरांचा छेद करून त्या भैमसेनीच्या मर्मांवर ताडन केलें. तथापि अनेक नतपर्व शरांचे प्रहार होत असतांहि तो राक्षसेंद्र यत्किंचित्‌हि व्यथित झाला नाहीं. तो पर्वताप्रमाणें अचल उभा राहिला. तेव्हां भगदत्तानें क्रुद्ध होऊन त्याच्यावर चौदा तोमर सोडले असतां राक्षसानें तत्काल त्याचे तुकडे करून टाकिले. याप्रमाणें तीक्ष्ण शरांनीं तोमरांचा छेद करून घटोत्कचानें सात कंकपत्र बाणांनीं भगदत्ताला विद्ध केलें. तेव्हां त्या प्राग्ज्योतिषाधिपानें हंसतच बाण सोडले व त्याच्या चारी अश्वांना मारून टाकिलें.

ते अश्व मरून पडले असतांहि त्याच रथांत बसून त्या प्रतापवान् राक्षसेंद्रानें मोठ्या वेगानें भगदत्ताच्या गजावर शक्ति फेंकली. ती सुवर्णदंडानें युक्त असलेली शक्ति वेगानें येत असलेली पाहून भगदत्तानें तिचे तीन तुकडे करून टाकिले. तेव्हां ती भूमीवर पडली. आपल्या शक्तीचेहि तुकडे झालेले पाहून घटोत्कच भयभीत झाला व पूर्वी देव-दानवांच्या युद्धांत इंद्राशीं युद्ध चाललें असतां नमुचिराक्षस जसा पळाला होता, तसें त्यानें तेथून पलायन केलें. याप्रमाणें पुरुषार्थाविषयीं प्रसिद्ध असलेल्या आणि यम व वरुण यांनाहि अजिंक्य असलेल्या शूर हैडिंबाला जिंकून भगदत्तानें आपल्या गजासह पांडव सैन्यांत प्रवेश केला व पद्मिनींना तुडविणाऱ्या वनगजाप्रमाणें त्यानें पांडवसेनेचें मर्दन आरंभिलें.

हे राजन्, मद्रेश्वर शल्यानें नकुल-सहदेवांशीं युद्ध चालविलें व त्या दोघांहि भागिनेयांना शरजालानें आच्छादून टाकिलें. तेव्हां सहदेवानेंहि आपला मातुल युद्धार्थ पुढें उभा असल्याचें पाहून त्याला मेघाच्छादित सूर्याप्रमाणें शरौघानें झांकून टाकिलें. माद्रेयाचा तो पराक्रम पाहून शल्य अतिशय संतुष्ट झाला. आपल्या भगिनीपुत्रांचें युद्धकौशल्य पाहून त्याच्या मनांत अधिकच प्रीति उत्पन्न झाली. नंतर त्यानें स्मितपूर्वकच चार बाण सोडून नकुलाच्या चारी अश्वांना यमसदनीं पाठविलें. तेव्हां अश्व हत झाले असतां त्या महारथानें आपल्या रथांतून उडी टाकली व तो आपल्या यशस्वी भ्रात्याच्या रथावर आरूढ झाला. नंतर एकाच रथांत स्थित असलेल्या त्या दोघां शूरांनीं आपलीं दृढ धनुष्यें आकर्ण ओढून एका क्षणांत मद्रराजाचा रथ अनेक नतपर्व शरांनीं आच्छादून टाकिला. तथापि भगिनीपुत्रांच्या प्रहारांनीं तो नरव्याघ्र यत्किंचित्‌हि

कंपित झाला नाहीं. पर्वताप्रमाणें अचल राहिला व त्यानें हंसतच त्या शरवृष्टीचा नाश करून टाकिला.

त्यावेळीं क्रुद्ध झालेल्या पराक्रमी सहदेवानें एक तीक्ष्ण शर मद्रराजावर सोडला. तो गरुड व वायु यांच्यासारखा वेगवान् असलेला शर मद्रराजाच्या मर्मस्थलाचा भेद करून भूमीवर पडला. सहदेवाच्या शरानें गाढ विद्ध झालेला शल्य अतिशय व्यथित झाला, त्याला मूर्च्छा आली व तो रथांतच बसला. तेव्हां माद्रेयाकडून पीडित झालेल्या त्याला मूर्च्छित झालेलें पाहून त्याच्या सारथ्यानें रणांगणांतून रथ दूर नेला.

याप्रमाणें माद्रेयाचा रथ युद्धपराङ्मुख झालेला पाहून सर्व धार्तराष्ट्र 'हें चिह्न ठीक नव्हे' असा विचार करून खिन्न झाले. इकडे मातुलाला जिंकून महारथ माद्रीपुत्रांनीं अतिशय संतुष्ट होऊन शंख वाजविले व सिंहनाद केला. नंतर दैत्यांच्या सैन्यावर चाल करून जाणाऱ्या इंद्र व उपेंद्र यांच्याप्रमाणें ते दोघे मोठ्या हर्षानें तुझ्या सैन्यावर धांवून गेले. ६. ४. ८३.

अध्याय ८४ वा.

[१ युधिष्ठिर श्रुतायुषाचें युद्ध. २ देवांनीं केलेलें स्वस्त्ययन. ३ श्रुतायुषाचा पराभव. ४ इतर वीरांचें द्वन्द्वयुद्ध. ५ सुशर्मा-अर्जुनसमागम.]

(१) संजय—राजा, त्यानंतर सूर्य माध्यान्हीं आला असतां युधिष्ठिरानें श्रुतायुषाकडे पाहून आपले अश्व त्याच्याकडे वळविले व तो नऊ नतपर्व बाण सोडीत त्याच्यावर धांवून गेला. तेव्हां धर्मपुत्राच्या त्या बाणांचें निवारण करीत श्रुतायुषानें कौंतेयावर सात बाण सोडिले. त्या बाणांनीं त्याच्या कवचाचा भेद करून त्याचें रक्त प्राशन केलें व त्या महात्म्याला देहांतील जणुकाय प्राणच ओढून काढल्याप्रमाणें क्लेश दिले. तेव्हां विद्ध झालेला तो पांडुपुत्र अतिशय क्रुद्ध झाला व त्यानें वराहकर्ण बाण सोडून श्रुतायुषाच्या हृदयाला विद्ध केलें. नंतर दुसरा भल्लबाण सोडून त्या महात्म्याचा ध्वज तोडला व रथावरून भूमीवर पाडविला. आपला केतु पाडलेला पाहून श्रुतायुषानें सात तीक्ष्ण धारेचे विशिख बाण सोडून युधिष्ठिराला विद्ध केलें.

(२) त्यावेळीं धर्मपुत्र युधिष्ठिर क्रोधानें युगान्तीं सर्व भूतांना दग्ध करणाऱ्या अग्नीप्रमाणें संतप्त झाला. धर्मराजाला क्रुद्ध झालेलें पाहून देव, गंधर्व

आणि राक्षस व्यथित झाले व सर्व जगत् व्याकुल झालें. ' हा क्रुद्ध झालेला राजा आज त्रैलोक्याला दग्ध करील ' अशी सर्व प्राण्यांना चिंता वाटूं लागली व लोकांच्या स्वास्थ्यासाठीं देव आणि ऋषि यांनीं फार मोठें स्वस्त्ययन आरंभिलें. तो क्रुद्ध झालेला पांडव प्रलयकालीन आदित्याप्रमाणें घोर उग्ररूप धारण करून जिभल्या चाटूं लागला. तेव्हां तुझे सर्व सैनिक स्वतःच्या जीविताविषयीं निराश झाले.

(३) तथापि त्या महा यशस्वी पांडवानें धैर्यानें आपला क्रोध आंवरला व श्रुतायुषाचें प्रचंड धनुष्य मुठीजवळच तोडून टाकिलें. त्याचें धनुष्य तोडून टाकल्यानंतर सर्व सैन्याच्या समक्ष 'नाराच बाणानें त्याचें वक्षःस्थल विद्ध केलें आणि लगेच तीक्ष्ण शरांनीं त्या महात्म्याचे अश्व व सारथि यांचा वध केला. तेव्हां धर्मराजाचा तो पराक्रम पाहून आपला अश्वरहित रथ सोडून श्रुतायुषानें मोठ्या वेगानें रणांगणांतून पाय काढला. याप्रमाणें त्या धनुर्धराला समरांत युधिष्ठिरानें जिंकलें असतां दुर्योधनाचें सर्व सैन्य पराङ्मुख झालें. अशा प्रकारें मुख पसरलेल्या कालाप्रमाणें धर्मपुत्र युधिष्ठिरानें तुझ्या सैन्याचा संहार चालविला.

(४) वार्ष्णेय चेकितानानें रथिश्रेष्ठ कृपाला सर्व सैन्याच्या समक्ष शरांनीं आच्छादित करून टाकिलें. तेव्हां शारद्वत कृपानें त्या बाणांचें निवारण करून चेकितानाला शरांनीं विद्ध केलें. नंतर दुसऱ्या भल्ल बाणानें त्याचें धनुष्य तोडलें, सारथ्याला अश्वांसह गतप्राण केलें आणि त्याचे पृष्ठरक्षक व त्याचा सारथि यांचाहि वध केला. तेव्हां त्या सात्वतानें रथांतून उडी टाकली व त्या श्रेष्ठ गदाधरानें वीरांचा घात करणारी आपली गदा घेऊन गौतमाचे अश्व व सारथि यांवर प्रहार केला आणि त्यांस गतप्राण केलें. तेव्हां गौतमानें भूमीवर स्थित होऊन त्याच्यावर सोळा शर सोडिले. ते शर सात्वताला भेदून पृथ्वींत शिरले. त्यावेळीं वृत्रासुराच्या वधाची इच्छा करणाऱ्या इंद्राप्रमाणें चेकितान अतिशय क्रुद्ध झाला व त्यानें कृपाच्या वधेच्छेनें मोठ्या वेगानें त्याच्यावर गदा फेंकली. परंतु ती वज्रतुल्य उज्ज्वल गदा आपल्या अंगावर येत आहे, हें पहातांच कृपानें सहस्त्रावधि शरांनीं त्या गदेचें निवारण केलें.

तेव्हां चेकितान क्रोधानें आपलें खड्ग उगारून धांवला, परंतु गौतमानें अतिशय चपलतेनें तेथून दूर होऊन त्याचा प्रहार चुकविला व आपलें धनुष्य

टाकून खड्ग धारण केलें. याप्रमाणें सज्ज होऊन तो अतिशय वेगानें चेकितानावर धांवून गेला. ते दोघेहि वीर असियुद्धांत प्रवीण होते, बलाढ्य होते व खड्गधारी होते. ते आपल्या तीक्ष्ण धारेच्या चकचकीत तलवारी उपसून परस्परांवर धांवले व एकमेकांचे देह क्षतविद्ध करूं लागले. याप्रमाणें अन्योन्यावर प्रहार करणारे ते वीर शेवटीं सर्वभूतांच्या आश्रयस्थानीं असलेल्या धरणीवर पडले. ते दोघेहि श्रांत झाल्यामुळें मोहित झाले व गात्रें लीन होऊन मूर्च्छित होऊन पडले. तेव्हां चेकितानाची ती अवस्था पहातांच शिशुपालपुत्र करकर्ष स्नेहभावानें तेथें मोठ्या त्वरेनें धांवतच आला व त्यानें सर्व सैन्यासमक्ष त्याला उचलून आपल्या रथांत घेतलें. त्याचप्रमाणें हे राजा, शकुनीनेंहि कृपाचार्याला तत्काल आपल्या रथांत घेतलें.

हे महाराज, इकडे महाबलाढ्य धृष्टकेतूहि क्रुद्ध झाला होता. त्यानें नव्वद बाण सोडून सौमदत्तीचें वक्षःस्थल विद्ध केलें. तेव्हां माध्याह्नीच्या किरणांनीं प्रकाशित होणाऱ्या आदित्याप्रमाणें तो सौमदत्ति त्या हृदयस्थ बाणांच्या योगानें शोभला. शूर भूरिश्रवानें श्रेष्ठ बाणांनीं महारथ धृष्टकेतूचा सारथि व अश्व यांचा नाश करून त्याला विरथ करून टाकिलें आणि याप्रमाणें अश्व व सारथि यांचा वध करून विरथ झालेल्या त्या योद्ध्याला शरवृष्टीनें झांकून टाकिलें. तेव्हां तो उदार मनाचा धृष्टकेतू आपल्या रथांतून उतरला व शतानीकाच्या रथांत चढला.

हे राजन्, त्याचप्रमाणें चित्रसेन, विकर्ण व दुर्मर्षण हे सुवर्णाचीं कवचें घातलेले तिघे वीर एकट्या अभिमन्यूवर धांवून गेले, तेव्हां शरीराचें जसें वात-कफ-पित्त या तीन विकारांशीं युद्ध चाललें, तसें अभिमन्यूचें त्या तिघां योद्ध्यांशीं घोर युद्ध प्रवृत्त झालें. त्या कुमारानें तुझ्या त्या तिन्ही पुत्रांना विरथ केलें. पण 'सर्व धार्तराष्ट्रांचा मी वध करीन' हें भीमसेनाचें वचन स्मरून त्यानें त्यांस गतप्राण केलें नाहीं.

इतक्यांत देवांनाहि दुरासद असलेला भीष्म तुझ्या पुत्रांच्या रक्षणार्थ तेथें धांवून आला. असंख्य गज, अश्व व रथ यांनीं परिवेष्टित झालेल्या पितामहाला अभिमन्यूकडे येत असलेलें पाहून व तो बालमहारथ अगदीं एकटा आहे, हें जाणून श्वेतवाहन कौंतेय वासुदेवाला असें म्हणाला—" हे हृषीकेशा, हे सर्व युद्धदुर्मद, शूर व कृतास्त्र योद्धे जेथें जमले आहेत, तेथें अश्व वळीव. ज्यायोगें

असंख्य रथ आपल्या सेनेचा नाश करणार नाहींत, तशाप्रकारें माझा रथ चालीव.''

कौंतेयाचें हें वचन ऐकतांच अमित ओजस्वी वार्ष्णेयानें श्वेतहयांनीं युक्त असलेला रथ रणांगणांत नेला. तेव्हां क्रुद्ध झालेला अर्जुन आपल्यावर चाल करून येत आहे, हें पहातांच तुझ्या सैन्यांत फार मोठा कोलाहल झाला.

(५) नंतर भीष्माचें रक्षण करणाऱ्या राजांच्या समीप जाऊन अर्जुन सुशर्माला असें वचन बोलला—' हे सुशर्मन्, तूं अत्यंत श्रेष्ठ योद्धा आहेस व तुझें आमच्याशीं असलेलें पूर्ववैरहि मी जाणतों. तुझ्या त्या अपराधांचें दारुण फल भोगण्याचा प्रसंग आतां प्राप्त झाला आहे. आज मी तुला तुझ्या पूर्वजांचें दर्शन घडवितों.'

याप्रमाणें गर्जना करणाऱ्या त्या शत्रुसंहारक बीभत्सूचें हें कठोर वाक्य ऐकूनहि रथयूथप सुशर्मा शुभ किंवा अशुभ कांहींहि बोलला नाहीं. तो अनेक राजांनीं परिवेष्टित होत्साता अर्जुनावर धांवून गेला व त्यानें पुढून, मागून, बाजूंनीं सर्वतः त्याच्यावर शरांचा वर्षाव चालविला आणि मेघांनीं आच्छादित केलेल्या सूर्याप्रमाणें तुझ्या पुत्रांनीं पार्थाला शरजालांनीं झांकून टाकिलें व पांडव-कौरवांचा दारुण संग्राम प्रवृत्त होऊन रक्ताची नदी वाहूं लागली. ६. ४. ८४.

अध्याय ८५ वा.

[१ पार्थ-त्रिगर्त युद्ध. २ त्रिगर्तांच्या रथांचा पराजय. ३ पार्थ-भीष्म युद्ध. ४ इतर पांडवांचा कौरववीरांशीं संग्राम. ५ युधिष्ठिराचें शिखंडीला युद्ध-प्रोत्साहन.]

(१) संजय—हे महाराज, धनंजय शरांनीं ताडित होत असतां, ज्याला पायानें डवंचिलें आहे, अशा नागाप्रमाणें फुत्कार टाकीत प्रत्येक बाणानें शत्रूंच्या महारथांचीं धनुष्यें तोडून टाकूं लागला. त्या राजांचीं धनुष्यें तोडून सर्वांना एका क्षणांत निःशेष करण्याच्या इच्छेनें महात्म्या कौंतेयानें त्या सर्वांस एकाच वेळीं विद्ध केलें. तेव्हां शक्रसुताकडून ताडित होणारे ते सर्व नृपाल रक्तानें माखले. त्यांचे अवयव छिन्न-भिन्न झाले, मस्तकें तुटून पडलीं. कवचांचे तुकडे झाले व ते सर्व योद्धे गतप्राण होऊन भूमीवर पडले. पार्थाच्या बलापुढें पराभव पावलेले ते सर्व भूपति धरणीवर पडून एकाच वेळीं नाश पावले.

(२) याप्रमाणें ते सर्व राजपुत्र युद्धांत हत झालेले पाहून तो त्रिगर्तराज तेथें रथानें आला. त्याच्याबरोबर बत्तीस पृष्ठरक्षकहि पार्थावर तुटून पडले. त्यांनीं पार्थाला चोहोंबाजूंनीं वेढून टाकिलें व फार मोठा शब्द करणारीं धनुष्यें आकर्ण ओढून पर्वतावर जलधारांची वृष्टि करणाऱ्या मेघाप्रमाणें त्याच्यावर शरवृष्टि केली. तेव्हां त्यांच्याकडून पीडित झालेला पार्थ क्रुद्ध झाला. त्यानें त्या पृष्ठरक्षकांवर साठ शर सोडिले व त्या रथ्यांना जिंकून तो यशस्वी धनंजय संतुष्ट झाला.

(३) याप्रमाणें शत्रुसैन्याचा संहार करून अर्जुन भीष्माकडे वळला. इतक्यांत आपल्या बंधुवर्गाचा पराभव झालेला पाहून त्रिगर्तराज नराधिपांना पुढें करून अर्जुनाच्या वधासाठीं धांवून आला. तेव्हां अस्त्रवेत्त्यांतील वरिष्ठ धनंजयावर शत्रूचे योद्धे चाल करून येत आहेतसें पाहून शिखंडिप्रभृति वीर आपलीं तीक्ष्ण धारेचीं शस्त्रें उगारून अर्जुनाच्या रथाभोंवतीं सज्ज होऊन उभे राहिले. त्या-वेळीं त्रिगर्तराज नृपालांसह येत आहे, हें पाहून अर्जुनानें गाण्डीवापासून सुट-लेल्या तीक्ष्ण शरांनीं त्या सर्व योद्धयांचा विध्वंस केला व तो भीष्मावर धांवून गेला. तेव्हां मार्गांत दुर्योधन, जयद्रथादि राजे त्याच्या दृष्टीं पडले. ते भीष्माचे रक्षक आहेत, हें जाणून पार्थानें त्यांच्याशीं युद्ध आरंभिलें. त्यांच्याशीं मुहूर्त-भर युद्ध झाल्यावर जयद्रथादि राजांना सोडून तो महा ओजस्वी अर्जुन हातांत आपलें श्रेष्ठ धनुष्य घेऊन भीष्माकडे आला.

(४) इतक्यांत महात्मा युधिष्ठिर अतिशय क्रुद्ध होऊन तेथें आला. त्या प्रबल पांडवानें मद्राधिश शल्याशीं युद्ध थांबविलें व त्याला रणांगणांत सोडून तो अनंतकीर्ति युधिष्ठिर, भीमसेन व दोघे माद्रेय यांसह शांतनवाशीं युद्ध कर-ण्यासाठीं प्राप्त झाला. तेव्हां पांची पांडव आपल्यावर चाल करून येत आहेत हें पाहून विचित्रयुद्ध करणारा गांगेय यत्किंचितहि व्यथित झाला नाहीं. पण त्याचे रक्षक सत्यसंध व जयद्रथ हे दोघे पुढें सरसावले व त्यांनीं महारथ पांडवांचीं धनुष्यें तोडून टाकिलीं.

क्रुद्ध झालेल्या दुर्योधनानें अग्नितुल्य बाणांची पांडुपुत्रांवर वृष्टि केली. कृप, शल्य, शल व त्याचप्रमाणें चित्रसेन यांनींहि त्या पांची पांडवांना तीक्ष्ण शरांनीं विद्ध केलें, तेव्हां ते वीर दैत्यांकडून पीडिल्या जाणाऱ्या देवांप्रमाणें शोभले.

(५) त्यावेळीं शांतनवानें शिखंडीचें धनुष्य तोडून टाकिलेलें पाहून महात्मा अजातशत्रु धर्मराज अतिशय क्रुद्ध झाला व शिखंडीला असें वचन

बोलला—" तूं आपल्या पित्याच्या समक्ष 'मी सूर्यतुल्य तेजस्वी शरांनीं महाव्रत भीष्माचा वध करीन हें मी सत्य सांगतों ' अशी प्रतिज्ञा केली आहेस, तथापि ती तूं सफल केली नाहींस. तूं जर देवव्रताचा युद्धांत वध केला नाहींस, तर तुझी प्रतिज्ञा मिथ्या होईल. यास्तव हे वीरा, तूं सत्यप्रतिज्ञ हो आणि आपलें कुल, यश व स्वधर्म यांचें रक्षण कर. हा भीष्म पहा, त्याचा वेग अतिशय भयंकर आहे.

एका क्षणांत सव जगत् नष्ट करणाऱ्या प्रलयकालीन कालाप्रमाणें तो आपल्या अतिशय शीघ्रगामी प्रखर शरजालांनीं माझ्या सैन्यास तप्त करीत आहे. त्या प्रतापी शान्तनवानें युद्धांत तुझें धनुष्य तोडून तुझा पराभव केला आहे, अशा प्रसंगीं तूं आपल्या सोदर भ्रात्यांना व बांधवांना सोडून रणांगणांतून कोठें निघून चाललास ! हें कृत्य तुला अनुरूप नाहीं. हे द्रुपदपुत्रा, तुझें मुख अप्रसन्न दिसत आहे. त्यावरून भीष्माचा अमित पराक्रम पाहून व त्यानें पराजित केलेलें सैन्य पळत असलेलें पाहून खरोखर तूं भ्याला आहेस असें मला वाटतें. तथापि हे वीरा, नरश्रेष्ठ धनंजय मागें राहून भीष्माशीं घोर संग्राम करीत या महायुद्धांत पराक्रम गाजवीत असतां तूं असा भयभीत कां होतोस ! तुझ्या शूरत्वाची तर पृथ्वीतलावर ख्याति आहे. "

धर्मराजाचें तें कठोर व विषादयुक्त भाषण ऐकून तो महात्मा ही आपली निर्भर्त्सनाच आहे, असें समजला आणि मोठ्या त्वरेनें भीष्मवधार्थ धांवला. तेव्हां शल्यानें घोर व दुर्जय अस्त्रानें त्याचें निवारण केलें. तथापि महेंद्रासारखा ज्याचा प्रभाव आहे, असा तो द्रुपदपुत्र प्रलयकालीन अग्नितुल्य प्रकाश असलेलें तें अस्त्र पाहून मोहित झाला नाहीं. तो महा धनुर्धर शिखंडी आपल्या जागेवरून हाललाहि नाहीं. तेथेंच स्थित होऊन त्यानें शरांनीं त्या अस्त्राला प्रतिबंध केला व त्या अस्त्राचा नाश करणारें वारुणास्त्र सोडलें. याप्रमाणें त्या अस्त्राचें अस्त्रानेंच विदारण होत असतां देव अंतरिक्षांतून व नृप भूमीवरून पाहूं लागले.

हे महाराज, त्यांचें याप्रमाणें युद्ध प्रवृत्त झालें असतां भीष्मानें अजातशत्रु युधिष्ठिराचें धनुष्य व विचित्र ध्वज तोडून टाकला व मोठ्यानें सिंहनाद केला. तेव्हां तो ज्येष्ठ पांडुपुत्र धनुष्यबाण टाकून भयभीत होत्साता पराभव पावून रणांगणांतून निघून गेला.

त्यावेळीं भीमसेन हातीं गदा घेऊन पायांनींच निघाला व मोठ्या वेगानें जयद्रथावर तुटून पडला. तेव्हां गदाधर वृकोदर त्वरेनें आपल्यावर धांवून येत आहे, हें पाहून जयद्रथानें यमदंडासारखे घोर पांचशें बाण सोडून त्याला विद्ध केलें. तथापि क्रुद्ध झालेल्या वृकोदरानें त्या शरवृष्टीची गणनाहि न करतां त्या सिंधुराजाच्या रथाचे पारव्या रंगाचे अश्व एका क्षणांत मारून टाकिले.

तेव्हां भीमाचा अतुल पराक्रम पाहून तुझा पुत्र चित्रसेन भीमाच्या वधेच्छेनें आपल्या रथांत बसून त्याच्यावर धांवला. त्याला पहातांच इंद्रतुल्य भीमानें आपलें शस्त्र उगारून मोठ्यानें गर्जना केली व तो आपली उगारलेली गदा घेऊन त्याच्यावर धांवला. ती यमदंडासारखी गदा पाहून समंततः असलेले सर्व कौरव तुझ्या पुत्राला एकटाच सोडून त्या उग्र गदेचा प्रहार चुकविण्यासाठीं तेथून निघून गेले. त्या तुमुल युद्धांत तो दारुण प्रसंग अतिशय मोहित करणारा होता, तथापि तुझा पुत्र त्यावेळीं भ्रांत झाला नाहीं. भीमानें फेंकलेली ती महागदा आतां आपल्या रथावर येऊन पडणार, हें पहातांच तो रथांतून खालीं उतरला व पर्वतशिखरावरून खालीं उतरलेल्या सिंहाप्रमाणें हातांत ढाल व तरवार घेऊन अन्य प्रदेशीं स्थित झाला. इतक्यांत ती गदाहि त्याच्या रथावर मोठ्या वेगानें आपटली व अश्व आणि सारथि यांच्यासह रथाचे तुकडे करून, अंतरिक्षांतून च्युत होऊन पृथ्वींत शिरणाऱ्या प्रज्वलित उल्केप्रमाणें भूमीवर पडली. तेव्हां तुझ्या पुत्रांचें आश्चर्यकारक युद्धनैपुण्य पाहून तुझे सर्व सैनिक संतुष्ट झाले व त्यांनीं हर्षभरानें सर्व बाजूंनीं जयघोष करीत तुझ्या पुत्रांच्या शौर्याची प्रशंसा केली. ६. ४. ८५.

अध्याय ८६ वा.

[१ भीष्माशीं पांडवांचें तुमुल युद्ध. २ व्यूहाचा व्यतिकर व संकुल युद्ध. ३ सप्तमदिनयुद्धसमाप्ति.]

(१) संजय—हे महाराज, इतक्यांत चित्ररथाला विरथ झालेला पाहून तुझ्या विकर्ण पुत्रानें त्याला आपल्या रथांत घेतलें. तेव्हां त्यांचें संकुल युद्ध चालू असतां शान्तनव भीष्म युधिष्ठिरावर धांवून गेला. तें पाहून ‘ आतां युधिष्ठिर मृत्यूच्या मुखांतच सांपडला आहे ’ असें मानून सर्व सृंजय रथ, गज

व अश्व यांच्यासह कंपित झाले. धर्मराजहि नकुल-सहदेवांसह नरव्याघ्र भीष्मावर तुटून पडला, त्या पांडवानें, आदित्याला झांकणाऱ्या मेघाप्रमाणें सहस्रावधि बाण सोडून भीष्माला आच्छादित केलें. परंतु युधिष्ठिराचें तें शास्त्रोक्तप्रकारें सोडलेलें शरजाल गांगेयानें सहस्रावधि शरांनीं मार्गांतच प्रतिबद्ध केलें. त्यावेळीं तो शरसमूह आकाशांत उडणाऱ्या पक्ष्यांप्रमाणें भासला. निमेषार्धांतच भीष्मानें युधिष्ठिराला शरजालानें भागशः अदृश्य करून टाकिलें.

तेव्हां क्रुद्ध झालेल्या युधिष्ठिरानें महात्म्या पितामहावर सर्पतुल्य नाराच बाण सोडला. तथापि तो त्याच्यापर्यंत जाऊन पोंचण्याच्या आधींच भीष्मानें क्षुरप्र बाणानें त्याचा छेद केला व त्या कालासारख्या नाराच बाणाचे तुकडे करून धर्मराजाचे कांचनानें भूषविलेले अश्वहि गतप्राण केले. तेव्हां युधिष्ठिर त्या अश्वरहित रथांतून उतरून मोठ्या त्वरेनें नकुलाच्या रथांत चढला. त्यावेळीं क्रुद्ध झालेल्या भीष्मानें उभय माद्रेयांनाहि शरांनीं आच्छादित केलें. तेव्हां भीष्माच्या बाणांनीं पीडित झालेल्या त्या दोघां माद्रीनंदनांना पाहून भीष्मवधाविषयीं त्या कुंतीपुत्राच्या मनांत चिंता उत्पन्न झाली व त्यानें आपल्या वश असलेल्या सर्व नृपतींना 'तुम्हीं सर्व मिळून शान्तनव भीष्माचा वध करा' अशी आज्ञा केली.

युधिष्ठिराची आज्ञा ऐकून त्या सर्व पार्थिवांनीं प्रचंड रथसमुदायांसह पितामहाला परिवेष्टित केलें; पण सर्व बाजूंनीं वेढला गेलेला तो भीष्म जणुकाय क्रीडाच करीत आपल्या धनुष्यानें महारथांना पटापट गतप्राण करूं लागला. तो कौरव रणांगणांत संचार करीत असतां वनामध्यें मृगांच्या कळपांत प्रवेश करणाऱ्या सिंहाप्रमाणें शोभला. तो वीर रणांमध्यें शस्त्र उगारून योद्ध्यांना धाक दाखवीत होता व आपल्या बाणांनीं त्यांना त्रस्त करीत होता, तेव्हां सिंहाला पाहून पळणाऱ्या मृगगणांप्रमाणें पांडवांचे योद्धे भयभीत झाले. वायूचें साह्य असतांना अग्नि जसा तृणाला दग्ध करीत जातो, तशी त्या क्षत्रियांना शत्रुसैन्याला ताप देणाऱ्या त्या भारतसिंहाची इतगति भासली. तालवृक्षांवरून परिपक्क फळें जशीं पडावीं तशीं त्या युद्धकुशल वीरानें रथ्यांचीं मस्तकें पाडविलीं. तीं शिरें भूमीवर पडत असतां उंचावरून पडणाऱ्या पाषाणाप्रमाणें प्रचंड आवाज होत होता.

(२) याप्रमाणें तें भयानक तुमुल युद्ध चाललें असतां सर्व सैन्यांचा फार मोठा व्यतिकर झाला. त्या दोन्ही सैन्यांच्या व्यूहांचा भेद झाला असतां ते

सर्व क्षत्रिय परस्परांस आह्वान करून एकेकटेच युद्धाला उभे राहिले. तेव्हां शिखंडीनें भरताच्या पितामहाला 'थांब थांब' असें बोलून युद्धाचें आह्वान केलें, परंतु शिखंडीचें पूर्वीचें स्त्रीत्व स्मरून भीष्मानें त्याच्या आह्वानाची उपेक्षा केली व तो क्रुद्ध होऊन सृंजयांवर धांवला. तेव्हां भीष्म आपल्याकडे येत आहे, हें पाहून सृंजयांनीं शंखध्वनींनीं मिश्रित असे विविधप्रकारें सिंहनाद केले.

त्यावेळीं भगवान् अंशुमालि पश्चिम दिशेकडे चालला असतांहि त्यांचें तुमुल युद्ध प्रवृत्त झालें. त्या रणधुमाळींत रथ व गज यांची गर्दी झाली होती. पांचाल्य धृष्टद्युम्न व महारथ सात्यकि या दोघांनीं शक्ति व तोमर यांच्या वृष्टींनीं तुझ्या सैन्याला अतिशय पीडा दिली व अनेक प्रकारच्या शस्त्रांनीं त्यांचा संहार चालविला. अशाप्रकारें शस्त्रप्रहार होत असतांहि तुझ्या योद्ध्यांनीं रणांगण सोडलें नाहीं. त्यांनीं यथाशक्ति युद्ध करण्याचा निश्चय केला व ते सर्व आपापल्या उत्साहानुरूप युद्ध करूं लागले.

त्यावेळीं महात्मा पार्षत तुझ्या सैन्याला व्यथित करीत असतां कौरव-सैन्यांत फार मोठा आक्रोश झाला. आपल्या सैन्याचा तो घोर शब्द ऐकून अवंतीचे अधिपति विंदानुविंद पार्षतावर धांवून आले. त्या दोघां महारथांनीं प्रथम मोठ्या त्वरेनें पार्षताच्या अश्वांना गतप्राण केलें व त्याला शरवृष्टींनीं झांकून टाकिलें. तेव्हां महाबलाढ्य पांचाल्य मोठ्या त्वरेनें रथांतून उडी टाकून महात्म्या सात्यकीच्या रथांत शिरला.

इतक्यांत फार मोठ्या सेनेनें आवृत्त झालेला राजा युधिष्ठिर त्या दोघां आवंत्याधिपांवर धांवून आला. तें पाहून तुझा पुत्र दुर्योधनहि आपल्या सर्व सेनेसह विंदानुविंदांना परिवेष्टित करून उभा राहिला.

दुसरीकडे असुरांचा नाश करणाऱ्या वज्रपाणि इंद्राप्रमाणें अर्जुन क्रुद्ध होऊन सर्व क्षत्रियांना विह्वल करीतच होता. तुझ्या पुत्रांचें प्रिय करणारा द्रोणहि काप-साच्या राशीला दग्ध करणाऱ्या अग्नीप्रमाणें सर्व पांचालांना शरांनीं पीडा देत होता. दुर्योधनप्रभृति तुझे पुत्र रणांगणांत भीष्माच्या सभोंवार उभे राहून त्याचें रक्षण करीत पांडवांशीं युद्ध करीत होते.

(३) हे महाराज, त्यानंतर सूर्य आरक्त होऊं लागला असतां दुर्योधनानें आपल्या सैनिकांना 'त्वरा करा' अशी आज्ञा केली. तरीहि ते युद्ध करणारे

योद्धे, भास्कर अस्ताचलीं जाऊन प्रकाश नाहींसा होईपर्यंत दुष्कर कर्म करीतच होते.

त्यावेळीं तेथें रक्ताची घोर नदीचें[1] प्रवृत्त झाली होती. तिच्या सभोंवार गोमायूंचा समुदाय जमला होता. अशुभ शब्द करणाऱ्या भालू भेसूर रोदन करीत होत्या. भूतगणांनीं तो प्रदेश व्यापला होता व राक्षस, पिशाच आणि अन्य मांसभक्षक सहस्रावधि प्राणी सर्वतः पसरलेले दिसत होते.

तेव्हां अर्जुन सुशर्मादि राजांना त्यांच्या अनुयायांसह जिंकून आपल्या शिबिरांत आला. राजा युधिष्ठिरहि रात्र पडल्यामुळें भ्रात्यांसह सेनेनें आवृत्त होऊन आपल्या शिबिराकडे वळला. भीमसेन दुर्योधनादि रथांना जिंकून त्यालाच अनुसरला. त्याचप्रमाणें दुर्योधन शान्तनव भीष्माला परिवेष्टित करून त्या महारणांतून परत फिरला. तेव्हां द्रोण, द्रौणि, कृप, शल्य, कृतवर्मा व सात्वत सर्व सैन्यांसह आपापल्या शिबिरांत गेले. सात्यकि व धृष्टद्युम्नहि इतर योद्धयांसह शिबिराकडे वळले.

हे महाराज, याप्रमाणें त्या रात्रीं तुझे पुत्र पांडवांसह रणांगणांतून परत फिरले व आपापल्या शिबिरांत जाऊन त्यांनीं स्व-स्व योद्धयांची प्रशंसा केली. त्या शूरांनीं सैन्याच्या प्रवेशद्वारीं रक्षकांची योजना करून शिबिराच्या सुरक्षिततेची यथायोग्य व्यवस्था केली. नंतर त्या सर्व योद्धयांनीं आपल्या शरीरांत रुतलेलीं शल्यें काढून टाकिलीं, विविध प्रकारच्या जलांनीं स्नान केलें व स्वस्त्ययन करून ते सर्व विश्रांति घेऊं लागले. तेव्हां स्तुतिपाठक बंदिजन स्तुति गाऊं लागले. जेथें तेथें गायन-वादनाचा शब्द ऐकूं येऊं लागला व घटका भरतांच त्या प्रदेशाला प्रति स्वर्गाचेंच स्वरूप प्राप्त झालें. त्यावेळीं त्या महारथांतील कोणीहि युद्धाच्या गोष्टी बोलले नाहींत. याप्रमाणें त्या रात्रीं कांहीं काल चित्तरंजनानें श्रमपरिहार झाल्यावर, श्रांत झालेल्या गजाश्वांसह ते सर्व असंख्य सैनिक निद्रित झाले असतां अतिशय प्रेक्षणीय दृश्य दिसलें. ६. ४. ८६.

---

१ या रक्ताच्या नदीचें रूपक पूर्वी अनेकदा आलें आहे, म्हणून येथें त्याचा संक्षेप केला आहे.

अध्याय ८७ वा.

[१ आठव्या दिवसाची व्यूहरचना. २ पांडवांचा शृंगाटकव्यूह. ३ युद्धारंभ.]

(१) संजय—हे महाराज, ती रात्र निघून गेली असतां ते सर्व जनेश्वर उत्साहयुक्त झाले व ते कौरव-पांडव पुनः युद्धाला निघाले. तेव्हां सागरासारखी ती प्रचंड सेना रणांगणाकडे चालली असतां तुमुल शब्द झाला. राजा दुर्योधन, चित्रसेन, विविंशति, रथिश्रेष्ठ भीष्म व भारद्वाज द्रोण, या सर्वांनीं एकत्र जमून कौरवांच्या महाचमूचा व्यूह रचला. ते सर्व वीर कवचें चढवून सज्ज झाले व भीष्मानें सागरासारख्या अफाट सेनेचा महाव्यूह रचिला. अश्वगजादि वहानें त्या सैन्यसागराच्या ऊर्मीच होत्या. सर्व सैन्याच्या अग्रभागीं मालव, दाक्षिणात्य व आवंत्य राजे यांच्यासह शांतनव निघाला. त्यांच्या मागें पुलिंद, पारद व क्षुद्रक, मालव यांसह भारद्वाज चालला. द्रोणाच्या पाठोपाठ मागध, कलिंग व पिशाच यांच्यासह प्राग्ज्योतिषाधिप प्रतापवान् भगदत्त स्थित झाला. त्यांच्या मागून कोसलाधिपति बृहद्बल मेकल, कुरुविंद व त्रैपुर यांसह निघाला. त्यांच्या मागें प्रस्थलाधिप शूर त्रिगर्त कांबोज व सहस्रावधि यवन यांसह चालला आणि शूर अश्वत्थामा आपल्या सिंहनादानें पृथ्वी निनादित करीत त्याला अनुसरला. त्याच्या मागें सर्व सोदर भ्रात्यांनीं परिवेष्टित झालेला राजा दुर्योधन आपल्या सर्व सैन्यासह चालला व दुर्योधनाच्या मागोमाग कृप निघाला. याप्रमाणें तो सागरोपम महाव्यूह श्वेतच्छत्रें, पताका, चित्रविचित्र धनुष्यें व वीरांचीं मूल्यवान् बाहुभूषणें यांनीं अतिशय शोभला.

(२) हे महाराज, तुमचा हा महाव्यूह पाहून युधिष्ठिर सेनापति पार्षताला म्हणाला—'हे पार्षता, हा शत्रूंचा सागरोपम व्यूह पहा आणि तूंहि सत्वर प्रतिव्यूहाची रचना कर.'

तेव्हां त्या क्रूर पार्षतानें परव्यूहाचा नाश करणारा 'शृंगाटक'-नामक अति दारुण व्यूह रचिला. त्या व्यूहाच्या दोन टोकांना शृंगांच्या ठिकाणीं अनुक्रमें भीमसेन व सात्यकि अनेक सहस्र रथ, अश्व व पदाति यांच्यासह स्थित झाले. त्या दोहोंच्या मध्यें कृष्णसारथि पार्थ उभा राहिला. मध्यभागीं नकुल-सहदेवांसह राजा युधिष्ठिर स्थित झाला. त्यांच्या पुढें व्यूहविशारद नराधिप आपापल्या सैन्यांसह व्यूहाची पूर्तता करण्यासाठीं उभे राहिले. त्यांच्या मागें अभिमन्यु, विराट, द्रौपदीचे पांच पुत्र व घटोत्कच राक्षस क्रमानें स्थित झाले.

याप्रमाणें व्यूह रचून ते जयेच्छु पांडव सज्ज होऊन समरांगणांत आले. त्या वेळीं शंखध्वनीनें मिश्र झालेला भेरीचा शब्द, वीरांच्या गर्जना व आस्फोटनें इत्यादिकांनीं सर्व दिशा निनादित झाल्या.

(३) हे महाराज, याप्रमाणें तीं दोन्ही सैन्यें रणभूमीवर एकत्र जमलीं असतां त्यांतील वीरांनीं प्रथम स्थिर नेत्रांनीं परस्परांचें अवलोकन केलें. नंतर त्यांनीं आपल्या प्रतियोद्ध्यांना त्यांच्या नांवांनीं युद्धार्थ आव्हान केलें व त्यांचें तुमुल युद्ध प्रवृत्त झालें. मुख पसरलेल्या घोर सर्पाप्रमाणें नाराच बाणांची परस्परांवर वृष्टि झाली. मेघांतून उत्पन्न होणाऱ्या विद्युल्लतेप्रमाणें तीक्ष्ण धारांच्या शक्ति चमकूं लागल्या. तेथें पर्वतशृंगांचीच ज्यांना उपमा शोभेल, अशा शुभ गदा जोरानें एकमेकींवर आदळत असलेल्या दिसत होत्या. त्या सर्व सुवर्णानें भूषविलेल्या पट्ट्यांनीं अलंकृत केल्या होत्या. त्याचप्रमाणें निर्मल आकाशासारख्या नीलवर्ण तरवारी चमकत होत्या व शतचंद्रांनीं चिह्नित झालेल्या चित्र-विचित्र ढाली सर्वतः पडल्या होत्या. त्यामुळें तें रणांगण फार शोभत होतें. परस्परांशीं युद्ध करणारीं तीं दोन्ही सैन्यें देव-दैत्यांच्या सेने-प्रमाणें शोभलीं.

रथ्यांनीं आपले रथ शत्रूंच्या रथांशीं भिडविले. त्यांचीं जुवेंहि एकमेकांत अडकूं लागलीं व त्या पार्थिवांचें युद्ध जुंपलें. युद्ध करणाऱ्या गजांचे दांत प्रतिस्पर्धी गजांच्या दातांवर जोरानें घांसूं लागले. त्या संघर्षणामुळें अग्नि उत्पन्न झाला व सर्व दिशा धूमयुक्त झाल्या. कांहीं गजारोह्यांवर प्रासांचे प्रहार होऊन ते गजांवरून खालीं पडले. तेव्हां ते पर्वतशिखरांवरून पडणाऱ्या वृक्षांप्रमाणें भासले. नखर, प्रास यांनीं युद्ध करणारे व चित्र-विचित्र वेष धारण केलेले पदाति परस्परांचा वध करीत असलेले दिसत होते. कौरव-पांडवांच्या त्या सैनिकांनीं नानाविध घोर अस्त्रांनीं परस्परांस यमालयीं पाठविलें.

त्यानंतर शान्तनव भीष्म आपल्या रथघोषानें रणांगण निनादित करीत व आपल्या धनुष्याच्या टणत्कारानें पांडुपुत्रांना मोहित करीत पुढें आला. तेव्हां धृष्टद्युम्नपुरःस्सर पांडवांचे वीरहि सज्ज होऊन भयंकर गर्जना करीत धांवून आले आणि नर, अश्व, रथ व गज यांनीं व्याप्त असलेल्या त्या दोन्ही सैन्यांचें घोर युद्ध प्रवृत्त झालें. ६. ४. ८७.

अध्याय ८८ वा.

[भीष्माचा पराक्रम. २ भीष्म-भीमयुद्ध व सुनाभाचा वध. ३ सात धार्तराष्ट्रांशीं भीमाचें युद्ध व त्यांचा वध ४. विदुरवचनाचें स्मरण. ५ दुर्योधनाचा भीष्माला दोष व भीष्माची स्पष्टोक्ति.]

(१) संजय—हे महाराज, त्यावेळीं क्रुद्ध झालेला भीष्म रणांगणांत समंततः फिरत असतां आपल्या तेजानें अतिशय प्रकाशत होता. त्यामुळें माध्यान्हींच्या तळपणाऱ्या सूर्याप्रमाणें पांडव त्याच्या मुखाकडे पाहूं शकले नाहींत. परंतु सर्व सैन्यें धर्मपुत्राच्या आज्ञेनें गांगेयावर धांवून गेलीं व त्यांनीं तीक्ष्ण शरांनीं त्याला जर्जर केलें. तेव्हां समरश्लाघी भीष्मानें सोमकांसह सृंजय व पांचाल यांना आपल्या बाणांनीं विद्ध केलें. परंतु ते मृत्यूचें भय सोडून मोठ्या वेगानें भीष्मावर धांवून गेले. तेव्हां भीष्मानें कित्येकांचे बाहु व मस्तकें खालीं पाडविलीं आणि कांहींना विरथ केलें. त्यावेळीं भीष्माच्या अस्त्रांनीं मोहित झालेल्या अश्वसादींचीं मस्तकें तुटून अश्वांवरून खालीं पडत होतीं. पर्वतोपम मातंग निश्चेष्ट होऊन रणांगणावर शयन करीत असलेले दिसत होते.

(२) त्या प्रसंगीं एकट्या रथिश्रेष्ठ महाबलाढ्य भीमसेनाखेरिज पांडवांचा एकहि योद्धा तेथें उभा राहिला नाहीं. त्या वीरानें मात्र भीष्मावर धांवत जाऊन त्यास ताडन केलें व त्या दोघां भीष्म भीमांचा दारुण संग्राम प्रवृत्त झाला. सर्व सैन्यांचें स्वरूप घोर दिसूं लागलें. त्यावेळीं हृष्ट झालेल्या पांडवांनीं सिंहनाद केला. याप्रमाणें रणांगणांत जनक्षय चालला असतां भ्रात्यांनीं परिवेष्टित झालेल्या दुर्योधनानें भीष्माचें रक्षण केलें. त्या वेळीं रथिश्रेष्ठ भीमानें भीष्माच्या सारथ्याला गतप्राण केलें असतां त्याच्या रथाचे अश्व समन्ततः धांवूं लागले. नंतर वृकोदरानें अतिशय तीक्ष्ण धारेच्या बाणानें सुनाभाचा शिरश्छेद केला, तेव्हां तो तुझा पुत्र गतप्राण होऊन भूमीवर पडला. त्याचा वध त्याच्या सोदर भ्रात्यांना सहन झाला नाहीं. आदित्यकेतु, बह्वाशी, कुण्डधार, महोदर, अपराजित, पण्डितक व विशालाक्ष हे युद्धाची इच्छा करणारे सात भ्राते विचित्र कवचें धारण करून सज्ज झाले व ध्वजांनीं युक्त होऊन त्या पांडवावर धांवून गेले.

(३) नमुचि दैत्याला विद्ध करणाऱ्या इंद्राप्रमाणें महोदरानें भीमावर वज्रतुल्य नऊ बाण सोडले. आदित्यकेतूनें सत्तर, बह्वाशीनें पांच, कुण्डधारानें

नन्वद् व विशालाक्षानें पांच शर सोडिले आणि अपराजितानें महारथ भीमाला अनेक बाणांनीं विद्ध केलें. पंडितकानें तीन बाण सोडले. शत्रूकडून होणारी ती बाणवृष्टि भीमाला सहन झाली नाहीं. त्यानें आपल्या डाव्या हातानें एक नतपर्व बाण सोडिला व पराजिताचें कुंडलांनीं शोभणारें मस्तक भूमीवर पाडविलें. नंतर महारथ कुण्डधाराला भल्लबाणानें सर्व लोकांच्या समक्ष मृत्युलोकीं पाठविलें. त्यानंतर शिलीमुख बाणानें पण्डितकाला विद्ध केलें. तेव्हां कालानें प्रेरित केलेला सर्प मनुष्याला मारून जसा आपल्या बिळांत प्रवेश करितो, तसा तो शर त्याचे प्राण हरण करून भूमींत शिरला. त्याच्या मागून त्या अमेयात्मा भीमानें पूर्वीचे क्लेश स्मरून तीन शरांनीं विशालाक्षाचें मस्तक भूतलावर पाडविलें. नंतर महोदराच्या वक्षःस्थलाला विद्ध करून त्याला गतप्राण केलें. तो खालीं पडतांच आदित्यकेतूचा ध्वज तोडला व एक तीक्ष्ण भल्लबाण सोडून त्याचा शिरच्छेद केला आणि शेवटीं क्रुद्ध झालेल्या भीमानें एक नतपर्व शर सोडून तुझ्या बह्वाशी पुत्राला यमसदनीं पाठवून दिलें. तेव्हां भीमाच्या सभेंतील भाषणाचें सत्यत्व प्रत्ययास आलेलें पाहून तुझ्या दुसऱ्या पुत्रांनीं तेथून पलायन केलें.

(४) त्यावेळीं भ्रात्यांच्या वधानें व्यथित झालेला दुर्योधनराजा तुझ्या योद्धयांना म्हणाला—' अरे, या भीमाचा अगोदर वध करा. '

भ्रात्यांचा संहार झालेला पाहून पूर्वी दिव्यदर्शी विदुरानें जो हितावह व अनामय उपदेश केला होता, त्याचें तुझ्या पुत्रांना स्मरण झालें व त्याच्या वचनाप्रमाणें सर्व घडून येत असल्याचा प्रत्यय आला. त्याचप्रमाणें हे महाराज, तूंहि लोभ-मोहांत आसक्त होऊन पुत्रप्रेमाला बळी पडलास व त्या महाप्राज्ञानें जें यथार्थ व सत्य वचन सांगितलें, तें अजुनहि तूं लक्षांत घेत नाहींस. ज्याअर्थी हा महाबाहु भीम कौरवांचा संहार करीत आहे, त्याअर्थी तुझ्या पुत्रांच्या वधासाठींच पांडवांचा जन्म आहे असें वाटूं लागतें.

(५) त्यानंतर दुर्योधन भीष्माजवळ गेला. त्यावेळीं तो धार्तराष्ट्र अतिशय शोकमग्न होऊन विलाप करूं लागला. तो दुःखानें म्हणाला—' हे पितामह माझ्या शूर भ्रात्यांचा भीमसेनानें युद्धांत संहार चालविला आहे. त्याचप्रमाणें यत्नपूर्वक युद्ध करणाऱ्या इतर सर्व सैनिकांचाहि तो वध करीत आहे आणि आपण तर मध्यस्थ राहून नित्य आमची उपेक्षाच करीत अहां. काय माझें दैव आहे पहा ! मी उन्मार्गांत स्थित झालों आहें, हेंच खरें. '

दुर्योधनाचें हें कठोर वचन ऐकून तुझा देवव्रतपिता अश्रुपूर्ण नेत्रांनीं त्याला असें प्रतिवचन बोलला—" अरे बाबा, हें मीं तुला पूर्वींच सांगितलें होतें. केवल मींच नव्हे, तर द्रोण, विदुर व यशस्विनी गांधारी यांनींहि तुला हाच उपदेश केला होता. पण तूं त्याकडे लक्ष दिलें नाहींस. 'तूं मला किंवा द्रोणाचार्याला या युद्धांत नियुक्त करूं नकोस' असा माझा संकेत मीं तुला पूर्वींच सांगितला होता. वृकोदर ज्या ज्या धार्तराष्ट्राला रणांगणावर पाहील, त्या त्या प्रत्येकाचा तो नित्य वध करील, हें मी तुला सत्य सांगतों. यास्तव हे राजन्, तूं स्थिर हो, युद्धाविषयीं दृढनिश्चय कर व स्वर्गपरायण होऊन पांडवांशीं युद्ध कर. इंद्रासह सुरासुर जरी आले, तरीहि त्यांना पांडवांस जिंकतां येणें शक्य नाहीं. तस्मात् युद्धाविषयीं स्थिर मति करून युद्धाला सज्ज हो." ६. ४. ८८.

अध्याय ८९ वा.

[१ कौरवांचा पराजय ऐकून धृतराष्ट्राचा उद्वेग. २ संजयाचें उत्तर. ३ संकुल युद्धाचें वर्णन.]

(१) धृतराष्ट्र—संजया, एकट्या भीमानें माझ्या अनेक पुत्रांचा युद्धांत वध केलेला पाहून भीष्म, द्रोण व कृप यांनीं काय केलें ! तें मला सांग. प्रत्येक दिवशीं माझ्या पुत्रांचाच क्षय होत आहे. ज्याअर्थीं माझे सर्व पुत्र जिंकले जात आहेत, विजयी होत नाहींत, त्याअर्थीं माझें दैवच प्रतिकूल आहे. हे सुता, जेथें भीष्म, द्रोण, कृप, सौमदत्ति, दोघे भगदत्त वीर व अश्वत्थामा या व अशाच युद्धांतून कधीं परत न फिरणाऱ्या अन्य शूर महात्म्यांच्या मध्यभागीं असलेल्याहि (त्यांच्याकडून संरक्षित असलेल्या) माझ्या पुत्रांचा वध होत आहे, तेथें दैवावांचून दुसरें काय बलवत्तर असणार !

मंदबुद्धि दुर्योधनानें पूर्वीं कोणाचेंच वचन उन्मत्तपणानें मानलें नाहीं. मीं, भीष्म, विदुर, व गांधारी यांनीं हितेच्छेनें युद्धापासून त्याचें सतत निवारण केलें. तथापि त्यानें मोहामुळें तें ऐकलें नाहीं. क्रुद्ध झालेला भीमसेन समरामध्यें प्रत्येक दिवशीं माझ्या पुत्रांना यमसदनीं पाठवीत आहे, हेंहि त्याचेंच फल आहे.

---

१. ६५ व्या अध्यायांत याच अर्थाचें धृतराष्ट्राचें भाषण व संजयाचें उत्तर आहे. यास्तव त्या श्लोकांच्या अर्थाची येथें पुनरुक्ति केली नाहीं.

(२) संजय—हे विभो, विदुरानें तुझ्या हिताचें उत्तम वचन तुला सांगितलें असतां, तें तूं मानलें नाहींस, त्याचेंच फल आज तुला भोगावें लागत आहे. 'द्यूतापासून पुत्रांचें निवारण कर, पांडवांशीं द्रोह करूं नको' असें तुझ्या हिताची इच्छा करणाऱ्या सुहृदांचें वचन तूं ऐकलें नाहींस. मरणाऱ्या माणसाला जसें औषध पथ्यकर वाटत नाहीं, त्याप्रमाणें तुला त्यांचा सदुपदेश रुचला नाहीं. विदुर, द्रोण, भीष्म, व इतरहि हितचिंतक यांच्या सद्वचनांचा अव्हेर केल्यामुळें कौरवांचा नाश होणार, विरोधाचा हा असा परिणाम होणार, हें तुला पूर्वींच कळलेलें होतें. त्याविषयीं आतां विषाद करून काय उपयोग ! यास्तव आतां युद्धाचा पुढील वृत्तान्त सांगतों, तो ऐक—

(३) हे राजन्, माध्यान्हीं सर्व लोकांचा क्षय करणारें अतिशय घोर युद्ध प्रवृत्त झालें. धर्मपुत्राच्या आज्ञेनें पांडवांचीं सर्व सैन्यें क्षुब्ध होऊन भीष्माच्या वधेच्छेनें त्याच्यावर धांवून गेलीं. ससैन्य धृष्टद्युम्न, शिखंडी, महारथ सात्यकि, सर्व सोमकांसह विराट, द्रुपद, केकय, धृष्टकेतु, सैन्यासह सज्ज झालेला कुंतिभोज, हे सर्व भीष्मावरच तुटून पडले. अर्जुन, पांच द्रौपदेय व चेकितान राजा दुर्योधनानें युद्धार्थ आज्ञा दिलेल्या सर्व कौरवांवर धांवून गेले. शूर अभिमन्यु, घटोत्कच व भीमसेन हे तिघेहि कौरवांवरच धांवले. याप्रमाणें त्रिधा विभागलेल्या पांडवांनीं कौरवांचा युद्धांत वध चालविला.

त्याचप्रमाणें कौरवांनींहि रणांत शत्रूंचा संहार मांडला होता. क्रुद्ध झालेल्या द्रोणानें सृंजयांसह रथिश्रेष्ठ सोमकांना यमसदनीं पाठविलें. त्या वेळीं धनुर्धर भारद्वाजाकडून वध पावणाऱ्या महात्म्या सृंजयांनीं फार मोठा आक्रोश केला. त्या रणांगणांत द्रोणाचार्यांनीं विद्ध केलेले क्षत्रिय व्याधिग्रस्त पुरुषांप्रमाणें तळमळत असलेले दिसत होते. कोणी मंद अस्पष्ट स्वरानें विव्हळत होते, कित्येक मोठ्यानें आक्रोश करीत होते. कांहीं उच्च स्वरानें कण्हत होते. क्षुधेनें पीडलेल्या नरांप्रमाणें तेथें सतत आर्त शब्द ऐकूं येत होता.

महाबलाढ्य भीमसेनानेंहि कौरवांच्या सैन्याचें घोर कदन आरंभिलें. त्या वेळीं तो क्रुद्ध झालेला पांडव दुसरा मृत्युच भासला. त्या महारणांत परस्परांच्या सैन्याचा संहार चालला असतां रक्ताची घोर नदी प्रवृत्त झाली.

यमाच्या राज्याची वृद्धि करणारा तो कुरु-पांडवांचा संग्राम अतिशय घोर स्वरूपाचा झाला. त्यावेळीं क्रुद्ध झालेल्या व विशेषतः वेगवान् असलेल्या

भीमानें गजसैन्याला मृत्युमुखीं पाठविलें. तेव्हां भीमानें नाराच बाणांनीं विद्ध केलेले गज चीत्कार करीत, गडबडां लोळत दश-दिशांत भ्रमण करूं लागले. कांहीं गजांच्या शुंडा तुटल्या होत्या. कित्येक महागजांचीं मस्तकें तुटलीं होतीं. ते सर्व पीडित झालेले हत्ती क्रौंचपक्ष्यांप्रमाणें आक्रोश करीत भीतीनें भूमीवर पडले होते. नकुल व सहदेव हे दोघे अश्वसैन्यांवर धांवून गेले. ते सर्व अश्व सुवर्णाच्या अलंकारांनीं भूषविलेले होते. असे सहस्रावधि अश्व मरून पडलेले दिसत होते. त्यांनीं तें रणांगण व्यापून टाकिलें होतें. त्यांतील कांहीं अश्व धापा टाकीत होते, कांहीं कण्हत होते, कांहींचे प्राण निघून जात होते. त्यामुळें त्यावेळीं ती भूमि नानारूपधारिणी दिसली.

त्याचप्रमाणें अर्जुनानें वध केलेल्या नृपालांचे मृतदेह जेथें तेथें पडले होते. त्यामुळें तें रणांगण भयंकर दिसत होतें. भग्न झालेले रथ, ध्वज, चामरें, व्यजनें, प्रभायुक्त छत्रें, हार, निष्क, केयुर व कुंडलें यांसह मस्तकें, अश्वांच्या रज्जु इत्यादि अनेक वस्तु तेथें सर्वत्र पसरल्या होत्या. त्यांच्या योगानें ती वसुधा वसंतऋतूंतील पुष्पांनीं आच्छादिलेल्या भूमीप्रमाणें शोभली.

याप्रमाणें शान्तनव भीष्म, रथश्रेष्ठ द्रोण, अश्वत्थामा, कृप व कृतवर्मा यांनीं पांडवांच्या सैन्याचा नाश केला व क्रुद्ध झालेल्या पांडवांनींहि तुझ्या सैन्याचा क्षय केला. ६. ४. ८९.

अध्याय ९० वा.

[१ शकुनीची पांडवसैन्यावर चाल. २ इरावानाचा पूर्वेतिहास. ३ इरावानाच्या अश्वांनीं केलेला कौरवसेनेचा पराभव. ४ इरावानाशीं सौबलांचें युद्ध. ५ राक्षसाचें मायावी युद्ध व इरावानाचा वध.]

(१) संजय—हे राजन्, अशा प्रकारचा तो श्रेष्ठ वीरांचा क्षय करणारा भयंकर संग्राम चालू असतां सौबल शकुनि पांडवांवर धांवून गेला. त्याचप्रमाणें परवीरांचा संहार करणारा सात्वत हार्दिक्य पांडवांच्या सेनेवर तुटून पडला. तें पाहून अर्जुनाचा पुत्र इरावान् मोठ्या सैन्यासह कौरवसैन्यावर चालून आला. तो कांबोजदेशांतील नदीतीरावर उत्पन्न झालेले, आरट्ट देशांतील महीज, सिंधुदेशांताल वनायुज शुभ्र व पर्वतवासी, अशा भिन्न भिन्न देशांतील अनेक प्रकारच्या असंख्य अश्वांनीं परिवेष्टित होता. त्याशिवाय

वायूसारखे वेगवान् (तित्तिर देशांत उत्पन्न झालेले) व सुवर्णाच्या अलंकारांनीं भूषविलेले अश्व व त्यांवर आरूढ झालेले कवचधारी योद्धे त्याला समंततः वेढून उभे होते.

(२) राजा, त्या पार्थपुत्राचा वृत्तान्त असा आहे—हा इरावान् नागराजाच्या स्नुषेला अर्जुनापासून झाला होता. ऐरावतनागाच्या पुत्राला गरुडानें मारला असतां त्याची पत्नी पतिविरहानें दीन व हतबुद्ध झाली. तेव्हां अपत्यहीन झालेल्या ऐरावतानें ती आपली स्नुषा पार्थाला अर्पण केली व धनंजयानें त्या कामविह्वल झालेल्या स्त्रीचा भार्यार्थ स्वीकार केला. याप्रमाणें परक्षेत्रांत या अर्जुनात्मजाचा जन्म झाला व त्याच्या उलूपीमातेनें त्याला नागलोकांतच वाढविलें. पुढें त्याचा चुलता जो अश्वसेन, त्यानें अर्जुनाच्या द्वेषामुळें इरावानाला घालवून दिलें. त्यावेळीं अर्जुन इंद्रलोकीं असल्याचें कळतांच तो अमोघ पराक्रमी इरावान् इंद्रलोकीं गेला. तो उलूपीचा पुत्र रूपवान्, गुणवान् व बलसंपन्न होता. त्या सत्यविक्रमानें आपल्या पित्याच्या समीप जाऊन हात जोडून त्याला अभिवादन केलें व अव्यग्र चित्तानें आपण महात्म्या अर्जुनाचा पुत्र असल्याचें त्याला सांगितलें. नंतर तो विनयानें म्हणाला—“ हे प्रभो, तुझें कल्याण असो. मी तुझा पुत्र इरावान् आहें. ”

असें बोलून आपल्या मातेशीं त्याचा समागम कसा झाला, तो सर्व वृत्तान्त त्यानें त्याला निवेदन केला.

तेव्हां त्या पांडवाला सर्व पूर्ववृत्ताचें स्मरण झालें. त्यानें अतिशय प्रेमानें स्वसुताला आलिंगन दिलें व स्वसदृश गुणांनीं युक्त असलेल्या त्या स्वात्मजाला इंद्राच्या भुवनांत नेलें. त्यानंतर अर्जुनानें ‘ वत्सा, युद्धप्रसंगीं तूं आम्हांला साह्य कर ’ अशी स्वकार्यार्थ त्या देवलोकीं त्याला प्रीतिपूर्वक आज्ञा केली. तेव्हां त्यानें ‘ ठीक आहे ’ असें म्हटलें. त्याप्रमाणें हे प्रभो, तो इरावान् आतां येथें आलेला आहे.

(३) तो पार्थाचा नंदन कामगामी व गतिमान् अशा अनेक अश्वांनीं आवृत्त झाला होता. ते सर्व अश्व नानावर्णाचे असून मनासारखे वेगवान् होते. त्यांच्या मस्तकांवर सुवर्णाचे तुरे शोभत होते. ते अश्व रणांगणांत येतांच महासागरांत बुड्या मारणाऱ्या हंसाप्रमाणें उड्या मारूं लागले. त्या चपळ अश्वांनीं कौरवसैन्यांतील अश्वांना छाती व नाक यांच्या योगानें टक्करा देतांच

त्यांचा वेग सहन न होऊन भूमीवर पडले. तुझ्या सैन्यांतील अश्व भूमीवर पडत असतां गरुडाची झडप पडल्यासारखा भयंकर शब्द झाला. त्यावेळीं तुझ्या अश्वसादींनींहि शत्रूंशीं भिडून घोर संग्राम केला. याप्रमाणें उभय सैन्यांचें तुमुल युद्ध चाललें असतां सहस्रावधि अश्व मरून पडले. योद्ध्यांचे बाण सरले, अश्व पडले व श्रांत झालेले वीर परस्परांवर प्रहार करीत तेथेंच विलय पावले.

(४) हे भारता, याप्रमाणें कौरवांच्या हयसादींचा संहार चालला असतां त्यांतील अल्प अश्वसैन्य अवशिष्ट राहिलें आहे, हें पाहून सौबलाचे सहा शूर भ्राते पुढें झाले. गज, गवाक्ष, वृषभ, चर्मवान्, आर्जव आणि शुक हे सहाहि वीर बलाढ्य होते. त्यांचा स्पर्श व गति वेगवान् वायूप्रमाणें होती. ते अश्वारूढ होऊन मोठ्या वेगानें रणांगणावर आले. ते युद्धकुशल उग्ररूपी गांधार वीर कवचें चढवून सज्ज झाले असतां शकुनि व स्वपक्षीय महाबलाढ्य योद्धे यांनीं त्यांचें निवारण केलें. तथापि त्यांचें न ऐकतां ते युद्धदुर्मद विजयेच्छु वीर स्वर्गप्राप्तीच्या इच्छेनें परम दुर्जय व्यूहाचा भेद करून विपुल सैन्यासह शत्रुपक्षांत शिरले.

त्या गांधारांनीं आपल्या सैन्यांत प्रवेश केलेला पाहून पराक्रमी इरावान् आपलीं दारुण आयुधें धारण करून विचित्र युद्ध करणाऱ्या योद्ध्यांस म्हणाला—

" हे वीरहो, ज्यायोगें धार्तराष्ट्रांचे योद्धे त्यांचीं वहानें व अनुयायी यांच्यासह समरांत नाश पावतील, अशी कांहीं योजना करा. "

इरावानाची ती आज्ञा ऐकून ते सर्व योद्धे ' ठीक आहे ' असें म्हणाले व त्यांनीं शत्रूंचें दुर्जय असलेलें सैन्य समरांत गतप्राण करून टाकिलें. तेव्हां परसैन्यानें आपल्या सैन्याला पाडलेलें पाहून सुबलपुत्रांना तें सहन झालें नाहीं. त्यांनीं इरावानाला सर्वतः वेढून त्याच्यावर चाल केली. त्यावेळीं त्या शूरांनीं तीक्ष्ण धारेच्या प्रासांनीं ताडण करीत परस्परांस अतिशय व्याकुल केलें. त्या महात्म्यांनीं इरावानास तीक्ष्ण प्रासांनीं क्षतयुक्त केलें असतां त्याच्या अंगांतून रक्ताच्या धारा वाहूं लागल्या. तेव्हां तो अंकुशानें विद्ध झालेल्या गजाप्रमाणें शोभला. त्या एकट्या वीरावर पुढून, मागून व बाजूंनीं अनेकांकडून प्रहार होत असतांहि त्यानें ते धैर्यानें सहन केले. तो शूर योद्धा यत्किंचित्‌हि व्यथित झाला नाहीं. त्या परपुरंजय इरावानानें क्रुद्ध

होऊन त्या सर्वांना तीक्ष्ण शरांनीं विद्ध करून मोहित केलें. त्यानें स्वतःच्या शरीरांत रुतलेले प्रास मोठ्या वेगानें उपटून काढले व त्यांनींच सुबलपुत्रांना ताडण केलें. नंतर त्या अरिंदमानें आपलें खड्ग उगारलें, ढाल हातीं घेतली व सौबलांचा वध करण्याच्या इच्छेनें तो पायांनींच त्यांच्यावर धांवला.

इतक्यांत ते सर्व सुबलात्मज सावध होऊन देहभानावर आले व क्रुद्ध झालेले ते सर्व इरावानावर तुटून पडले. त्या वेळीं बलानें दृप्त झालेला इरावान्‌हि खड्गानें आपलें पाणिलाघव प्रकट करीत त्या सर्व सौबलांवर चालून गेला. ते सर्व सौबल शीघ्रगामी अश्वांवरून फिरत होते व इरावान् त्या रणांगणांत पायांनींच संचार करीत होता. तथापि त्याच्या चपलगतीनें व हस्तलाघवानें त्याच्यावर प्रहार करण्यास अवसरच मिळूं दिला नाहीं. त्या सर्व सौबलांनीं चोहोंबाजूंनीं वेढून त्याला धरण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्या शत्रु-कर्शनानें आपल्या उजव्या व डाव्या या दोन्हीं हातांनीं खड्ग चालवून समीप आलेल्या त्या सर्व सौबलांच्या गात्रांचा छेद केला. तेव्हां त्या सर्व योद्ध्यांचे आयुधें धारण केलेले व भूषणांनीं अलंकृत झालेले बाहू तुटून, त्यांचे देह छिन्न-भिन्न झाले व ते मृत होऊन भूमीवर पडले. त्या सहा सौबल भ्रात्यांपैकीं एकटा वृषभ तेवढा जिवंत राहिला. तेव्हां तो वीरांचा संहार करणारा भयं-कर संग्राम सोडून निघून गेला.

(५) त्या सर्व सौबलांना पडलेलें पाहून दुर्योधन भयभीत झाला व आर्षश्रृंगी राक्षसाकडे गेला. त्या मायावी राक्षसाचें स्वरूप घोर असून पूर्वी बकवधाच्या प्रसंगीं भीमसेनानें त्याचें वैर संपादन केलें होतें. त्या धनुर्धरा-जवळ जाऊन दुर्योधन म्हणाला—" बा वीरा, हा पहा, फाल्गुनाचा बलाढ्य व मायावी पुत्र माझ्या सैन्याचा नाश करून माझें विप्रिय करण्यास प्रवृत्त झाला आहे. तूं कामगामी असून मायास्त्रांत विशारद आहेस. शिवाय पार्थाशीं तुझें पूर्ववैर आहे. तस्मात् तूं या अर्जुनात्मजाचा युद्धांत वध कर. "

तेव्हां 'ठीक आहे' असें बोलून तो विकराल राक्षस सिंहनाद करीत निघाला व जेथें तो कुमार होता तेथें आला. विमल प्रास धारण केलेले, प्रहार करण्यांत प्रवीण, युद्धकुशल व अश्वारूढ झालेल्या वीरांनीं युक्त, अशा स्वसैन्यानें तो परिवेष्टित होता. त्याच्या सैन्यांत अवशिष्ट राहिलेले दोन हजार श्रेष्ठ अश्व होते. इरावान्‌हि पराक्रमी होता. त्यानें राक्षस आपल्या अंगावर येत आहे, असें पाहून मोठ्या त्वरेनें त्याच्यावर चाल केली.

क्रुद्ध झालेला इरावान् धांवून येत असलेला दिसतांच राक्षसानें आपल्या मायेचा प्रयोग करून मायावी अश्व निर्माण केले. त्या अश्वांवर शूल व पट्टिश धारण केलेले क्रूर राक्षस आरूढ झालेले होते. ते दोन सहस्र प्रहार करणारे योद्धे परस्परांवर तुटून पडले व अल्पावधींतच यमालयीं गेले. याप्रमाणें उभय पक्षांतील सैन्य मृत्युमुखीं पडलें असतां, ते दोघे वीर (इरावान् व राक्षस) इंद्र व वृत्र या दोघांप्रमाणें समरांगणांत स्थित झाले.

युद्धदुर्मद राक्षस आपल्या अंगावर धांवून येत आहेसें पाहून महाबलाढ्य इरावान्हि क्रुद्ध होऊन त्याच्यावर धांवला व त्यानें आपल्या खड्गानें त्या दुर्मतीचें धनुष्य व दीप्त भाते यांचा छेद केला. तेव्हां आपलें धनुष्य तुटलेलें पहातांच त्या राक्षसानें आपल्या मायेनें इरावानाला मोहित करीत अंतरिक्षांत उड्डाण केलें. इरावान्हि कामरूपी व सर्वमर्मज्ञ होता. त्या दुरासदानें उड्डाण करून आपल्या मायेनें राक्षसाला मोहित केलें व बाणांनीं त्याचीं गात्रें विच्छिन्न केलीं.

तथापि राक्षसांची माया विलक्षण असते. त्यांना आपल्या इच्छेप्रमाणें वय व स्वरूप सहज धारण करतां येतें. त्यामुळें तो राक्षस इरावानाच्या बाणांनीं विद्ध होत असतांहि व्यथित न होतां उलट यौवनसंपन्न दिसूं लागला. तें पाहून इरावान् अधिकच क्रुद्ध झाला. त्यानें राक्षसाचें अंग छिन्न-विच्छिन्न केलें आणि तीक्ष्ण परशूनें पुनः पुनः त्याला विद्ध केलें, तेव्हां बलाढ्य इरावानाकडून विद्ध केला जाणारा तो राक्षस घोर आक्रोश करीत असतां फार मोठा शब्द झाला.

परशूनें छिन्न-भिन्न झालेल्या त्या राक्षसाच्या अंगांतून रक्ताचा प्रवाह वाहूं लागला. तेव्हां शत्रूचें सामर्थ्य पाहून आर्ष्यशृङ्गी अतिशय संतप्त झाला व त्यानें घोर विक्रालरूप धारण करून अर्जुनाच्या त्या यशस्वी वीरपुत्राला धरण्याचा प्रयत्न केला. त्या राक्षसानें सर्वांच्या समक्ष संग्रामांत प्रकट केलेली ती माया पाहून इरावान्हि क्रोधसंतप्त झाला व त्यानें आपली माया निर्माण केली. त्यावेळीं युद्धांतून परत न फिरणाऱ्या त्याच्या साह्यार्थ त्याच्या मातृकुलांतील सर्व नाग तेथें जमले. तेव्हां अनेक नागांनीं परिवेष्टित झालेल्या त्या इरावानानें 'अनन्त'-नामक विशाल नागाचें रूप धारण केलें व त्या बहुविध नागांनीं राक्षसाला झांकून टाकलें. तेव्हां सर्पांकडून आच्छादित झालेल्या त्या

राक्षसश्रेष्ठानें क्षणभर ध्यान करून गरुडाचें रूप धारण केलें व त्या सर्व सर्पांना भक्षण करून टाकिलें. याप्रमाणें इरावानाचा सर्व मायावी मातृवंश मायेनेंच नष्ट करून त्या राक्षसानें आश्चर्यानें मोहित झालेल्या इरावानावर असिप्रहार करून त्याचें चंद्राप्रमाणें कांतिमान् व मुकुट-कुंडलांनीं भूषित असलेलें मस्तक तोडून भूतलावर पाडविलें.

अशा प्रकारें त्या राक्षसानें अर्जुनात्मजाचा वध केला असतां सर्व धार्तराष्ट्र आपल्या पक्षांतील राजांसह निर्भय झाले. तो घोर संग्राम चालू असतां उभय सैन्यांचा फार मोठा व्यतिकर झाला. त्यांत गज, अश्व व पदाति हे परस्परांत मिश्र झाले असतां दंतयुक्त विशाल गजांनीं त्यांना गतप्राण केलें. कांहीं पदातींनीं रथ अश्व व हत्ती यांचा वध केला. रथ्यांनीं अनेक रथादि सैन्यांचा संहार केला.

हे महाराज, आपला औरस पुत्र मृत्युमुखीं पडल्याचें अर्जुनाला कळलें नव्हतें. त्यामुळें त्या पांडवानें भीष्माचें रक्षण करणाऱ्या वीरांचा समरांत संहार चालविला होता. त्याचप्रमाणें तुझ्या पक्षांतील राजे व सहस्रावधि सृंजय हे जणुं काय आपल्या प्राणांची आहुतिच देत होत्साते परस्परांवर प्रहार करीत होते. त्यांचे केस मोकळे सुटले होते, कवचें तुटून पडलीं होतीं, धनुष्यें मोडलीं होतीं व ते विरथ झाले होते. अशा स्थितींतहि ते परस्परांशीं बाहु-युद्ध करीत होते.

त्याचवेळीं परंतप भीष्म आपल्या मर्मभेदी बाणांनीं पांडवांच्या महारथांचा वध करीत होता. त्यानें पांडवांच्या सेनेला त्या समरांत कंपित केलें व युधिष्ठिराच्या सेनेंतील असंख्य मानव, सादी व गज इत्यादिकांस गतप्राण केलें. भीष्माचा तो शक्रतुल्य पराक्रम पाहून आम्हांला फार आश्चर्य वाटलें.

त्याचप्रमाणें धनुर्धर सात्यकि, धृष्टद्युम्न व भीमसेन यांनींहि त्या दिवशीं भयंकर युद्ध केलें. द्रोणाचा पराक्रम पाहून तर पांडवपक्ष भयभीत झाला. 'हा एकटाच वीर सर्व सैन्याचा संहार करण्यास समर्थ आहे, मग पृथ्वींतील या सर्व शूर योद्ध्यांनीं परिवेष्टित असल्यावर काय सांगावें' असें द्रोणाच्या बाणांनीं पीडित झालेले पांडव आपसांत बोलूं लागले.

अशा प्रकारें तो घोर संग्राम चालला असतां उभय सैन्यांनीं परस्परांची यत्किंचितहि उपेक्षा केली नाहीं. ते दोन्ही पक्षांतील वीर राक्षस किंवा

पिशाच यांचा संचार झाल्याप्रमाणें देहभान विसरून युद्ध करीत होते. तें महायुद्ध दैत्यांच्या संग्रामासारखें भासलें. वीरांचा क्षय करणारा तो संग्राम चालला असतां एकहि वीर युद्धपराङ्मुख होऊन स्वतःच्या प्राणांचें रक्षण करीत असलेला दृष्टीं पडला नाहीं. ६. ४. ९०.

अध्याय ९१ वा.

[१ धृतराष्ट्राचा प्रश्न. २ घटोत्कचयुद्ध.]

(१) **धृतराष्ट्र**—हे संजया, इरावानाचा वध झालेला पाहून महारथ पार्थांनीं काय केलें ? तें मला सांग.

(२) **संजय**—हे राजन्, संग्रामांत इरावान् पडल्याचें पहातांच भीमसेनाचा पुत्र घटोत्कच फार मोठी गर्जना करीत तेथें आला. त्याच्या त्या गगनभेदी गर्जनेनें वन व पर्वत यांसह सागरांबरा समग्र पृथ्वी अतिशय कंपित झाली. सर्व दिशा, प्रदिशा व अंतरिक्ष निनादित झालें. ती प्रचंड गर्जना ऐकून तुझे सैनिक थरथरां कापूं लागले. त्यांच्या शरीराला घाम सुटला व त्यांचे पाय जागच्या जागीं खिळले. याप्रमाणें ते सर्व दीन होऊन सिंहाला भ्यालेल्या गजांप्रमाणें सर्वतः पळूं लागले. त्यावेळीं तो राक्षस विजेच्या कडकडाटासारखी प्रचंड गर्जना करीत भीषण रूप धारण करून अनेकविध आयुधांनीं युक्त असलेल्या श्रेष्ठ राक्षसांनीं परिवेष्टित झाला. त्यानें प्रज्वलित शूल हातीं घेतला व काल, यम किंवा अंतक यांच्याप्रमाणें शत्रूंचा संहार चालविला. क्रुद्ध झालेल्या त्याचें तें घोर रूप पाहून त्याच्या भयानें प्रायः बहुतेक सैन्य युद्धापासून पराङ्मुख झालें.

तें पाहून राजा दुर्योधन आपलें प्रचंड धनुष्य घेऊन वारंवार सिंहासारखी गर्जना करीत घटोत्कचावर धांवला. त्याच्या मागोमाग वंगाचा अधिपति आपल्या दहा सहस्र गजांसह आला. ते सर्व गज पर्वतांसारखे प्रचंड असून त्यांच्या गंडस्थलांतून मदाचा स्राव होत होता. तेव्हां गजसैन्यानें परिवेष्टित झालेला तुझा पुत्र चाल करून येत आहे, हें पाहून तो निशाचर क्रुद्ध झाला आणि त्या राक्षसाचें व बलाढ्य दुर्योधनाचें तुमुल युद्ध प्रवृत्त झालें. उदय पावणाऱ्या मेघवृन्दाप्रमाणें शोभणारी ती गजसेना पाहून हातांत शस्त्र घेतलेले राक्षस धांवून आले. ते विद्युद्युक्त मेघांच्या गडगडाटासारखी प्रचंड गर्जना

करीत शर, शक्ति, ऋष्टि, नाराच यांनीं गजयोद्ध्यांचा संहार करूं लागले. त्यांनीं भिन्दिपाल, शूल, मुद्गर, परशु, पर्वतांचीं शिखरें व वृक्ष इत्यादि विविध आयुधांनीं त्या महागजांवर प्रहार केले. हे महाराज, त्यावेळीं निशाचरानें विद्ध केलेल्या त्या गजांचीं मस्तकें व गात्रें छिन्नभिन्न झालीं असून त्यांच्या शरीरांतून रक्ताचा प्रवाह वहात असलेला आम्हीं पाहिला.

याप्रमाणें गजांचा क्षय झालेला व गजयोद्ध्यांचा पराभव होत असलेला पाहून दुर्योधन क्रुद्ध झाला व त्या राक्षसांवर धांवला. त्या अमर्षी कौरवानें स्वतःच्या जीवावर उदार होऊन राक्षसांवर तीक्ष्ण धारेचे बाण सोडले व मुख्य मुख्य राक्षसांचा वध केला. तुझ्या त्या महाबलाढ्य पुत्रानें चार बाण सोडून वेगवान्, महारौद्र, विद्युज्जिह्व व प्रमाथी या चार राक्षसांना गतप्राण केलें. नंतर त्या अमेयात्म्यानें निशाचराच्या सेनेवर दुरासद शरांची वृष्टि केली. तुझ्या पुत्राचें तें महत्कर्म पाहून महाबलाढ्य घटोत्कच क्रोधानें संतप्त झाला व ज्याची प्रभा इंद्राच्या वज्रासारखी आहे, असें आपलें श्रेष्ठ धनुष्य आकर्ण ओढून मोठ्या वेगानें दुर्योधनावर धांवला. त्यावेळीं तो कालानेंच प्रेरणा केलेल्या अंतकाप्रमाणें दिसत होता. तथापि तो राक्षस आपल्या अंगावर धांवून येत आहे, असें पाहून दुर्योधन यत्किंचित्‌हि व्यथित झाला नाहीं.

त्यावेळीं तो क्रूर राक्षस क्रोधानें नेत्र आरक्त करून दुर्योधनाला म्हणाला— "हे कुलाधमा, मी आज मातेच्या व पित्याच्या ऋणांतून मुक्त होईन. तूं अतिशय निर्दयपणानें पांडवांना दीर्घकाल वनांत संचार करावयास लाविलेंस, कपटद्यूतानें पराजित केलेंस व एकवस्त्रा द्रौपदीला सभेंत आणून तिला अतिशय क्लेश दिलेस. त्याचप्रमाणें तुझें प्रिय करण्याच्या इच्छेनें दुरात्म्या जयद्रथानें माझ्या पित्याचा व पितृव्यांचा अनादर करून द्रौपदीला स्पर्श केला. पण हे दुर्बुद्धे, तूं जर आतां रणांगण सोडून गेला नाहींस, तर त्या व तुझ्या इतरहि दुसऱ्या सर्व अपराधांचा मी आज सूड उगवीन" असें बोलून घटोत्कचानें आपले ओंठ चांवले, जिभल्या चाटल्या व जलधारांनीं पर्वताला सर्वतः भिजवून टाकणाऱ्या मेघाप्रमाणें आपलें धनुष्य आकर्ण ओढून फार मोठ्या शरवृष्टीनें दुर्योधनाला आच्छादित केलें. ६. ४. ९१.

अध्याय ९२ वा.

[१ घटोत्कचाचा पराक्रम.]

(१) संजय—हे महाराज, घटोत्कचाची ती शरवृष्टि दानवांनाहि दुःसह होती, तथापि पर्जन्यवृष्टि सहन करणाऱ्या महागजाप्रमाणें तुझा पुत्र निश्चल उभा राहिला, त्यानें अतिशय क्रुद्ध होऊन सर्पाप्रमाणें निश्वास सोडले. अतिशय साशंक मनानें पंचवीस तीक्ष्ण बाण त्या राक्षसश्रेष्ठावर सोडिले. ते शर, गंधमादन पर्वतावर पडणाऱ्या क्रुद्ध सर्पाप्रमाणें त्या राक्षसावर पडले. त्या शरांनीं विद्ध झालेल्या त्या राक्षसाच्या अंगांतून देहभग्न झालेल्या गजाप्रमाणें रक्तस्राव होऊं लागला. तेव्हां त्या मांसभक्षक राक्षसानें दुर्योधनाचा वध करण्याचा विचार केला व पर्वताचेंहि विदारण करणारी महाशक्ति त्यानें हातीं घेतली. ती शक्ति महा उल्केप्रमाणें प्रदीप्त व अशनीप्रमाणें प्रज्वलित दिसत होती. त्या महाबाहूनें तुझ्या पुत्राच्या वधेच्छेनें उद्युक्त केलेली ती शक्ति पहातांच वंगाधिपतीनें आपल्या पर्वततुल्य प्रचंड गजाला मोठ्या त्वरेनें चोदना केली व जेथें दुर्योधनाचा रथ होता, तेथें आपला गज वळवून त्या बलाढ्य वंगराजानें तुझ्या पुत्राच्या रथाकडे येण्याचा मार्ग अडवून टाकिला. याप्रमाणें बुद्धिमान् वंगाधिपानें रथमार्गाचा निरोध केलेला पाहून घटोत्कच अतिशय क्रोधसंतप्त झाला व त्यानें ती उद्युक्त केलेली महाशक्ति त्या गजावर सोडिली. तेव्हां त्या शक्तीनें विद्ध झालेला तो गज रक्तानें माखला, धरणीवर पडला व मरण पावला. गज पडतांच वंगाधीश त्वरेनें उडी मारून भूमीवर उतरला. त्यावेळीं श्रेष्ठ गज मृत होऊन पडलेला पाहून व स्वसैन्य प्रभग्न झालेलें अवलोकन करून दुर्योधनहि अत्यंत व्यथित झाला. वस्तुतः तो प्रसंग पलायन करण्याचाच होता, तथापि राजा दुर्योधन स्वतःचा अभिमान स्मरून व क्षत्रधर्माचा पुरस्कार करून त्या बिकट समयींहि पर्वताप्रमाणें अचल राहिला. तो अतिशय क्रुद्ध झाला व त्यानें कालाग्नीसारखा एक तेजस्वी बाण धनुष्याला जोडून तो त्या घोर निशाचरावर सोडला. तो बाण आपल्याकडे येत आहेसें पाहून महात्म्या घटोत्कचानें इंद्राच्या अशनितुल्य प्रभा असलेला एक बाण दुर्योधनावर सोडिला व क्रोधानें नेत्र आरक्त करून भयंकर गर्जना केली. त्याची ती घोर गर्जना ऐकून प्रलयकालच्या मेघगर्जनेनें लोक जसे भयभीत होतात, तसे ते सर्व सैनिक त्रस्त झाले.

त्या राक्षसाची ती प्रचंड गर्जना ऐकून शान्तनव भीष्म द्रोणाचार्यांजवळ जाऊन त्यांस म्हणाला—"हे आचार्य, ज्याअर्थी या राक्षसाचा घोर शब्द ऐकूं येत आहे, त्याअर्थी हा घटोत्कच दुर्योधनाशीं युद्ध करीत आहे, यांत शंका नाहीं. त्याला युद्धांत जिंकण्यास कोणतेंहि भूत समर्थ नाहीं. यास्तव आपण तेथें जा व त्या राजाचें रक्षण करा. तो महात्मा राक्षस त्याच्यावर तुटून पडला आहे. अशा वेळीं राजाचें संरक्षण करणें, हेंच आम्हां सर्वांचें श्रेष्ठ कर्तव्य आहे."

पितामहाचें हें वचन ऐकून ते सर्व कौरव अतिशय वेगानें निघाले व जेथें तो कौरव होता, तेथें आले. हे महाराज, द्रोण, सोमदत्त, कृप, भूरिश्रवा, शल्य, आवंत्य, बृहद्बल, अश्वत्थामा, विकर्ण, चित्रसेन, विविंशति व त्यांचे सहस्रावधि अनुयायी राक्षसांनीं वेढलेल्या दुर्योधनाच्या संरक्षणार्थ धांवले. तेव्हां महारथांनीं ज्याचें संरक्षण केलें आहे, असें तें दुर्धर्ष व आततायी सैन्य आपल्या अंगावर चालून येत आहे, हें पाहूनहि तो भीमसेनाचा पुत्र यत्किंचित्हि कंपित झाला नाहीं. तो मैनाकपर्वताप्रमाणें अचल राहिला. शूल, मुद्गर इत्यादि विविध प्रकारचीं आयुधें धारण करणाऱ्या आपल्या ज्ञातिबांधवांकडून (राक्षसांकडून) तो परिवेष्टित होता. त्या हैडिंबानें आपलें प्रचंड धनुष्य हातांत घेतलें व त्या राक्षसांचें व दुर्योधनाच्या सेनेचें अंगावर रोमांच आणणारें तुमुल युद्ध प्रवृत्त झालें. त्यावेळीं धनुष्यांच्या टणत्कारांचा शब्द सर्व बाजूंनीं ऐकूं येऊं लागला. तो अग्नीमध्यें टाकलेल्या वेळूच्या आवाजाप्रमाणें भासला. वीरांच्या अंगांतील कवचांवर शस्त्रांचे प्रहार होत असतां होणारा शब्द ऐकून जणु काय पर्वतच विदीर्ण होत आहेत कीं काय असें वाटलें. वीरांच्या हातांतून सुटलेले तोमर अंतरिक्षांतून जात असतां वेगवान् सर्पाप्रमाणें दिसले.

नंतर त्या राक्षसश्रेष्ठानें क्रुद्ध होऊन आपलें महद्धनुष्य आकर्ण ओढलें व भयंकर गर्जना करून आचार्यांच्या धनुष्याचे अर्धचंद्र बाणानें तुकडे केले. एक भल्लबाण सोडून सोमदत्ताचा ध्वज खालीं पाडविला. पुनः मोठ्यानें गर्जना केली व तीन बाणांनीं बाल्हीकाचें वक्षःस्थल विद्ध केलें. एका बाणानें कृपाला व तीन शरांनीं चित्रसेनाला विद्ध केलें. एका बाणानें विकर्णाच्या जत्रुदेशीं ताडन केलें. तेव्हां तो रक्तानें माखून स्वरथांतच बसला. नंतर घटोत्कचानें भूरिश्रव्यावर पंधरा बाण सोडले. ते त्याच्या कवचाचा भेद करून भूमींत शिरले. विविंशति व अश्वत्थामा यांच्या सारथ्यांना ताडन केलें, तेव्हां ते

आपल्या हातांतील अश्वांच्या रश्मि सोडून खालीं बसले. त्यानें एक अर्धचंद्र बाण सोडून सिंधुराजाचा वराहचिन्हांकित सुवर्णानें भूषविलेला ध्वज खालीं पाडविला; दुसरा एक बाण सोडून त्याचें धनुष्य तोडलें. नंतर क्रोधानें नेत्र आरक्त केले व नाराच बाण सोडून महात्म्या आवंत्यराजपुत्राच्या चारी अश्वांना गतप्राण केलें. तीक्ष्ण धारेच्या विषारी बाणानें बृहद्बलाला ताडन केलें, तेव्हां अतिशय विद्ध झालेला तो विह्वल होऊन रथांत बसला. तरीहि तो राक्षसश्रेष्ठ घटोत्कच क्रोधानें संतप्त होऊन शरवृष्टि करीतच होता. त्यानें स्वरथांत बसून सर्पतुल्य तीक्ष्ण बाण युद्धविशारद शल्यावर सोडले व त्याला अतिशय पीडा दिली. ६. ४. ९२.

अध्याय ९३ वा.

[१ घटोत्कचाचें कौरवांशीं युद्ध. २ भीमादिकांचें त्याच्या साह्यार्थ गमन. ३ रणांगणाचें वर्णन.]

(१) संजय—हे भरतश्रेष्ठा, याप्रमाणें तुझ्या सर्व वीरांना परत फिरवून दुर्योधनाच्या वधाची इच्छा करणारा तो राक्षस त्याच्याकडे धांवला. तो आपल्या राजावर अतिशय वेगानें येत आहेसें पाहून तुझे युद्धदुर्मद वीर त्याच्या वधेच्छेनें त्याच्यावर चालून गेले. त्या वीरांच्या हातांत सहा हात लांबीचीं धनुष्यें होतीं. ते सर्व सिंहाच्या संघांप्रमाणें मोठ्यानें गर्जना करीत धांवले व घटोत्कचावर तुटून पडले. पर्वताला परिवेष्टित करणाऱ्या मेघांप्रमाणें त्यांनीं त्या राक्षसाला बाणवृष्टीनें आच्छादित केलें. तेव्हां अंकुशाच्या प्रहारानें व्यथित होणाऱ्या गजाप्रमाणें घटोत्कच त्रस्त झाला व त्यानें गरुडाप्रमाणें अंतरिक्षांत उड्डाण केलें आणि शरत्कालीन मेघाप्रमाणें प्रचंड गर्जना करून आकाश, दिशा व उपदिशा निनादित केल्या. त्या राक्षसाचा ध्वनि भयंकर होता.

त्याचा तो शब्द ऐकून राजा युधिष्ठिर अरिंदम भीमसेनाला म्हणाला—"ज्याअर्थी ही भयंकर गर्जना ऐकूं येत आहे, त्याअर्थी घटोत्कच महारथ कौरवांशीं युद्ध करीत आहे, यांत संशय नाहीं. त्या राक्षसेंद्रावर अतिशय भार पडला आहे, असें मला दिसतें. पितामह अतिशय क्रुद्ध होऊन पांचालांचा वध करण्यास उद्युक्त झाला आहे. यास्तव त्या पांचालांच्या रक्षणार्थ शत्रूंशीं युद्ध

करण्यांत फाल्गुन गुंतला आहे. हीं दोन कार्यें उपस्थित झालीं आहेत, हें जाणून तूं सत्वर जा व घटोत्कचाचें रक्षण कर. तो हैडिंब अतिशय संकटांत सांपडलेला आहे.

(२) आत्याचें हें वचन ऐकून वृकोदर आपल्या सिंहनादानें सर्व पार्थिवांना त्रस्त करीत त्वरेनें निघाला. त्यावेळीं पर्वकालीन समुद्राच्या वेगाप्रमाणें त्याचा वेग प्रचंड होता. भीमसेनाच्या मागोमाग सत्यधृति, सौचिति, श्रेणिमान्, वसुदान, काश्याचा पराक्रमी पुत्र, अभिमन्यु व द्रौपदेय इत्यादि महारथ, पराक्रमी क्षत्रदेव, तसाच क्षत्रधर्मा, स्वसैन्यासह अनूपाधिप व नील हे सर्व फार मोठ्या रथसमुदायासह निघाले व सहा हजार मदोन्मत्त गजांनीं घटोत्कचाला परिवेष्टित करून त्यांनीं समंततः त्या राक्षसेंद्राचें रक्षण केलें. ते महारथी चालले असतां त्यांचा प्रचंड सिंहनाद, त्यांच्या अश्वांच्या खुरांचा शब्द व रथचक्रांचा निःस्वन यांनीं पृथ्वी कंपित झाली.

हे महाराज, त्या चाल करून येणाऱ्या पांडवसैन्याचा प्रचंड निर्घोष ऐकून तुझे सर्व सैनिक भीमसेनाच्या भयानें उद्विग्न झाले. त्यांचीं मुखें विवर्ण म्ह० निस्तेज झालीं आणि ते घटोत्कचाला सोडून परत फिरले. त्यावेळीं युद्धापासून निवृत्त न होणारे तुझ्या पक्षांतील जे महात्मे तेथें राहिले होते, त्यांचें व पांडवांचें युद्ध जुंपलें. त्या उभय सैन्यांतील महारथांनीं परस्परांवर नानाप्रकारचीं शस्त्रें सोडलीं व एकमेकांवर धांवून शस्त्रांचे प्रहार केले. त्यांचा तो भयंकर संग्राम भीरूंचें भय वाढविणारा होता. अश्वांवर गज धांवून गेले. पदाति व रथी यांचें युद्ध जुंपलें. ते सर्व योद्धे परस्परांस आह्वान करून त्यांच्यावर चालून जात होते. गज, अश्व व रथ यांच्या पदन्यासांनीं व रथनेमींच्या वेगानें अतिशय धूळी उडत होती. त्या धूसर ताम्र धूळीच्या योगानें ती रणभूमि आच्छादित झाली. त्यामुळें पिता पुत्राला व पुत्र पित्याला ओळखूं येत नव्हता. स्वपक्षाचा कोण व शत्रूचा कोण हेंहि ओळखूं येईनासें झालें.

(३) याप्रमाणें अंगावर रोमांच आणणारें तें अमर्याद युद्ध चाललें असतां, शस्त्रांचा खणखणाट व मनुष्यांच्या गर्जना यांचा प्रचंड कोलाहल यमपुरींतील प्राण्यांच्या आक्रोशाप्रमाणें भासला. हे राजा, तेथें गज, अश्व व नर यांच्या रक्ताची नदीच प्रवृत्त झाली होती, त्यांचे केस शेवाळाप्रमाणें त्या नदींत तरंगत होते.

योद्धयांच्या देहापासून तुटून खालीं पडणाऱ्या मस्तकांचा उंचावरून भूमीवर पडणाऱ्या पाषाणांप्रमाणें प्रचंड शब्द होत होता. ज्यांचीं मस्तकें तुटून पडलीं आहेत, अशीं मनुष्यें, ज्यांचीं गात्रें छिन्नभिन्न झालीं आहेत, असे गज, ज्यांचे देह विच्छिन्न झाले आहेत असे अश्व, यांनीं ती सर्व भूमि व्याप्त झाली होती. ते महारथ आपापलीं शस्त्रें उगारून प्रहार करण्यासाठीं परस्परांवर धांवत होते. अश्वसादी अश्वांवर प्रहार करीत होते. योद्धे क्रोधानें नेत्र लाल करून योद्धयांच्या वक्षःस्थलांशीं भिडले व त्या आघातांनीं परस्परांचा वध करूं लागले. माहूतांनीं आपले गज शत्रूच्या गजांवर घालून त्यांच्या दंताघातांनीं त्यांना विद्ध केलें. तेव्हां त्यांच्या अंगांतून रक्ताच्या धारा वाहूं लागल्या असतां ते पताकांनीं अलंकृत असलेले गज विद्युद्युक्त मेघांप्रमाणें शोभले. कांहीं गज दंतांनीं विद्ध झाले होते, कित्येकांचीं गंडस्थलें तोमरांनीं भग्न झालीं होतीं. ते त्रस्त झालेले गज चीत्कार करीत इतस्ततः भटकूं लागले. कित्येकांच्या शुंडा मध्यें चिरून त्या दुभागल्या होत्या, त्यामुळें ते गज पंख तोडलेल्या पर्वताप्रमाणें भूमीवर पडले. कांहीं छिन्न-भिन्न होऊन पडत होते. कित्येक हत्तींच्या बाजू मत्त हत्तींनीं विदारण केल्यामुळें, धातूचा (गेरूचा) स्राव करणाऱ्या पर्वतांप्रमाणें, त्यांच्या कुशींतून रक्त वाहूं लागलें. कांहीं नाराच बाणांनीं हत झाले, कित्येक तोमरांनीं विद्ध झाले. कांहींच्या पाठीवरील योद्धे गतप्राण होऊन पडल्यामुळें ते गज विशृंग (शिखरहीन) पर्वतांप्रमाणें पळत सुटले. कित्येक मदान्ध हत्ती क्रुद्ध होऊन आवरेनासे झाले व रथ, अश्व, पदाति यांना तुडवीत चालले.

त्याचप्रमाणें प्रास, तोमर इत्यादिकांनीं विद्ध झालेले अश्वहि शत्रुसैन्याला तुडवीत चालले असतां सर्व दिशा व्याकुल झाल्या. स्वतःच्या जीवावर उदार झालेले सत्कुलांतील कित्येक वीर आपलें सर्व बल खर्च करून निर्भयपणें शत्रूंशीं युद्ध करूं लागले. हे महाराज, ते युद्धदुर्मद वीर 'यशस्वी तरी होऊं किंवा स्वर्ग तरी मिळवूं' असा संकल्प करून स्वयंवरांतील विवाहेच्छु क्षत्रियांप्रमाणें परस्परांवर प्रहार करीत होते. अशा प्रकारचा तो अंगावर रोमांच आणणारा संग्राम चालला असतां धार्तराष्ट्राचें महत् सैन्य प्रायः विमुख होऊन स्थित झालें. ६. ४. ९३.

अध्याय ९४ वा.

[१ भीम-दुर्योधन युद्ध. २ द्रोणाचें दुर्योधनाच्या साह्यार्थ महारथ प्रेषण. ३ द्रोण-भीमांचा संग्राम, द्रोणाची मूर्च्छा. ४ अश्वत्थामा व नील यांचें युद्ध. ५ राक्षसांची माया व कौरवांचा पराभव.]

(१) **संजय**—हे धृतराष्ट्र महाराज, याप्रमाणें स्वसैन्याचा वध होत असलेला पाहून दुर्योधन राजा, क्रुद्ध होऊन भीमावर धांवला. त्यानें इंद्राच्या वज्राप्रमाणें ज्याचा ध्वनि आहे, असें आपलें प्रचंड धनुष्य घेऊन फार मोठ्या शरवृष्टीनें त्या पांडवाला झांकून टाकिलें. त्यानें अतिशय तीक्ष्ण असा अर्धचन्द्र बाण काढून तो धनुष्याला जोडला व क्रोधाविष्ट होऊन भीमसेनाचें धनुष्य तोडून टाकिलें. भीमाचें धनुष्य तुटलें आहे, असें पाहून त्या महारथानें पर्वतांचेंहि विदारण करील, असा तीक्ष्ण बाण सोडून भीमाच्या वक्षःस्थलावर ताडन केलें. त्या प्रहारानें विद्ध झालेला भीम अतिशय व्यथित झाला व जिभल्या चाटीत आपल्या सुवर्णभूषित ध्वजस्तंभाच्या आधारानें उभा राहिला.

(२) भीमसेनाला भ्रान्त झालेलें पहातांच घटोत्कच अग्नीप्रमाणें क्रोधसंतप्त झाला व पांडवांचे अभिमन्युप्रभृति महारथहि गर्जना करीतच धांवून आले. ते सर्व क्रुद्ध झालेले वीर येत आहेतसें पाहून द्रोणाचार्य तुझ्या महारथांना म्हणाला—"हे वीरहो, सत्वर जा व राजाचें रक्षण करा. संकटार्णवांत बुडणाऱ्या त्याच्या जीविताविषयीं अतिशय संशय उत्पन्न झाला आहे, पांडवांचे हे सर्व क्रुद्ध झालेले महारथ भीमसेनाला पुढें करून दुर्योधनावर धांवून येत आहेत. त्यांनीं जयप्राप्तीसाठीं धारण केलेलीं नानाप्रकारचीं शस्त्रें सोडीत भयंकर गर्जनेनें सर्व भूपालांना त्रस्त करून सोडिलें आहे."

द्रोणाचार्याचें हें वचन ऐकून सौमदत्तिप्रभृति तुझ्या पक्षांतील वीर पांडवांच्या सेनेवर तुटून पडले. कृपाचार्य, भूरिश्रवा, शल्य, द्रोणपुत्र विविंशति, चित्रसेन, विकर्ण, सैन्धव, बृहद्बल व दोघे आवन्त्य भ्राते या वीरांनीं दुर्योधनाला समंततः वेष्टित करून त्याचें रक्षण केलें. ते सुमारें वीस पावलें पुढें गेले व परस्परांच्या वधाची इच्छा करणाऱ्या त्या कौरव-पांडवांनीं प्रतिपक्षावर प्रहार करण्यास आरंभ केला.

(३) द्रोणाचार्यानेंहि आपल्या योद्ध्यांना असें सांगून आपलें दृढ धनुष्य आकर्ण ओढलें व भीमावर सव्वीस बाण सोडले. जलधारांनीं पर्वताला समंततः भिजवून टाकणाऱ्या वर्षाकालीन मेघाप्रमाणें त्यानें भीमसेनाला शर-

जालानें झांकून टाकिलें. तेव्हां वृकोदरानें अतिशय त्वरेनें दहा शिलीमुख बाण सोडून द्रोणाच्या डाव्या बाजूला विद्ध केलें. त्या मर्मान्तक शरांनीं तो वयोवृद्ध आचार्य अतिशय विह्वल झाला व चेतनाशून्य होऊन रथाच्या पुढल्या भागावर एकदम बसला.

आपला गुरु विद्ध होऊन तीव्र वेदनेनें संज्ञाशून्य झाला आहे, हें पहातांच दुर्योधन व अश्वत्थामा हे दोघे क्रोधसंतप्त होऊन भीमावर धांवून गेले. कालान्तक यमाचीच ज्यांना उपमा शोभेल, असे ते दोघे आपल्याकडे धांवून येत आहेत, हें पहातांच महाबाहु भीमानें सत्वर आपली गदा घेऊन रथां-तून उडी टाकली व तो पर्वताप्रमाणें अचल उभा राहिला. आपली यम-दण्डतुल्य लोखंडी गदा उगारून रणांगणांत उभा असलेला तो पांडव शृंग-वान् कैलास पर्वताप्रमाणें शोभला. त्याला गदा उगारून उभें असलेलें पहा-तांच अश्वत्थामा व दुर्योधन हे दोघे त्याच्यावर धांवले व तो वृकोदरहि त्या दोघांवर तुटून पडला.

तो भीमदर्शन भीमसेन त्या दोघांवर धांवून गेलेला पहातांच द्रोणप्रभृति कौरवांचे सर्व महारथ भीमाच्या वधेच्छेनें अतिशय त्वरेनें चाल करून गेले. त्या सर्वांनीं मिळून नानाविध शस्त्रांनीं भीमाचें वक्षःस्थल विद्ध केलें. त्यांनीं सर्व बाजूंनीं त्या पांडवाला अतिशय पीडित केलें. भीमसेन शत्रूकडून पीडिला जात आहे व त्याच्या जीविताविषयीं संशय प्राप्त झाला आहे, हें पाहून अभिमन्युप्रभृति पांडवांचे महारथ स्वतःच्या दुस्त्यज्य प्राणांवर उदार होऊन त्याच्या साह्यार्थ धांवले.

(४) 'नीलांबुद' या नांवानें प्रसिद्ध असलेला भीमाचा प्रिय सखा अनूपाधिपति नील क्रुद्ध होऊन द्रौणीवर धांवला. तो धनुर्धर द्रोणपुत्राशीं नित्य स्पर्धा करीत असे. त्यानें आपलें धनुष्य आकर्ण ओढून द्रौणीला विद्ध केलें. पूर्वीं देवतांना भयंकर वाटणाऱ्या ज्या 'विप्रचित्ति'-नामक दानवानें त्रैलोक्य त्रस्त करून सोडलें होतें, त्याला क्रुद्ध झालेल्या शक्रानें आपल्या तेजानें जसें विद्ध केलें, त्याप्रमाणें नीलानें सोडलेल्या बाणानें तो द्रोणपुत्र रक्तानें माखला व अतिशय क्रुद्ध झाला. त्यानें आपलें विचित्र धनुष्य आकर्ण ओढलें. त्या धनुष्याचा टणत्कार इंद्राच्या अशनीप्रमाणें होता. त्या बुद्धि-मानांतील श्रेष्ठ वीरानें नीलाचा नाश करण्याचा विचार मनांत आणला.

त्यानें तीक्ष्ण धारेचे पाजळलेले भल्लबाण धनुष्याला जोडले आणि त्या शरांनीं नीलाचे चार अश्व आणि ध्वज यांना खालीं पाडविलें. सातव्या भल्ल बाणानें नीलाच्या वक्षःस्थलावर प्रहार केला. त्या बाणानें अतिशय विद्ध झालेल्या नीलाला मूर्छा आली व तो एकदम रथांत बसला.

मेघाप्रमाणें नीलवर्ण असलेल्या नीलाला मोहित झालेलें पहातांच घटोत्कच आपल्या ज्ञातिबांधवांनीं (राक्षसांनीं) परिवेष्टित होत्साता द्रौणीवर वेगानें धांवून गेला. त्याच्याबरोबर इतर सर्व राक्षसहि त्या द्रोणपुत्रावर तुटून पडले. तो युद्धदुर्मद राक्षस आपल्या अंगावर चालून येत आहे, हें पहातांच तेजस्वी अश्वत्थाम्यानें त्वरेनें घटोत्कचाच्या पुरोगामी असलेल्या राक्षसांना शरवृष्टीनें विद्ध करून त्यांचा पराभव केला.

(५) अश्वत्थाम्याच्या बाणानें विद्ध झालेले ते राक्षस युद्धविमुख झालेले पाहून तो प्रचंड देहधारी घटोत्कच संतप्त झाला. त्या मायावी राक्षसानें घोररूपी दारुण माया पसरली व त्याला मोहित केलें. तें पाहून तुझ्या पक्षांतील सर्व योद्धे मायेनें युद्धविमुख झाले. ते सर्व परस्परांस भूमीवर छिन्न-विछिन्न होऊन पडलेले, रक्तानें माखलेले व दीन होऊन तळमळत असलेले असे दिसले. द्रोण, दुर्योधन, शल्य, अश्वत्थामा आणि प्रायः सर्वच प्रमुख कौरव पळत आहेत; रथी विध्वस्त झाले आहेत; सर्व राजे विद्ध होऊन पडले आहेत; सहस्रावधि अश्व व अश्वसादी छिन्न-भिन्न झाले आहेत, असें त्यांच्या दृष्टीं पडलें. तें दृश्य पहातांच तुझें सर्व सैन्य भयभीत होऊन स्वशिबिराकडे पळत सुटलें.

त्यांना मी आणि पितामह भीष्म, अशा आम्हीं दोघांनीं परत फिरविण्याचा यत्न केला. 'ही सर्व घटोत्कचानें निर्माण केलेली माया आहे. तुम्ही पळूं नका. युद्ध करा.' असें आम्हीं त्यांना कंठशोष करून ओरडून सांगितलें. तथापि त्या मोहित झालेल्या सैन्यानें आमचा तो आक्रोश न ऐकतां तेथून पलायन केलें. भयभीत झालेल्या त्यांनीं आमच्या वचनावर विश्वास ठेविला नाहीं.

याप्रमाणें तुझ्या सेनेला पळतांना पाहून पांडव विजयी झाले. घटोत्कचासह सर्वांनीं सिंहनाद केला. समंततः शङ्ख दुन्दुभींचा निर्घोष होऊं लागला. याप्रमाणें सूर्यास्तसमयीं दुरात्म्या हैडिम्बानें तुझ्या सर्व सैन्याला प्रभग्न केलें असतां तें दश-दिशांत पळून गेलें. ६. ४. ९४.

अध्याय ९५ वा.

[१ दुर्योधन व भीष्म यांचा संवाद. २ भगदत्ताला घटोत्कचावर चालून जाण्याची आज्ञा. ३ भगदत्ताचें घटोत्कचाशीं युद्ध. ४ घटोत्कच व भगदत्त यांचा पराक्रम. ५ पांडवांशीं युद्ध.]

(१) संजय—महाराज, तो घोर संग्राम चालला असतां राजा दुर्योधनानें गाङ्गेयाजवळ येऊन त्याला विनयपूर्वक अभिवादन केलें व घडलेला सर्व वृत्तान्त कथन केला. घटोत्कचाचा विजय व आपला पराजय सांगून पुनः पुनः दीर्घ निश्वास सोडले व पितामहास म्हटलें—"हे प्रभो, आपला आश्रय करून मीं वासुदेवाशीं आणि पांडवांशीं वैर करून घोर युद्ध आरंभिलें. हे परंतपा, माझें अकरा अक्षौहिणी सैन्य माझ्यासह तुझ्या आज्ञेंत स्थित आहे. असें असतां भीमसेन ज्यांच्या पुरोगामी आहे, अशा पांडवांनीं घटोत्कचाच्या साह्यानें युद्धांत माझा पराभव केला. त्यामुळें वायूनें दग्ध होणाऱ्या शुष्कवृक्षांप्रमाणें माझीं गात्रें जळत आहेत. यास्तव हे पितामह, आपणा दुर्धर्षांच्या बलावर मी स्वतः त्या राक्षसाचा वध करूं इच्छितों. ती इच्छा तुझ्या प्रसादानें पूर्ण व्हावी. तूं एवढें कार्य माझ्या हातून पार पाडविण्यास समर्थ आहेस."

दुर्योधनाचें हें भाषण ऐकून भीष्म म्हणाला—हे राजन्, तूं कसें वागावेंस हें मी तुला सांगतों, तें ऐक. सर्व प्रसंगीं आत्मरक्षण करणें हें युद्धांतील आद्यकर्तव्य आहे. त्याचप्रमाणें राजधर्माला अनुसरून राजानें राजाशींच युद्ध करावें, यास्तव तूं सर्वदा धर्मराजाशींच युद्ध करीत जा. फार तर अर्जुन, भीमसेन व नकुल-सहदेव यांच्याशीं युद्धाला उभा रहा. मी, द्रोण, कृप, अश्वत्थामा, कृतवर्मा, सात्वत, शल्य, सौमदत्ति, विकर्ण आणि दुःशासनप्रभृति तुझे श्रेष्ठ महारथ भ्राते असे आम्ही सर्व मिळून त्या महाबलाढ्य राक्षसाशीं युद्ध करूं. किंवा तुला जर त्या क्रूर राक्षसेंद्राचा पराजय न झाल्यामुळें पश्चात्ताप वाटत असेल, तर या भगदत्त महीपालाला त्या दुर्मतीवर जाऊं दे. तो राजा संग्रामांत इंद्रतुल्य आहे.

(२) असें बोलून तो वक्त्यांतील श्रेष्ठ भीष्म सर्व राजांच्या समक्ष भगदत्ताकडे वळून असें म्हणाला—"हे नृपाला, युद्धदुर्मद हैडिंबावर सत्वर चालून जा आणि पूर्वी इंद्रानें तारकासुराचें जसें निवारण केलें, त्याप्रमाणें तूं सर्व धनुर्धरांच्या समक्ष दक्षतेनें त्या राक्षसाला पराभूत कर. तूं दिव्य अस्त्रांनीं

युक्त आहेस, तुझा पराक्रम प्रसिद्ध आहे. तूं पूर्वी अनेक वेळां देवांशींहि युद्ध केलेलें आहेस. यास्तव या महायुद्धांत त्या राक्षसाला तूंच प्रतियोद्धा योग्य आहेस. तूं आपल्या बलाच्या आश्रयावर आज त्या राक्षसाला गतप्राण कर."

(३) सेनापति भीष्माचें हें भाषण ऐकून भगदत्त सिंहनाद करीत मोठ्या त्वरेनें शत्रूच्या संमुख गेला. तेव्हां गर्जना करणाऱ्या मेघाप्रमाणें तो येत आहे हें पाहून भीमसेन, अभिमन्यु, घटोत्कच, द्रौपदीचे पांच पुत्र, सत्यधृति, क्षत्रदेव, चेदिपति, वसुदान व त्याचप्रमाणें दाशार्णाधिपति हे पांडवांकडील महारथ त्याच्यावर धांवले. त्यांना पाहून भगदत्त आपल्या 'सुप्रतिक'-नामक गजावर आरूढ होऊन त्यांच्यावर चालून गेला आणि पांडवांचें भगदत्ताशीं यमपुरीची वृद्धि करणारें भयानक घोर युद्ध प्रवृत्त झालें.

हे महाराज, त्या संग्रामांत रथ्यांच्या वेगवान् बाणांनीं गज विद्ध झाले, मत्त-गजांनीं आपल्या गंडस्थलांनीं परस्परांवर प्रहार केले व दंतांनीं एकमेकांचें विदारण केलें. त्याचप्रमाणें सहस्रावधि पदाति तोमर, शक्ति इत्यादि शस्त्रांनीं शत्रूसैन्याला विद्ध करून व त्यांच्याकडून स्वतः विद्ध होऊन भूमीवर पडले होते. याप्रमाणें त्या समरांगणांत वीरांचा वध करून योद्धे मोठ्यानें सिंहनाद करूं लागले.

अशा प्रकारचें अंगावर रोमांच आणणारें तें महायुद्ध प्रवृत्त झालें असतां भगदत्त भीमावर चालून गेला. त्यावेळीं त्याच्या गजाच्या गंडस्थलांतून सप्तधा मदस्राव होत असल्यामुळें, सर्वथा जलाचा प्रवाह वहाणाऱ्या पर्वताप्रमाणें तो दिसला. अशा प्रकारच्या त्या 'सुप्रतीक'-नामक गजावर तो आरूढ झाला होता. ऐरावतस्थ इंद्र जसा सहस्रावधि जलधारांची वृष्टि करितो, तसा सुप्रतिकाच्या पाठीवर आरूढ झालेला भगदत्त भीमावर शरवृष्टि करूं लागला.

तेव्हां क्रुद्ध झालेल्या भीमानेंहि भगदत्ताच्या शेकडों पादरक्षकांचा संहार चालविला. तें पाहून भगदत्तानें आपला 'सुप्रतीक' गज भीमाच्या रथावर घातला. त्यानें सोडलेला तो गज धनुष्यापासून सुटलेल्या शराप्रमाणें वेगानें भीमावर धांवला. तो बलाढ्य गज भीमावर चाल करून येत आहेसें पहातांच पांडवांचे महारथी अतिशय त्वरेनें त्याच्याकडे वळले. पांच द्रौपदेय, केकय, अभिमन्यु,

---

१ अशा प्रकारचीं युद्धाचीं वर्णनें पूर्वी अनेकदां होऊन गेल्यामुळें त्यांचा येथें संक्षेप केला आहे.

शूर दशार्णाधिप, क्षत्रदेव, चेदिप व चित्रकेतु हे सर्व बलाढ्य वीर आपापलीं उत्तम व दिव्य अस्त्रें दर्शवीत त्याच्यासमीप आले. त्या सर्वांनीं मिळून त्या एका गजाला वेढून टाकिलें व त्या महागजाला सर्वतः विद्ध केलें. तेव्हां त्याच्या अनेक क्षतांतून रक्ताच्या धारा वाहूं लागल्या व तो गज गेरूनें माखलेल्या पर्वताप्रमाणें शोभला.

हे महाराज, दशार्णाधिपतिहि पर्वतोपम गजावर आरूढ होऊन भगदत्ताच्या मत्त गजावर धांवला. परंतु समुद्राला अडवून धरणाऱ्या तीराप्रमाणें सुप्रतिकानें त्या गजाला अडवून धरलें. तेव्हां महात्म्या दशार्णांच्या हत्तीचें त्या गजेंद्रानें निवारण केलेलें पाहून पांडवांच्या सैनिकांनींहि ‘धन्य धन्य’ म्हणून त्याचा गौरव केला.

इतक्यांत क्रुद्ध झालेल्या प्राग्ज्योतिषाधिप भगदत्तानें त्या गजावर चौदा तोमर सोडिले. ते त्याच्या सुवर्णानें भूषविलेल्या कवचांचा भेद करून बिळांत शिरणाऱ्या सर्पांप्रमाणें त्या गजाच्या अंगांत शिरले. त्या क्षतांनीं विह्वल होऊन त्याचा मद कमी झाला व तो मत्त गज वेदनांनीं व्याकुल होऊन वृक्षांना पाडविणाऱ्या वायूप्रमाणें सैन्य तुडवीत व चीत्कार करीत रणांगणांतून पळून गेला. याप्रमाणें आपल्याच गजाचा पराभव झाला असतां पांडवांचे महारथ मोठ्यानें सिंहनाद करीत युद्धाला सज्ज होऊन पुढें सरसावले व भीमाला पुढें करून नानाविध शस्त्रें व शर यांचा वर्षाव करीत भगदत्तावर चालून गेले.

(४) ते सर्व वीर क्रुद्ध होऊन येत आहेतसें पाहून भगदत्तानें आपल्या सुप्रतिक गजाला पुनः प्रेरणा केली. अंकुश व अंगुष्ठ यांनीं डवंचलेला तो गज प्रलयकालीन अग्नीप्रमाणें अतिशय उग्र दिसूं लागला. चवताळलेला तो इतस्ततः फिरत असतां सहस्रावधि रथसंघ, गज, अश्वांसह सादी, पदाति इत्यादि सर्वांस पायांनीं तुडवून टाकीत होता. त्या गजानें सैन्याला तुडविलें असतां पांडवांचें सैन्य अग्नींतील चर्माप्रमाणें संकोच पावलें.

याप्रमाणें धीमान् भगदत्तानें आपल्या सैन्याला भग्न केलेलें पाहून घटोत्कच क्रुद्ध होऊन त्याच्यावर धांवला. त्यावेळीं त्याचें स्वरूप उग्र व भीषण दिसत होतें. त्याचे नेत्र आरक्त झाले होते व मुखांतून उष्ण ज्वाला निघत होत्या. असें विकराल रूप धारण करून त्यानें पर्वताचेंहि विदारण करील असा तीक्ष्ण शूल हातांत घेतला आणि त्या राजाच्या वधेच्छेनें तो त्यावर फेंकला.

तो शूल येत आहेसें पहातांच भगदत्तानें एक अर्धचंद्राकृति उग्र बाण सोडला. तो शर अतिशय दारुण, तीक्ष्ण व प्रेक्षणीय होता. त्या शरानें घटोत्कचाच्या त्या महाशूलाचे तुकडे करून टाकिले. तेव्हां आकाशांतून पडणाऱ्या महा अशनीप्रमाणें त्या शूलाचीं दोन शकलें होऊन भूमीवर पडलीं.

तो सुवर्णानें भूषविलेला शूल द्विधा छिन्न होऊन खालीं पडलेला पहातांच भगदत्तानें रुक्मदंडानें शोभणारी महाशक्ति हातीं घेतली व 'थांब थांब' असें बोलून ती अग्नीच्या ज्वालेप्रमाणें असलेली शक्ति त्या राक्षसावर सोडली. आकाशस्थ अशनीप्रमाणें ती शक्ति येत आहे, असें पाहून घटोत्कचानें उड्डाण केलें. त्या शक्तीला अंतरिक्षांतच अडविलें व गर्जना करून आपल्या जानूच्या आघातानें तिचे तुकडे करून टाकिले. भगदत्ताच्या समक्ष हा अद्भुत प्रकार घडला. राक्षसाचें हें दुष्कर कर्म पाहून स्वर्गांतील देव, गंधर्व व मुनि विस्मित झाले आणि भीमसेनपुरस्सर पांडवांनीं 'धन्य धन्य' अशा ध्वनीनें पृथ्वी निनादित केली.

(५) हृष्ट झालेल्या पांडवांचा तो जयघोष प्रतापवान् भगदत्ताला सहन झाला नाहीं. त्यानें इंद्राच्या अशनीप्रमाणें असलेलें आपलें धनुष्य आकर्ण ओढलें व पांडवांच्या महारथांना अनुलक्षून तीक्ष्ण नाराच बाण सोडले. ते सर्व अग्नीप्रमाणें प्रज्वलित होते. त्यानें भीमावर एक, राक्षसावर नऊ, अभिमन्यूवर तीन व केकयांवर पांच बाण सोडले. आपलें धनुष्य पुनः आकर्ण ओढून एका नतपर्व बाणानें क्षत्रदेवाचा दक्षिण बाहु विद्ध केला. तेव्हां त्याचें श्रेष्ठ धनुष्य शरांसह एकदम गळून पडलें. नंतर पांच द्रौपदेयांना पांच पांच बाणांनीं ताडन केलें. क्रोधयुक्त होऊन भीमसेनाच्या अश्वांना गतप्राण केलें. तीन बाणांनीं त्याचा सिंहाच्या चिह्नानें अलंकृत असलेला ध्वज पाडविला आणि तीन बाणांनीं सारथ्याला विद्ध केलें. भगदत्ताच्या बाणांनीं विशोक सारथि अत्यंत व्यथित होऊन एकदम रथांत बसला. तेव्हां विरथ झालेला भीम आपली श्रेष्ठ गदा हातीं घेऊन रथांतून खालीं उतरला. त्यावेळीं पर्वताच्या शिखराप्रमाणें गदा उगारून उभ्या असलेल्या भीमाला पाहून तुझें सैन्य भयभीत झालें.

इतक्यांत कृष्णसारथि पार्थ शत्रूंचा वध करीत, जेथें भीम व घटोत्कच हे दोघे पिता-पुत्र भगदत्ताशीं युद्ध करीत होते, तेथें आला व युद्ध करीत अस-

लेल्या आपल्या महारथ आत्यांना पाहून त्यानेंहि शरवृष्टीनें युद्ध आरंभिलें. अर्जुनाला पहातांच दुर्योधनानें आपल्या अश्व-गजयुक्त सेनेला प्रेरणा केली. कौरवांची ती चतुरंग सेना आपल्याकडेच वळत आहे, हें पहातांच धनंजय तिच्यावर धांवला आणि इकडे भगदत्त आपल्या हत्तीच्या पायांखालीं पांडव-सैन्याला तुडवीत युधिष्ठिरापाशीं येऊन पोंचला. तेव्हां पांचाल, केकय व पांडव यांचें भगदत्ताशीं युद्ध प्रवृत्त झालें व त्याचवेळीं भीमसेनानें इरा-वानाच्या मृत्यूची वार्ता कृष्णार्जुनांस कळविली. ६. ४. ९५.

अध्याय ९६ वा.

[१ इरावानाचें निधन ऐकून अर्जुनाचा विलाप. २ पार्थाचा रथ पाहून कौरव-सैन्याचा कोलाहल. ३ पार्थाचा भीष्माशीं संग्राम. ४ कौरव-पांडवांचें संकुलयुद्ध व अष्टमदिनयुद्धसमाप्ति.]

(१) **संजय**—हे महाराज, आपला पुत्र इरावान् हत झाला, हें दुःखद वृत्त कानीं पडतांच धनंजय शोकानें अतिशय व्याकुल झाला व तो सर्पा-प्रमाणें निश्वास टाकूं लागला. नंतर त्या रणांगणांत वासुदेवाला म्हणाला—" हे मधुसूदना, कौरव-पांडवांचा या युद्धांत घोर क्षय होईल, हें महाप्राज्ञ विदुरानें पूर्वींच जाणलें होतें. त्या महामतीनें धृतराष्ट्राचें युद्धापासून निवारण करण्याचाहि यत्न केला. परंतु त्या जनेश्वरानें त्यावेळीं तें ऐकलें नाहीं. त्यामुळें हा दारुण प्रसंग ओढवला आहे. माझ्या या पुत्राप्रमाणेंच आणखीहि अनेक वीरांना कौरवांनीं युद्धांत गतप्राण केलें आहे व आम्हींहि कौरवपक्षाचा संहार चालविला आहे. खरोखर केवल **अर्थासाठीं–संपत्तीसाठीं श्रेष्ठ मनुष्यहि निंद्य कर्मे करीत असतो.** अरे अरे, ज्ञातिक्षय करणाऱ्या या द्रव्यलोभाला धिक्कार असो. ज्ञातिवध करून धन मिळविण्यापेक्षां निर्धन राहून मरणें श्रेयस्कर होय. हे कृष्णा, येथें जमलेल्या या सर्व ज्ञातिबांधवांचा वध करून आपल्याला काय मिळणार आहे! सौबल शकुनि व दुर्योधन यांच्या अपराधामुळें व कर्णाच्या दुर्मतित्वामुळें हे सर्व क्षत्रिय प्राणांस मुकत आहेत!

हे माधवा, राजा युधिष्ठिरानें ' राज्यार्ध किंवा निदान पांच ग्राम आम्हांला देऊन शम करावा ' अशी जी दुर्योधनापाशीं याचना केली होती, तें केवळें

---

१ अर्थहेतोर्नरश्रेष्ठ क्रियते कर्म कुत्सितम् ।

सुकृत होतें, हें आतां माझ्या लक्षांत आलें. तथापि त्या दुर्मतीनें शम केला नाहीं, पण या सर्व शूर क्षत्रियांना गतप्राण होऊन भूतलावर पडलेले पाहून मला स्वतःची अतिशय निंदा करावीशी वाटते. धिक्कार असो या क्षत्रियजीविकेला ! मला ज्ञातिजनांशीं युद्ध करणें मुळींच रुचत नाहीं. परंतु हे सर्व रणांगणांत जमलेले क्षत्रिय मला असमर्थ समजतील, म्हणून मी युद्धाला उभा राहिलों आहें. आतां हा उपस्थित झालेला काल व्यर्थ घालविणें योग्य नव्हे, यास्तव हे कृष्णा, अश्वांना प्रेरणा कर व माझा रथ धार्तराष्ट्रांच्या सैन्याकडे ने. मला आपल्या बाहूंनीं हा समररूपी सागर तरून परतीराला गेलेंच पाहिजे. ”

(२) अर्जुनाचें हें भाषण ऐकतांच परवीरांचा नाश करणाऱ्या केशवानें वायूप्रमाणें वेगवान् असलेल्या शुभ्र अश्वांना प्रेरणा केली. पार्थाचा रथ वायुवेगानें येत आहेसें पहातांच तुझ्या सैन्यांत फार मोठा कोलाहल झाला. तो पर्वकालीं वादळानें उठणाऱ्या समुद्राच्या निर्घोषाप्रमाणें प्रचंड होता.

(३) त्यानंतर अपराह्णकालीं भीष्माचा पार्थाशीं घनघोर संग्राम प्रवृत्त झाला. त्यावेळीं त्यांच्या धनुष्यांचा पर्जन्याप्रमाणें निर्घोष होत होता. इंद्राला परिवेष्टित करून युद्ध करणाऱ्या वसूंप्रमाणें तुझे पुत्र द्रोणाला समंततः वेढून भीमसेनावर धांवले. शान्तनव भीष्म, कृप, भगदत्त व सुशर्मा हे धनंजयावर चालून गेले. हार्दिक्य व बाल्हिक हे दोघे सात्यकीवर तुटून पडले. राजा अंबष्टक अभिमन्यूवर धांवून गेला. इतर सर्व वीर अवशिष्ट राहिलेल्या महारथांना जाऊन भिडले आणि दारुण संग्राम प्रवृत्त झाला.

तुझ्या पुत्रांना पाहून घृतयुक्त वह्नीप्रमाणें भीमसेन संतप्त झाला. तुझ्या पुत्रांनीं पर्वताला समंततः जलानें सिक्त करणाऱ्या वर्षाकालीन मेघाप्रमाणें भीमाला शरवृष्टीनें झांकून टाकिलें. याप्रमाणें तुझ्या पुत्रांकडून शरांनीं आच्छादित झालेला भीम दृप्त सिंहाप्रमाणें गर्जना करीत व जिभल्या चाटीत पुढें सरसावला. त्यानें व्यूढोरस्कावर एक तीक्ष्ण बाण सोडला, त्यामुळें मर्मघातक शरानें विह्वल झालेला तुझा पुत्र गतप्राण होऊन खालीं पडला. नंतर त्यानें दुसरा एक विषारी बाण कुंडलीवर सोडला व सिंह जसा क्षुद्र मृगावर झडप घालतो, तसें त्या शरानें त्याला विद्ध करून पाडविलें. त्यानंतर शिलीमुख बाणांनीं तुझ्या अनेक पुत्रांना व्यथित केलें. भीमसेनाच्या त्या तीक्ष्ण

बाणांनीं अनाधृष्टि, कुंडभेदी, वैराट, दीर्घलोचन, दीर्घबाहु, सुबाहु आणि कनकध्वज हे सर्व तुझे महारथ पुत्र पटापट रथांतून खालीं पडले. ते सर्व वीर वसंतऋतूंतील मोहोरानें युक्त असलेल्या आम्रवृक्षांप्रमाणें भूमीवर पडत असलेले दिसले.

हे महाराज, याप्रमाणें भ्रात्यांचा वध झालेला पाहून तुझे अवशिष्ट राहिलेले पुत्र भीमसेनाला साक्षात् कालच समजून समरांगणांतून पळून गेले. परंतु भीमसेन तुझ्या पुत्रांना शरांनीं दग्ध करीत आहे, हें पाहतांच द्रोणानें पर्वताला सिक्त करणाऱ्या जलधारांप्रमाणें शरवृष्टि करून त्याला झांकून टाकिलें. त्यावेळीं त्या कुंतीपुत्राचा अद्भुत पराक्रम आमच्या दृष्टीं पडला. द्रोण त्याचें निवारण करीत असतांहि तो तुझ्या पुत्रांचा संहार करीतच होता. आकाशांतून पडणाऱ्या जलधारा अंगावर घेणाऱ्या मत्त वृषभाप्रमाणें भीमानें द्रोणाचे शर अंगावर घेत तुझ्या पुत्रांचा वध चालविला व द्रोणाचेंहि निवारण केलें. हें वृकोदराचें कृत्य अद्भुत होतें. ज्याप्रमाणें महाबलाढ्य व्याघ्र मृगांच्या कळपांत संचार करून त्यांना खेळवीत असतो, तसा वृकोदर तुझ्या वीर पुत्रांशीं युद्धांत क्रीडाच करीत होता. किंवा पशूंच्या समूहांत शिरलेला वृक जसा त्यांना भीतीनें पळावयास लावितो, त्याप्रमाणें वृकोदरानें तुझ्या पुत्रांना युद्धांतून पळवून लाविलें.

इकडे गांगेय, भगदत्त व गौतम या महारथांनीं अर्जुनाचें निवारण केलें. तथापि त्या अतिरथानें अस्त्रांचें अस्त्रांनींच निवारण करून तुझ्या सेनेंतील प्रमुख वीरांस मृत्यूच्या स्वाधीन केलें. अभिमन्यूनें आपल्या शरांनीं लोकविश्रुत अंबष्टराजाला विरथ केलें, तेव्हां विरथ झालेल्या त्या रथिश्रेष्ठानें 'आपणहि प्राणास मुकूं या भीतीनें रथांतून उडी टाकून महात्म्या सौभद्रेयावर आपलें खड्ग उडविलें व हार्दिक्याच्या रथाचा आश्रय केला. पण युद्धमार्गांत विशारद असलेल्या आर्जुनीनें त्या खड्गाचें निवारण करून आपलें हस्तलाघव प्रकट केलें. त्याचें तें हस्तकौशल्य पाहून सैन्यांतून 'धन्य धन्य' असे प्रशंसोद्गार निघाले.

(४) धृष्टद्युम्नादि इतर वीर तुझ्या सैन्याशीं व तुझे वीर पांडवांच्या सैन्याशीं युद्ध करीत होते. त्यावेळीं तुझ्या व त्यांच्या सैन्यांत फार मोठी रणगर्जना ऐकूं येत होती. परस्परांचा वध करून दुष्कर कर्में करणारे योद्धे मोठ्यानें सिंहनाद करीत होते. ते शूर सैनिक एकमेकांस केंस धरून ओढीत होते. कित्येक मानी

वीर नख, दांत, मुष्टि, जानु, तलाघात व खड्ग धारण केलेले बाहू यांनीं परस्परांवर प्रहार करीत होते व प्रतिस्पर्ध्यांचें छिद्र दिसतांच त्याला यमसदनीं पाठवीत होते. पिता पुत्रावर आणि पुत्र पित्यावर शस्त्रप्रहार करीत होते. ज्यांचीं सर्व अंगें व्याकुल झालीं आहेत, असे ते सर्व योद्धे युद्ध करीत होते.

त्या रणांगणांत हत झालेल्या योद्ध्यांचीं विविध शस्त्रें, अलंकार, भूषणें व ध्वज-चामरादि वस्तु सर्वत्र पसरल्या होत्या. कांहीं मृत होऊन पडलेल्या वीरांच्या हातांत उगारलेलीं शस्त्रें तशींच असल्यामुळें ते सजीव असल्याप्रमाणें भासत होते. अश्व-गजादिकांच्या पायांनीं तुडविलेले व अवयव तुटून छिन्नभिन्न झालेले अनेक पुरुष त्या रणभूमीवर शयन करीत होते. अश्वगजांच्या प्रचंड शरीरांनीं आच्छादित झालेली ती भूमि पर्वतांनीं व्यापलेल्या प्रदेशाप्रमाणें भासत होती. असंख्य आयुधें व शस्त्रांनीं विद्ध झालेलीं शरीरें इतस्ततः पसरलीं होतीं. कांहीं प्राणी शब्द करीत होते. कोणी स्तब्ध होते, तर कित्येक गतप्राण झाले होते. रक्तानें माखलेल्या मनुष्यांनीं ती भूमि व्यापून गेली होती. तेथें पडलेल्या विविध प्रकारच्या असंख्य वस्तूंनीं ती रणभूमि एखाद्या अलंकारांनीं भूषविलेल्या प्रमदेप्रमाणें शोभली. त्या रणांगणाच्या एका भागांत विद्ध झालेले गज चीत्कार करीत पडले होते. तें स्थान चलपर्वतांनीं युक्त असल्याप्रमाणें भासलें. योद्ध्यांचीं विविध प्रकारचीं मूल्यवान् वस्त्रें, नानाप्रकारचीं आयुधें, छत्रें, चामरें, ध्वज इत्यादि असंख्य वस्तु, मृत वीरांचीं चंद्रतुल्य मुखकमलें, कुंडलांनीं अलंकृत असलेलीं मस्तकें इत्यादि अनेक प्रकारच्या विविध पदार्थांनीं ती रणभूमि नक्षत्रांनीं युक्त असलेल्या आकाशाप्रमाणें शोभली.

हे महाराज, याप्रमाणें त्या दोन्ही सैन्यांनीं परस्परांचा संहार चालविला. त्यांतील कांहीं योद्धे श्रांत झाले, कित्येक भग्न झाले व कोणी गतप्राण झाले. इतक्यांत रात्र पडली व कोणी कोणास दिसेनासें झालें. आपला पाठलाग कोण करीत आहे हें कळेनासें झालें. तेव्हां कौरव-पांडवांनीं सैन्यांचा अवहार केला व रजनीच्या त्या भयानक अंधकारांत आपापल्या शिबिरांत जाऊन दोन्ही पक्षांनीं यथाकालीं विश्रांति घेतली. ६. ४. ९६.

---

१ वीरांचीं भूषणें व आयुधें यांचें सविस्तर वर्णन पूर्वी होऊन गेलेलें आहे. म्हणून येथें त्याचा संक्षेप केला आहे. २ या वर्णनाचाहि येथें संक्षेप केला आहे.

अध्याय ९७ वा.

[१ दुर्योधनाचा कर्णादिकांशीं संकेत. २ कर्णाची भीष्माच्या शस्त्रत्यागा-विषयीं प्रेरणा. ३ दुर्योधनाचें भीष्मशिबिरांत गमन व भाषण.]

(१) **संजय—राजा धृतराष्ट्रा, त्यानंतर दुर्योधन, शकुनि, दुःशासन व कर्ण हे चौघे एकत्र जमले व पांडवांना त्यांच्या परिवारांसह कसें जिंकावें याचा विचार करूं लागले. तेव्हां राजा दुर्योधन कर्ण व शकुनि यांना उद्देशून सर्व मंत्र्यांना असें म्हणाला—" या युद्धांत द्रोण, भीष्म, कृप, शल्य व सौमदत्ति हे पांडवांचा पराजय कां करीत नाहींत, याचें कारण मला कळत नाहीं. परंतु पांडव अवध्य राहिल्यामुळें माझ्या सैन्याचा क्षय करीत आहेत. मी क्षीणबल व क्षीणशस्त्र झालों आहें आणि देवांनाहि अजिंक्य असलेले शूर पांडव माझा नित्य पराजय करीत आहेत. तस्मात् हे कर्णा, त्यांना रणामध्यें कसें पराभूत करतां येईल, याविषयीं मला मोठा संशय वाटत आहे."**

(२) त्यावर सूतपुत्र कर्ण म्हणाला—हे भरतश्रेष्ठा, तूं शोक करूं नको. मी तुझें प्रिय करीन. परंतु अगोदर हा शान्तनव रणांगण सोडून जाऊं दे. एकदां भीष्म शस्त्रत्याग करून युद्धापासून निवृत्त झाला कीं, मी गांगेयाच्या समक्ष सर्व सोमकांसह पार्थांचा संहार करीन. हें मी तुला सत्याची शपथ घेऊन सांगत आहें. हा भीष्म नित्य पांडवांची दयाच करीत असतो. शिवाय पांडव महारथ असून सुदृढ आहेत व भीष्म अशक्त आहे. तो त्यांना जिंकण्यास कसा समर्थ होईल ! भीष्माला स्वतःच्या शौर्याचा अभिमान असून, तो नित्य रणप्रिय आहे. तथापि एकत्र जमलेल्या बलाढ्य पांडवांना तो वृद्ध कसा जिंकूं शकणार ! यास्तव बा दुर्योधना, तूं सत्वर भीष्माच्या शिबिरांत जा. त्या वृद्ध पितामहाची अनुमति घे आणि त्याच्याकडून शस्त्रत्याग करवून ये. भीष्मानें शस्त्रन्यास करतांच सर्व बांधव व सुहृद यांच्यासह पांडवांचा वध माझ्या एकट्याच्या हातून झालेला तूं पहाशील.

कर्णाचें हें भाषण ऐकून तुझा पुत्र दुर्योधन दुःशासनाला म्हणाला—" माझे सर्व अनुयायी मजबरोबर येण्यास सज्ज होऊं देत. त्वरा करा." दुःशासनाला असें बोलून तो जनेश्वर कर्णाला पुनः म्हणाला—" हे अरिंदमा, मी नरश्रेष्ठ भीष्माची अनुमति घेऊन सत्वर तुझ्याकडे येतों. तो शान्तनव एकदा समरांगणांतून दूर झाला कीं, तूं तुमुल युद्ध आरंभ.

हे महाराज, कर्णाला असें बोलून दुर्योधन आपल्या भ्रात्यांसह बाहेर पडला. त्यावेळीं तो कौरव देवांनीं परिवेष्टित असलेल्या इंद्राप्रमाणें शोभला. त्या व्याघ्रतुल्य पराक्रमी दुर्योधनाला दुःशासनानें मोठ्या त्वरेनें अश्वयुक्त रथांत बसविलें. तो राजा मार्गानें चालला असतां त्याचें मस्तक मुकुटानें व बाहु बाहुभूषणें, वलयें आणि मुद्रिका यांनीं शोभत होते. त्यानें अंगाला मंजिष्ठपुष्प, किंवा तप्तसुवर्ण यांच्यासारखी रक्तवर्ण चंदनाची उटी लावली होती. त्याचीं वस्त्रें धूलिरहित निर्मल असून, त्याची गति सिंहासारखी होती. याप्रमाणें तो राजा रथांतून त्वरेनें निघाला असतां आपल्या प्रभेनें आकाशांतील सूर्याप्रमाणें शोभला. तो नरव्याघ्र भीष्माच्या शिबिराकडे चालला असतां इंद्राला अनुसरणाऱ्या देवांप्रमाणें त्याचे भ्राते व लोकप्रसिद्ध धनुर्धर त्याच्या मागोमाग गेले. त्यांतील कोणी अश्वावर व कोणी गजावर आरूढ झाले होते. कित्येक रथांतून निघाले. कांहीं सुहृदांनीं राजाच्या संरक्षणार्थ हातांत शस्त्रें घेऊन, इंद्राच्या सभोंवार असणाऱ्या स्वर्गांतील देवांप्रमाणें त्याला परिवेष्टित केलें.

मार्गांतून सर्व दिशांतील लोक हात जोडून त्या राजाला प्रणाम करीत होते. त्यावेळीं दुर्योधन शस्त्रादि शिक्षणांत संपन्न असलेला आपला दक्षिण-बाहु उचलून त्यांच्या प्रणामाचा स्वीकार करीत होता. त्याचा तो उजवा हात गजशुंडेप्रमाणें दीर्घ, पुष्ट व शत्रुवधांत तत्पर होता. नानादेशांतील लोकांच्या मधुर वाणी त्याच्या कानीं पडत होत्या. सूत व मागध त्याची स्तुति करीत होते व तो जनेश्वर त्या सर्वांचा सत्कार करीत होता. ज्यांत सुवासिक तेल घातलें आहे, अशा सुवर्णाच्या प्रज्वलित पंचारत्या घेऊन कांहीं पुरुष त्या राजाच्या भोंवतीं जमले असतां, प्रदीप्त महाग्रहांनीं परिवेष्टित असलेल्या चंद्राप्रमाणें तो शोभला. त्यावेळीं सोनेरी शिरस्त्राणें घातलेले वेत्र-धारी मार्गांतील लोकांना विनयानें सावकाश बाजूला करीत होते. त्यांचे हात वेत्रदंडांनीं आकुल झाले होते. याप्रमाणें कौरवांनीं ज्याचा सन्मान केला आहे, असा तो बलाढ्य कौरवेश्वर आपले अनुयायी व सोदर भ्राते यांनीं परिवेष्टित होत्साता यशस्वी गांगेयाच्या शिबिरापाशीं येऊन पोंचला.

(३) भीष्माच्या शुभ सदनासमीप येतांच तो रथांतून सत्वर खालीं उत-रला, शिबिरांत प्रवेश करून भीष्माच्या सन्निध गेला व त्याला अभिवादन

करून विषण्ण मनानें श्रेष्ठ आसनावर बसला. तें उच्चासन सुवर्णाचें असून त्यावर मूल्यवान् आस्तरण घातलेलें होतें.

नंतर दुर्योधन हात जोडून अश्रुयुक्त नेत्रांनीं व सद्गदित कंठानें भीष्माला म्हणाला—"हे पितामह, तुझा आश्रय करून आम्ही इंद्रासह देवासुरांनाहि जिंकण्यास समर्थ आहों. मग सुहृद्गण व बांधव यांसह असलेल्या पांडव वीरांची काय कथा! तस्मात्, हे प्रभो, महेंद्रानें जसा दानवांचा नाश केला, तसा तूं वीर पांडुपुत्रांचा संहार कर. 'मी सोमक, पांचाल व केकयांसह करूषक यांचा वध करीन.' हें तुझें वचन सत्य होऊं दे. धनुर्धर, सोमक व पार्थ यांचा वध करून तूं सत्यवाक् हो. परंतु हे महाराज, तूं पांडवांच्या दयेमुळें व मजवरील द्वेषामुळें किंवा माझ्या मन्दभाग्यामुळें जर पांडवांचें रक्षण करीत असशील, तर कर्णाला युद्धाची अनुज्ञा दे. तो पांडवांना त्यांच्या सर्व सुहृद्गणांसह व बांधवांसह रणांत जिंकील."

याप्रमाणें सत्यविक्रम भीष्माला सांगून तुझा पुत्र दुर्योधन पुढें अधिक कांहीं न बोलतां स्वस्थ बसला. ६. ४. ९७

अध्याय ९८ वा.

[१ भीष्माचें दुर्योधनाला उत्तर. २ दुर्योधनाचें स्वशिबिरांत आगमन. ३ दुर्योधनाचें दुःशासनाला सर्ववृत्तकथन व वीरांना युद्धार्थ आज्ञा.]

(१) **संजय**—हे महाराज, तुझ्या पुत्रानें वाक्शल्यानें विद्ध केलेला तो उदार मनाचा भीष्म अतिशय दुःखी झाला, तरी त्यानें यत्किंचित्हि अप्रिय शब्द उच्चारला नाहीं. दुर्योधनाच्या कठोर वाणीनें खिन्न व क्रुद्ध झालेला तो महात्मा बराच वेळ सर्पाप्रमाणें उष्ण निश्वास सोडीत विचार करीत बसला. नंतर त्यानें नेत्र वर करून पाहिलें, तेव्हां तो क्रोधानें देवासुर व गंधर्व यांसह सर्व लोकांस दग्ध करीत आहे कीं काय असें भासलें. तो पितामह सामपूर्वक दुर्योधनाला म्हणाला—"दुर्योधना, तूं मला असा वाक्शल्यानें कां टोंचीत आहेस! मी तुझें प्रिय करण्याचा यथाशक्ति यत्न करीत आहें. तुझ्या इष्टप्राप्तीसाठीं मी समरांमध्यें प्राणांची आहुति देण्यासहि तयार आहें. असें असतांना पांडवांचा पराजय होत नाहीं, म्हणून तूं मलाच दोष देत आहेस! तथापि एकट्या धनंजयानें इंद्राचाहि पराभव करून अग्नीला खांडववन

समर्पण केलें. या व पुढील प्रसंगांचें केवल स्मरणच त्याच्या पराक्रमाचें निदर्शन करण्यास पुरेसें आहे.

हे महाबाहो, तुला जेव्हां गंधर्वांनीं पराभूत करून बांधून नेलें, तेव्हां तुझे सर्व सोदर भ्राते व कर्ण यांनीं पलायन केलें असतां महात्म्या अर्जुनानेंच तुला त्यांच्या हातून मुक्त केलें. गोग्रहणप्रसंगीं विराटनगरींत तो एकटा पार्थच आपणां सर्वांवर चालून आला. त्यानें द्रोणाचार्यांचा व माझा पराजय करून तुम्हां सर्वांचीं वस्त्रें नेलीं. तसेंच कृप व द्रौणि यांनाहि जिंकून अभिमानी कर्णाचाहि पराभव केला आणि त्याचें वस्त्र उत्तरेला नेऊन दिलें. वासवालाहि दुर्जय असलेल्या निवातकवचांना युद्धांत पराभूत केलें. अशा प्रकारच्या त्या पांडुपुत्राला युद्धांत जिंकण्यास कोण समर्थ आहे ! शिवाय त्याचा रक्षक जगद्गोप्ता वासुदेव आहे. तो शङ्ख-चक्र-गदाधर अनन्तशक्ति सर्वेश्वर सृष्टिसंहारकारक आहे. तो सनातन परमात्मा त्याचें संरक्षण करीत असतां, त्याचा वध करण्यास कोण समर्थ आहे ! हे सुयोधना, नारदादि महर्षींनीं तुला अनेक प्रकारें उपदेश केला असतां तूं मोहानें त्यांचें वचन ऐकलें नाहींस व आतां मला अवाच्य शब्द ऐकवीत आहेस !

मरणोन्मुख मनुष्य जसा सर्व वृक्षांना सुवर्णमय समजतो, तसा तूंहि सर्व विपरीत पहात आहेस. हे गांधारीपुत्रा, ज्याअर्थी तूंच स्वतः सृंजयांसह पांडवांशीं फार मोठें वैर केलें आहेस. त्याअर्थी आतां त्यांच्याशीं युद्ध करून आपला पुरुषार्थ प्रकट कर.

शिखंडी खेरिज करून पांचालांसह सर्व सोमकांचा मी वध करीन. त्यांच्याकडून हत झालेला मी यमालयीं जाईन. किंवा त्यांना मारून तुझें प्रिय तरी करीन. शिखंडी पूर्वी राजगृहांत जन्म पावला, तेव्हां स्त्री होता. पुढें यक्षाच्या वरदानानें पुरुष झाला. यास्तव पूर्वी स्त्री असलेल्या या शिखंडीवर मी प्राण गेला तरी कदापि शस्त्र उचलणार नाहीं. विधात्यानें त्याला ज्याअर्थी स्त्रीदेहांत निर्माण केलें, त्याअर्थी तो स्त्रीच होय. हे गांधारे, जा, आतां सुखानें शयन कर. ज्या घोर संग्रामाचें जगाच्या अंतापर्यंत लोक कथन करतील, असें दारुण युद्ध मी उद्यां करीन !"

(२) भीष्माचें हें भाषण ऐकून तो जनेश्वर पितामहाला शिरसा वंदन करून आपल्या शिबिरांत परत आला व आपल्याबरोबर आलेल्या सर्व परिवारांस स्वगृहीं जाण्याची अनुज्ञा देऊन तो स्वतःच्या शयनगृहाकडे वळला.

ती रात्र जाऊन दिवस उजाडतांच तो नृपति प्रातःकालीं उठला व 'सेना सज्ज करा,' अशी राजांना आज्ञा करीत म्हणाला—"भीष्म अतिशय क्रुद्ध झाला आहे. तो आज युद्धांत सोमकांचा वध करणार आहे."

त्या रात्रीं दुर्योधनानें भीष्मापाशीं ज्या अनेक प्रकारें वल्गना केल्या, ती आपली स्तुति नसून निर्भर्त्सनाच होय, हें जाणून तो वृद्ध पितामह अतिशय खिन्न झाला. त्यानें स्वतःच्या पारतंत्र्याची निंदा केली व रणांगणांत अर्जुनाशीं प्रसंग आहे, हें जाणून तो दीर्घकाल विचारमग्न होऊन बसला.

(३) इकडे दुर्योधनानें भीष्म कसला विचार करीत आहे, हें मनानें जाणून दुःशासनाला अशी आज्ञा केली—"हे दुःशासना, भीष्माचें रक्षण करण्यासाठीं रथी सज्ज कर. आपलीं सर्व बावीस सैन्यें युद्धार्थ सज्ज होऊं देत. सैन्यांसह पांडवांचा वध करून त्यांचें राज्य आपल्याला प्राप्त व्हावें अशी जी फार वर्षांपासूनची माझी इच्छा, ती पूर्ण होण्याची वेळ आज आली आहे. यास्तव आज भीष्माचें रक्षण करणें, हें आपलें आद्यकर्तव्य आहे. आम्हीं साह्य केलें असतां तो आमचें रक्षण करून पांडवांचा संहार करील. त्या सरल मनाच्या महात्म्यानें आम्हांला स्पष्ट सांगितलें आहे कीं, शिखंडी पूर्वीं स्त्री होता म्हणून मी त्याच्यावर रणांत केव्हांहि शस्त्र उचलणार नाहीं. कारण मी युद्धांत स्त्रीला वर्ज्य समजतों. मीं जर या माझ्या प्रतिज्ञेचें पालन न केलें तर पित्याचें प्रिय करण्याच्या इच्छेनें मीं जो समृद्ध राज्य व स्त्री यांचा पूर्वीं त्याग केला, तो व्यर्थ होईल व त्याचें स्मरण देऊन लोक माझी निंदा करतील. यास्तव मी युद्धांत स्त्रीचा किंवा पूर्वीं जो स्त्री होता त्याचा वध कदापि करणार नाहीं. (उद्योगपर्वांत) 'उद्योग'-प्रसंगीं मीं सांगितलेलें वृत्त तुम्हांला स्मरत असेलच. हा शिखंडी जन्मतः स्त्री असून पुढें पुरुष झाला आहे. यास्तव तो माझ्याशीं युद्धाला उभा राहिल्यास मी त्याच्यावर कदापि बाण सोडणार नाहीं. त्याच्या वांचून इतर कोणीहि जयाची इच्छा करणारे पांडवांकडील क्षत्रिय युद्धांत माझ्या संमुख आले असतां मी त्यांचा क्षय करीन हें माझें वचन तुझ्या लक्षांत असेलच."

दुःशासना, याप्रमाणें शास्त्रवेत्त्या गांगेयानें मला स्पष्ट सांगितलें आहे. यास्तव आपण सर्वांनीं मिळून दक्षतेनें पितामहाचें रक्षण केलें पाहिजे, असें मी समजतों.

अरक्षित असलेल्या सिंहालाहि वृक मारूं शकतो, त्याप्रमाणें भीष्म जर संरक्षित नसला, तर या महायुद्धांत शिखंडीरूपी वृक त्याचा वध करील. यास्तव शकुनि, शल्य, कृप, द्रोण व विविंशति या सर्वांनीं मिळून भीष्माचें रक्षण करावें. तो महाधनुर्धर सुरक्षित असला कीं आपला जय निश्चित आहे."

दुर्योधनाचें हें वचन ऐकून तुझे सर्व पुत्र फार मोठ्या रथसमुदायांसह मोठ्या संतोषानें भीष्माला परिवेष्टित करून निघाले. ते जात असतां त्यांच्या पदन्यासांनीं पृथ्वी, आकाश व पांडवांचीं हृदयें हादरून सोडिलीं. कवचें घालून सज्ज झालेल्या त्या वीरांनीं रथ व गज यांना व्यवस्थित उभे करून भीष्माला वेढून टाकिलें. देवासुरांच्या युद्धांत इंद्राला परिवेष्टित करणाऱ्या देवांप्रमाणें ते पितामहाचें समंततः रक्षण करूं लागले.

तेव्हां दुर्योधन पुनः भ्रात्याला म्हणाला—हे दुःशासना, तो पहा, धनंजय शिखंडीचें रक्षण करीत आहे. त्याच्या डाव्या रथचक्राशीं युधामन्यु व उजव्या रथचक्राशीं उत्तमौजा स्थित आहे. याप्रमाणें ते शिखंडीचें संरक्षण करीत आहेत. यास्तव आपल्या वीरांना दक्षतेनें भीष्माचें रक्षण करण्यास सांग. तो शिखंडीच्या हातीं सांपडतां कामां नये.

भ्रात्याचें हें भाषण ऐकून दुःशासन भीष्मांना पुढें करून सर्व सैन्यांसह निघाला. तेव्हां कौरवांच्या रथसमूहाच्या मध्यभागीं भीष्माला पाहून रथिश्रेष्ठ अर्जुन धृष्टद्युम्नाला म्हणाला—" हे पांचाला, आज नरव्याघ्र शिखंडीला भीष्माच्या समोर नेऊन उभें कर. मी स्वतः त्याचें रक्षण करितों." ६. ४. ९८.

अध्याय ९९ वा.

[१ कौरवांच्या सर्वतोभद्र व्यूहाचें वर्णन. २ पांडवांचा महाव्यूह. ३ दोन्ही सैन्यांचें युद्धार्थ निर्गमन. ४ उत्पातदर्शन.]

(१) संजय—हे महाराज, त्यानंतर शान्तनव भीष्म सेनेसह रणांगणांत आला व त्यानें ' सर्वतोभद्र '-नामक व्यूह रचला. त्या व्यूहाच्या अग्रभागीं कृपाचार्य, कृतवर्मा, शैब्य, शकुनि, जयद्रथ व सुदक्षिण कांबोज हे सर्व भीष्म आणि तुझे पुत्र यांसह स्थित झाले. द्रोण, भूरिश्रवा, शल्य व भगदत्त हे कवचें घालून उजव्या बाजूला उभे राहिले. अश्वत्थामा, सोमदत्त व

दोघे आवंत्य भ्राते यांनीं डाव्या बाजूचें रक्षण केलें. त्रिगर्तानें ज्याला समंततः वेढलें आहे, असा दुर्योधन पांडवांशीं संग्राम करण्यासाठीं सैन्याच्या मध्यभागीं स्थित झाला. अलंबुषराक्षस व श्रुतायु कवचें घालून व्यूहाच्या पृष्ठभागाच्या रक्षणार्थ सज्ज झाले. याप्रमाणें तुझे योद्धे व्यूह रचून उभे राहिले असतां प्रज्वलित अग्नीप्रमाणें शोभले.

(२) त्यांचा हा व्यूह पाहून पांडवांनींहि महाव्यूहाची रचना केली व राजा युधिष्ठिर, भीमसेन, नकुल-सहदेव कवचें घालून सर्व सैन्याच्या अग्रभागीं स्थित झाले. धृष्टद्युम्न, विराट व सात्यकि हे मोठ्या सेनेसह त्यांच्यामागें उभे राहिले. त्यांच्या बाजूला शिखंडी, विजय, घटोत्कच, चेकितान व वीर्यवान् कुंतिभोज हे प्रचंड सैन्यांसह स्थित झाले. त्यांच्यामागें अभिमन्यु, द्रुपद, युयुधान, युधामन्यु व केकयभ्राते हे सर्व सज्ज होऊन युद्धार्थ उभे होते.

(३) हे नृपाला, त्यानंतर ज्यांच्या अग्रभागीं भीष्म आहे, असे तुझे सर्व योद्धे आपापल्या सैन्यासह पांडवांवर चाल करून गेले. त्याचप्रमाणें भीष्माशीं युद्ध करण्याच्या इच्छेनें पांडवहि भीमाला पुढें करून रणांगणांकडे निघाले. त्यावेळीं वीरांचे सिंहनाद, शंख, क्रकच, गोशृंग, भेरी, मृदंग, पणव, पुष्कर इत्यादिकांचा फार मोठा निर्घोष झाला. तो ऐकून कौरवांनींहि क्रुद्ध होऊन तशाच प्रकारच्या पृथक् पृथक् वाद्यांचा घोष केला व वीरांनीं अनेक प्रकारें सिंहनाद केले.

(४) हे महाराज, त्यांचें तुमुल युद्ध प्रवृत्त झालें असतां दोन्ही पक्षांतील वीर प्रतिपक्षांवर प्रहार करूं लागले. त्यांच्या रणगर्जनेनें वसुंधरा कंप पावली. पक्षी घोर शब्द करीत भ्रमण करूं लागले. उदय पावतांना तेजस्वी असलेला सूर्यहि निष्प्रभ झाला. महद्भयसूचक वायु वाहूं लागले. घोर स्वरूपी भालु भीषण शब्द करीत 'फार मोठा अनर्थ ओढवणार आहे' असें सूचवूं लागल्या. दश दिशा प्रज्वलित दिसूं लागल्या. रक्त व हाडें यांची वृष्टि होऊं लागली. धूळी उधळूं लागली. गज-अश्वादि वहानें जागच्याजागीं स्थित होऊन देहधर्म करूं लागलीं. त्यांच्या नेत्रांतून अश्रु वाहूं लागले. नरभक्षक राक्षसांचे भयंकर ध्वनि कानीं पडूं लागले. कोल्हे, कावळे इत्यादि मांसभक्षक पशु-पक्षी तेथें जमूं लागले. श्वान विविध प्रकारें अशुभ स्वरानें रोदन करूं लागले व महद्भयसूचक प्रज्वलित उल्का सूर्यावर आदळून भूमीवर पडूं लागल्या.

राजा, अशा त्या भयानक प्रसंगीं शंख-भेरींच्या ध्वनींनीं कौरव-पांडवांची प्रचंड सेना, वायूनें हालवून सोडलेल्या वनाप्रमाणें कांपूं लागली. त्या अशुभ वेळीं तीं क्षुब्ध झालेली दोन्हीं सैन्यें परस्परांच्या संमुख येत असतां त्यांचा झंझावातानें खवळणाऱ्या सागराप्रमाणें प्रचंड घोष झाला. ६. ४. ९९.

अध्याय १०० वा.

[१ अभिमन्यूचा पराक्रम. २ दुर्योधनाची अलंबुषाला सौभद्राशीं युद्ध करण्याची आज्ञा. ३ अलंबुषाच्या गर्जनेनेंच पांडवसेनेचें पलायन. ४ राक्षस व द्रौपदेय यांचा संग्राम. ५ राक्षस व सौभद्रेय यांचें युद्ध.]

(१) संजय—राजा धृतराष्ट्रा, त्यानंतर अभिमन्यु आपल्या पिंगट वर्णाच्या रथांत बसून निघाला व त्यानें जलाची वृष्टि करणाऱ्या मेघाप्रमाणें शरवृष्टि करीत (दुर्योधनावर) चाल केली. तो शत्रुहंता सौभद्र क्रुद्ध होऊन शस्त्रौघाचा वर्षाव करीत तुझ्या अक्षय सेनासागरांत जेव्हां शिरला, तेव्हां त्याला स्वपक्षीय कोणीहि प्रतिबंध करूं शकला नाहीं. त्यानें सोडलेल्या शत्रुसंहारक बाणांनीं अनेक शूर क्षत्रियांना यमराजाच्या गृहीं पोंचविलें. राजा, त्या क्रुद्ध झालेल्या आर्जुनीनें समरांत यमदण्डोपम घोर, प्रज्वलित व सर्पतुल्य बाण सोडले. त्या वीरानें रथांसह रथ्यांस, अश्वांसह सादींस आणि गजांसह गजारोहींस विदीर्ण करून टाकिलें. त्याचें तें महत कर्म पाहून हृष्ट झालेल्या राजांनीं त्या अर्जुनपुत्राची प्रशंसा केली. वायु जसा कापसाच्या राशीला सर्व दिशांत उडवून देतो, तसें सौभद्रानें तुझ्या सैन्याला दाही दिशांत पळवून सोडिलें. त्या कुमारानें पळविलेल्या तुझ्या सैन्याली पंकांत रुतलेल्या गजांप्रमाणें कोणी त्राता मिळाला नाहीं.

याप्रमाणें तुझ्या सैन्याला पळवून लावून अभिमन्यु धूमरहित प्रज्वलित अग्नीप्रमाणें स्थित झाला. हे राजन्, कालानेंच प्रेरणा केलेल्या पतंगांना जसा अग्नि सहन होत नाहीं, तसा तो तेजस्वी अभिमन्यु तुझ्या सैन्याला असह्य झाला. हातांत वज्र धारण केलेल्या इंद्राप्रमाणें तो पांडवांचा महारथ सर्व शत्रूंवर प्रहार करीत असलेला दिसत होता. तो दाही दिशांत भ्रमण करीत असतां त्याचें तें सुवर्णपृष्ठयुक्त धनुष्य मेघांतील विद्युल्लेखेप्रमाणें चमकत होतें आणि त्या धनुष्यापासून सुटणारे तीक्ष्ण धारेचे बाण, ज्यांतील वृक्ष

पुष्पांनीं प्रफुल्ल झाले आहेत, अशा वनांतून गुंजारव करणाऱ्या भ्रमराच्या समूहाप्रमाणें शोभले.

तो सुभद्रापुत्र आपल्या सुवर्णयुक्त रथांतून संचार करीत असतां, कृप, द्रोण, अश्वत्थामा, बृहद्बल व जयद्रथ यांना आपल्या लाघवानें मोहित करीत होता. तो सूर्यमंडलाप्रमाणें शत्रुसैन्याला दग्ध करीत असतां त्याचें मंडलाकार धनुष्य आमच्या दृष्टीं पडत होतें. त्या कुमाराचें तें दुष्कर कर्म, हस्तलाघव व युद्धकौशल्य पाहून या लोकीं दोन अर्जुन आहेत, असेंच सर्व क्षत्रियांनीं मानिलें. त्या वीरानें जर्जर केलेली ती भारतीसेना मदानें मोहित झालेल्या एखाद्या प्रमदेप्रमाणें जागच्या जागीं स्थिर उभी राहिली.

त्या प्रचंड सैन्याला पळावयास लावून त्या पांडववीरानें, मयासुराला जिंकून देवगणांना संतोष देणाऱ्या वासवाप्रमाणें, आपल्या सुहृद्गणांना संतुष्ट केलें. त्या अर्जुनानें पळवून लावलेलें तें कौरवांचें सैन्य, मेघगर्जनेप्रमाणें दारुण आक्रोश करूं लागलें.

(२) पर्वकालीं वायूनें क्षुब्ध केलेल्या सागराच्या प्रचंड निर्घोषाप्रमाणें स्वसैन्याचा तो आर्तस्वर ऐकून दुर्योधन अलंबुषराक्षसाला म्हणाला—" हे महाबाहो, हा अभिमन्यु जणुकाय दुसरा धनंजयच असल्याप्रमाणें युद्ध करीत आहे. त्यानें देवसेनेला पळवून लावणाऱ्या वृत्रासुराप्रमाणें माझ्या सेनेला पळवून लाविलें आहे. हे राक्षसश्रेष्ठा, तूं सर्वविद्याविशारद आहेस. तुझ्यावांचून या संग्रामांत मला दुसरा कोणी समर्थ दिसत नाहीं. याचा विनाश करण्यास तूंच एक महत् औषधि आहेस. यास्तव हे वीरा, तूं सत्वर जा व युद्धांत त्या सौभद्राचा वध कर. आम्ही भीष्म-द्रोणांस पुढें करून अर्जुनाला गतप्राण करितों. "

(३) दुर्योधनाची ही आज्ञा ऐकतांच तो प्रतापवान् राक्षसेंद्र गर्जना करीतच रणांगणांत आला. त्याची ती गर्जना ऐकून वायूनें हलणाऱ्या समुद्राच्या ऊर्मीप्रमाणें पांडवांची सेना कंपित झाली. कांहीं सैनिक तर त्याच्या त्या भयंकर गर्जनेनें भयभीत होऊन आपल्या प्रिय प्राणांस मुकले व भूमीवर पडले. परंतु त्या राक्षसाला पाहून अभिमन्यु अतिशय हृष्ट झाला. तो आपलें शरासह धनुष्य घेऊन जणुकाय नृत्य करीतच राक्षसावर धांवला. तेव्हां राक्षसहि संतापून त्याच्यावर तुटून पडला व त्यानें तेथें जवळ असलेली पांडवसेना पळवून

लावली. देवसेनेला जसें बलदैत्यानें पराभूत केलें, तसें त्या राक्षसानें पांडवांच्या सेनेला जर्जर केलें. तो राक्षस युद्ध करीत असतां पांडवसेना अतिशय व्यथित झाली. त्यानें आपला पराक्रम प्रदर्शित करीत सहस्रावधि बाण सोडून त्या सैन्याला उधळून लाविलें. तेव्हां पांडवसेनेनें त्या घोर राक्षसाच्या भयानें रणांगणांतून पलायन केलें.

(४) याप्रमाणें सेनेचें मर्दन करून तो राक्षस पांच द्रौपद्रेयांकडे वळला. त्याला पाहतांच पांच ग्रह जसे रवीवर धांवतात, तसे ते पांच राजपुत्र त्याच्यावर तुटून पडले आणि घोर प्रलयकालीं चंद्राला पीडणाऱ्या पांच ग्रहांप्रमाणें त्या तेजस्वी द्रौपदेयांनीं राक्षसाला पीडा दिली.

प्रथम युधिष्ठिराच्या पराक्रमी प्रतिविंध्य पुत्रानें तीक्ष्ण बाणांनीं राक्षसाला विद्ध केलें. त्यामुळें त्याच्या कवचाचे तुकडे झाले व तो राक्षस सूर्यकिरणांनीं युक्त असलेल्या मेघाप्रमाणें शोभला. सोनेरी पिच्छयुक्त बाण अंगांत रुतल्यामुळें अलंबूष आर्ष्यशृंगी पर्वताच्या प्रज्वलित शृंगाप्रमाणें दिसूं लागला. नंतर त्या पांची भ्रात्यांनीं सुवर्णानें भूषविलेले दीप्त शर राक्षसावर सोडिले. ते शर क्रुद्ध सर्पासारखे घोर होते. त्यांनीं व्यथित झालेला तो राक्षस नागेंद्राप्रमाणें संतप्त झाला. त्या महारथांनीं पीडिलेल्या त्याच्या डोळयांपुढें अंधकार पसरला व तो क्षणभर मूर्च्छित होऊन रथांत बसला.

नंतर सावध होतांच अलंबुषाचा क्रोध पूर्वीपेक्षां द्विगुणित झाला. त्यानें त्या पांची वीरांचीं धनुष्यें, बाण व ध्वज यांचा छेद केला. नंतर त्या प्रत्येकावर पांच पांच बाण सोडून आपल्या रथांत जणुं काय नृत्यच करीत त्या महा बलाढ्य वीरांचे अश्व व सारथि यांचा वध केला आणि अनेक आकारांचे सहस्रावधि शर सोडून त्या विरथ झालेल्या राजपुत्रांच्या वधेच्छेनें तो राक्षस धांवून गेला.

(५) तो दुरात्मा राक्षस आपल्या भ्रात्यांना व्यथा देत आहे, हें पहातांच अभिमन्यु मोठ्या त्वरेनें राक्षसावर धांवला. त्या दोघांचें वृत्र-वासवांप्रमाणें घोर युद्ध जुंपलें. तें पांडव व तुझे वीर पहातच राहिले. ते दोघेहि क्रोधानें संतप्त झाले होते. त्यांचे नेत्र आरक्त दिसत होते व ते कालाग्नीप्रमाणें परस्परांकडे पहात होते. पूर्वीं देवासुरांच्या युद्धप्रसंगीं झालेल्या शक्र-शंबरांच्या संग्रामाप्रमाणेंच या दोघां बलाढ्य वीरांचें घोर व उद्वेगजनक युद्ध जुंपलें. ६.४.१००.

अध्याय १०१ ला.

[१ धृतराष्ट्राचा प्रश्न. २ संजयाचें उत्तर. ३ सौभद्रेय-अलंबुषांच्या युद्धाचें वर्णन. ४ राक्षसाचा पराभव व पलायन. ५ भीष्माची अभिमन्यूवर चाल. ६ भीष्मादिकांचें संकुलयुद्ध. ७ सात्यकि-द्रौणि संग्राम.]

(१) **धृतराष्ट्र**—हे संजया, शूर अभिमन्यु महारथांचाहि संहार करीत असतां, अशा धनुर्धराशीं अलंबुषानें कसें युद्ध केलें ? आणि शत्रूंच्या वीरांचा संहार करणाऱ्या सौभद्रेयानें त्याच्याशीं प्रतियुद्ध कसें केलें ? त्याचप्रमाणें धनंजय रथिश्रेष्ठ भीम, राक्षसश्रेष्ठ घटोत्कच, नकुल, सहदेव आणि महारथ सात्यकि यांनीं माझ्या सैन्याची युद्धांत काय अवस्था केली ? हें सर्व मला तत्त्वतः सांग. तूं वर्णन करण्यांत कुशल आहेस, यास्तव युद्धांतील सविस्तर वृत्तान्त मला कथन कर.

(२) **संजय**—महाराज, ठीक आहे. सौभद्र व अलंबुष यांचा अंगावर रोमांच आणणारा संग्राम कसा झाला, तें मी तुला सांगतों ऐक. त्याचप्रमाणें अर्जुन, भीम, नकुल व सहदेव यांनीं रणांत केलेला पराक्रम व भीष्म-द्रोणादि वीरांनीं निर्भयपणें केलेलीं विचित्र कर्मे यांचें समग्र वर्णन मी तुला सांगतों. तें ऐक.

(३) अलंबुष राक्षस मोठ्यानें गर्जना करीत महारथ सौभद्राला 'थांब, थांब, उभा रहा' असें वारंवार बजावीत मोठ्या वेगानें त्याच्यावर चालून गेला. तेव्हां अभिमन्युहि आपल्या पित्याचा वैरी जो आर्ष्यशृंगी राक्षस, त्यावर धांवला. ते दोघे रथिश्रेष्ठ मोठ्या वेगानें आपले रथ घेऊन देव-दानवांप्रमाणें परस्परांवर तुटून पडले. तो राक्षसश्रेष्ठ मायावी होता व अर्जुनपुत्र दिव्यास्त्रसंपन्न होता. हे महाराज, सौभद्रेयानें प्रथम तीन तीक्ष्ण बाण व त्याच्या मागोमाग पांच बाण राक्षसावर सोडले. राक्षसानेंहि त्या पांडवेयाच्या हृदयावर नऊ बाण सोडले व अंकुशानें जसें महाद्वीपाला टोंचावें, तसें त्याला विद्ध केलें. नंतर सहस्रावधि शरांची वृष्टि करून त्या निशाचरानें अर्जुनाच्या पुत्राला पीडा दिली.

त्यावेळीं क्रुद्ध झालेल्या अभिमन्यूनें नऊ नतपर्व शर सोडून त्या राक्षसाचें वक्षःस्थल विद्ध केलें. ते बाण राक्षसाच्या मर्मांचा भेद करून त्याच्या देहांत

रुतले. त्यामुळें क्षतयुक्त झालेल्या त्याच्या अंगांतून रक्त वाहूं लागलें व त्यामुळें तो प्रचंड राक्षस प्रफुल्ल पलाशवृक्षांनीं व्यापलेल्या पर्वताप्रमाणें शोभला. किंवा त्याच्या शरीरांत रुतलेल्या त्या सुवर्णपुंखयुक्त शरांनीं तो ज्वालामुखी पर्वतासारखा दिसला.

तो राक्षस अतिशय क्षुब्ध झाला व त्यानें त्या महेंद्रतुल्य फाल्गुनीला शरवृष्टीनें आच्छादित केलें. त्याचे ते यमदंडतुल्य बाण अभिमन्यूला विद्ध करून पृथ्वींत शिरले. त्याचप्रमाणें आर्जुनीच्या विशिख बाणांनींहि राक्षसाला भेदून धरणींत प्रवेश केला. नंतर मयाला पराभूत करणाऱ्या वासवाप्रमाणें अभिमन्यूनें नतपर्व बाणांनीं त्या राक्षसाला युद्धविमुख केलें.

(४) त्यावेळीं राक्षसानें शत्रूला ताप देणारी तामसी महामाया प्रकट केली. त्यामुळें सर्वत्र गाढ अंधकार पसरला. अभिमन्यु किंवा स्वतःचे व शत्रूचे लोक दिसेनासे झाले. तेव्हां अभिमन्यूनें तें घोर महत्तम पाहून 'भास्कर'-नामक उग्र अस्त्र अभिमंत्रित केलें. त्यानें त्या मायिक अंधकाराचा नाश होऊन सर्व जगत् प्रकाशयुक्त झालें. याप्रमाणें त्या कार्ष्णीनें राक्षसाची माया नष्ट करून त्याला नतपर्व बाणांनीं आच्छादित केलें. त्यानंतर राक्षसानें अनेक प्रकारच्या माया प्रकट केल्या, पण सर्वास्त्रवेत्त्या फाल्गुनीनें त्या सर्व मायांचें निवारण केलें. आपल्या सर्व माया नाश पावून उलट आपल्यावरच शरवृष्टि होत आहे, हें पाहून तो घोर राक्षस भयभीत झाला व आपला रथ तेथेंच टाकून रणांगणांतून पळून गेला.

(५) याप्रमाणें कपटयुद्धनिपुण राक्षसाला पराभूत करून तो आर्जुनि, पद्मयुक्त पद्मिनीला आपल्या पदाघातानें तुडविणाऱ्या मदोन्मत्त गंधनागेंद्राप्रमाणें तुझ्या सैन्याचा संहार करूं लागला. तेव्हां आपलें सैन्य भीतीनें पळत आहे, हें पाहून शान्तनव भीष्मानें फार मोठा शरवर्षाव करून अभिमन्यूचें निवारण केलें. कौरवांच्या महारथ्यांनीं त्याला समंततः परिवेष्टित केलें व त्या एकट्या वीराला अनेक वीरांनीं शरांनीं झांकून टाकिलें. पण पितृतुल्य पराक्रमी असलेल्या त्या रथिश्रेष्ठाचें बल व विक्रम वासुदेवाच्या सदृश होतीं. त्या शस्त्रधारण करणारांतील श्रेष्ठ वीरानें आपला पिता व मातुल या उभयतांच्या तुल्य अनेक प्रकारें दुष्कर कर्मे करून दाखविलें.

(६) इतक्यांत तुझ्या सैनिकांचा संहार करणारा धनंजय पुत्राचें रक्षण

करण्याच्या इच्छेनें भीष्माजवळ येऊन पोंचला. तेव्हां सूर्याला ग्रासणाऱ्या राहूप्रमाणें तुझा देवव्रत पिता अर्जुनाकडे वळला. तें पाहून तुझे पुत्र रथ, अश्व व गज यांसह भीष्माला वेढून त्याचें रक्षण करूं लागले आणि पांडवहि सज्ज होऊन मोठ्या दक्षतेनें धनंजयाचें संरक्षण करूं लागले. नंतर भीष्माच्या संमुख स्थित असलेल्या पार्थाला कृपाचार्यानें विद्ध केलें. तेव्हां पांडवांचें प्रिय करण्याच्या इच्छेनें हत्तीवर उडी टाकणाऱ्या सिंहाप्रमाणें सात्यकीनें कृपाला तीक्ष्ण शरांनीं व्यथित केलें. कृपानें त्वरा करून सात्यकीच्या हृदयावर नऊ बाण सोडले. सात्यकीनें क्रुद्ध होऊन धनुष्य आकर्ण ओढलें व कृपाचा अंत करणारा तीक्ष्ण बाण सोडला. त्या इंद्राच्या अशनीसारखा प्रज्वलित शराचा अश्वत्थाम्यानें अंतरिक्षांत द्विधा छेद केला.

नंतर तो रथिश्रेष्ठ सात्यकि कृपाला सोडून चंद्रावर धांवणाऱ्या राहूप्रमाणें द्रौणीवर धांवला. द्रोणपुत्रानें त्याच्या धनुष्याचे दोन तुकडे केले व शरांनीं त्याला ताडन केलें. तेव्हां सात्यकीनें दुसरें धनुष्य घेतलें व द्रौणीच्या बाहूंवर आणि हृदयावर सहा बाण सोडले. त्या बाणांनीं विह्वल झालेल्या द्रौणीला मूर्च्छा आली व तो ध्वजयष्टीच्या आधारानें रथांत बसला.

क्षणभरानें अश्वत्थामा सावध झाला व त्यानें क्रोधसंतप्त होऊन सात्यकीवर नाराच बाण सोडला. तो बाण त्याला विद्ध करून वसंतऋतूंत बिळांत शिरणाऱ्या बालसर्पाप्रमाणें भूमींत शिरला. नंतर अश्वत्थाम्यानें दुसरा एक भल्लबाण सोडून सात्यकीचा ध्वज खालीं पाडविला, मोठ्यानें सिंहनाद केला आणि ग्रीष्मऋतूंत सूर्याला आच्छादित करणाऱ्या मेघांप्रमाणें घोर शरांच्या वृष्टीनें त्याला झांकून टाकिलें. परंतु सात्यकीनें त्या सर्व शरांचा छेद करून द्रौणीलाच अनेक शरांनीं आच्छादित केलें आणि तो अभ्रांतून बाहेर पडलेल्या सूर्याप्रमाणें शरजालांतून मुक्त होऊन द्रौणीला ताप देऊं लागला. त्यानें त्याच्यावर पुनः सहस्रावधि बाण सोडले व मोठ्यानें सिंहनाद केला.

(७) राहूनें ग्रासलेल्या चंद्राप्रमाणें आपल्या पुत्राला पीडिलेलें पाहून प्रतापवान् द्रोण शैनेयावर धांवून गेला. सात्यकीनें त्रस्त केलेल्या आपल्या पुत्राच्या संरक्षणासाठीं द्रोणानें तीक्ष्ण ‘ पृषत्क ’ बाण सात्यकीवर सोडला. तेव्हां सात्यकीनें द्रोणपुत्राला सोडून दिलें व द्रोणाला वीस पोलादी बाणांनीं विद्ध केलें.

याच संधीस अमेयात्मा अर्जुन चवताळून द्रोणावर धांवला. हे महाराज, त्यावेळीं अंतरिक्षांतील बुध-शुक्रांच्या युतीप्रमाणें ते दोघे द्रोण-पार्थ परस्परांच्या समीप शोभूं लागले. ६. ४. १०१.

अध्याय १०२ रा.

[१ धृतराष्ट्राचा प्रश्न. २ संजयाचें उत्तर. ३ द्रोण-पार्थसंग्राम. ४ पार्थाचें त्रिगर्तांशीं अस्त्रयुद्ध. ५ पांडवांचें निरोधन. ६ भीमानें केलेला गजसैन्याचा पराभव.]

धृतराष्ट्र—हे संजया, धनुर्धर द्रोण व धनंजय हे दोघेहि पुरुषव्याघ्र सज्ज होऊन रणांगणांत परस्परांच्या समीप कसे आले, तें मला सांग. धीमान् द्रोणाचार्याला पार्थ सर्वदा प्रिय आहे व पार्थाची द्रोणाचार्यावर अतिशय भक्ति आहे. असें असतां मदोन्मत्त सिंहासारखे ते दोघे हृष्ट चित्तानें व उत्साहानें परस्परांवर कसे चालून गेले ? तें कथन कर.

(२) **संजय**—हे महाराज, त्या संग्रामांत द्रोणानें 'हा पार्थ आपला प्रिय शिष्य आहे' याची ओळख दिली नाहीं, किंवा पार्थानें 'हा द्रोण आपला आचार्य आहे,' याचीहि क्षात्रधर्माला अनुसरून जाणीव दाखविली नाहीं. कारण हे राजा, क्षत्रिय रणामध्यें आपल्या प्रिय आप्तजनांसहि वर्ज्य करीत नसतात. ते पिता, भ्राता, यांच्याशींहि अमर्याद युद्ध करीत असतात.

(३) हे भारता, पार्थानें प्रथम द्रोणावर तीन बाण सोडले, तथापि द्रोणानें त्या पार्थचापापासून सुटलेल्या शरांकडे लक्षहि दिलें नाहीं. तेव्हां पार्थानें पुनः शरवृष्टीनें त्याला आच्छादित केलें. तें पाहून तो आचार्य प्रज्वलित अग्नीप्रमाणें संतप्त झाला व त्यानें नतपर्व बाणांचा वर्षाव करून अर्जुनाला तत्काल झांकून टाकिलें.

इतक्यांत दुर्योधनानें सुशर्म्यास द्रोणाच्या बाजूला राहून त्याचें रक्षण करण्याची आज्ञा केली. तत्काल क्रुद्ध झालेला सुशर्मा पुढें सरसावला व त्यानें आपलें धनुष्य आकर्ण ओढून पार्थावर बाणांची वृष्टि केली. त्यावेळीं द्रोण व सुशर्मा यांनीं सोडलेले ते शर अंतरिक्षांत शरत्कालीं संचार करणाऱ्या हंसांच्या समुदायाप्रमाणें शोभले. ते बाण मधुर फलांनीं युक्त असलेल्या वृक्षावर तुटून पडणाऱ्या पक्ष्यांप्रमाणें पार्थावर येऊन पडले.

तथापि अर्जुनानें त्या सर्वांचें निवारण करून मोठ्यानें सिंहनाद केला व सुशर्म्यास त्याच्या पुत्रांसह विद्ध केलें. प्रलयकालीन कालाप्रमाणें पार्थ जरी त्यांचा संहार करण्यास उद्युक्त झाला होता, तरी ज्यांनीं मरणाचा कृतनिश्चयच केला आहे, असे ते योद्धे पार्थाच्या समीप येत होते. त्यांनीं धनंजयाच्या रथावर शरवृष्टि केली असतां, जलवृष्टि धारण करणाऱ्या पर्वताप्रमाणें पार्थानें तिचें धारण केलें व आपल्या शरौघानें त्या शरजालाला अंतरिक्षांतच नष्ट केलें. त्यावेळीं पार्थाचें विलक्षण हस्तलाघव आमच्या दृष्टीं पडलें. अनेक योद्धे त्याच्यावर दुरासद शरवृष्टि करीत होते व तो एकटा पांडुपुत्र त्या सर्वांचें, अभ्रांना उडवून देणाऱ्या वायूप्रमाणें निवारण करीत होता. पार्थाचें तें दुष्कर कर्म पाहून देव-दानवहि संतुष्ट झाले.

(४) त्यानंतर त्या कौंतेयानें त्रिगर्तांवर वायव्यास्त्र सोडलें, त्यामुळें तत्काल प्रचंड वायु वाहूं लागले. नभस्तल क्षुब्ध झाले, वृक्ष उन्मुळून पडले आणि सैनिकांचा संहार झाला. तें दारुण वायव्यास्त्र पाहून द्रोणानें घोर शैलास्त्र सोडलें. द्रोणाच्या त्या पर्वतास्त्रानें वायु तत्काल शांत झाला व सर्व दिशा प्रसन्न दिसूं लागल्या.

धनंजयानें त्रिगर्तांच्या श्रेष्ठ रथ्यांना निरुत्साह व पराक्रमशून्य करून त्यांना पराभूत केलें. त्यांना युद्धपराङ्मुख झालेलें पाहून दुर्योधन, कृप, अश्वत्थामा, शल्य, काम्बोज, सुदक्षिण, आवंत्य भ्राते, विन्दानुविंद आणि बाह्लिकवीरांसह बाह्लिकाधिप या सर्वांनीं मिळून प्रचंड रथसमुदाय बरोबर घेऊन पार्थाच्या सर्व दिशा निरुद्ध केल्या.

(५) त्याचप्रमाणें महाबलाढ्य भगदत्त व श्रुतायु यांनीं गजसैन्याच्या योगानें भीमाला समंततः वेढून टाकलें. भूरिश्रवा, शल व सौबल यांनीं तीक्ष्ण शरजालांनीं उभयतः माद्रीपुत्रांना झांकून टाकिलें आणि कौरवसेनेसह भीष्मानें युधिष्ठिराला सर्व बाजूंनीं वेढा दिला. आपल्याला गजसैन्य वेढून टाकीत आहे, हें पाहून भीमसेन, अरण्यांतील सिंहाप्रमाणें जिभल्या चाटूं लागला. नंतर त्यानें हातांत गदा घेऊन रथांतून उडी टाकली व तुझ्या सैन्याला भयभीत केलें.

(६) गदाधर वृकोदराला सज्ज झालेलें पाहून सर्व गजसादींनीं दक्षतेनें त्याला सर्वतः वेढून टाकिलें. त्यावेळीं गजसैन्याच्या मध्यभागीं स्थित असलेला

भीमसेन अभ्रांनीं परिवेष्टित झालेल्या सूर्याप्रमाणें शोभला आणि अभ्रांना उडवून देणाऱ्या वायूप्रमाणें भीमानें आपल्या गदाघातांनीं तें गजसैन्य छिन्नविछिन्न करून टाकिलें.

बलाढ्य भीमसेनाकडून वध पावणारें तें गजसैन्य आर्तस्वर करूं लागलें असतां त्यांचा तो चीत्कार मेघगर्जनेप्रमाणें भासला. त्या मत्त गजांनीं वृकोदरावर आपल्या दंतांनीं व शुंडांनीं प्रहार केले होते, त्या क्षतांतून रक्त वहात होतें. त्यामुळें तो पांडुपुत्र फुललेल्या अशोकवृक्षाप्रमाणें शोभला.

त्या बलाढ्य वृकोदरानें कित्येक गजांचे दांत धरून ते उपटून टाकिले. कांहींचे दंत भग्न झाले. कांहींच्या मस्तकांवर त्या दांतांनींच प्रहार करून हातांत दंड धारण करणाऱ्या अंतकाप्रमाणें त्यांस गतप्राण करून खालीं पाडविलें. त्यावेळीं मेद व मज्जा यांनीं लिप्त झालेला व रक्तानें जणुं काय स्नानच केलेला भीमसेन रक्तानें माखलेली गदा हातांत घेऊन उभा असतां साक्षात् रुद्राप्रमाणें दिसला.

राजा, याप्रमाणें भीमानें संहार चालविला असतां अवशिष्ट राहिलेले कांहीं मत्त गज दश दिशांत पळून गेले व पळत असतां आपलेंच सैन्य पायांखालीं तुडवूं लागले. याप्रमाणें गजसैन्याचा पराभव होऊन महागजांनींहि रणांगणांतून पलायन केलेलें पाहून दुर्योधनाचें सर्व सैन्य पुनः युद्धपराङ्मुख झालें. ६. ४. १०२.

अध्याय १०३ रा.

[१ भीष्माचें पांडवांच्या वीरांशीं संकुल युद्ध. २ कौरववीरांचें पांडवांच्या योद्धयांशीं युद्ध. ३ रणांगणाचें वर्णन. ४ संजयानें कथन केलेलें धृतराष्ट्राच्या अन्यायाचें फल.]

(१) **संजय**—हे महाराज, मध्याह्नसमयीं भीष्माचा सोमकाशीं लोकक्षयकर क्रूर संग्राम प्रवृत्त झाला. रथिश्रेष्ठ गांगेयानें सहस्रावधि तीक्ष्ण बाण सोडून पांडवांच्या सेनेला क्षतविद्ध केलें व शेतांतील धान्याच्या राशीला वृषभ जसे तुडवितात, तसें तुझ्या देवव्रत पित्यानें पांडवसैन्याचें मर्दन चालविलें.

धृष्टद्युम्न, शिखंडी, विराट व द्रुपद यांनीं महारथ भीष्मावर शर सोडून त्याला विद्ध केलें. तेव्हां भीष्मानें धृष्टद्युम्न व विराट यांना तीन तीन शरांनीं विद्ध करून, द्रुपदावर एक नाराच बाण सोडला. शत्रूंचें कर्शन करणाऱ्या धनुर्धर भीष्मानें विद्ध केलें असतां, पायानें डवंचलेल्या सर्पांप्रमाणें ते वीर क्रुद्ध झाले व शिखंडीनें पितामहाला विद्ध केलें. परंतु हा शिखंडी 'स्त्री' होता, हें मनांत आणून भीष्मानें त्यावर उलट प्रहार केला नाहीं.

धृष्टद्युम्नानें प्रज्वलित अग्नीप्रमाणें संतप्त होऊन पितामहाचे दोन बाहू व हृदय यांवर तीन बाण सोडले. द्रुपदानें पंचवीस व विराटानें दहा शर सोडले आणि शिखंडीनें भीष्माला पंचवीस बाणांनीं विद्ध केलें. त्यावेळीं अतिशय विद्ध झालेल्या त्या वृद्ध पितामहाचा क्षतयुक्त देह, वसंतऋतूंतील तांबड्या रंगाच्या प्रफुल्ल अशोकवृक्षाप्रमाणें शोभला. भीष्मानें त्यांच्यावर सरळ जाणारे तीन तीन बाण सोडले. त्यानें भल्लबाणानें द्रुपदाचें धनुष्य तोडून टाकिलें. तेव्हां त्यानें दुसरें धनुष्य घेऊन भीष्मावर पांच बाण सोडले व तीन बाणांनीं त्याच्या सारथ्याला विद्ध केलें.

(२) त्यानंतर युधिष्ठिराला पुढें करून भीम, द्रौपदीचे पांच पुत्र, पांच केकयभ्राते, सात्वतश्रेष्ठ सात्यकि व धृष्टद्युम्न हे सर्व गांगेयावर धांवून गेले आणि धृष्टद्युम्नादिक पांचालाच्या रक्षणार्थ सज्ज झाले. त्याचप्रमाणें भीष्माचें रक्षण करण्यासाठीं तुझ्या पक्षांतील वीरहि पुढें सरसावले व सैन्यासह पांडव-सेनेवर चालून गेले. तेव्हां त्यांच्या व तुझ्या पक्षांतील नर, अश्व, गज व रथ यांचें तुमुल युद्ध जुंपलें. तो त्यांचा संग्राम यमराज्याची वृद्धि करणारा होता. रथी, अश्वसादी, गजारोही व पदाति प्रतिस्पर्ध्यांवर प्रहार करून त्यांस यम-लोकीं पाठवीत होते. योद्धे विविध प्रकारचे शर परस्परांवर सोडीत होते. सारथि, हत झालेले अश्व, ज्यांतील रथी वध पावले आहेत, अशा रथांना ओढीत दशदिशांत पळत सुटले. त्यांनीं अनेक नर व अश्व यांचें मर्दन चालविलें. ते प्रचंड रथी अतिशय वेगानें पळत असल्यामुळें आकाशांतील गंधर्वनगराप्रमाणें भासले.

(३) तसेच अनेक नृपति व रथी रथहीन होऊन सामान्य प्राकृतजनां-प्रमाणें पळतांना दिसत होते. ते कवचयुक्त असून कुंडलें, शिरस्त्राणें व बाहु-भूषणें यांनीं अलंकृत होते. त्या सर्वांची कांति देवपुत्रांसारखी होती. युद्धां-

तील पराक्रम शक्रासारखा होता. ते आपल्या ऋद्धीनें कुबेराचें व नयानें बृहस्पतीचें अतिक्रमण करणारे होते.

ज्यांच्या पाठीवरील योद्धे हत झाले आहेत, असे श्रेष्ठ गज आपलेंच सैन्य पायांखालीं तुडवीत इतस्ततः धांवत होते. चित्रविचित्र कवचें, शुभ्र छत्रें व चामरें सर्वतः पसरलीं होतीं. ते प्रचंड गज नवमेघाप्रमाणें घननील असून मेघगर्जनेसारखाच चीत्कार करीत होते.

सुवर्णाच्या अलंकारांनीं भूषविलेले व नानादेशांतून आलेले अश्व वायुगतीनें समंततः धांवत होते. त्याचप्रमाणें ज्यांचे अश्व गतप्राण झाले आहेत, असे अश्वसादी हातांत खड्ग घेऊन इतस्ततः भटकत होते. अश्व, गज, रथ, पुढें जें येईल त्यांस तुडवीत चालले होते. अशा प्रकारें दारुण संग्राम प्रवृत्त झाला. तेथें रक्ताची नदीच निर्माण झाली. ही नदी यमराष्ट्राचें विवर्धन करणारी होती. अनेक महारथ शूर क्षत्रिय या नदीला रथ-अश्व-गजरूपी नौकांतून निर्भयपणें तरून गेले. परंतु जे भीरु होते, ते मूर्च्छेनें आकुल झाले व मृतांना यमलोकीं नेणाऱ्या वैतरणीप्रमाणें या नदींत वाहून गेले.

तो प्राणांचा नाश करणारा भयंकर संग्राम पाहून तेथें जमलेले क्षत्रिय आक्रोश करीत परस्परांस 'अरे अरे, दुर्योधनाच्या अपराधानें या सर्व क्षत्रियांचा क्षय होत आहे. लोभानें मोहित झालेल्या पापात्म्या धृतराष्ट्राजानें गुणवान् पांडुपुत्रांशीं द्वेष तरी कसा केला?'—असें म्हणूं लागले.

याप्रमाणें पांडवांची स्तुति व तुझ्या पुत्रांची दारुण निंदा सर्व योद्धयांच्या मुखानें सर्वत्र ऐकूं येत होती. ती ऐकून सर्व जगताचा अपराधी दुर्योधन उद्वेग पावला व भीष्म, द्रोण, कृप व शल्य यांना म्हणाला—"अहंकार सोडून युद्ध करा, व्यर्थ वेळ कां घालवितां?"

दुर्योधनाचे ते शब्द ऐकतांच द्यूतांतील अक्षांमुळें उद्भवलेला तो घोर संग्राम पुनः प्रवृत्त झाला.

(४) हे वैचित्रवीर्या, पूर्वी अनेक महात्म्यानीं तुझें निवारण केलें असतांहि तूं तें ऐकलें नाहींस. त्याचें हें दारुण फल कसें प्राप्त झालें आहे, पहा! पांडव, त्यांचें सैन्य व अनुयायी यांतील कोणीच आपल्या प्राणांची पर्वा करीत नाहींत.

---

१ येथील रक्ताच्या नदीचें सर्व रूपक गाळलें आहे. कारण तें पूर्वी पुष्कळदां येऊन गेलें आहे.

त्याचप्रमाणें कौरवहि जीवावर उदार होऊन युद्ध करीत आहेत. तस्मात्, हे महाराज, दैवामुळें म्हण किंवा तुझ्या अन्यायामुळें म्हण, पण हा स्वजनांचा विनाश करणारा घोर संग्राम प्रवृत्त झाला आहे खरा! ६. ४. १०३.

अध्याय १०४ था.

[१ कौरवसेनेचें पलायन. २ दुर्योधनाचें सुशर्म्याच्या रक्षणार्थ गमन. ३ भीष्मार्जुन युद्ध. ४ संकुलयुद्ध.]

(१) संजय—हे राजन्, नरव्याघ्र अर्जुनानें तीक्ष्ण बाण सोडून सुशर्म्याच्या अनुयायी नृपांना यमसदनीं पाठविलें. सुशर्म्यानेंहि पार्थाला बाणांनीं विद्ध केलें. त्यानें वासुदेवावर सात व पार्थावर नऊ शर सोडिले. परंतु त्या इंद्रपुत्र धनंजयानें त्या सर्वांचें शरौघानें निवारण केलें. सुशर्म्याच्या योद्ध्यांना गतप्राण केलें. प्रलयकालच्या अंतकाप्रमाणें पार्थाकडून वध पावणारे ते महारथ भयभीत होऊन पळूं लागले. कोणी आपले अश्व सोडून, कित्येक गजांचा त्याग करून, तर कांहीं रथांतून उतरून दाहीं दिशांत अतिशय त्वरेनें पळत सुटले. पदातिहि हातांतील शस्त्रें टाकून निराशेनें भिन्न भिन्न मार्गानें पलायन करूं लागले. सुशर्मा व इतर पार्थिव यांनीं त्यांचें निवारण केलें, तथापि ते युद्धाला उभे राहिले नाहींत.

(२) याप्रमाणें स्वसैन्य युद्धांतून पळत आहे, हें पाहून दुर्योधन त्रिगर्ताच्या रक्षणासाठीं भीष्माला पुढें करून अवशिष्ट राहिलेल्या सर्व सैन्यासह पार्थावर धांवला. त्यावेळीं एकटा धनंजय आपल्या भ्रात्यांसह रणांगणांत स्थित होता व नानाविध शरांची वृष्टि करीत होता. पांडवांवांचून इतर सर्व योद्धे रणांगणांतून पळून गेले होते.

(३) दुर्योधन आपल्यावर चालून येत आहे, हें पहातांच सर्व पांडुपुत्र सज्ज होऊन धनंजयाचें रक्षण करीत जेथें भीष्म होता, तेथें आले. अर्जुनाचें घोर सामर्थ्य जरी ते जाणत होते, तरीहि हाहाकारानें ज्यांचा उत्साह वाढला आहे, असे होत्साते ते भीष्माच्या संमुख गेले. तालध्वजानें युक्त असलेल्या गांगेयानें नतपर्व बाणांनीं पांडवांच्या सेनेला आच्छादित केलें.

(४) याप्रमाणें कौरव-पांडव एकत्र जमून त्यांचें युद्ध जेव्हां प्रवृत्त झालें तेव्हां सूर्य मध्यावर आला होता. शूर सात्यकीनें कृतवर्म्यावर पांच बाण सोडले व नंतर सहस्रावधि बाणांची वृष्टि करीत तो समरांगणांत स्थित झाला. द्रुपदानें

तीक्ष्ण शरांनीं द्रोणाला विद्ध केलें व पांच बाणांनीं त्याच्या सारथ्याला क्षत-युक्त केलें. भीमानें आपल्या प्रपितामह बाह्लीकराजाला विद्ध करून, अरण्यांतील सिंहाप्रमाणें प्रचंड गर्जना केली. अभिमन्यु चित्रसेनाचे अनेक शर सहन करून त्याला उलट सहस्रावधि बाणांच्या वृष्टीनें आच्छादित करीत रणांत स्थित झाला. त्यानें चित्रसेनाला तीन बाणांनीं विद्ध केलें. ते दोघे श्रेष्ठ योद्धे एकत्र जमले असतां आकाशांतील बुध व शनि यांच्या युतीप्रमाणें अतिशय घोर दिसूं लागले. परवीरहा सौभद्रानें नऊ बाण सोडून त्याचे चार अश्व व सारथि यांस गतप्राण केलें व मोठ्यानें सिंहनाद केला. अश्व हत झाले असतां चित्रसेनानें आपल्या रथांतून उडी टाकली व दुर्मुखाच्या रथांत मोठ्या त्वरेनें प्रवेश केला.

द्रोणानें नतपर्व बाणांनीं द्रुपदाला विद्ध करून त्याच्या सारथ्यालाहि क्षत-विद्ध केलें. तेव्हां आचार्यांकडून पीडला जाणारा तो राजा पूर्वींचें वैर स्मरून आपले वेगवान् अश्व घेऊन तेथून परत फिरला. भीमसेनानें एका क्षणांत बाह्लीकाला त्याचे अश्व, सारथि व रथ यांनीं रहित करून टाकिलें. तेव्हां बाह्लीक भयभीत व भ्रांत झाला आणि भूमीवर उडी टाकून लक्ष्मणाच्या रथावर चढला.

सात्यकि अनेक बाणांनीं कृतवर्म्याचें निवारण करून पितामहाच्या समीप आला व लोमांचा छेद करणारे साठ तीक्ष्ण बाण सोडून हातांतील धनुष्य हालवीत जणुकाय रथाग्रावर नृत्यच करूं लागला. तेव्हां पितामहानें अतिशय वेगवान् महाशक्ति सोडली. ती नागकन्येसारखी चपल व सुवर्णानें चित्रित होती. ती मृत्युतुल्य दुर्जय शक्ति आपल्या अंगावर येत आहे, हें पाहून यशस्वी वृष्णीनें मोठ्या लाघवानें मार्गांतच उडवून दिली. तेव्हां ती परम दारुण शक्ति सात्यकीपर्यंत न येतां एखाद्या उल्केप्रमाणें भूमीवर पडली.

नंतर सात्यकीनें आपली महाप्रभेनें युक्त असलेली शक्ति पितामहाच्या रथावर सोडली. ती शक्ति कालरात्रीप्रमाणें मोठ्या वेगानें भीष्माकडे जात असतां पितामहानें तीक्ष्ण क्षुरप्र बाण सोडून मार्गांतच दोन तुकडे करून तिला खालीं पाडविलें. नंतर भीष्मानें हंसतच सात्यकीच्या हृदयावर नऊ बाण सोडले. त्यावेळीं पांडवांकडील वीरांनीं सात्यकीच्या रक्षणार्थ आपल्या चतुरंग सेनेसह भीष्माला वेढून टाकिलें व जयाची इच्छा करणाऱ्या त्या कौरव-पांडवांचें तुमुल युद्ध प्रवृत्त झालें. ६. ४. १०४.

अध्याय १०५ वा.

[१ भीष्माचें रक्षण करण्याविषयीं दुर्योधनाची दुःशासनाला आज्ञा. २ कौरव-सेनेचा पराजय. ३ शल्याचें पाडवांशीं युद्ध.]

(१) संजय—महाराज, ग्रीष्मऋतूच्या शेवटीं मेघ जसे भास्कराला समंततः आवृत्त करितात, तसे त्या रणांगणांत क्रुद्ध झालेल्या भीष्माला पांडवांनीं परिवेष्टित केलेलें पाहून दुर्योधन दुःशासनाला असें म्हणाला—" हे वीरा, शूर पांडवांनीं भीष्माला समंततः वेढलें आहे. यास्तव त्या महात्म्याचें तूं रक्षण कर. आपण त्याचें रक्षण केलें असतां, तो पांचालांसह पांडवांचा नाश करील. त्या पितामहाचें रक्षण करणें, हें आपलें अतिशय महत्त्वाचें कर्तव्य आहे, असें मी समजतों. कारण तो महाव्रत आमचा त्राता आहे. तस्मात् तूं सर्व सैन्यासह जाऊन समरांगणांत दुष्कर कर्म करणाऱ्या भीष्माचें रक्षण कर."

दुर्योधनाचें हें भाषण ऐकून दुःशासनानें फार मोठें सैन्य बरोबर घेतलें व भीष्माला परिवेष्टित केलें. शकुनीनें आपल्या सेनेसह नकुल, सहदेव व धर्मराज यांना वेढा दिला. सौबलाचें तें सैन्य दहा हजार अश्वसादींनीं युक्त होतें. ते सर्व सैनिक युद्धविशारद असून पताकांनीं शोभत होते. त्यांचा वेष चित्ताकर्षक होता. त्यांनीं हातांत ऋष्टि, प्रास व तोमर धारण केले होते. शिवाय दुर्योधनानें पांडवांचें निवारण करण्यासाठीं दहा हजार शर व युद्धनिपुण अश्वसादी पाठविले. ते गरुडासारखे वेगवान् अश्व रणांगणांत आले, तेव्हां त्यांच्या खुरांच्या आघातानें भूमि कंपित होऊन निनादित झाली. त्यांच्या खुरांचा शब्द, वणवा लागलेल्या पर्वतावरील वेळूंच्या ध्वनीसारखा भासला. ते अश्व धांवत असतां त्यांच्या पदन्यासांनीं उडालेली धूलि सूर्याच्या रथापर्यंत जाऊन तिनें आदित्याला झांकून टाकिलें. वेगवान् हंस जसे सरोवराला हालवून सोडतात, तसें त्या अश्वांच्या वेगानें पांडवसैन्य क्षुब्ध झालें. त्या अश्वांच्या खिंखाळण्यापुढें कांहीं ऐकूंहि येईना.

(२) त्यानंतर वर्षाऋतूंत पर्वकालीं जलाची समृद्धि झालेल्या सागराचा वेग मर्यादा जशी मागें हटविते, तसा युधिष्ठिर व दोघे माद्रीपुत्र यांनीं मोठ्या त्वरेनें त्या अश्वसादींचा वेग मागें परतविला. त्या रथिश्रेष्ठांनीं नतपर्व शरांनीं त्या अश्वसादींचीं मस्तकें तोडलीं, तेव्हां गजांकडूनच हत होऊन गिरी-

गव्हरांत पडणाऱ्या गजांप्रमाणें ते अश्वसादी मृत होऊन भूमीवर पडले. तरी पांडव त्यांच्यावर प्रास व तीक्ष्ण शर यांची वृष्टि करीतच होते. त्यांच्या प्रहारांनीं पडणारीं योद्धयांचीं मस्तकें, वृक्षांवरून गळून पडणाऱ्या फळांप्रमाणें भासलीं. त्या रणांगणांत सर्वत्र हयसादि अश्वांसह क्षतविद्ध होऊन पडलेले व पडत असलेले दिसत होते. सिंहाच्या समीप आलेले मृग स्वतःचा प्राण वांचविण्यासाठीं जसे पळत सुटतात, तसे पांडवांकडून वध केले जाणारे अश्व भयभीत होऊन पळूं लागले. त्या महायुद्धांत शत्रूंना जिंकून पांडवांनीं शंख वाजविले व भेरींचा प्रचंड शब्द केला.

(३) याप्रमाणें स्वसैन्याचा पराभव झालेला पाहून दीन झालेला दुर्योधन मद्रराजाला असें म्हणाला—" हे महाबाहो, हा ज्येष्ठ कुंतीपुत्र उभयतः माद्रीपुत्रांसह आमच्या सेनेला आमच्या समक्ष पळवून लावीत आहे. यास्तव समुद्राच्या तीराप्रमाणें तूं त्याचें निवारण कर. तुझें बल व पराक्रम अप्रतिम असून तूं शत्रूंना असह्य आहेस अशी तुझी प्रसिद्धि आहे."

हे महाराज, तुझ्या पुत्राचें हें वचन ऐकून प्रतापी शल्य, जेथें राजा युधिष्ठिर होता तेथें आपल्या रथसमूहासह आला. शल्याची प्रचंड सेना आपल्याकडे येत आहे, हें पाहून युधिष्ठिरानें त्या महा ओघाचें निवारण केलें व मद्रराजाच्या वक्षःस्थलावर दहा बाण सोडले. नकुल-सहदेवांनीं सरळ जाणारे सात बाण सोडले. मद्रराजानेंहि उलट त्या सर्वांवर तीन तीन बाण सोडले व पुनः युधिष्ठिराला साठ बाणांनीं विद्ध केलें आणि भ्रांत झालेल्या दोघां माद्रेयांना दोन दोन बाणांनीं ताडन केलें.

इतक्यांत कालमुखांत पडल्याप्रमाणें युधिष्ठिर मद्रराजाच्या हातीं सांपडत आहे, असें भीमाच्या दृष्टीं पडलें व तो मोठ्या त्वरेनें त्याच्या संरक्षणार्थ तेथें आला. त्यावेळीं सूर्य पश्चिमेकडे चालला होता, तरीहि त्यांचें दारुण युद्ध प्रवृत्त झालें. ६. ४. १०५.

अध्याय १०६ वा.

[१ भीष्माचें पांडवांशीं युद्ध. २ अग्नीचें रूपक. ३ भीष्मानें केलेला पांडवसेनेचा पराभव. ४ कृष्णाची भीष्मवध करण्याविषयीं पार्थाला प्रेरणा. ५ अर्जुनाची भीष्मवधाविषयीं प्रतिज्ञा. ६ पार्थाचें हस्तलाघव पाहून भीष्मानें केलेली त्याची प्रशंसा. ७ श्रीकृष्णाची भीष्मवधार्थ उद्युक्तता. ८ पार्थानें केलेलें त्याचें निवारण. ९ पांडवसेनेचा पराभव. १० नवमदिनयुद्धसमाप्ति.]

(१) संजय—हे राजन्, त्यानंतर तुझा पिता शान्तनव अतिशय क्रुद्ध झाला व त्यानें ससैन्य पांडवांवर तीक्ष्ण बाणांची समंततः वृष्टि केली. त्या गांगेयानें भीमाला बारा, सात्यकीला नऊ, नकुलाला तीन व सहदेवाला सात शरांनीं विद्ध केलें. युधिष्ठिराचे बाहू व हृदय यांवर बारा बाण सोडले व धृष्टद्युम्नालाहि विद्ध करून मोठ्यानें सिंहनाद केला.

तेव्हां पितामहावर उलट नकुलानें बारा, सात्यकीनें तीन, धृष्टद्युम्नानें सत्तर, भीमानें सात आणि युधिष्ठिरानें बारा बाण सोडले. तेव्हां द्रोण पुढें सरसावला व त्यानें प्रत्येकावर पांच पांच तीक्ष्ण बाण सोडून सात्यकि व भीमसेन यांना विद्ध केलें. आचार्यांचे ते बाण यमदंडोपम प्राणहारक होते. त्या दोघां वीरांनींहि सरळ जाणारे तीन तीन शर सोडून, अंकुशानें जसें मत्त गजाला टोचावें, तसें ब्राह्मणश्रेष्ठ द्रोणाला विद्ध केलें.

सौवीर, कितव, प्राच्य, प्रतीच्य, उदीच्य, मालव, अभिषाह शूरसेन व वसाति हे तीक्ष्ण शरांनीं विद्ध होत होते, तरी भीष्माला सोडून गेले नाहींत. त्याचप्रमाणें नानादेशांतून जमलेले महीपाल हातांत विविध आयुधें घेऊन व पांडवांच्या सभोंवार राहून युद्ध करीत होते. पांडवांनीं भीष्माला रथसमूहानें वेढलें असतां, दवानल जसा अधिकच प्रज्वलित होऊन सर्व वनाला दग्ध करितो, तसा तो पितामह अधिकच क्रुद्ध होऊन शत्रुसैन्याचा संहार करूं लागला.

(२) हे राजा, रथ हेंच त्याचें अग्न्यगार होतें. धनुष्य ही ज्वाला, खड्ग हीच शक्ति, गदा हें इंधन व शर हे विस्फुलिंग होते. याप्रमाणें तो भीष्मरूपी अग्नि सर्व क्षत्रियश्रेष्ठांना दग्ध करूं लागला. त्या गांगेयानें अतिशय तीक्ष्ण कर्णि, वालिक व नाराच बाण सोडून पांडवसैन्याला आच्छादित केलें. ते सर्व बाण सुवर्णपुंखयुक्त असून गृध्रपक्ष्याच्या पिसांनीं अलंकृत होते.

भीष्मानें तीक्ष्ण शरांनीं रथी व ध्वज यांना खालीं पाडवून पांडवांच्या रथसमूहाला अग्ररहित तालवनासारखें केलें. त्या महाबाहूनें रथ, अश्व व गज यांना निर्मनुष्य करून टाकिलें. विद्युल्लतेच्या गर्जनेप्रमाणें त्याच्या धनुष्याचा टणत्कार व तलहाताचे निर्घोष ऐकून सर्व भूतें कंपित झालीं.

(३) पितामहाचा एकहि बाण व्यर्थ गेला नाहीं. भीष्माच्या धनुष्यापासून सुटलेले शर योद्ध्यांचीं कवचें फोडून निघून जात. ज्यांतील योद्धे हत झाले आहेत, अशा रथांना, वेगवान् अश्व ओढून नेत असलेले आमच्या दृष्टीं पडले. चेदि, काशि व करूषक यांच्या कुलांतील प्रसिद्ध महारथ प्राणांवर उदार होऊन पुढें आले. ते युद्धपराङ्मुख न होणारे वीर आपले ध्वज हालवीत मुख पसरलेल्या अंतकाप्रमाणें पितामहाच्या समीप आले असतां आपले अश्व, गज व रथ यांसह परलोकीं गेले. सहस्रावधि भग्न झालेले रथ तेथें पसरले होते. गदा, भिंदिपाल, चक्र, तीक्ष्ण शर, धनुष्यें इत्यादि आयुधें व कुंडलांसह मस्तकें, तलत्राणें, तुटलेलीं कवचें व ध्वज, यांनीं तें रणांगण सर्वतः व्यापून गेलें होतें. भग्न झालेल्या धनुष्यांचे तुकडे सर्वत्र पसरले होते. ज्यावरील योद्धे हत झाले आहेत, असे सहस्रावधि गज व अश्व मरून पडले होते. भीष्माच्या बाणांनीं पीडित झालेले जे महारथ रणांगणांतून पळून जात होते, त्यांचें निवारण करण्यास ते वीर समर्थ झाले नाहींत.

महेंद्रतुल्य पराक्रमी भीष्म त्या महाचमूचा संहार करीत असतां ती सेना उधळून गेली व दोन योद्धेहि एकत्र धांवतांना दृष्टीं पडले नाहींत. पांडवांच्या सेनेंतील रथ, अश्व व गज यांचा नाश झाला व ध्वज तुटून पडले. अशी ती चेतनाशून्य झालेली आपली सेना पाहून पांडवांच्या वीरांनीं हाहाकार केला.

तो तुमुल संग्राम प्रवृत्त झाला असतां दैवघटनेमुळें पिता पुत्रावर व पुत्र पित्यावर प्रहार करीत होते, प्रियसखा आपल्या जिवलग मित्रावर शस्त्र उगारीत होता व त्याच्या नांवानें आक्रोश करीत होता. पांडवांचे कित्येक सैनिक आपलीं कवचें टाकून व केस पिंजारून धांवत असलेले दृष्टीं पडत होते. त्या वेळीं आर्तस्वर काढणारें तें पांडवसैन्य, मानेवरील जुवें पडल्यामुळें भयभीत होऊन पळणाऱ्या वृषभांच्या संघाप्रमाणें भासलें.

(४) आपलें सैन्य उधळलेलें पाहून रथाचें नियमन करीत यादवनंदन कृष्ण पार्थाला म्हणाला—" हे अर्जुना, तूं ज्याची अपेक्षा करीत होतास, तो

काल आतां प्राप्त झाला आहे. यास्तव तूं जर मोहानें विमूढ झाला नसशील, तर या महारथांवर प्रहार कर. बा धनंजया, पूर्वीं विराटनगरींत तूं संजयाच्या समक्ष 'संग्रामांत भीष्म-द्रोणप्रमुख धार्तराष्ट्रांचे जे वीर माझ्याशीं युद्ध करतील, त्या सर्वांचा मी वध करीन' अशी जी प्रतिज्ञा केली होतीस, ती आज सत्य कर. क्षत्रधर्माला स्मरून तूं शोकरहित होऊन युद्ध कर."

(५) वासुदेवाचें हें वचन ऐकून अधोमुख झालेल्या बीभत्सूनें तिर्यग्दृष्टीनें कृष्णाकडे पाहिलें व जणुकाय निष्काम असल्याप्रमाणें त्यास असें म्हटलें—"हे कृष्णा, अवध्य असलेल्यांचा वध करून 'नरक' हेंच ज्याचें फल आहे, असें राज्य मिळविणें व वनांतील दुःखें भोगणें, या दोहोंतील कशानें माझें कल्याण होईल! असो. मी तुझें वचन पूर्ण करितों. अश्वांना प्रेरणा कर व माझा रथ भीष्मरथापाशीं ने. आज मी दुर्धर्ष पितामहाला रणांत पाडविल्यावांचून रहात नाहीं!"

तेव्हां माधवानें तत्काल पार्थाच्या रौप्यतुल्य शुभ्र अश्वांना प्रेरणा केली व सूर्याप्रमाणें दुष्प्रेक्ष्य असलेल्या भीष्माकडे रथ वळविला. अर्जुन पितामहावर चाल करून जाण्यास उद्युक्त झाला आहे, हें पहातांच युधिष्ठिराची सेना रणांगणाकडे परत फिरली. अर्जुन आपल्याकडे येत आहे, हें पाहून भीष्मानें सिंहासारखी गर्जना केली व धनंजयाचा रथ शरांनीं झांकून टाकिला. त्यामुळें एका क्षणांत अश्व व सारथि यांसह तो रथ दिसेनासा झाला. तेव्हां वासुदेवानें भ्रांत न होतां भीष्मशरांनीं विद्ध झालेल्या अश्वांना मोठ्या धैर्यानें पुढें नेलें.

(६) इतक्यांत पार्थानें मेघाप्रमाणें शब्द करणारें आपलें धनुष्य घेऊन तीक्ष्ण शर सोडले व भीष्माच्या धनुष्याचा छेद केला. तेव्हां शान्तनवानें दुसरें दृढ धनुष्य घेऊन तें निमिषमात्रांत सज्ज केलें व मेघगर्जनेसारखा त्याचा टणत्कार केला. परंतु क्रुद्ध झालेल्या अर्जुनानें तेंहि धनुष्य छेदून टाकिलें. धनुर्धरश्रेष्ठ पार्थाचें तें हस्तलाघव पाहून पितामहानें त्याची प्रशंसा करीत म्हटलें—"धन्य, धन्य, हे महाबाहो कुंतीपुत्रा, तुझी धन्य आहे."

अर्जुनाचा असा सत्कार करून पितामहानें दुसरें श्रेष्ठ धनुष्य घेतलें व पार्थाच्या रथावर शरांची वृष्टि केली. त्यावेळीं वासुदेवानें पार्थाचा रथ इतक्या लाघवानें मंडलाकार फिरविला कीं त्यामुळें भीष्माचे शर अर्जुनाच्या रथावर न पडतां व्यर्थ जाऊं लागले. पितामहाच्या शरांनीं विद्ध झालेले ते दोघे

कृष्णार्जुन रक्तानें माखल्यामुळें, शिंगांनीं माती उकरून चिह्नित झालेल्या क्रुद्ध वृषभांप्रमाणें भासले.

(७) त्या वेळीं वासुदेवानें पाहिलें कीं, अर्जुन मृदुयुद्ध करीत आहे व भीष्म दोन्ही सेनेच्या मध्यभागीं स्थित होऊन आदित्याप्रमाणें ताप देत सतत शरवृष्टि करीत आहे. कृतान्तकालाप्रमाणें गांगेय पांडवांच्या सैन्यांतील श्रेष्ठ श्रेष्ठ योद्धयांचा संहार करीत आहे. महाबाहु माधवाला हें सहन झालें नाहीं. तो मधुसूदन पार्थाच्या रजततुल्य अश्वांच्या रश्मि सोडून रथांतून खालीं उतरला व हातांत प्रतोद घेऊन वारंवार सिंहनाद करीत भीष्माच्या रथाकडे धांवला. बाहुबल हेंच ज्याचें आयुध आहे, असा तो कृष्ण क्रोधानें नेत्र आरक्त करून पायांनीं पृथ्वीचें विदारण करीतच निघाला. माधव भीष्माच्या वधेच्छेनें त्याच्या रथासमीप आलेला पहातांच तुझे वीर भयभीत झाले व 'भीष्म हत झाला, भीष्माचा वध झाला' असे उद्गार सर्वत्र ऐकूं येऊं लागले. हे महाराज, इंद्रनीलमण्याप्रमाणें श्यामवर्ण असलेला जनार्दन पीतांबर धारण करून भीष्मावर चालून जात असतां विद्युल्लतेनें युक्त असलेल्या मेघाप्रमाणें शोभला.

गजावर धांवून जाणाऱ्या सिंहाप्रमाणें, किंवा मत्त वृषभ सामान्य वृषभावर जसा तुटून पडतो, तसा तो यादवश्रेष्ठ गर्जना करीत भीष्मावर धांवला. पण पुंडरीकाक्ष आपलेकडे धांवून येत आहे, हें पाहून भीष्म भ्रांत झाला नाहीं. तो आपलें श्रेष्ठ धनुष्य ओढून शांत चित्तानें गोविंदाला म्हणाला— "पुंडरीकाक्षा, ये ये. हे देवदेवा, तुला नमस्कार असो. मला या महायुद्धांत गतप्राण कर.' हे निर्मल देवा, रणांत तुझ्या हातानें मला मृत्यु आल्यास या लोकीं माझें श्रेयच होईल. तूं माझा हा सन्मानच केला आहेस. मी तुझा दास आहें. मजवर यथेच्छ प्रहार कर."

इतक्यांत महाबाहु अर्जुनानें कृष्णाच्या मागोमाग जाऊन त्याला पाठीमागून दोन्ही हातानें विळखा घातला व आंवरून धरलें. परंतु राजीवलोचन पुरुषोत्तम कृष्णानें पार्थाला आपल्या बरोबर ओढीत नेलें. तथापि पार्थानें आपले दोन्ही पाय भूमीवर दृढ ठेवून, दहाव्या पावलाला त्याला अडविलें.

(८) त्या वेळीं कृष्णाचे नेत्र क्रोधानें आरक्त झाले होते व तो सर्पाप्रमाणें फूत्कार टाकीत होता. तेव्हां त्याचा प्रिय सखा प्रेमानें म्हणाला—"हे महाबाहो, परत फिर. 'मी युद्ध करणार नाहीं,' असें जें तूं पूर्वीं म्हटलें होतेंस, तें

आपलें वचन सत्य कर. नाहीं तर हे केशवा, लोक तुला मिथ्यावादी म्हणतील. हा सर्व भार मजवर आहे. मी पितामहाचा वध करीन. शस्त्र, सत्य व सुकृत या तिहींची शपथ घेऊन सांगतों कीं, मी शत्रूंचा अंत करीन. युगान्त समयीं यदृच्छेनें अस्त पावणाऱ्या पूर्णचंद्राप्रमाणें तो महारथ आज माझ्या हातून पतन पावलेला तूं पहाशील. ''

महात्म्या फाल्गुनाचें हें वचन ऐकून माधव कांहींहि न बोलतां क्रोधानेंच आपल्या रथावर चढला. नंतर शान्तनवानें त्या दोघांहि रथस्थ वीरांवर पर्वतावर जलवृष्टि करणाऱ्या मेघाप्रमाणें पुनः शरवृष्टि केली. ग्रीष्मऋतूंत रस शोषण करणाऱ्या सूर्याप्रमाणें पितामहानें प्रतियोद्धयांच्या प्राणांचें कर्षण केलें. पांडवांनीं युद्धांत जसा कौरवसेनेचा पराभव केला, तसा भीष्मानें पांडवांच्या सेनेला भग्न केलें. पांडवांचें कांहीं सैन्य हत झालें व कांहींनीं पलायन केलें. त्यामुळें पांडव निरुत्साह व श्रांत झाले.

(९) त्या वेळीं भीष्म मध्याह्नीच्या सूर्याप्रमाणें स्वतेजानें तळपत होता. भयार्त झालेले पांडव त्याच्याकडे पहाण्यासहि समर्थ झाले नाहींत. भीष्म अतिमानुष कर्म करून सहस्रावधि पांडववीरांचा संहार करीत असतां, ते वीर भयभीत झाले व कांहीं हालचाल न करतां स्वस्थ पहात उभे राहिले. पांडवसैन्य पळत असतां त्यांना कोणीहि त्राता मिळाला नाहीं. कर्दमांत रुतलेल्या धेनूप्रमाणें ते असहाय झाले. बलाढ्य भीष्मानें तें सैन्य मुंग्यांप्रमाणें चिरडून टाकिलें.

(१०) सूर्यतुल्य प्रतापी शान्तनव दुष्प्रकंप्य होता. तो आपल्या शररूपी किरणांनीं पांडवांच्या नरेंद्रांना ताप देत असतां, ते वीर त्याच्याकडे पाहूंहि शकले नाहींत. याप्रमाणें पराक्रमी पितामहानें पांडवसेनेचा संहार चालविला असतां भगवान् सहस्ररश्मि अस्ताचलीं गेला. तेव्हां श्रांत झालेल्या दोन्हीं सैन्यांनीं मनांत युद्ध थांबविण्याचा विचार केला. ६. ४. १०६.

अध्याय १०७ वा.

[१ उभयसैन्यांचा अवहार. २ कौरव-पांडवांचें स्व-स्व शिबिरांत प्रयाण. ३ पांडवांचा कृष्णाशीं संकेत. ४ युधिष्ठिराचा विषाद. ५ कृष्णाचें सान्त्ववचन. ६ भीष्मवधाचा उपाय विचारण्यासाठीं त्याच्याकडे जाण्याची युधिष्ठिराची प्रेरणा. ७ भीष्मशिबिरांत गमन. ८ भीष्माचें उपायकथन. ९ अर्जुनाचा खेद. १० कृष्णानें केलेलें समाधान.]

(१) संजय—हे राजन्, कौरव-पांडवांच्या त्या दोन्ही सैन्यांचें युद्ध चाललें असतां घोर संध्याकाळ झाला. त्यामुळें आम्हांला रणांगणहि दिसेनासें झालें. तेव्हां राजा युधिष्ठिरानें पाहिलें कीं, आतां संध्यासमय झाला आहे, आपलें सैन्य भीष्मानें पीडिल्यामुळें भयविह्वल झालें आहे व तें शस्त्रत्याग करून पलायनपरायण झालेलें दिसत आहे. भीष्म क्रोधसंतप्त होऊन महारथांना त्रस्त करीत आहे व सोमकांना जिंकल्यामुळें ते सर्व महारथ निरुत्साह झाले आहेत. यास्तव आतां युद्ध थांबवावें, हें बरें. असा विचार करून युधिष्ठिरानें आपल्या सैन्याचा अवहार केला. तें पाहून तुझ्या सैन्यालाहि भीष्मानें युद्ध थांबवून परत फिरण्याची आज्ञा केली.

(२) स्वसैन्याचा अवहार करून पांडव आपल्या शिबिरांत गेले. ते सर्व महारथ शरविद्ध झाले होते. भीष्माच्या बाणांनीं प्रपीडित झालेल्या त्यांच्या मनाला भीष्माचा पराक्रम स्मरून यत्किंचित्‌हि शांति वाटली नाहीं. (ते अतिशय अस्वस्थ झाले.) इकडे सृंजयांसह पांडवांचा त्या दिवसाच्या युद्धांत पराजय केल्याबद्दल तुझ्या पुत्रांनीं पितामहाचा सत्कार केला व सर्व भूतांना प्रमोहित करणारी रात्र झाली असतां त्या सर्व कौरवांनीं हृष्ट चित्तानें विश्रांति घेतली.

(३) तथापि ती घोर रात्र प्रवृत्त झाली असतांहि पांडवांनीं शयन केलें नाहीं. सृंजय व वृष्णि यांसह दुराधर्ष पांडव संकेत करावयास बसले. मंत्रनिश्चय-कोविद असलेले ते महाबलाढ्य महात्मे त्यावेळीं 'आपल्याला श्रेयस्कर काय आहे' याचा अव्यग्र चित्तानें विचार करूं लागले.

(४) राजा युधिष्ठिर बराच वेळ विचार करून वासुदेवाकडे पहात असें वचन बोलला—"हे कृष्णा, महात्म्या भीष्माचा भयंकर पराक्रम पहा. तो श्रेष्ठ धनुर्धर नलाच्या वनाला तुडविणाऱ्या गजांप्रमाणें माझ्या सैन्याचें मर्दन करीत

आहे. तो महात्मा सैन्यामध्यें प्रवृत्त झालेल्या अग्नीप्रमाणें जिभल्या चाटीत असतां त्याच्याकडे पहाण्यासहि आम्ही समर्थ होत नाहीं. क्रुद्ध झालेला प्रतापवान् भीष्म हातांत धनुष्य घेऊन शर सोडूं लागला, म्हणजे विषारी गरळ ओकणाऱ्या घोर महानाग तक्षकाचाच भास होतो. क्रुद्ध झालेल्या यमाला जिंकतां येईल, वज्रधर इंद्राचा पराजय करतां येईल, पाशधारण करणारा वरुण किंवा गदायुक्त धनेश्वर कुबेराचाहि पराभव संभवेल, परंतु क्रुद्ध झालेल्या भीष्माला या महायुद्धांत जिंकणें शक्य नाहीं. हे केशवा, मी स्वतःच्या बुद्धिदौर्बल्यामुळें भीष्माशीं संग्राम करण्यास उद्युक्त होऊन अशाप्रकारें शोकसागरांत निमग्न झालों आहें.

हे कृष्णा, मला हें युद्ध रुचत नाहीं. भीष्माकडून आमचा सर्वदा पराभव होत असतो. हें युद्ध करण्यापेक्षां मी वनांत निघून जातों. मला वनवास श्रेयस्कर वाटत आहे. प्रज्वलित अग्नीवर झडप घालणारा पतंग जसा केवळ मृत्यूलाच प्राप्त होतो, तसा मी भीष्माच्या समीप जातांच नाश पावेन. राज्यलाभासाठीं मी या युद्धांत प्रवृत्त झालों, पण उलट माझ्या सेनेचा क्षयच होत आहे. माझे शूर भ्राते पराक्रमी असून, तेहि भीष्माच्या बाणांनीं अतिशय पीडिले जात आहेत.

हे मधुसूदना, मजवरील प्रेमामुळें माझे हे भ्राते राज्यभ्रष्ट झाले व त्यांना वनांत जावें लागलें, त्याचप्रमाणें कृष्णेलाहि मजसाठींच असह्य क्लेश भोगावे लागले. बा कृष्णा, मी जीवित अतिशय मूल्यवान् समजतों, पण आज तेंच (जीवित) दुर्लभ होण्याचा प्रसंग आला आहे. मी जर जिवंत राहिलों, तर अवशिष्ट राहिलेलें आयुष्य श्रेष्ठ धर्माचरणांत तरी घालवीन. यास्तव, हे जनार्दना, तुला जर मी भ्रात्यांसह अनुग्राह्य वाटत असेन, तर ज्याचा स्वधर्माशीं विरोध येणार नाहीं, असें हितवचन मला सांग.''

(५) हे महाराज, युधिष्ठिराचें हें कारुण्ययुक्त विस्तृत भाषण ऐकून कृष्ण त्याचें सान्त्वन करीत असें प्रतिवचन बोलला—

'' हे सत्यसंगर धर्मपुत्रा, व्यर्थ विषाद पावूं नको. ज्या तुझे शत्रूंचा संहार करणारे, दुर्जय व शूर भ्राते आहेत, त्यानें असें खिन्न होण्याचें काय कारण ! भीमार्जुन तर वायु व अग्नि यांप्रमाणें तेजस्वी आहेत. उभय माद्रीपुत्र देवांच्या ईश्वरांप्रमाणें—देवेंद्राप्रमाणें पराक्रमी आहेत. शिवाय मी तुझा सुहृ-

द्च आहें. तुझी जर इच्छा असेल, तर मी युद्धांत भीष्माचा वध करतों. तूं आज्ञा केल्यावर तुझ्यासाठीं मी कोणतें दुष्कर कर्म करणार नाहीं! हे महाराज, केवल भीष्म मृत झाला असतां जय प्राप्त होईल, असें जर तुला वाटत असेल व फाल्गुन जर पितामहाचा वध करण्यास इच्छित नसेल, तर मी आज रणांत भीष्माला युद्धाचें आह्वान करून धार्तराष्ट्रांच्या समक्ष त्याला मृत्यूच्या स्वाधीन करतों. मी एकटा एकरथानें कुरुवृद्ध पितामहाचा वध करीन. माझा पराक्रम पहा! युद्धामध्यें महेंद्राप्रमाणें महास्त्रें सोडून मी त्या शान्तनवाला रथांतून खालीं पाडवीन. पांडुपुत्रांचा जो शत्रु, तो निःसंशय माझाहि शत्रु आहे. तुझे जे अनुयायी ते माझेच आहेत व माझे अनुचर तुजसाठींच आहेत.

युधिष्ठिरा, हा तुझा भ्राता धनंजय माझा सखा आहे, आप्तसंबंधी (भगिनीपति) आहे व शिवाय माझा प्रिय शिष्य आहे. या अर्जुनासाठीं मी माझ्या अंगाचें मांसहि काढून देईन आणि हा नरव्याघ्र मजकरितां आपल्या प्राणांचाहि त्याग करील. 'आम्ही परस्परांचें रक्षण करूं' असा आमचा संकेत ठरलेला आहे. यास्तव हे राजेंद्रा, तूं मला आज्ञा कर म्हणजे मी युद्धार्थ सज्ज होतों. तथापि पूर्वी उपप्लव्य नगरींत पार्थानें 'मी गांगेयाचा वध करीन' अशी सर्व लोकांसमक्ष प्रतिज्ञा केली होती. त्या धीमान् कौंतेयानें तें आपलें वचन पाळावें, हें बरें. पण पार्थ जर मला अनुज्ञा देत असेल, तर मी तें भीष्मवधाचें कार्य करतों. अथवा हा सर्व भार अर्जुनावर आहे. तो परपुरंजय भीष्माचा रणांत वध करील. सज्ज झालेला पार्थ रणांत अशक्य कर्महि करूं शकेल. तो युद्धामध्यें दैत्य-दानवांसह देवांचाहि पराभव करण्यास समर्थ आहे, मग भीष्माची काय कथा! शान्तनव जरी महापराक्रमी असला, तरी आतां त्याची बुद्धि मंद झाली आहे. सामर्थ्य कमी झालें आहे व वार्धक्यामुळें त्याला स्वकर्तव्य कळेनासें झालें आहे."

(६) **युधिष्ठिर**—हे महाबाहो, तूं म्हणतोस तें खरें आहे. तुझ्या एकटाच्या शक्तीला हे सर्व कौरवहि पुरे पडणार नाहींत. हे पुरुषश्रेष्ठा, माझ्या पक्षांत तूं अवस्थित असल्यामुळें माझें सर्व ईप्सित पूर्ण होईल व नियत असलेलें सर्व मला प्राप्त होईल. हे श्रेष्ठ विजयप्रद गोविंदा, तूं आमचा नाथ असल्यावर आम्ही इंद्रासह देवांनाहि जिंकूं, मग महारथ भीष्माची काय कथा! तथापि स्वतःच्या गौरवासाठीं मी तुला मिथ्याचरण करण्यास—युद्ध न करण्याची

प्रतिज्ञा मिथ्या करण्यास सांगणें योग्य नव्हे. यास्तव हे माधवा, तूं म्हटल्याप्रमाणें स्वतः युद्ध न करतां आम्हांला साह्य कर, युद्धाच्या आरंभीं पितामहानें माझ्याशीं असा संकेत केला होता कीं, मी तुझ्या हिताचा तुला उपदेश करीन; परंतु तुझ्या बाजूनें कदापि युद्ध करणार नाहीं. दुर्योधनाच्या पक्षानें युद्ध करीन. हें मी तुला सत्य सांगतों. हे माधवा, देवव्रतच माझा राज्यदाता व मंत्रदाताहि आहे. तस्मात् हे मधुसूदना, तुझ्यासह आम्ही सर्व भीष्माकडे जाऊं या व त्याला त्याच्या वधाचा उपाय विचारूं. तो नरश्रेष्ठ आपल्याला तत्काल हित वचन सांगेल, यांत संशय नाहीं. पितामह जसें सांगेल, तसें मी संग्रामांत करीन. तो दृढव्रत महात्मा आम्हांला जय देणारा व हितवचन सांगणारा आहे. हे कृष्णा, आम्ही बाल असतांना, पितृहीन झालेल्या आमचें त्यानेंच संवर्धन केलें बरें ! आणि आतां मीं त्याच वृद्ध पितामहाच्या वधाची इच्छा करावीना ! अरे अरे, हा आमचा पितामह माझ्या पित्याला अतिशय प्रिय होता. त्याचा आम्ही वध करणार आहोंत ! धिक्कार असो, या क्षत्रधर्माला ! !

संजय—युधिष्ठिराचे हे खेदयुक्त उद्गार ऐकून वार्ष्णेय त्याला म्हणाला—" हे महाप्राज्ञा, तुझें भाषण मला रुचलें. देवव्रत अतिशय युद्धनिपुण आहे. तो केवल दृष्टिक्षेपानेंहि शत्रूला दग्ध करण्यास समर्थ आहे. यास्तव आपण सर्व त्या गंगापुत्राकडे जाऊं व त्यालाच त्याच्या वधाचा उपाय विचारूं. तो आपल्याला सत्य सांगेल. विशेषतः तूं विचारलें असतां तर निश्चयानेंच सांगेल. तस्मात् आपण सर्व वृद्ध कुरुपितामहाजवळ जाऊन त्याचा विचार घेऊं आणि तो आपल्याला जसा उपदेश करील त्याप्रमाणें आपण शत्रूशीं युद्ध करूं.

(७) याप्रमाणें संकेत करून त्या वीरांनीं आपलीं शस्त्रें व कवचें काढून ठेविलीं आणि ते सर्व पांडुपुत्र वासुदेवासह भीष्माकडे जावयास निघाले. हे महाराज, भीष्माच्या शिबिरांत प्रवेश करतांच त्या सर्वांनीं पितामहाला शिरसा वंदन केलें, त्याचा सत्कार केला व शिरसाष्टांग नमस्कार करून ते त्याला शरण गेले.

तेव्हां कुरुपितामह त्यांना म्हणाला—' हे वार्ष्णेया, तुझें स्वागत असो. त्याचप्रमाणें युधिष्ठिरा, भीमा, धनंजया व नकुल-सहदेवांनो, तुम्हां सर्वांचें

स्वागत असो. हे वत्सांनो, तुम्हांला प्रिय असलेलें असें तुमचें मी कोणतें कार्य करूं तें सांगा. तुमचें तें कार्य कितीहि दुष्कर असलें तरी मी तें जीवावर उदार होऊन करीन.'

असें प्रीतियुक्त वचन पुनः पुनः बोलणाऱ्या गांगेयाला दीन झालेला युधिष्ठिर प्रेमळ शब्दांनीं असें म्हणाला—"हे पितामह, आपण सर्वज्ञ आहां. (आपण सर्व जाणतांच.) यास्तव, आमचा जय कसा होईल व आम्हांला राज्यप्राप्ति कशी होईल आणि प्रजेची हानि कशानें थांबेल, तें मला सांगा. त्याचप्रमाणें हे प्रभो, आपल्या वधाचा उपायहि मला कथन करा. युद्धामध्यें आपण जेव्हां मंडलाकार धनुष्य फिरवीत असतां, तेव्हां शर जोडण्यांत व ते सोडण्यांत सूक्ष्म अंतरहि दिसत नाहीं, आपण धनुष्यावर शर जोडतां केव्हां, ते ओढतां केव्हां व सोडतां केव्हां हेंहि कळत नाहीं. अशा तुज अप्रतिम धनुर्धराशीं युद्ध करण्यास आम्ही कसे समर्थ होऊं !

हे महाबाहो, आपण रथामध्यें प्रतिसूर्यच भासतां. रथ-अश्व-नर-गज यांचा संहार करीत असतां, आपल्याला जिंकण्यास कोणता पुरुष समर्थ होईल ! आपल्या शरवृष्टीनें अतिशय प्राणहानि केली आहे. माझ्या प्रचंड सैन्याचा केवढा क्षय झाला आहे, पहा ! यास्तव हे पितामह, ज्या उपायानें मी तुला युद्धांत जिंकूं शकेन, मला सत्वर राज्यप्राप्ति होईल आणि ज्या योगानें माझ्या सैन्याचें क्षेम होईल, तो उपाय मला सांग."

(८) त्यावर भीष्म म्हणाला—हे कौंतेया, मी जिवंत असेपर्यंत तुम्हांला कदापि जय प्राप्त होणार नाहीं, हें मी तुला सत्य सांगतों. युद्धांत मला जिंकलें असतां तुम्हां पांडवांचा तत्काल जय होईल, यास्तव तुम्हांला जर जयाची इच्छा असेल तर सत्वर माझा वध करा. मी तुम्हांला अनुज्ञा देतों. तुम्ही मजवर यथेष्ट प्रहार करा. तुम्ही माझें अजेयत्व जाणलेंत, हेंच मी मोठें भाग्य समजतों. एकदा माझा वध झाला कीं, सर्वांचाच विनाश झाला असें समजा व त्याप्रमाणें करा.

युधिष्ठिर—हे पितामह, युद्धामध्यें आम्ही कोणत्या उपायानें आपल्याला जिंकण्यास समर्थ होऊं, तें मला सांगा. आपण कालदंड धारण केलेल्या अंतकाप्रमाणें क्रुद्ध होऊन समरांगणांत स्थित झालांत कीं, सुरासुरांसह इंद्रहि आपणास जिंकण्यास समर्थ होणार नाहीं. यम, वरुण व इंद्र यांनाहि जिंकतां येईल, पण आपल्याला जिंकतां येणें शक्य नाहीं !

भीष्म—हे पांडवा, तूं म्हणतोस तें खरें आहे. इंद्रासह देव-दानवांनाहि मी अजिंक्य आहें. मी हातांत धनुष्य घेऊन व शस्त्रधारण करून युद्धार्थ सज्ज झालों असतां मला पराभूत करणें शक्य नाहीं. यास्तव मी शस्त्रत्याग केला असतां तुझ्या महारथांनीं मला विद्ध करावें. कारण जो पळत आहे, भ्याला आहे, 'मी तुझा आहें' म्हणून शरण आला आहे, ज्यानें शस्त्रत्याग केला आहे, जो पडला आहे, कवच व ध्वज यांनीं रहित आहे, जो विकलांग आहे, पित्याचा एकटाच पुत्र आहे, स्त्री आहे, किंवा, 'स्त्री'-संज्ञक आहे आणि अप्रशस्त पुरुष आहे, अशा प्रतियोद्ध्यांशीं युद्ध करणें मला रुचत नाहीं.

हे राजेंद्रा, मीं पूर्वींपासून जो एक संकल्प करून ठेवला आहे, तो तुला सांगतों. ऐक. अमंगल ध्वज दृष्टीं पडला असतां मी कदापि युद्ध करीत नाहीं. तुझ्या सैन्यांतील महारथ द्रुपदपुत्र शूर आहे, युद्धोत्सुक आहे व विजयी आहे. तथापि तो शिखंडी प्रथम 'स्त्री' असून नंतर पुरुषत्वाला प्राप्त झाला आहे. तो सर्व वृत्तान्त तुम्हीहि जाणतांच. त्या शिखंडीला पुढें करून अर्जुनानें मजवर तीक्ष्ण विशिख बाण सोडावे. पूर्वीं स्त्री असलेला तो शिखंडी अशुभ चिह्नाप्रमाणें पुढें आला असतां मी युद्ध करणार नाहीं व अर्जुनाचा विजय होईल. उद्यतशस्त्र असलेल्या मजवर कोणीहि प्रहार करूं शकणार नाहीं. एक धनंजय किंवा वासुदेव हे दोघेच माझ्याशीं प्रतियुद्ध करण्यास समर्थ आहेत.

यास्तव श्रेष्ठ धनुष्य धारण करणाऱ्या पार्थानें शिखंडीला पुढें करून मज-वर शर सोडावे. अशा रीतीनें मी पडलों म्हणजे तुम्हांला निश्चयानें जय प्राप्त होईल. सुव्रता कौंतेया, तूं रणांगणांत याप्रमाणें घडवून आण व नंतर जमलेल्या सर्व धार्तराष्ट्रांचा सहज संहार कर.

संजय—राजा धृतराष्ट्रा, याप्रमाणें भीष्माचा वधोपाय समजून घेऊन त्या पार्थांनीं महात्म्या कुरु पितामहाला अभिवादन केलें व ते सर्व आपल्या शिबि-रांत परत आले. परलोकाची दीक्षा घेण्यास उद्युक्त झालेल्या गांगेयाचें तें भाषण ऐकून अर्जुन अतिशय दुःखी झाला व त्याला लज्जाहि वाटली. तो खिन्न होऊन म्हणाला—

(९) "हे माधवा, भीष्म आमचा गुरु आहे. तो कुरुवृद्ध महात्मा कृत-प्रज्ञ व धीमान् आहे. त्या पितामहाशीं मी संग्रामांत कसें युद्ध करूं ? हे

वासुदेवा, मी बालपणीं क्रीडा करीत असतां धूलियुक्त देहानें त्या महात्म्याच्या मांडीवर लोळून त्याचें अंग मलिन व रूक्ष करीत असें, पण तो उदार मनाचा महात्मा मजवर कधींहि क्रुद्ध झाला नाहीं. महात्म्या पांडूच्या या पित्याला मी 'तात, तात' असें म्हणत असें. तेव्हां 'वत्सा, मी तुझा 'तात' नाहीं. तुझ्या पित्याचा 'तात' आहें. असें जो मला माझ्या बालपणीं म्हणत असे, त्या पितामहाचा वध मी कसा बरें करूं ! माझ्या सैन्याचा यथेष्ट वध होऊं दे, पण मी कांहीं त्या महात्म्याशीं युद्ध करणार नाहीं. मग माझा जय होवो किंवा वध होवो. कृष्णा, तुला काय वाटतें ?"

(१०) वासुदेव—हे पार्था, भीष्माचा युद्धांत वध करण्याची तूं पूर्वी प्रतिज्ञा केली आहेस, मग क्षात्रधर्मांत स्थित असलेल्या तुला त्याचा वध न करून कसें चालेल ! यास्तव त्या युद्धोत्सुक क्षत्रियाला तूं रथांतून खालीं पाडीव. गांगेयाचा पराभव केल्यावांचून युद्धांत तुझा जय होणार नाहीं. भीष्माचा वध देवांनीं पूर्वीच नियत केलेला आहे. त्याप्रमाणें आतां घडून आलेंच पाहिजे. तें भवितव्य अन्यथा कसें होईल ! मुख पसरलेल्या अंतकाप्रमाणें असलेल्या या भीष्माशीं युद्ध करण्यास तुजवांचून अन्य कोणी— साक्षात इंद्रहि समर्थ नाहीं. यास्तव स्थिरचित्त होऊन युद्ध कर व भीष्माला जिंक.

धनंजया, मी तुला एक प्रमाण वचन सांगतों तें ऐक—पूर्वी एकदा धीमान् बृहस्पतीनें इंद्राला असें सांगितलें होतें कीं, आपल्याला घातक असलेला शत्रु आपल्याहून ज्येष्ठ असला, किंवा अनेक गुणांनीं युक्त जरी असला तरी तो जर आपल्यावर चालून आला तर त्याचा वध करावा. युद्ध, प्रजेचें रक्षण व यज्ञादि कर्म हीं असूयारहित होऊन करावीं. हा क्षत्रियांचा शाश्वत धर्म आहे.

अर्जुन—कृष्णा, यावरून शिखंडी निश्चयानें भीष्माच्या निधनाला कारण होणार, असेंच दिसत आहे. त्या पांचाल्याला पहातांच भीष्म सर्वदा परत फिरतो. यास्तव आपण शिखंडीला भीष्माच्या संमुख करून या उपायानें त्यास पाडावें असें मला वाटतें. मी शरवृष्टीनें इतर धनुर्धर योद्धयांचें निवारण करीन व शिखंडीनें श्रेष्ठ योद्धया गांगेयावर शरवृष्टि करावी. 'शिखंडी प्रथम स्त्री असून नंतर पुरुष झाल्यामुळें, त्याच्यावर मी बाण सोडणार नाहीं.'

असें भीष्माच्या मुखानें आपण ऐकलेंच आहे. यास्तव शिखंडीचीच भीष्मवधाकडे योजना करावी.

याप्रमाणें निश्चय करून व पितामहाची अनुमति घेऊन माधवासह नरश्रेष्ठ पांडवांनीं हृष्टचित्तानें आपल्या शयनगृहांत जाऊन सुखानें शयन केलें. ६. ४. १०७.

अध्याय १०८ वा.

[१ धृतराष्ट्राचा दहाव्या दिवसाच्या युद्धाविषयीं प्रश्न. २ संजयाचें उत्तर. ३ पांडवांची व्यूहरचना. ४ कौरवांचा व्यूह. ५ युद्धारंभ. ६ धृतराष्ट्राचा संग्रामाविषयीं पुनः प्रश्न, संजयानें केलेलें वर्णन. ७ भीष्म-शिखंडीसंवाद. ८ पार्थाची शिखंडीला भीष्मवधाविषयीं प्रेरणा.]

(१) **धृतराष्ट्र**—संजया, शिखंडी भीष्मावर कसा चालून गेला ! आणि गांगेयानें पांडवांशीं कसें युद्ध केलें, तें मला सांग.

(२) **संजय**—हे राजन्, दुसऱ्या दिवशीं सूर्योदय होतांच भेरि, मृदंग, इत्यादि वाद्यांचा निर्घोष होऊं लागला, दह्यासारखे पांढरे शुभ्र शंख समंततः वाजूं लागले व पांडव शिखंडीला पुढें करून रणांगणाकडे निघाले.

(३) त्यांनीं आपल्या सैन्याचा शत्रूंचा संहार करणारा व्यूह रचिला. त्या व्यूहांत शिखंडी अग्रभागीं होता. भीम व धनंजय त्याच्या रथचक्राचें रक्षण करीत होते. पांच द्रौपदेय व सौभद्रेय पृष्ठभागीं स्थित होते आणि महारथ सात्यकि व चेकितान त्यांचें रक्षण करीत होते. त्यांच्यामागें पांचालांसह धृष्टद्युम्न होता.

याप्रमाणें व्यूहरचना करून दोघां माद्रेयांसह ज्येष्ठ कौंतेय राजा युधिष्ठिर आपल्या सिंहनादानें पृथ्वी निनादित करीत सर्वांच्या पुढें निघाला, त्याच्यामागें आपल्या सैन्यांसह राजा विराट चालला, राजा द्रुपद त्याला अनुसरला व केकय भ्राते आणि धृष्टकेतु यांनीं सैन्याच्या पृष्ठभागाचें रक्षण केलें.

(४) अशाप्रकारें आपल्या सेनेचा व्यूह रचून पांडव जीवावर उदार होऊन कौरवांवर धांवून गेले. तेव्हां कौरवहि सर्व सैन्याच्या अग्रभागीं भीष्मांना स्थित करून पांडवांवर चालून गेले. त्यावेळीं तुझे पुत्र दुराधर्ष गांगेयाचें रक्षण

करीत होते. त्यांच्या मागें बलाढ्य अश्वत्थाम्यासह द्रोण होता. त्यांच्या मागोमाग आपल्या सर्व गजसैन्यांसह भगदत्त चालला होता. कृप व कृतवर्मा त्यांच्यामागून चालले होते. नंतर सुदक्षिण, कांबोज, बृहद्बल हे क्रमानें त्यांस अनुसरले व शेवटीं सुशर्मप्रभृति अन्य नृपाल सैन्याच्या पृष्ठभागाचें रक्षण करीत होते. शान्तनव भीष्म नित्य युद्धामध्यें नवीन नवीन व्यूहरचना करीत असे. कधीं आसुरव्यूह, तर कधीं दैव, तर कधीं राक्षस व पैशाच अशा व्यूहांची तो रचना करीत असे.

(५) याप्रमाणें उभय सैन्यें व्यूह रचून परस्परांच्या समीप आल्यावर त्यांचें युद्ध प्रवृत्त झालें. त्या दिवसाचें तें युद्ध यमपुरीची वृद्धि करणारेंच होतें. अर्जुनादि पांडववीर शिखंडीला पुढें करून भीष्मावर विविध प्रकारच्या शरांची वृष्टि करूं लागले. भीमसेनाच्या शरांनीं विद्ध झालेले तुझे योद्धे रक्तानें माखून परलोकीं गेले. नकुल, सहदेव आणि सात्यकि यांनीं तुझ्या सैन्याला अतिशय पीडा दिली. पांडव तुझ्या सैन्याचा वध करीत असतां त्यांचें कोणीहि निवारण करूं शकला नाहीं. तेव्हां पांडवांच्या महारथांकडून पीडिलें जाणारें तें सैन्य दश-दिशांत पळत सुटलें. सृंजयांसह पांडवांच्या तीक्ष्ण शरांनीं विद्ध होणाऱ्या त्यांना कोणीहि त्राता भेटला नाहीं.

(६) धृतराष्ट्र—हे संजया, आपलें सैन्य पार्थाकडून पीडिलें जात आहे, हें पाहून भीष्मानें काय केलें ? परंतप भीष्म क्रुद्ध होऊन सोमकांचा संहार करीत पांडवांवर कसा चालून गेला, तें सर्व मला सांग.

संजय—हे महाराज, पांडव-सृंजयांनीं तुझ्या सैन्याला पीडिलें असतां तुझ्या देवव्रत पित्यानें काय केलें, तें सांगतों ऐक. शूर पांडव तुझ्या पुत्रांच्या सैन्याचा संहार करीत असतां होणारा अश्व-गज व नर यांचा विनाश तुझ्या पित्याला सहन झाला नाहीं. त्या महात्म्यानें प्राणांवर उदार होऊन तत्काल नाराच, वत्सदंत व अंजलिक या तीक्ष्ण बाणांची पांडवसेनेवर वृष्टि केली. शस्त्रधारण केलेल्या त्या पितामहानें तीक्ष्ण शर सोडून मोठ्या यत्नानें पांडवांच्या पांच योद्ध्यांचें निवारण केलें. क्षुब्ध झालेल्या भीष्माला स्वसामर्थ्य व क्रोध यांच्या योगानें अतिशय आवेश आला होता. त्याच्या भरांत त्यानें नानाप्रकारच्या आयुधांनीं पांडवांचे असंख्य गज व अश्व यांचा संहार चालविला. अगणित रथ्यांना रथांतून खालीं पाडविलें. अश्वसादींना अश्वांच्या पाठीवरून व गजारोहींनाहि गजांवरून भूमीवर पाडविलें.

याप्रमाणें भीष्मानें सैन्याचा संहार चालविला असतां वज्रधर इंद्रावर चालून जाणाऱ्या असुराप्रमाणें पांडव पितामहावर तुटून पडले. इंद्राच्या अशनितुल्य तीक्ष्ण बाणांची वृष्टि करीत असतां गांगेयानें अतिशय भयंकर स्वरूप धारण केलें होतें. त्याचें इंद्राच्या चापाप्रमाणें असलेलें श्रेष्ठ धनुष्य मंडलाकार वांकत असलेलें दिसत असे. त्याचें तें दुष्कर कर्म पाहून पांडव अतिशय विस्मित झाले व त्यांनीं प्रशंसोद्गारांनीं पितामहाचा सत्कार केला. ते सर्व पांडुपुत्र विमनस्क झाले व पूर्वी विप्रचित्ति दानवाशीं युद्ध करतेवेळीं देव जसे किंकर्तव्यतामूढ झाले होते, तसे ते भीष्माच्या मुखाकडे पहातच राहिले.

(७) हे महाराज, तो युद्धाचा दहावा दिवस होता. मुख पसरलेल्या अंतकाप्रमाणें शान्तनवाचें निवारण करण्यास कोणीहि समर्थ झाला नाहीं. अरण्याला जाळून भस्म करणाऱ्या अग्नीप्रमाणें भीष्मानें तीक्ष्ण बाण सोडून शिखंडीच्या सर्व रथसैन्याला दग्ध करून टाकिलें. त्या वेळीं तो शान्तनव सर्पाप्रमाणें क्रुद्ध झाला होता व कालानेंच ज्याला प्रेरणा केली आहे, अशा अंतकाप्रमाणें उग्र दिसत होता. शिखंडीनें त्याच्या वक्षःस्थलावर तीन बाण सोडिले. त्या बाणांनीं अतिशय विद्ध झालेला गांगेय जरी क्रुद्ध झाला होता, तरीहि शिखंडीवर प्रहार करण्याच्या अनिच्छेनें त्याला हंसतच असें म्हणाला —'तूं मजवर यथेच्छ प्रहार कर किंवा करूं नको. तुझ्या इच्छेस येईल तसें कर. परंतु मी तुझ्याशीं कदापि युद्ध करणार नाहीं. ज्याअर्थी विधात्यानें तुला स्त्रीदेह देऊन निर्माण केलें आहे, त्याअर्थी मी तुला अजुनहि शिखंडिनीच समजतों.'

भीष्माचे हे शब्द ऐकतांच शिखंडी क्रोधानें देहभान विसरला आणि जिभल्या चाटीत म्हणाला—"हे महाबाहो, तूं सर्व क्षत्रियांचा क्षय करणारा आहेस, हें मी जाणतों. तुझें जामदग्न्य रामाशीं झालेलें युद्धहि मीं ऐकलें आहे. त्याचप्रमाणें तुझा दिव्य पराक्रमहि अनेक प्रकारें माझ्या कानीं आलेला आहे. तथापि तुझा अलौकिक प्रभाव जाणत असूनहि मी पांडवांचें हित व माझें प्रिय करण्यासाठीं आज तुझ्याशीं युद्ध करणार आहें. मी आज तुझा निश्चित वध करीन, अशी तुझ्यासमक्ष सत्याची शपथ वहात आहें. हे पुरुषश्रेष्ठा, माझें हें वचन ऐकून तुला जें कांहीं योग्य वाटेल तें कर. तुझ्या इच्छेस येईल तर मजवर प्रहार कर किंवा करूं नको. मी तुला आज जिवंत सोडीत नाहीं.

यास्तव हे समितिंजया, हा लोक एकदा डोळे भरून पाहून घे. (कारण पुनः तो तुझ्या दृष्टीं पडणार नाहीं.)"

(८) संजय—हे धृतराष्ट्रा, असें बोलून वाग्बाणांनीं विद्ध केलेल्या भीष्मावर शिखंडीनें तीक्ष्ण धारेचे पांच नतपर्व शर सोडिले. त्याचे ते शब्द ऐकून 'हा भीष्माचा कालच आहे' असें महारथ सव्यसाचीनें जाणलें व शिखंडीला अशी प्रेरणा केली—"हे वीरा, मी शरवृष्टीनें शत्रूला त्रस्त करीत तुझ्या मागोमाग रहातों व तूं अग्रभागीं स्थित होऊन भीमपराक्रमी भीष्मावर अतिशय आवेशानें चालून जा. पितामह कितीहि बलाढ्य असला तरी तो युद्धांत तुझ्यावर शस्त्र उचलणार नाहीं. तस्मात् मोठ्या यत्नानें आज त्याचा पराभव कर. हे मारिषा, आज जर तूं भीष्माला न जिंकता समरांतून परत फिरलास, तर सर्व लोकांच्या उपहासास माझ्यासह प्राप्त होशील. (लोक आपला दोघांचाहि उपहास करतील.) यास्तव या महायुद्धांत आपण उपहासाला पात्र होणार नाहीं, असा यत्न कर. मी सर्व रथ्यांचें निवारण करून युद्धांत तुझें रक्षण करीन. पण तूं मात्र आज पितामहाला पराभूत कर. पुत्रासह द्रोण, कृप, सुयोधन, चित्रसेन, विकर्ण, सैन्धव, जयद्रथ, विन्दानुविंद, सुदक्षिण, कांबोज, भगदत्त, मागध, सौमदत्ति, आर्ष्यशृंगि राक्षस आणि सर्व महारथांसह त्रिगर्तराज, त्याचप्रमाणें महाबलाढ्य योद्ध्यांसह युद्ध करणारे कौरव या सर्वांचें मी रणांत निवारण करीन. पण तूं पितामहाला युद्धांत जिंक. ६. ४. १०८.

अध्याय १०९ वा.

[१ भीष्म-शिखंडीच्या युद्धाविषयीं धृतराष्ट्राचा प्रश्न. २ युद्धाचें वर्णन. ३ भीष्म-दुर्योधन संवाद. ४ भीष्मपराक्रम.]

(१) धृतराष्ट्र—हे संजया, भीष्म धर्मात्मा व नियतव्रत आहे. त्या पितामहावर पांचाल्य शिखंडी कसा धांवून गेला? पांडवसेनेंतील कोणते जयेच्छु महारथ वीर हातांत शस्त्रें घेऊन शिखंडीचें रक्षण करीत होते? युद्धाच्या त्या दहाव्या दिवशीं महा पराक्रमी भीष्मानें सृंजयांसह पांडवांशीं कसें युद्ध केलें? शिखंडीनें भीष्मावर प्रहार करावा, ही वार्ता मला सहन होत नाहीं. बा सूता, त्या माझ्या पराक्रमी पित्याचा रथ तर भग्न झाला नाहीं ना? किंवा त्याचें धनुष्य तर तुटलें नाहींना?

(२) संजय—हे भरतश्रेष्ठा, संग्रामांत युद्ध करणाऱ्या भीष्माचा रथहि मोडला नाहीं व धनुष्यहि तुटलें नाहीं. तुझ्या पक्षांतील सज्ज झालेले महारथ नतपर्व बाणांनीं शत्रूंच्या सहस्रावधि योद्ध्यांचें निर्दलन करीत होते. त्याचप्रमाणें सज्ज झालेलें गजसैन्य व अश्वसैन्य यांसह पितामहाला पुढें करून ते सर्व वीर युद्धाला पुढें सरसावले. हे राजा, भीष्म आपल्या 'समितिंजय'-नांवाप्रमाणेंच युद्धामध्यें पांडव सैन्याचा क्षय करीत होता. आपल्या शरांनीं शत्रुसैन्याचा संहार करीत युद्ध करणाऱ्या त्या महेष्वास भीष्माचें पांडवांसह ते सर्व पांचाल निवारण करूं शकले नाहींत. दहाव्या दिवसाच्या युद्धाला आरंभ होतांच पितामहानें असंख्य बाणांनीं शत्रुसेनेला झांकून टाकिलें. हातांत पाश घेतलेल्या अंतकाप्रमाणें भीष्म रणांगणांत स्थित असतां पांडव त्याला जिंकण्यास असमर्थ झाले.

त्यानंतर सव्यसाची धनंजय सिंहनाद करीत कालाप्रमाणें रणांगणांत संचार करूं लागला. तो अपराजित बीभत्सु धनुष्याची दोरी ओढून वारंवार टणत्कार करीत शरौघ सोडूं लागला. त्याच्या शब्दानें तुझे सर्व सैनिक त्रस्त झाले आणि सिंहाच्या गर्जनेनें पळणाऱ्या हरिणींप्रमाणें भयभीत होऊन पळूं लागले.

(३) आपलें सैन्य अतिशय पीडिलें जात आहे व पांडवांचा विजय होत आहे, हें पाहून दुर्योधनाला अतिशय खेद झाला. तो उद्विग्न चित्तानें भीष्माला म्हणाला—"हे तात, वनाला जाळणाऱ्या अग्नीप्रमाणें हा श्वेताश्व कृष्णसारथि पार्थ माझ्या सर्व सैन्याला दग्ध करीत आहे. हे गांगेया, पांडुपुत्रानें त्रस्त केलेली माझी सेना कशी पळत आहे पहा ! वनामध्यें पशुपाल जसा पशूंना दंडानें पिटाळीत असतो, तसा हा धनंजय माझ्या सैन्याला शरांनीं विद्ध करून पळवून लावीत आहे. पार्थाच्या बाणांनीं भग्न झालेलें माझें सैन्य इतस्ततः पळत आहे, तसाच भीमहि माझ्या सैन्याला पळवून लावीत आहे. सात्यकि, चेकितान, माद्रीपुत्र, अभिमन्यु, धृष्टद्युम्न आणि घटोत्कचराक्षस हे सर्व अतिशय विक्रान्त व शूर आहेत. या महारथ्यांच्या शरांनीं विद्ध झालेलें माझें सैन्य पलायन करीत आहे. हे पितामह, तुझा पराक्रम देवतुल्य आहे. या वेळीं यांच्यापुढें अवस्थित होऊन युद्ध करण्यास कोणी समर्थ नाहीं. त्यामुळें आम्हांला युद्धामध्यें तुजवांचून अन्य गति दिसत नाहीं. पांडवांचा पराभव करण्यास तूंच एकटा पुरेसा आहेस. यास्तव या वेळीं आम्हां पीडितांचा तूंच सत्वर आश्रय हो."

संजय—दुर्योधनाचें हें दीन वचन ऐकून तुझ्या देवव्रत पित्यानें क्षणभर विचार केला, मनाशीं कांहीं निश्चय ठरविला व तुझ्या पुत्राला आश्वासन देत असें म्हटलें—" राजा दुर्योधना, शांत हो आणि माझें म्हणणें ऐकून घे. मीं पूर्वी प्रतिज्ञा केली होती कीं, मी नित्य दहा हजार महात्म्या क्षत्रियांचा युद्धांत जेव्हां संहार करीन तेव्हां रणांगणांतून परत फिरेन; त्या प्रतिज्ञेप्रमाणें मीं प्रतिदिवशीं कर्म केलें आहे आणि आजहि तसेंच महत्कर्म करणार आहें. आज मी स्वतः तरी हत होऊन भूमीवर शयन करीन, किंवा पांडवांचा तरी वध करीन. हे राजन्, आजपर्यंत तूं माझें स्वामीप्रमाणें पोषण केलें आहेस. यास्तव सेनेच्या अग्रभागीं देहत्याग करून मी तुझ्या त्या ऋणांतून मुक्त होईन."

(४) हे धृतराष्ट्रमहाराज, असें बोलून तो दुराधर्ष भरतश्रेष्ठ गांगेय शरांची वृष्टि करीत पांडवांच्या सैन्यांतील क्षत्रियांच्या समीप येऊन पोंचला. तेव्हां सूर्याप्रमाणें क्रुद्ध होऊन सैन्याच्या मध्यभागीं स्थित झालेल्या भीष्माचें पांडवांनीं निवारण केलें.

हे राजन्, युद्धाच्या या दहाव्या दिवशीं भीष्मानें आपली अलौकिक शक्ति प्रकट करून शत्रूचे दहा हजार योद्धे गतप्राण केले. सूर्य जसा आपल्या किरणांनीं जलाचें शोषण करितो, तसें भीष्मानें आपल्या शरांनीं पंचालाच्या महारथ राजपुत्रांचें तेज आकर्षण करून घेतलें. दहा हजार तरस्वी गज, तेवढेच सादीसह अश्व व वीस हजार पदाति यांचें निर्दालन करून भीष्म त्या रणांगणांत धूमरहित अग्नीप्रमाणें प्रज्वलित दिसत होता. त्यावेळीं उत्तरायण मार्गाचा आश्रय करून ताप देणाऱ्या सूर्याप्रमाणें दुर्निरीक्ष्य असलेल्या भीष्माकडे पहाण्यासहि पांडव समर्थ झाले नाहींत.

नंतर महारथ शान्तनवानें पीडिलेले पांडव अतिशय क्षुब्ध झाले व भीष्माच्या वधेच्छेनें सृंजयांसह त्याच्यावर धांवून गेले. तो गंगापुत्र अनेक वीरांशीं युद्ध करीत असतां, मेघांनीं वेष्टिलेल्या मेरूप्रमाणें शोभत होता. हे राजा, त्या वेळीं तुझ्या पुत्रांनीं फार मोठ्या सैन्यांसह भीष्माला परिवेष्टित केलें. व नंतर त्यांचें युद्ध प्रवृत्त झालें. ६. ४ १०९.

अध्याय ११० वा.

[१ भीष्मावर प्रहार करण्याविषयीं पार्थाची प्रेरणा. २ युद्धाचें सविस्तर वर्णन. ३ धृष्टद्युम्नाचें योद्धयांना प्रोत्साहन. ४ दुःशासन-अर्जुन युद्ध.]

(१) संजय—हे महाराज, भीष्माचा रणांतील पराक्रम पाहून अर्जुन शिखंडीला म्हणाला—"तूं पितामहावर चालून जा. भिऊं नकोस. तुला आज भीष्मापासून कांहींहि भीति नाहीं. मी आज त्याला तीक्ष्ण शरांनीं श्रेष्ठ रथांतून खालीं पाडवीन."

पार्थाचें हें वचन ऐकून शिखंडी मोठ्या वेगानें गांगेयावर धांवून गेला. त्याचप्रमाणें महारथ धृष्टद्युम्न व सौभद्रेय अर्जुनाचे हे शब्द ऐकतांच भीष्मावर तुटून पडले. वृद्ध विराट व द्रुपदराजा, सज्ज झालेला कुंतिभोज, नकुल, सहदेव, पराक्रमी धर्मराज व पांडवांचें इतर सर्व सैन्य हें तुझ्या पुत्रांच्या समक्ष शान्तनवावर चालून गेलें. याप्रमाणें पांडवांचे सर्व महारथ एकत्र जमून भीष्मावर चाल करीत आहेत, असें पहातांच तुझे सर्व वीर आपापल्या शक्तीप्रमाणें मोठ्या उत्साहानें त्यांच्यावर धांवले. त्यांचें सविस्तर वर्णन करून सांगतों तें ऐक.

(२) हे राजन्, मत्त वृषभावर तुटून पडणाऱ्या व्याघ्रशिशूप्रमाणें कृतवर्मा मोठ्या त्वरेनें धृष्टद्युम्नावर धांवला. गांगेयाच्या वधाची इच्छा करणाऱ्या क्रुद्ध भीमसेनाचें सौमदत्तीनें निवारण केलें. असंख्य शरांची वृष्टि करणाऱ्या नकुलाचें व भीष्माच्या रथाकडे धांवणाऱ्या सहदेवाचें शारद्वत कृपानें निवारण केलें. भीष्माच्या निधनाची इच्छा करणाऱ्या सात्यकीचें तुझ्या दुर्मुख पुत्रानें निवारण केलें. भीष्मरथाकडेच ज्याचें सर्व लक्ष लागलें आहे, अशा अभिमन्यूशीं कांबोजाधिपति सुदक्षिणानें युद्ध केलें. शत्रूंचा संहार करणाऱ्या विराट व द्रुपद या दोघां वृद्ध नृपालांवर क्रुद्ध अश्वत्थामा तुटून पडला. भीष्माला जिंकण्याची इच्छा करणाऱ्या ज्येष्ठ पांडुपुत्राचें सज्ज झालेल्या द्रोणाचार्यानें निवारण केलें. भीष्माला पराभूत करण्यासाठीं शिखंडीला पुढें करून स्वतेजानें दशदिशा प्रज्वलित करणाऱ्या वेगवान् धनंजयाला महाधनुर्धर दुःशासनानें प्रतिबंध केला. त्याचप्रमाणें भीष्माच्या संमुख जाणाऱ्या इतरहि पांडव वीरांचें तुझ्या योद्धयांनीं निवारण केलें.

(३) तथापि संतप्त झालेला महारथ धृष्टद्युम्न मात्र एकटाच भीष्मावर चालून जात असतां पुनः पुनः गर्जना करून आपल्या योद्ध्यांना म्हणाला— "हा कुरुनंदन पार्थ भीष्मावर चालला आहे. यास्तव तुम्ही भिऊं नका. भीष्म आज तुमच्यापर्यंत पोंचत नाहीं. अर्जुन त्याचें निवारण करण्यास समर्थ आहे. सज्ज झालेल्या धनंजयापाशीं युद्ध करण्यास साक्षात् इंद्रहि समर्थ नाहीं. मग वृद्धत्वामुळें जो दुर्बल झाला आहे व ज्याचें आयुष्य संपत आलें आहे, अशा भीष्माची काय कथा!"

आपल्या सेनापतीकडून असें प्रोत्साहन मिळतांच पांडवांचे महारथ हृष्ट झाले व मोठ्या आवेशानें भीष्माच्या रथाकडे धांवले. प्रलयकालच्या जलौघाप्रमाणें ते भीष्माकडे चालले असतां तुझ्या वीरांनीं मोठ्या उत्साहानें त्यांचें निवारण केलें. भीष्मजीविताच्या रक्षणाची आकांक्षा करणारा दुःशासन निर्भयपणें धनंजयावर धांवला. त्याचप्रमाणें महारथ पांडव भीष्मरथाचें रक्षण करीत असलेल्या तुझ्या पुत्रांवर तुटून पडले.

हे विशांपते, त्यावेळीं त्यांचा अभूतपूर्व संग्राम आमच्या दृष्टीं पडला. धनंजय दुःशासनाच्या रथापर्यंत जाऊन पोंचल्यावर पुढें जाण्यास समर्थ झाला नाहीं. क्षुब्ध झालेल्या समुद्राला मर्यादित करणाऱ्या तीराप्रमाणें तुझ्या पुत्रानें त्या विजयाला प्रतिबंध केला. ते दोघेहि रथिश्रेष्ठ दुर्जय होते. त्यांची दीप्ति व कांति चंद्र-सूर्यतुल्य होती व ते उभयतःहि परस्परांच्या वधाची इच्छा करीत होते. पूर्वीं जसे मयासुर व शक्र परस्परांच्या समीप आले होते, तसे हे दोघे वीर युद्धार्थ सज्ज होऊन उभे राहिले.

प्रथम दुःशासनानें अर्जुनावर तीन विशिख शर आणि कृष्णावर वीस बाण सोडले. कृष्णाला पीडिलेलें पाहून पार्थ अतिशय क्रुद्ध झाला व त्यानें दुःशासनावर शंभर नाराच बाण सोडले. त्या शरांनीं दुःशासनाच्या कवचाचा भेद करून त्याचें रक्त प्राशन केलें. क्रुद्ध झालेल्या दुःशासनानें अर्जुनाच्या ललाटावर तीन नतपर्व बाण सोडले. तेव्हां तो इंद्रपुत्र तीन शृंगांनीं युक्त असलेल्या मेरूप्रमाणें भासला. नंतर तुझ्या पुत्रानें आणखीहि दुसरे बाण सोडून त्याला शरविद्ध केलें असतां रुधिरयुक्त झालेला तो पृथापुत्र पुष्पित पलाशवृक्षाप्रमाणें शोभला.

त्यानंतर पौर्णिमेच्या चंद्राला ग्रासणाऱ्या राहूप्रमाणें अर्जुनानें दुःशासनाला पीडिलें. तेव्हां बलाढ्य पार्थाकडून पीडिला जाणारा दुःशासन अतिशय क्रुद्ध

झाला व त्यानें पार्थाला तीक्ष्ण धारेच्या कंकपत्र बाणांनीं विद्ध केलें. धनंजयानें तत्काल शर सोडून तुझ्या पुत्राचें धनुष्य तोडून टाकिलें, तीन बाणांनीं त्याचा रथ भग्न केला व एक तीक्ष्ण बाण सोडून त्याला विद्ध केलें. तथापि दुःशासनानें भ्रांत न होतां दुसरें धनुष्य घेतलें व भीष्माच्या संमुख स्थित होऊन अर्जुनाचें बाहु व वक्षःस्थल यांवर पंचवीस शर सोडले. संतप्त झालेल्या अर्जुनानेंहि तुझ्या पुत्रावर असंख्य बाणांची वृष्टि केली. ते सर्व शर कालदंडोपम होते. पार्थानें अतिशय आवेशानें सोडलेले ते बाण येऊन पोंचण्यापूर्वींच तुझ्या पुत्रानें त्यांचा मार्गांतच छेद केला. तो प्रकार खरोखर अद्भुत होता. आपले बाण मार्गांतच तुटून पडलेले पाहून पार्थानें दुसरे तीक्ष्ण धारेचे सुवर्ण पंखयुक्त शर सोडून त्याला विद्ध केलें. ते बाण, सरोवरांत वेगानें प्रवेश करणाऱ्या हंसाप्रमाणें दुःशासनाच्या शरीरांत शिरले.

याप्रमाणें पार्थाच्या बाणांनीं विद्ध झालेला दुःशासन पार्थाला सोडून भीष्मरथाकडे वळला. तेव्हां अगाध संकटार्णवांत बुडत असलेल्या तुझ्या पुत्राचा भीष्म आश्रय झाला. (भीष्मानें त्याला आश्रय दिला.) क्षणभरानें दुःशासनाची मूर्च्छा जाऊन तो देहभानावर आला व तो तुझा पराक्रमी शूर पुत्र, वृत्राचें निवारण करणाऱ्या शक्राप्रमाणें पुनः अर्जुनावर धांवला. त्याच्या अतिशय तीक्ष्ण बाणांनीं अर्जुनाचें शरीर जरी विद्ध झालें, तरी तो महात्मा यत्किंचित्‌हि व्यथित झाला नाहीं. ६. ४. ११०.

अध्याय १११ वा.

[१ भीष्मावर चालून जाणाऱ्या भिन्न भिन्न पांडववीरांचें निवारण व त्यांचें पृथक् पृथक् वीरांशीं युद्ध.]

(१) **संजय**—हे महाराज, सज्ज झालेला सात्यकि भीष्मावर जात आहे, असें पाहून आर्ष्यश्रृंगीनें त्याचें निवारण केलें. तेव्हां क्रुद्ध झालेल्या सात्यकीनें त्याच्यावर नऊ शर सोडले व हंसतच त्याला विद्ध केलें. राक्षसानेंहि उलट त्याच्यावर नऊ शर सोडले. सात्यकीनें बाणांची वृष्टीच आरंभिली, तेव्हां राक्षसानें तीक्ष्ण शरांनीं त्याला विद्ध करून मोठ्यानें गर्जना केली. सात्यकीनेंहि पुनः शरांचा वर्षाव करून मोठ्यानें हंसून सिंहनाद केला.

इतक्यांत भगदत्त पुढें सरसावला व अंकुशानें गजाला जसें टोचावें, तसें त्यानें तीक्ष्ण शरांनीं सात्यकीवर प्रहार केले. तेव्हां सात्यकीनें राक्षसाला सोडून दिलें व भगदत्तावर नतपर्व बाणांची वृष्टि चालविली. तेव्हां भगदत्तानें शतधार भल्ल बाणानें सात्यकीचें धनुष्य तोडून टाकिलें. सात्यकीनें तत्काल दुसरें धनुष्य घेऊन त्याला विद्ध केलें. त्याच्या बाणानें विव्हल झालेल्या भगदत्तानें संतप्त होऊन जिभल्या चाटीतच पोलादी शक्ति हातीं घेतली. ती शक्ति कनकवैदूर्यभूषित असून यमदंडाप्रमाणें घोर होती. ती मोठ्या वेगानें सात्यकीवर फेंकिली असतां, त्या वृष्णिवीरानें आपल्याकडे येत असलेल्या तिला पहातांच तीक्ष्ण बाणानें तिचे मार्गांतच दोन तुकडे करून टाकिले. तेव्हां ती शक्ति निस्तेज होऊन महोल्केप्रमाणें भूमीवर पडली.

हे महाराज, भगदत्ताची शक्ति भग्न होऊन पडलेली पहातांच तुझ्या पुत्रानें प्रचंड रथसमूहासह सात्यकीला वेढून टाकिलें आणि वार्ष्णेयांचा तो महारथ प्रतिबद्ध झालेला पाहून दुर्योधन आपल्या सर्व भ्रात्यांना क्रोधानें असें म्हणाला— " हे कौरवहो, ज्या योगानें हा सात्यकि आपल्या या रथाच्या वेढ्यांतून जिवंत सुटणार नाहीं, असं करा. हा एकदा मृत झाला कीं पांडवांचें महद्बल नष्ट झालेंच म्हणून समजा."

त्याचें तें वचन ऐकून ते 'ठीक आहे' असें म्हणाले आणि भीष्मवधाला उद्युक्त झालेल्या त्या शैनेयाशीं युद्ध करण्यास सज्ज झाले. बलवान् काम्बोजराजानें नतपर्व बाणांनीं अभिमन्यूला विद्ध केलें. नंतर चौसष्ट बाण सोडले व पुनः आणखी पांच बाणांनीं त्याला विद्ध केलें. नऊ बाणांनीं त्याच्या सारथ्याचा वध केला व त्यांचें तुमुल युद्ध प्रवृत्त झालें.

इतक्यांत शिखंडी गांगेयावर धांवून गेलेला पाहून विराट व द्रुपद हे दोघे वृद्ध नृपति प्रचंड सेनेचें निवारण करीत पुढें सरसावले व ते महारथ भीष्मावर चालून गेले. तेव्हां अश्वत्थाम्यानें त्यांचा प्रतिकार केला असतां त्या दोघांचें द्रोणपुत्राशीं युद्ध जुंपलें. द्रुपदानें तीन व विराटानें दहा बाण सोडून त्या गुरुपुत्राला विद्ध केलें. अश्वत्थाम्यानेंहि भीष्मवधार्थ उद्युक्त झालेल्या त्या दोघां नृपालांवर तीक्ष्ण शरांची वृष्टि करून त्यांना विद्ध केलें. तथापि त्या वृद्धांनीं विव्हल न होतां अद्भुत पराक्रम दाखविला. गुरुपुत्राच्या घोर बाणांचेंहि त्यांनीं निवारण केलें.

इकडे कृप सहदेवावर धांवला, वनामध्यें एक मत्त गज दुसऱ्या गजावर जसा धांवतो, तसा कृपाचार्य शूर माद्रीपुत्रावर तुटून पडला व त्यानें त्याच्यावर सात सुवर्णभूषित बाण सोडिले. सहदेवानें तीक्ष्ण बाणानें कृपाचें धनुष्य द्विधा तोडून टाकिलें, तेव्हां शारद्वतानें दुसरें दृढ धनुष्य घेऊन हृष्टचित्तानें माद्रेयाच्या वक्षःस्थलावर दहा बाण सोडले. सहदेवानेंहि भीष्मवधाच्या आकांक्षेनें कृपाच्या हृदयावर प्रहार केला आणि त्या उभयतांचें भयंकर युद्ध जुंपलें.

महाबलाढ्य भीष्माचें रक्षण करणाऱ्या विकर्णानें नकुलावर साठ बाण सोडले. तुझ्या पुत्राच्या बाणांनीं विद्ध झालेल्या नकुलानें उलट त्याला सत्त्याहत्तर शिलीमुख बाणानें विद्ध केलें. त्यावेळीं क्षुब्ध झालेल्या त्या दोघांचें भीष्मासाठीं होणारें युद्ध गोठ्यांतील दोन मत्त वृषभांच्या संग्रामासारखें भासलें.

शत्रुसैन्याचें मर्दन करीत घटोत्कचानें रणांगणांत प्रवेश करतांच दुर्मुखानें त्याचें निवारण केलें. तो तुझा पुत्र भीष्माचें रक्षण करीत शत्रुतापन हैडिंबावर शर सोडूं लागला. तेव्हां राक्षसानें नतपर्व बाण सोडून दुर्मुखाच्या वक्षःस्थलावर प्रहार केला. तुझ्या पुत्रानेंहि उलट भीमपुत्रावर साठ सुमुख शर सोडून त्याला क्षतयुक्त केलें.

त्याचप्रमाणें भीष्मवधाकांक्षेनें धांवून येणाऱ्या रथश्रेष्ठ धृष्टद्युम्नाचें महारथ हार्दिक्यानें निवारण केलें. प्रथम पांच पोलादि बाणांनीं त्याला विद्ध केलें व नंतर 'थांब, थांब' असें बोलून पार्षतावर पन्नास बाणांची वृष्टि केली. तेव्हां त्या द्रुपदपुत्रानें कंकपत्रयुक्त व सरळ जाणारे नऊ तीक्ष्ण बाण सोडून हार्दिक्याला त्रस्त केलें. भीष्मासाठीं त्या दोघांचेंहि वृत्र-वासवांसारखें घनघोर युद्ध जुंपलें.

भीमसेन भीष्माच्या रथाकडे चालला असतां भूरिश्रव्यानें 'थांब थांब' असें म्हणत त्याचा मार्गांतच निरोध केला व सुवर्णपुंखयुक्त नाराच बाणांचा त्याच्या वक्षःस्थलावर प्रहार केला. त्या बाणानें, स्कंदाच्या शक्तीनें शोभणाऱ्या क्रौंचपर्वताप्रमाणें भीम शोभला. नंतर क्रुद्ध झालेले ते उभय वीर परस्परांवर तीक्ष्ण बाण सोडूं लागले. भीष्मवधाची इच्छा करणारा वृकोदर आणि भीष्माचें रक्षण करणारा भूरिश्रवा परस्परांशीं निकरानें युद्ध करूं लागले. ते दोघेहि सज्ज असून प्रतिस्पर्ध्यास हार न जाणारे होते.

राजा युधिष्ठिर प्रचंड सैन्यासह भीष्माच्या संमुख येत असतां द्रोणाचार्यांनें त्याचें निवारण केलें. हे राजा, मेघगर्जनेसारखा द्रोणरथाचा निर्घोष ऐकून प्रभद्रक भयानें कंपित झाले. युधिष्ठिराची ती सज्ज झालेली प्रचंड सेना, द्रोणानें प्रतिबंध करतांच, एक पाऊलहि पुढें टाकण्यास समर्थ झाली नाहीं.

भीष्मरथावर चालून येणाऱ्या चेकितानाचें चित्रसेनानें निवारण केलें. त्या तुझ्या पराक्रमी पुत्रानें भीष्मरक्षणार्थ आपली सर्व शक्ति प्रकट करून युद्ध केलें. चेकितान व चित्रसेन यांनीं परस्परांवर प्रहार केले आणि त्या दोघांचा संग्राम सुरू झाला.

तथापि अर्जुनानें मात्र अनेक प्रकारें निवारण केलें जात असतांहि तुझ्या पुत्राला पराङ्मुख करून कौरवसेनेचा संहार चालविला. पार्थाकडून भीष्माचा वध होऊं नये, या हेतूनें दुःशासनानें परम शक्तीनें त्याचें निवारण केलें. तथापि त्याला पराभूत करून पांडवांच्या श्रेष्ठ रथ्यांनीं तुझ्या सैन्याला व्याकुल करून सोडिलें. ६. ४. १११.

अध्याय ११२ वा.

[१ द्रोणाचें अश्वत्थाम्याला दुश्चिह्नेंकथन, द्रोणाचा उद्वेग. २ त्याला शिखंडी-वर चालून जाण्याचा उपदेश.]

(१) संजय—हे महाराज, ज्याचा पराक्रम मत्तगजतुल्य असून, जो मत्त वारणाचें निवारण करण्यासहि समर्थ आहे, असा महात्मा द्रोणाचार्य निमित्तज्ञ होता. (त्याला अशुभ चिह्नें व शुभचिह्नें ओळखतां येत होतीं.) तो नरश्रेष्ठ आपलें श्रेष्ठ धनुष्य आकर्ण ओढून पांडवसेनेला त्रस्त करीत असतां सभोंवार पसरलेलीं दुश्चिह्नें पाहून आपल्या पुत्राला म्हणाला—"वत्सा, ज्या दिवशीं महाबलाढ्य पार्थ भीष्मवधासाठीं युद्धांत पराकाष्ठेचा यत्न करणार आहे, तो आजचाच दिवस बरें ! हीं सर्व दुश्चिह्नें होत आहेत पहा. माझे बाण आपोआपच उसळत आहेत. धनुष्य स्फुरण पावत आहे. अस्त्रें एकरूप होत आहेत. माझी मति क्रूरकर्मांमध्यें आसक्त होत आहे. पशु-पक्षी घोर शब्द करीत दशदिशांत संचार करीत आहेत. गृध्रपक्षी भारतसेनेंत भूमीवर येऊन लपून बसत आहेत. सूर्य निस्तेज दिसत आहे. सर्व दिशा आरक्त झाल्या आहेत. भूमि जणू काय शब्दच करीत आहे व भयभीत होऊन कंप पावत

आहे. कंक, गृध्र व बक वारंवार अशुभ ध्वनि करीत आहेत. अमंगल भालु महद्भयसूचक घोर शब्द करीत आहेत.

बा अश्वत्थाम्या, आज सूर्यमंडलाच्या मध्यभागांतून फार मोठी उल्का पडलेली मीं पाहिली. आदित्याच्या सभोंवार कबंधांचें वर्तुळ दिसत आहे पहा! सूर्यचंद्रांच्या भोंवतीं पडलेलें घोर खळें नृपालांचा होणारा दारुण क्षय सुचवीत आहे. दुर्योधनाच्या देवालयांतील धृतराष्ट्राच्या देवता कंप पावत आहेत, हंसत आहेत, नृत्य करीत आहेत व रोदन करीत आहेत. सूर्याभोंवतीं फिरणारे ग्रह डावीकडून अशुभसूचक प्रदक्षिणा करीत आहेत. भगवान् चंद्र दोन्ही शृंगें अधोमुख करून उदय पावत आहे. धार्तराष्ट्राच्या सैन्यांतील सज्ज झालेले नृपति निस्तेज दिसत आहेत. उभय सैन्याच्या सभोंवार पांचजन्याचा निर्घोष व गांडीवाचा प्रचंड टणत्कार ऐकूं येत आहे. यावरून आज बीभत्सु श्रेष्ठ अस्त्रांचा प्रयोग करून कौरव योद्ध्यांना दूर सारील व पितामहाच्या समीप निश्चित जाऊन पोंचेल, असें स्पष्ट दिसत आहे.

(२) हे महाबाहो, आज होणाऱ्या भीष्मार्जुनसमागमाचा विचार मनांत येतांच माझ्या अंगावर रोमांच उभे रहातात व मन व्यथित होतें. त्या कपटनिपुण व पापबुद्धि पांचालाला पुढें करून पार्थ भीष्मावर चालून गेला आहे आणि भीष्मानें तर शिखंडीवर शस्त्र न उगारण्याचा आपला निश्चय पूर्वीच सांगून ठेविला आहे. या अमंगलध्वजाप्रमाणें असलेल्या शिखंडीवर गंगासुत कदापि प्रहार करणार नाहीं. या विचारानें माझें मस्तक भ्रमण करूं लागतें व मला कांहीं सुचेनासें होतें.

पार्थ शस्त्र उगारून पितामहावर चालून गेलाच आहे. कधींहि क्रुद्ध न होणारा शांतवृत्तीचा युधिष्ठिर क्रोधसंतप्त दिसत आहे, भीष्मार्जुनांचें युद्ध जुंपलें आहे आणि माझीं नेहमीं उपस्थित असणारीं अस्त्रें आज संकल्पानेंहि उपस्थित होत नाहींत, हीं चिन्हें प्रजेचें निश्चित अकल्याण सूचवीत आहेत. अर्जुन विचारी व शूर आहे. तो कृतास्त्र असून लघुविक्रम आहे. तो बलाढ्य पांडव दूरवर लक्ष वेधणारा, दृढ शरसंधान करणारा आणि निमित्तज्ञ आहे.

---

१ शिखंडी जन्मतः स्त्री असून पुढें दैवयोगानें पुरुष झाल्याचा सविस्तर उल्लेख पूर्वी अनेकदा केलेला असल्यामुळें येथें त्याअर्थीच असलेल्या श्लोकांचा अर्थ गाळला आहे.

इंद्रासह देवांनाहि तो युद्धांत अजिंक्य आहे. तो बुद्धिमान् रथिश्रेष्ठ पार्थ जितक्लेश व विजयी असून त्याला भैरवास्त्र सतत उपस्थित आहे.

यास्तव हे नियतव्रत पुत्रा, सत्वर जा आणि त्याच्या मार्गाचा निरोध कर. आजच्या या महाघोर युद्धांत फार मोठा अनर्थ ओढवणार आहे. नतपर्व बाणांनीं शूरांचीं चित्रविचित्र मूल्यवान् सुवर्णकवचें विदीर्ण होत आहेत. पार्थाच्या शरांनीं तोमर, धनुष्यें व ध्वजाग्रें यांचा छेद होऊन तीं खालीं पडत आहेत. क्रुद्ध झालेला किरीटी विमल व तीक्ष्ण प्रास, सुवर्णाच्या उज्ज्वल शक्ति आणि गजांच्या वैजयंती यांचीं शस्त्रौघानें शकलें करीत आहे. असा हा बिकट समय प्राप्त झाला आहे. कौरवांचें अनुचर असलेल्या आपल्यासारख्या राजाश्रितांनीं स्वतःच्या प्राणांचें संरक्षण करण्याचा हा काल नाहीं. यास्तव हे वत्सा, तूं स्वर्गाचा पुरस्कार करून विजयार्थ जा आणि यशस्वी हो.

रथ-अश्व-गजरूपी आवर्तांनीं युक्त असलेली ही महाघोर दुस्तर संग्राम नदी हा कपिध्वज आपल्या रथानें तरून जात आहे. ब्राह्मणांविषयीं श्रद्धा, दम, दान आणि महत्तपश्चर्या हे गुण एकट्या युधिष्ठिराच्याच ठिकाणीं दिसून येतात. अशा त्या महात्म्याचा भ्राता धनंजय आहे. बलाढ्य भीमसेन आणि दोघे माद्रीपुत्र ज्याचे अनुज असून वासुदेव ज्याचा नाथ आहे, त्या धर्मात्म्या युधिष्ठिराला दुर्मति दुर्योधनानें क्लेश देऊन संतप्त केलें. त्याच्या कोपाचा हा परिणाम आहे, ज्यानें आपलें शरीर तपानें दग्ध केलें आहे, त्या तपस्वी पांडवाचा क्रोध भारतीसेनेला जाळून टाकील.

हा पहा! कृष्णाचा आश्रय केलेला पार्थ कौरवांच्या सैन्याचें सर्वशः विदारण करीत आहे. धनंजयानें क्षुब्ध केलेली ही महासेना तिमिंगल माशानें क्षुब्ध करून सोडलेल्या तरंगयुक्त जलाशयाप्रमाणें दिसत आहे. सैनिकांच्या मुखांनीं होणारा हाहाकार सर्वत्र कानीं पडत आहे. तस्मात् तूं शिखंडीवर चालून जा. मी युधिष्ठिराकडे वळतों. अमित तेजस्वी युधिष्ठिराचा व्यूह दुर्गम आहे. त्याच्या आंत प्रवेश करणें कठीण आहे. व्यूहाच्या सभोंवार सर्वत्र पांडवांचे अतिरथ स्थित असल्यामुळें तो सागरकुक्षीप्रमाणें दुष्प्रवेश्य झाला आहे. सात्यकि, अभिमन्यु, धृष्टद्युम्न, वृकोदर नकुल आणि सहदेव युधिष्ठिराचें रक्षण करीत आहेत. सेनेच्या अग्रभागीं चाललेल्या या अभिमन्यूकडे पहा!

तो कृष्णासारखा श्यामवर्ण असून शालवृक्षासारखा उंच आहे. तो जणुंकाय दुसरा अर्जुनच भासत आहे.

बा अश्वत्थाम्या जा. उत्तम अस्त्रें व श्रेष्ठ धनुष्य घेऊन शिखंडीवर चालून जा आणि वृकोदराशीं युद्ध कर. आपला प्रियपुत्र दीर्घकाल जिवंत रहावा असें कोणाला वाटत नाहीं ! तथापि क्षात्रधर्माकडे लक्ष देऊन मी आज तुला या युद्धांत नियुक्त करीत आहें. आज हा भीष्महि पांडवसेनेला दग्ध करीत आहे. वत्सा, तो गांगेय युद्धांत यम व वरुण यांच्या तुल्य पराक्रमी आहे." ६. ४. ११२.

अध्याय ११३ वा.

[१ भीमाचें कौरववीरांशीं युद्ध. २ भीमाचा पराक्रम. ३ अर्जुनाचें भीमसाह्यार्थ आगमन. ४ त्रिगर्तांची भीमार्जुनांवर चाल.]

(१) संजय—हे राजन्, त्यानंतर भगदत्त, कृप, शल्य, कृतवर्मा, दोघे विंदानुविंद, जयद्रथ, चित्रसेन, विकर्ण आणि दुर्मर्षण हे तुझे दहा योद्धे भीमसेनावर चालून गेले. ते सर्व नाना देशांतून आलेल्या प्रचंड सेनेनें युक्त असून समरामध्यें भीष्माच्या यशाची प्रार्थना करीत होते. प्रथम शल्यानें नऊ बाणांनीं भीमसेनाला ताडन केलें. नंतर कृतवर्म्यानें तीन व कृपानें नऊ बाण सोडले आणि चित्रसेन, विकर्ण व भगदत्त या प्रत्येकानें भीमावर दहा, दहा बाणांचे प्रहार केले. सैंधवानें तीन बाण सोडले. दोघां विंदानुविंदांनीं पांच पांच शरांनीं आणि दुर्मर्षणानें वीस शरांनीं त्या पांडवाला विद्ध केलें.

परंतु हे महाराज, त्या सर्व कौरवांच्या श्रेष्ठ महारथांवर एकट्या भीमानें पृथक् पृथक् प्रहार केले. त्यानें शल्याला सात व कृतवर्म्याला आठ बाणांनीं विद्ध केलें. कृपाच्या धनुष्याचा शरांसह छेद केला व त्याला सात बाणांनीं विद्ध केलें.

उभय विंदानुविंदावर तीन तीन, दुर्मर्षणावर वीस, चित्रसेनावर पांच, विकर्णावर दहा व सैंधवावर पांच बाण सोडले, हृष्ट होऊन प्रचंड गर्जना केली व पुनः जयद्रथाला तीन शरांनीं विद्ध केलें.

इतक्यांत कृपाचार्यानें दुसरें धनुष्य घेऊन भीमावर दहा तीक्ष्ण बाण सोडिले. त्या शरांनीं विद्ध झालेला वृकोदर अंकुशानें टोचलेल्या मत्त गजाप्रमाणें क्रुद्ध होऊन गौतमावर अनेक शरांची वृष्टि करूं लागला. कृतान्त

कालाप्रमाणें संचार करणाऱ्या त्या पांडुपुत्रानें तीन शरांनीं जयद्रथाचा सारथि व अश्व यांना यमलोकीं पाठवून दिले. अश्व व सारथि हत झाले असतां सैंधवानें रथांतून मोठ्या वेगानें उडी टाकून भीमसेनावर तीक्ष्ण शर सोडिले. परंतु भीमानें तत्काल दोन भल्ल बाणांनीं त्याच्या धनुष्याचा छेद केला. तेव्हां विरथ झालेल्या त्या योद्धयाचें धनुष्यहि तुटलें असतां तो मोठ्या त्वरेनें चित्रसेनाच्या रथावर आरूढ झाला.

याप्रमाणें त्या पांडवानें महारथांना शरांनीं विद्ध करून निवारिलें व सर्व लोकांच्या समक्ष सैंधवाला विरथ करून अद्भुत कर्म प्रकट केलें. भीमाचा तो पराक्रम शल्याला सहन झाला नाहीं. त्यानें 'थांब थांब' असें म्हणून तीक्ष्ण शरांनीं भीमाला विद्ध केलें. कृप, कृतवर्मा, भगदत्त, विन्दानुविंद भ्राते, चित्रसेन, दुर्मर्षण, विकर्ण व सिंधुराज हे सर्व वीर शल्याला साह्य करण्यासाठीं भीमावर तुटून पडले. परंतु भीमानें त्या सर्वांचें पांच पांच शरांनीं निवारण केलें. शल्याला सात शरांनीं विद्ध करून पुनः दहा शर सोडले. शल्यानें उलट नऊ व पुनः पांच बाण त्याच्यावर सोडिले व एका भल्ल बाणानें सारथ्याच्या मर्मावर प्रहार केला. आपला विशोक सारथि गाढ विद्ध झालेला पाहून भीमसेनानें मद्रराजाच्या बाहूंवर दोन व हृदयावर एक बाण सोडला. त्याचप्रमाणें इतरहि महेष्वास वीरांना तीन, तीन सरलगतीच्या बाणांनीं विद्ध करून मोठ्यानें सिंहनाद केला.

तेहि सर्व वीर युद्धविशारद होते. सज्ज झालेल्या त्या महारथांनीं भीमावर तीन, तीन बाण सोडिले. त्या सर्व शरांची गति अकुंठित होती. त्यांनीं भीमसेनाच्या मर्मांवर प्रहार केले. तथापि त्या शरांनीं अतिशय विद्ध झालेला भीम यत्किंचित्‌हि व्यथित झाला नाहीं. समंततः जलधारांची वृष्टि होत असतां निश्चल रहाणाऱ्या पर्वताप्रमाणें तो निष्कंप राहिला. त्या महायशस्वी पांडवानें क्रुद्ध होऊन तीन शरांनीं मद्रेश्वराला विद्ध केलें. कृपावर नऊ बाण सोडले आणि प्राग्ज्योतिषाधिप भगदत्ताला शंभर शरांनीं विद्ध केलें. तीक्ष्ण धारेच्या क्षुरप्र बाणानें सात्वताचें सशर धनुष्य तोडून टाकिलें. तेव्हां त्यानें दुसरें धनुष्य घेऊन भीमाच्या दोन भुंवयांच्यामध्यें नाराच बाणानें प्रहार केला.

भीमानें उलट भगदत्तावर तीन, कृतवर्म्यावर साठ व कृपादि रथांवर प्रत्येकीं दोन-दोन शर सोडिले. त्यांनींहि वृकोदराला तीक्ष्ण शरांनीं विद्ध केलें. तथापि

त्या महारथ्यांच्या सर्व शस्त्रांनीं पीडिला जाणारा तो पांडुपुत्र यत्किंचित्हि व्यथा न पावतां त्यांना तृणवत लेखून रणांत संचार करूं लागला.

ते सर्व रथिश्रेष्ठहि अव्यग्र चित्तानें भीमावर सहस्रावधि तीक्ष्ण शरांचा वर्षाव करीत होते. महारथ भगदत्तानें महावेगवान् सुवर्णदंडयुक्त शक्ति त्याच्यावर सोडिली. सैंधवानें तोमर व पट्टिश, कृपानें शतघ्नी, शल्यानें शर आणि इतर वीरांनीं पांच-पांच शिलीमुख बाण भीमावर फेंकले. तथापि त्या वायुसुतानें एका क्षुरप्र बाणानें तोमराचीं दोन शकलें केलीं. पट्टिशाचे तिलकांडाप्रमाणें तीन तुकडे केले. नऊ कंकबाणांनीं शतघ्नीचा छेद केला. मद्रराजानें सोडलेल्या शक्तीला विदीर्ण करून टाकिलें. नतपर्व बाणांनीं इतरांनीं सोडलेल्या घोर बाणांतील प्रत्येकाचे तीन तीन तुकडे केले आणि शेवटीं त्या सर्वांवर तीन तीन शर सोडिले.

(३) इतक्यांत भीम महारथांवर प्रहार करीत असून त्याचें त्यांच्याशीं युद्ध जुंपलें आहे, हें धनंजयाच्या दृष्टीं पडलें व तो त्या महारणांत उपस्थित झाला. त्या दोघां युद्धदुर्मद महात्म्या पांडवांना एकत्र पाहून तुझ्या वीरांची जयाची आशा कुंठित झाली. वास्तविक अर्जुन त्यावेळीं शिखंडीला पुढें करून भीष्मवधाच्या इच्छेनें महारथावर चालला होता. तथापि एकटा भीम दहा वीरांशीं युद्ध करीत आहे, तें पहातांच तो तिकडे वळला व भीमाचें प्रिय करण्याच्या इच्छेनें त्या सर्व योद्धयांना त्यानें क्षतयुक्त केलें.

(४) तें पाहून राजा दुर्योधनानें त्रिगर्ताधिपाला अशी आज्ञा केली.— "हे सुशर्मन्, त्वरा कर. मोठ्या सैन्यासह जा आणि या धनंजयवृकोदरांचा सत्वर वध कर.'

दुर्योधनाची ही आज्ञा ऐकतांच तो प्रस्थलाधिप त्रैगर्त भीमार्जुनावर धांवला. त्यानें सहस्रावधि रथसमुदायानें त्या दोघां पांडुपुत्रांना समंततः वेढून टाकिलें आणि अर्जुनाचें त्याच्याशीं युद्ध प्रवृत्त झालें. ६. ४. ११३.

अध्याय ११४ वा.

[१ अर्जुनाचें कौरवयोद्धयांशीं युद्ध. २ मागधाचा पराभव. ३ शिखंडीची भीष्मावर चाल व कौरव-पांडवांचें तुमुल युद्ध.]

(१) **संजय**—हे राजेंद्रा, त्यानंतर अर्जुनानें महारथ शल्याला नतपर्व बाणांनीं आच्छादित केलें. सुशर्मा व कृप यांना तीन-तीन बाणांनीं विद्ध केलें. प्राग्ज्योतिषाधिप, जयद्रथ, चित्रसेन, विकर्ण, कृतवर्मा, दुर्मर्षण आणि दोघे आवंत्यभ्राते यांतील प्रत्येकावर तीन तीन कंकपत्रयुक्त बाण सोडले व तुझ्या सेनेला अतिशय पीडित केलें. तेव्हां जयद्रथानें चित्रसेनाच्या रथांतून भीम व अर्जुन या दोघांनाहि विद्ध केलें. त्याचप्रमाणें शल्य व कृप यांनींहि अनेक मर्मघातक शर सोडिले. तुझ्या चित्रसेनादि पुत्रांनीं पांच-पांच तीक्ष्ण शर सोडून भीमार्जुनावर प्रहार केले व ते दोघे रथिश्रेष्ठ त्रिगर्तांच्या महद्दलाला पीडा देत असतां सुशर्मानें नऊ शरांनीं त्यांना विद्ध केलें व प्रचंड सिंहनादानें त्यांच्या सैन्याला त्रस्त करून सोडिलें.

इतरहि शूर रथ्यांनीं भीमार्जुनांवर सुवर्णपुंखयुक्त सरलगतीनें जाणारे बाण सोडिले. त्यावेळीं गायींच्या कळपांत संचार करून आमिषाची इच्छा करणाऱ्या मदोन्मत्त सिंहाप्रमाणें ते दोघे बलाढ्य कुंतीपुत्र कौरवसेनेंत जणुकाय क्रीडाच करीत होते. त्या उभय पांडवांनीं अनेक शूरांचीं धनुष्यें व शर यांचा छेद करून शेकडों सैनिकांचीं मस्तकें खालीं पाडविलीं. असंख्य रथांना भग्न केलें, सहस्रावधि अश्वांना गतप्राण करून गजांना त्यांच्या सादींसह भूमीवर पाडविलें. हे राजन्, त्या रणांगणांत जेथें तेथें विद्ध झालेले रथी व सादी पडलेले दिसत होते. त्यांतील अनेक वीर क्षतयुक्त होऊन कंप पावत होते. हत झालेलीं अश्वादि वाहनें व भग्न झालेले रथ यांनीं ती रणभूमि आच्छादित झाली होती. विविध आयुधें, ध्वज आणि वीरांचीं गळून पडलेलीं नानाप्रकारचीं मूल्यवान् भूषणें व योद्धयांचे तुटलेले अवयव त्या भूमीवर सर्वत्र पसरलेले दिसत होते.

हे भारता, त्यावेळीं त्या कौरववीरांचें निवारण करून शरवृष्टींनीं त्यांना विद्ध करणाऱ्या अर्जुनाचा अद्भुत पराक्रम आमच्या दृष्टीं पडला. भीमार्जुनांचा तो पराक्रम पाहून तुझा पुत्र गांगेयाच्या रक्षणार्थ त्याच्या रथासमीप जाऊन स्थित झाला. कृप, कृतवर्मा, सिंधुराज व उभयतः आवन्त्यभ्राते यांनींहि आपलें स्थान सोडिलें नाहीं.

त्यानंतर बलाढ्य भीम व धनुर्धर फाल्गुन हे दोघे वीर कौरवांच्या घोर सेनेवर वेगानें धांवले. तें पाहून कौरवांच्या पक्षांतील भूपतींनीं मयूराच्या पिसांनीं सुशोभित केलेले लक्षावधि शर धनंजयावर सोडले, परंतु त्या पांडवानें शरजालानें त्यांचें निवारण करून महारथांना यमलोकीं पाठवून दिलें. तेव्हां शल्यानें जणुकाय सहज क्रीडा करीत असल्याप्रमाणें नतपर्व भल्ल बाणांनीं पार्थाच्या वक्षःस्थलावर प्रहार केले. पार्थानें तत्काल पांच पांच बाण सोडून मद्रेश्वराचें धनुष्य व हस्तावाप यांचा छेद केला. शल्यानें तत्काल दुसरें दृढ धनुष्य घेतलें, अर्जुनावर तीन आणि कृष्णावर पांच बाण सोडले व नऊ बाणांनीं भीमाचे बाहू व हृदय विद्ध केलें.

(२) इतक्यांत दुर्योधनाच्या आज्ञेवरून द्रोण व मागध, जेथें भीमार्जुन कौरवांच्या महासेनेचें मर्दन करीत होते, तेथें आले. मागध जयत्सेनानें भीमावर आठ तीक्ष्ण बाण सोडले. भीमानें उलट दहा व पुनः पांच शरांनीं त्याला विद्ध करून एका भल्लबाणानें त्याच्या सारथ्याला रथनीडावरून खालीं पाडविलें. तेव्हां सारथ्याच्या अभावीं भ्रांत झालेले अश्व रथ घेऊन समंततः भटकत सर्व सैन्याच्या समक्ष जयत्सेनासह पळत सुटले.

द्रोणांनीं संधि साधून पांसष्ट तीक्ष्ण बाणांची भीमावर वृष्टि केली. भीमानें तत्काल त्या समरश्लाघी गुरुवर तेवढेच बाण सोडले. अर्जुनानें सुशर्म्यावर अनेक पोलादी शर सोडले आणि वायूनें उडवून लावणाऱ्या अभ्रांप्रमाणें त्याचें सैन्य उधळून दिलें. तें पाहून भीष्म व बृहद्बल हे दोघे संतापून भीमसेन-धनंजयांवर धांवले. त्याचप्रमाणें शूर पांडव व धृष्टद्युम्न भीष्मावर चालून गेले. त्यावेळीं तो पितामह मुख पसरलेल्या अंतकाप्रमाणें क्रूर दिसत होता.

(३) इतक्यांत शिखंडी महारथांचें भय सोडून हृष्टचित्तानें पितामहाच्या समीप येऊन पोंचला व युधिष्ठिरादि पार्थ सर्व सृंजयांसह शिखंडीला पुढें करून भीष्माशीं युद्ध करूं लागले. त्याचप्रमाणें तुझे सर्व योद्धे नियतव्रत भीष्माला पुढें करून शिखंडिप्रभृति पांडवांशीं युद्धाला सज्ज झाले आणि भीष्माच्या विजयासाठीं कौरवांचा पांडवांशीं भयावह संग्राम प्रवृत्त झाला.

राजा, त्यावेळीं तुझ्या पुत्रांनीं भीष्माला पणाला लावून जय किंवा अपजय

यांसाठीं तें एक युद्धरूपी द्यूतच आरंभिलें होतें. नंतर धृष्टद्युम्नानें सर्व सैन्याला अशी प्रेरणा केली—" हे रथिश्रेष्ठहो, भीऊं नका, भीष्मावर चालून जा."

सेनापतीची ही आज्ञा कानीं पडतांच पांडवांची सेना प्राणांवर उदार होऊन भीष्मावर वेगानें धांवून गेली. तेव्हां ढांसळून पडणाऱ्या तीराला समुद्र जसा अंगावर घेतो, तसा भीष्मानें त्या सेनेचा स्वीकार केला. ६. ४. ११४.

अध्याय ११५ वा.

[१ दहाव्या दिवसाच्या युद्धाविषयीं धृतराष्ट्राचा प्रश्न. २ संजयाचें उत्तर. ३ भीष्माची स्ववधार्थ युधिष्ठिराला आज्ञा. ४ कौरवपांडवांचें संकुल युद्ध.]

(१) धृतराष्ट्र—हे संजया, महापराक्रमी भीष्मानें सृंजयांसह पांडवांशीं दहाव्या दिवशीं कसें युद्ध केलें? आणि कौरवांनीं पांडवांचें निवारण कसें केलें? संग्रामांत शोभणाऱ्या गांगेयाच्या महायुद्धाचा सर्व वृत्तान्त मला सांग.

(२) संजय—हे भारता, कौरवांनीं पांडवांबरोबर कसें युद्ध केलें, त्याचा यथार्थ वृत्तान्त तुला सांगतों ऐक. युद्धाला आरंभ झाल्यापासून प्रत्येक दिवशीं किरीटीनें तुझ्याकडील संतप्त झालेल्या महारथांना श्रेष्ठ अस्त्रांनीं परलोकाला पाठविलें. त्याचप्रमाणें भीष्मानेंहि आपल्या प्रतिज्ञेप्रमाणें पांडवांच्या सेनेचा क्षय चालविला. त्यावेळीं तुझ्या पक्षांत कौरवांसह भीष्म युद्ध करीत होता आणि पांडवांच्या पक्षांत पांचाल्यासह अर्जुन स्थित होता. ते दोघेहि अलौकिक धनुर्धर असल्यामुळें कोणाचा विजय होईल, हें सांगतां येणें शक्य नव्हतें. उभय पक्षांना जयाविषयीं संशयच वाटत होता.

हे राजा, दहाव्या दिवशीं जेव्हां भीमार्जुनाचा संग्राम प्रवृत्त झाला तेव्हां तर सेनेचा भयंकर क्षय झाला. त्या दिवशीं परम अस्त्रवेत्त्या शान्तनवानें तर दश सहस्राहून अधिकच योद्ध्यांना गतप्राण केलें. त्यांतील असंख्य योद्ध्यांचीं नाम-गोत्रेंहि कोणाला ठाऊक नव्हतीं. ते सर्व युद्धापासून कधींहि निवृत्त न होणारे शूर असूनहि भीष्माच्या हातून हत झाले.

(३) याप्रमाणें सतत दहा दिवस पांडवसेनेला ताप दिल्यावर धर्मात्म्या भीष्माला स्वतःचें जीवित नकोसें वाटूं लागलें व आपला आतां सत्वर वध व्हावा या इच्छेनें तो रणांत अग्रभागीं स्थित झाला.

या असंख्य मानवश्रेष्ठांचा वध करणें योग्य नव्हे, असा मनांत विचार करून तुझा देवव्रत पिता समीपच असलेल्या धर्मपुत्राला म्हणाला—" बा युधिष्ठिरा, तूं महाप्राज्ञ आहेस. सर्व शास्त्रें तुला अवगत आहेत. यास्तव माझें हें धर्म्य व स्वर्गप्रद वचन ऐक. बाबारे, माझ्या आयुष्यांतील बहुतेक काल असंख्य प्राण्यांचा वध करण्यांत गेला आहे. आतां मला या जीविताची विरक्ति आली आहे. यास्तव तूं जर माझें कांहीं प्रिय इच्छीत असशील तर पांचाल व सृंजय यांच्यासह पार्थाला पुढें करून माझ्या वधाचा यत्न कर."

हे राजन्, सत्यदर्शी पांडवानें भीष्माचा आशय जाणून त्याच्या इच्छेप्रमाणें सृंजयांसह संग्रामांत त्याच्याशीं युद्ध आरंभिलें. भीष्माचें तें वचन ऐकून धृष्टद्युम्न व युधिष्ठिर यांनीं आपल्या सेनेला अशी प्रेरणा केली—" भीष्मावर धांवून जा, युद्ध करा आणि पितामहाला जिंका. भीऊं नका. सत्यसंध अर्जुन तुमचें रक्षण करीत आहे. हा आपला सेनापति पार्षत व भीमसेन हे दोघे समरांगणांत तुमचें रक्षण करतील. हे सृंजयहो, आज युद्धामध्यें तुम्हांला भीष्मापासून यत्किंचित्‌हि भय नाहीं. शिखंडीला पुढें करून आपण आज पितामहाला निश्चयानें जिंकूं."

याप्रमाणें संकल्प करून ते पांडव ब्रह्मलोकपर होऊन म्ह० श्रेष्ठ लोकप्राप्ती-साठीं यत्न करीत होत्साते दहाव्या दिवशीं एकत्र जमले. ते सर्व क्रोधानें संतप्त झाले आणि त्यांनीं शिखंडी व धनंजय या दोघांना पुढें करून भीष्माला युद्धांत पराभूत करण्याचा पराकाष्ठेचा यत्न आरंभिला. तें पाहून तुझ्या पुत्राच्या आज्ञेनें दुःशासनानें पुत्रासह द्रोणाचार्यांना पुढें करून भीष्माचें संरक्षण केलें. अनेक देशांतील नृपति व दुर्योधनाचे सर्व सोदर भ्राते सैन्यासह भीष्माच्या रक्षणार्थ सज्ज होऊन स्थित झाले. नंतर महाव्रत भीष्माला पुढें करून तुझ्या सर्व योद्ध्यांनीं शिखंडीशीं युद्ध आरंभिलें.

(४) हे महाराज, चेदि-पंचालासह वानरध्वज पार्थ शिखंडीला पुढें करून भीष्मावर चालून गेला; सात्यकि व अश्वत्थामा या दोघांचें युद्ध जुंपलें; धृष्टकेतु पौरवांवर धांवला; अमात्यासह दुर्योधनावर अभिमन्यु तुटून पडला. स्वसैन्यासह विराटराजानें वृद्धक्षत्राचा पुत्र जयद्रथ याच्याशीं युद्ध आरंभिलें. महाधनुर्धर युधिष्ठिर आपल्या सैन्यासह मद्रराज शल्यावर धांवून गेला. भीमसेन दक्षतेनें गजसैन्यावर धांवला. सोदर भ्रात्यांसह सज्ज झालेला धृष्ट-

द्युम्न अनिवार्य अश्वत्थाम्यावर गेला (उलट पक्षी अभिमन्यूचें दुर्योधनाशीं युद्ध जुंपलेलें असतांहि) ज्याचा ध्वज कर्णिकार आहे, अशा सौभद्रावर सिंह-केतु व राजपुत्र बृहद्बल हे दोघे धांवले. तुझे पुत्र सर्व राजांसह शिखंडी व अर्जुन यांच्या वधेच्छेनें त्यांच्यावर धांवले. त्यावेळीं उभय सैन्यांचा भयंकर संग्राम प्रवृत्त होऊन सैनिक इतस्ततः धांवत असतांना पृथ्वी कंप पावली.

शान्तनवाला रणांत पाहून तुझें व शत्रूचें सैन्य परस्परांत मिसळून गेलें. तीं दोन्ही सैन्यें क्रोधसंतप्त होऊन एकमेकांवर धांवत असतां होणाऱ्या कोलाहलानें सर्व दिशा दुमदुमल्या. त्यांतच शंख, दुंदुभि यांचा निर्घोष, हत्तींचा चीत्कार व सैनिकांचा सिंहनाद यांचा दारुण शब्द झाला. सर्व नृपालांच्या बाहुभूषणांची जी चंद्रतुल्य प्रभा पसरली होती ती निस्तेज दिसूं लागली. शस्त्रांच्या आघातानें उत्पन्न होणाऱ्या विद्युल्लतेनें युक्त असे रजोमेघ दिसूं लागले. धनुष्यांचा टणत्कार व रथनेमींचा निर्घोष व विविध रणवाद्यांचा निस्वन यांनीं उभय सैन्यें निनादित झालीं. पाश, ऋष्टि, शक्ति, बाण यांच्या संघानें आकाश आच्छादित झाल्यामुळें उभय सेनेंत अंधकार पसरला. गज गजांवर, पदाति पदातींवर आणि अश्व अश्वांवर धांवून गेले. दोन श्येनपक्षी आमिषासाठीं जसे भांडत असतात, तसें कौरव-पांडवांचें भीष्मासाठीं तुमुळ युद्ध जुंपलें. परस्परांच्या वधेच्छेनें जमलेल्या त्यांचा घनघोर संग्राम झाला. ६. ४ ११५.

अध्याय ११६ वा.

[१ अभिमन्यूचा पराक्रम. २ कौरव-पांडवांचें संकुल युद्ध.]

(१) संजय—हे महाराज, त्या दिवसाच्या संग्रामांत अभिमन्यूनें तुझ्या ससैन्य पुत्राशीं भीष्माला जिंकण्यासाठीं युद्ध केलें. दुर्योधनानें त्याच्या वक्षः-स्थलावर नऊ नतपर्व बाण सोडून पुनः तीन सोडले. अभिमन्यूनें दुर्योध-नाच्या रथावर घोर शक्ति सोडली. ती जणुकाय मृत्यूची भगिनीच होती. ती दारुण स्वरूपाची शक्ति येत असलेली पाहून तुझ्या पुत्रानें क्षुरप्र बाणानें तिचे दोन तुकडे केले. आपली शक्ति द्विधा छेद होऊन पडलेली पाहून सौभद्रानें अतिशय क्रुद्ध होऊन दुर्योधनाच्या दोन बाहूंवर आणि हृदयावर तीन शर सोडले आणि पुनः दहा घोर शरांनीं त्याच्या वक्षःस्थलावर प्रहार केले.

भीष्माचा वध व पार्थाचा जय या इच्छेनें अभिमन्यूनें दुर्योधनाशीं जें घोर युद्ध केलें, तें नेत्रांना आल्हाद देणारें व सर्व पार्थिवांच्या गौरवाला पात्र होणारें झालें. दुर्योधन व अभिमन्यु यांचें तें युद्ध विचित्र स्वरूपाचें झालें.

इकडे अश्वत्थामा व सात्यकि या दोघांचें युद्ध जुंपलें. द्रौणीनें सात्यकीच्या वक्षःस्थलावर नाराच बाणानें प्रहार केला. शैनेयानेंहि नऊ कंक पुंखयुक्त बाण सोडून गुरुपुत्राच्या मर्मावर प्रहार केले व पुनः त्याचे बाहु व हृदय यांवर तीस बाण सोडले. द्रौणीनें विद्ध केलें असतां सात्यकीनें त्याच्यावर तीन बाण सोडले.

महारथ पौरवानें धृष्टकेतूला विद्ध केलें. तेव्हां धृष्टकेतूनें पौरवावर तीस बाण सोडले. पौरवानें धृष्टकेतूचें धनुष्य तोडून टाकिलें आणि मोठ्यानें सिंहनाद केला. त्यानें तत्काल दुसरें धनुष्य घेतलें व पौरवावर ब्याहत्तर बाण सोडले. त्या दोघां महारथांनीं फार मोठ्या शरवृष्टीनें परस्परांस विद्ध केलें. परस्परांचीं धनुष्यें तोडलीं, अश्व मारले आणि विरथ झालेले ते दोघेहि खड्गयुद्ध करण्यासाठीं प्रतिस्पर्ध्यावर धांवून गेले. त्या दोघांनींहि वृषभाच्या चर्माच्या ढाली धारण केल्या. त्या शंभर तारका व शंभर चंद्र यांनीं चिह्नीत होत्या. ते उभय वीर विमल तलवारी घेऊन एकमेकांवर धांवले. त्यावेळीं ते महारण्यांत एका सिंहिणीसाठीं युद्ध करणाऱ्या दोघां सिंहांप्रमाणें भासले. त्यांनीं विचित्र मंडलें घेऊन संचार करीत व आपलें युद्धनैपुण्य प्रकट करीत परस्परांवर चाल केली. पौरवानें धृष्टकेतूच्या ललाटावर आपल्या तीक्ष्ण खड्गानें प्रहार करून त्याला ' थांब थांब ' असें म्हटलें.

चेदिराजानेंहि तलवारीनें पौरवाच्या जत्रुप्रदेशीं प्रहार केला. ते दोघे परस्परांवर प्रहार करीत असतां मूर्छित होऊन पडले. तेव्हां तुझ्या जयत्सेन पुत्रानें पौरवाला आपल्या रथांत घेऊन रणांगणांतून दूर नेलें व चेदिराज धृष्टकेतूला सहदेवानें समरांतून दूर सारलें.

चित्रसेनानें पांडवपक्षीय वार्धक्षेमि सुशर्म्यावर असंख्य बाणांची वृष्टि केली. त्याच्यावर एकुणसत्तर बाण सोडले. तेव्हां संतप्त झालेल्या सुशर्म्यानें चित्रसेनावर वीस तीक्ष्ण शर सोडिले. चित्रसेनानें त्याच्यावर तीस बाण सोडले व सुशर्म्यानें पुनः त्याला प्रतिवेध केला.

(२) भीष्मवधार्थ चाललेल्या त्या संग्रामांत आपलें यश व मान वाढविणाऱ्या सौभद्रानें भीष्माशीं युद्ध करण्याचा अर्जुनाचा हेतु जाणून राजपुत्र

बृहद्बलाशीं युद्ध आरंभिलें. कोसलेंद्रानें आर्जुनीला पंचवीस बाणांनीं विद्ध केलें. सौभद्रानें त्यावर आठ तीक्ष्ण शर सोडले, तथापि तो कंपित झाला नाहीं. तेव्हां आर्जुनीनें कंकपत्र शरांनीं त्याच्या धनुष्याचा छेद करून त्याच्यावरहि प्रहार केले. राजपुत्र बृहद्बलानेंहि तत्काल दुसरें धनुष्य घेऊन फाल्गुनीवर अनेक शर सोडिले. ते दोघेहि वीर विचित्र युद्ध करणारे होते. देवासुरांच्या युद्धांतील बल व इंद्र यांच्याप्रमाणें त्या उभयतांचें भीष्मासाठीं तुमुल युद्ध जुंपलें.

भीमसेन गजसैन्याशीं युद्ध करीत असतां श्रेष्ठ पर्वतांचें विदारण करणाऱ्या वज्रधर इंद्राप्रमाणें शोभला. ते पर्वतप्राय गज भीमाच्या हातून हत होऊन भूमीवर पडत असतां होणाऱ्या प्रचंड शब्दानें पृथ्वी निनादित झाली. ते सर्व गज पर्वतासारखे प्रचंड व काजळाच्या राशीसारखे काळे होते. ते भूमीवर पडले असतां पसरलेल्या पर्वतांचाच भास झाला.

युधिष्ठिरानें मद्रराजाशीं युद्ध आरंभिलें. फार मोठ्या सेनेकडून रक्षण केल्या गेलेल्या त्या मद्राधीपाला त्यानें अतिशय पीडा दिली. भीष्माच्या रक्षणासाठीं मद्रेश्वरानेंहि धर्मपुत्राला शरांनीं पीडिलें. सैंधवानें विराटावर प्रथम नऊ व नंतर तीस नतपर्व बाण सोडिले. विराटानें सैंधवाच्या वक्षःस्थलावर तीस शर सोडिले. त्यावेळीं विविध प्रकारचीं धनुष्यें, खड्गें, कवचें नानाप्रकारचीं आयुधें आणि ध्वज धारण करणारे ते मत्स्य-सैंधव अतिशय शोभले.

द्रोणानें पांचाल्य धृष्टद्युम्नावर नतपर्व बाणांची वृष्टि केली. त्यानें पार्षताचें मोठें धनुष्य तोडून पन्नास बाणांनीं त्याला विद्ध केलें. तेव्हां धृष्टद्युम्नानें दुसरें धनुष्य घेऊन द्रोणाच्या समक्ष त्याच्यावर शरवृष्टि केली. द्रोणानेंहि बाणांचा छेद करून पांचाल्यावर उलट पांच बाण सोडले. तेव्हां धृष्टद्युम्नानें क्रुद्ध होऊन आपली यमदंडतुल्य गदा द्रोणावर फेंकली. ती सुवर्णाच्या पट्टयांनीं भूषविलेली गदा आपल्या अंगावर पडत आहे, असें पाहातांच द्रोणानें पन्नास बाण सोडून तिचीं शकलें करून टाकिलीं. तेव्हां तिचें चूर्ण भूमीवर इतस्ततः पसरलें. आपली गदा विदीर्ण झालेली दिसतांच पार्षतानें शुभ पारसवी शक्ति फेंकली. द्रोणानें त्या शक्तीचेहि नऊ बाणांनीं तुकडे केले आणि पार्षताला शरांनीं विद्ध केलें. याप्रमाणें द्रोण व पार्षत या दोघांचें तुमुल युद्ध जुंपलें.

हे महाराज, नंतर अर्जुनानें घोररूपी भयानक भीष्मापाशीं येऊन त्याला तीक्ष्ण शरांनीं पीडा दिली. वनांत एका मत्त गजावर धांवून जाणाऱ्या दुसऱ्या मदोन्मत्त गजाप्रमाणें सज्ज झालेला पार्थ भीष्मावर चालून गेला. इतक्यांत भगदत्त मदोन्मत्त गजावर आरूढ होऊन पुढें सरसावला. त्या हत्तीच्या गंडस्थलांतून तीन ठिकाणीं मदाच्या धारा वहात होत्या. तो ऐरावतासारखा प्रचंड गज आपल्या अंगावर येत आहे, हें पहातांच धनंजयानें मोठ्या यत्नानें त्याचें निवारण केलें. भगदत्तानें गजाच्या पाठीवरूनच अर्जुनावर शरवृष्टि करून त्याला झांकून टाकिलें. तेव्हां आपल्यावर चाल करून येणाऱ्या त्या गजाला पार्थानें तीक्ष्ण शरांनीं विद्ध केलें. सव्यसाचीचे ते शर रजतोपम विमल होते. नंतर त्या कौंतेयानें शिखंडीला अशी प्रेरणा केली—' हे पांचाला, सत्वर पुढें हो, चल. त्वरा कर, भीष्मावर चालून जा व त्याचा वध कर. '

अर्जुनाचें हें वचन ऐकतांच भगदत्त पार्थाला सोडून द्रुपदराजाच्या रथावर चालून गेला आणि अर्जुन शिखंडीला पुढें करून त्वरेनें भीष्मावर धांवला व त्यांचें युद्ध प्रवृत्त झालें. तुझे सर्व शूर पुत्र आक्रोश करीत धनंजयावर धांवून गेले. त्यावेळीं अर्जुनानें तुझ्या पुत्रांच्या विविध सेनेला अंतरिक्षांतील अभ्रें उडवून देणाऱ्या महावायूप्रमाणें उधळून दिलें.

शिखंडीनें अव्यग्र चित्तानें पितामहाच्या संमुख जाऊन त्याला बाणांनीं आच्छादून टाकिलें. प्रज्वलित झालेला अग्नि तृणावर पडला असतां तो जसा वणवा पसरवीत जातो, तसा पांडवांच्या सेनेवर दिव्य अस्त्रें सोडीत असलेला भीष्म भासला. त्या भीष्मरूपी अग्नीचें रथ हेच अग्न्यागार, धनुष्य याच अर्चि, खड्ग, शक्ति व गदा हेंच इंधन आणि शरसंघ याच महाज्वाला होत्या आणि सर्व क्षत्रियांना तो तृणवत् दग्ध करीत होता. भीष्मानें अर्जुनाला अनुसरणाऱ्या सोमकांना पराभूत करून पांडवांच्या सेनेचें निवारण केलें. गांगेयाच्या बाणांनीं सर्व दिशा व उपदिशा निनादित झाल्या. सादींसह अश्व व रथांतील रथि यांना गतप्राण करून त्या सैन्याला अभ्रें छाटून टाकलेल्या तालवनासारखें केलें व सर्व रथ, गज आणि अश्व यांना निर्मनुष्य करून सोडलें. शान्तनवाच्या धनुष्याचा टणत्कार ऐकून सर्व सैन्य कंपित झालें.

त्या युद्धांत भीष्माचा एकहि बाण व्यर्थ गेला नाहीं. भीष्मचापापासून सुटलेला बाण योद्ध्यांच्या शरीरांत रुतल्यावांचून राहिला नाहीं. रथांतील

योद्धे हत झाल्यामुळें वेगवान् अश्व त्या निर्मनुष्य वहानांना ओढीत वायुवेगानें पळत असलेले आमच्या दृष्टीं पडले. चेदि, काशि व करुष यांचे महारथ कुलीन शूर व युद्धांतून पराङ्मुख न होणारे होते. त्या सर्वांचे ध्वज सुवर्णानें भूषविलेले असून ते चौदा हजार सुप्रसिद्ध वीर प्राणांवर उदार होऊन युद्ध करीत होते. परंतु मुख पसरलेल्या अंतकाप्रमाणें असलेल्या भीष्मापुढें युद्धाला उभें रहातांच ते सर्व आपल्या रथ-अश्व-कुंजरांसह यमलोकीं गेले. त्या संग्रामांत भीष्माशीं युद्ध करून जीविताची आशा ठेवणारा एकहि सोमक आमच्या दृष्टीं पडला नाहीं. शान्तनवाचा पराक्रम पाहून त्यांनीं आपल्या सर्व प्रतिपक्षीयांना परलोकीं पाठविलें असावें, असेंच आम्हीं समजलों. श्वेताश्व कृष्णसारथि अर्जुन व दुसरा शिखंडी या दोघांवांचून अन्य कोणीहि भीष्माच्या संमुख जाण्यास धजला नाहीं. ६. ४. ११६.

अध्याय ११७ वा.

[१ शिखंडीचे भीष्मावर प्रहार. २ अर्जुनाची शिखंडीला युद्धाविषयीं प्रेरणा. ३ दुःशासनाचा पराक्रम. ४ दुर्योधनाची स्वसेनेला पार्थावर चालून जाण्याची आज्ञा. ५ पार्थानें केलेला त्यांचा पराभव. ६ रणांगणांतील दृश्याचें वर्णन.]

(१) **संजय**—हे भरतश्रेष्ठा, त्यानंतर शिखंडीनें भीष्माच्या समीप जाऊन त्यांच्या वक्षःस्थलावर दहा भल्ल बाण सोडिले. परंतु गांगेयानें त्याचें स्त्रीत्व स्मरून त्याच्यावर उलट प्रहार केला नाहीं. सर्व लोकांच्या समक्ष त्याच्याकडे क्रोधानें प्रदीप्त झालेल्या नेत्रानें पाहिलें. तेव्हां तर तो त्याला क्रोधाग्नीनें जणुं काय दग्धच करीत आहे कीं काय असें भासलें. तथापि तें शिखंडीच्या लक्षांत आलें नाहीं.

(२) इतक्यांत अर्जुन शिखंडीला म्हणाला—हे वीरा, भीष्मावर प्रहार कर आणि या पितामहाचा सत्वर वध कर. तूं विचार कसला करीत आहेस ? आणि तुला संशय तरी कसला वाटत आहे ? भीष्माशीं प्रतियुद्ध करण्यास समर्थ असा तुझ्यावांचून अन्य योद्धा मला युधिष्ठिराच्या सैन्यांत दिसत नाहीं. हें मी तुला सत्य सांगतों.

पार्थाचें हें भाषण ऐकतांच शिखंडीनें नाना प्रकारच्या शरांनीं पितामहाला झांकून टाकिलें. परंतु पितामहानें त्याच्या बाणांची उपेक्षा करून आपल्या

शरांनीं अर्जुनाचें निवारण केलें आणि बाणांनीं पांडवांची सर्व सेना परलोकीं पाठवून दिली. पांडवांनींहि सूर्याला आच्छादित करणाऱ्या मेघांप्रमाणें आपल्या सैन्यानें भीष्माला परिवेष्टित केलें. तेव्हां समंततः परिवेष्टित झालेल्या त्या शान्तनवानें वनाला दग्ध करणाऱ्या वह्नीप्रमाणें त्या शूरांना दग्ध केलें.

(३) हे महाराज, त्यावेळीं तुझ्या पुत्रांनीं अद्भुत पराक्रम प्रकट करून पितामहाचें रक्षण व पार्थाचें निवारण केलें. दुःशासनाचें समरांतील तें दुष्कर कर्म पाहून सर्व लोक संतुष्ट झाले. तो एकटा वीर अर्जुनासह सर्व पांडवांशीं युद्ध करीत होता. तरीहि ते त्याचें निवारण करूं शकले नाहींत. त्या युद्धांत दुःशासनानें अनेक रथ्यांना विरथ केलें. धनुर्धर सादि व महाबलाढ्य हत्ती तीक्ष्ण शरांनीं छिन्न-भिन्न होऊन भूतलावर पडले होते. शरांनीं व्यथित झालेले कांहीं कुंजर दशदिशांत पळत होते. अग्नि इंधनाला जाळीत असतांना स्वतःहि जसा प्रदीप्त होतो, तसाच तुझा पुत्र पांडवसेनेला दग्ध करीत असतां स्वतेजानें तळपूं लागला. त्या भरतश्रेष्ठाला पांडवांच्या पक्षांतील महारथ जिंकूं शकले नाहींत व त्याच्याशीं युद्ध करण्यास धजले नाहींत. एकट्या इंद्रपुत्र अर्जुनावांचून त्याचा पराभव करण्यास दुसरें कोणीहि समर्थ नव्हतें. तेव्हां तो विजय पुढें सरसावला आणि त्यानें दुःशासनाला तत्काल जिंकून सर्व सैन्याच्या समक्ष भीष्मावर चाल केली.

तुझा पुत्र जरी पराजय पावला होता, तरी भीष्मबाहूंचा आश्रय केलेला तो मत्त कौरव पुनः पुनः सावध होऊन अर्जुनाशीं युद्ध करण्यास रणांगणांत पुढें येत होता. त्या संग्रामांत प्रहार करणारा अर्जुन अतिशय शोभत होता. शिखंडीनें अशनीसारख्या जळजळीत व सर्पविषतुल्य तीक्ष्ण शरांनीं पितामहाला विद्ध केलें, तथापि त्या शरांनीं तुझा तो देवव्रत पिता यत्किंचित्हि व्यथित झाला नाहीं. उष्णतेनें तप्त झालेला मनुष्य जसा मोठ्या आनंदानें जलधारा अंगावर घेतो, तसा भीष्म शिखंडीची शरवृष्टि स्वीकारीत होता आणि सर्व क्षत्रियांच्या समक्ष पांडवसेनेला दग्ध करीत होता.

(४) तें पाहून तुझा पुत्र दुर्योधन सर्व सैनिकांना म्हणाला—हे वीरहो, तुम्ही सर्व मिळून पार्थावर धांवून जा. धर्मवेत्ता भीष्म तुम्हां सर्वांचें संग्रामांत रक्षण करील. यास्तव तुम्ही निर्भयपणें पांडवावर चालून जा. सुवर्णतालध्वजानें युक्त असलेला पितामह तुमचें संरक्षण करण्यास समरांगणांत

स्थित आहे. आम्हां सर्व धार्तराष्ट्रांचें हित व रक्षण करणारा तोच आहे. त्या शान्तनवाला जिंकण्यास साक्षात् देवहि समर्थ नाहींत. मग पांडवांची काय कथा! पांडव महाबलाढ्य जरी असले, तरी ते मर्त्यच आहेत. तस्मात् तुम्ही अर्जुनावर चालून जा. भीतीनें पळूं नका. तुम्हां सर्व पार्थिवांच्या साह्यानें मी आज सज्ज होऊन अर्जुनाशीं युद्ध करणार आहें.

तुझ्या धनुर्धर पुत्राचें तें वचन ऐकून ते सर्व महाबलाढ्य वीर अतिशय क्षुब्ध झाले. विदेह, कलिंग, दासेरकगण, निषाद, सौवीर, बाह्लीक, दरद, पूर्व व उत्तर दिशेंतील मालव, अभीषाह, शूरसेन, शिबि, वसति, शाल्व, शक, त्रिगर्त, केकयांसह अम्बष्ठ हे सर्व अग्नीवर झडप घालणाऱ्या पतंगाप्रमाणें पार्थावर तुटून पडले. तेव्हां धनंजयानें दिव्य अस्त्रांचें स्मरण करून तीं धनुष्यावर जोडलीं आणि त्या अस्त्रांनीं त्या सर्व महारथांना पंतगांना जाळणाऱ्या अग्नीप्रमाणें दग्ध करून टाकिलें.

(५) तो सव्यसाची आपल्या गांडीवापासून सहस्रावधि बाण निर्माण करीत असतां त्याचें तें धनुष्य आकाशामध्यें देदीप्यमान झालेलें दिसत होतें. अर्जुनाच्या शरजालांनीं पीडले जाणारे ते नृपाल त्या वानरध्वजावर उलट प्रहार करण्यास धजले नाहींत. एकत्र जमलेल्या त्या नृपतींचे ध्वज भग्न झाले. रथी ध्वजांसह व सादी अश्वांसह भूमीवर पडले. अर्जुनाच्या बाणांनीं व्यथित झालेले गजारोही गजांसह हत झाले. पार्थाच्या शरांनीं सर्व पृथ्वीला आच्छादित केलें. शिवाय त्यावेळीं राजांच्या पळणाऱ्या सैन्यांनींहि सर्व प्रदेश व्यापिला होता.

याप्रमाणें पार्थानें कौरवांच्या सेनेला पळवून लावून दुःशासनावर अनेक बाण सोडले. ते शर तुझ्या पुत्राला विद्ध करून बिळांत शिरणाऱ्या सर्पाप्रमाणें भूमींत शिरले. नंतर धनंजयानें दुःशासनाच्या सारथ्याला अश्वांसह गतप्राण करून वीस बाणांनीं विविंशतीला विरथ केलें आणि त्याच्यावर आणखी पांच बाण सोडले. त्याचप्रमाणें त्या श्रेष्ठ धनुर्धरानें कृप, विकर्ण व शल्य यांसहि तीक्ष्ण शरांनीं विरथ केलें. तेव्हां ते विरथ झालेले कृपाचार्य, शल्य, दुःशासन, विकर्ण आणि विविंशति अर्जुनाकडून पराभव पावून पळूं लागले.

(६) हे महाराज, अशा प्रकारें तो श्वेतवाहन पार्थ पूर्वाह्णीं सर्व महारथांना जिंकून धूमरहित अग्नीप्रमाणें प्रज्वलित दिसूं लागला. तो किरणांनीं

युक्त असलेल्या भास्कराप्रमाणें आपल्या शरांनीं अन्य पार्थिवांना ताप देत होता. त्या कुंतीपुत्रानें आपल्या शरजालानें पांडव व कौरव यांच्या दोन सैन्यांच्या मध्यें रक्ताची नदीच निर्माण केली. त्या तुमुल संग्रामांत अनेक रथ्यांनीं गज व रथसंघ यांचा नाश केला. हत्तीनीं रथ्यांना तुडविलें व पदातींनीं अश्वांना गतप्राण केलें. ती रणभूमि योद्धयांचीं मस्तकें व भग्न झालेलीं शरीरें यांनीं आच्छादित झाली होती. तींत कुंडलें व बाहुभूषणें धारण केलेले योद्धे गतप्राण होऊन पडले होते. कांहीं सैनिक रथचक्रांखालीं चिरडले जात होते. कित्येक हत्तींच्या पायांखालीं सांपडून छिन्न-भिन्न होत होते. अश्वसादी, गजारोही व पदाति इतस्ततः धांवत होते. भग्न झालेले रथ व त्यांचे विविध भाग सर्वत्र मोडून पडले होते. गज, अश्व व रथी यांच्या रक्तानें सिक्त झालेली ती रणभूमि शरत्कालांतील रक्तवर्ण मेघांप्रमाणें भासली.

त्यावेळीं काक, श्वान, गृध्र, गोमायु, श्वापदें व हिंस्र पक्षी विपुल भक्ष्य मिळाल्यामुळें भीषण शब्द करीत तेथें जमले होते. सर्व दिशांमध्यें अनेक प्रकारचे वायु वाहूं लागले, राक्षस संचार करूं लागले व भूतें भयंकर शब्द करूं लागलीं. वायुवेगानें सुवर्णाच्या माला व पताका हेलकावे खाऊं लागल्या. श्वेत छत्रें व ध्वज यांनीं युक्त असलेले सहस्रावधि महारथ इतस्ततः पडलेले दिसत होते. पताकांनीं युक्त असलेले अनेक शरार्त गज दश-दिशांत पळत सुटले आणि गदा व शक्ति धारण केलेले धनुर्धर क्षत्रिय धरणीतलावर पडलेले दिसत होते.

त्यानंतर भीष्म दिव्य अस्त्राचें अभिमंत्रण करून सर्व धनुर्धरांच्या समक्ष कौंतेयावर धांवला. त्याला पहातांच सज्ज झालेला शिखंडी त्याच्यावर चालून गेला. तेव्हां भीष्मानें आपल्या अस्त्राचा उपसंहार करून त्याला शांत केलें आणि त्या श्वेतवाहनानें पितामहाला मोहित करून तुझ्या सैन्याचा संहार चालविला. ६. ४. ११७.

अध्याय ११८ वा.

[१ संकुल युद्धाचें वर्णन. २ पांडवांच्या सेनापतीची सोमकांना भीष्मावर चाल करण्याची आज्ञा. ३ भीष्मपराक्रमाचें वर्णन. ४ कृष्णाची भीष्मावर प्रहार करण्याविषयीं अर्जुनाला प्रेरणा. ५ भीष्माचें पांडववीरांशीं युद्ध]

(१) संजय—हे महाराज, तीं उभय सैन्यें व्यूह रचून व्यवस्थित झाल्यावर, त्यांतील युद्धपराङ्मुख न होणारे योद्धे केवल ब्रह्मलोकपर होऊन रणांगणांत स्थित झाले. त्या संकुल युद्धांत रथी रथ्यांशीं, पदाति पदातींशीं, अश्व अश्वांशीं व गजारोही गज-योद्धयांशीं युद्ध करीत नव्हते. ते सर्व उन्मत्ताप्रमाणें जो कोणी पुढें येईल त्यावर प्रहार करीत होते. त्यामुळें त्या युद्धांत भयंकर स्वरूपाचा फार मोठा व्यतिकर झाला. त्यावेळीं नर, गज, असा भेद राहिला नाहीं. तो भयंकर क्षय चालला असतां कांहींच विशेष दिसला नाहीं. वाटेल त्यावर वाटेल तो प्रहार करूं लागला.

नंतर दुःशासन, विकर्ण, शल्य, कृप व चित्रसेन हे आपापल्या श्रेष्ठ रथांत बसून पांडवांच्या सेनेला भयकंपित करूं लागले. त्या महात्म्यांनीं पांडवांच्या सैन्यांवर शस्त्रांचे प्रहार चालविले असतां, वायूनें भ्रमण करावयास लावलेल्या जलांतील नौकेप्रमाणें तीं भ्रमण करूं लागलीं. ज्याप्रमाणें शिशिरऋतु गायींच्या मर्माचें कृन्तन करितो, तसा भीष्म पांडवांच्या मर्मांवर प्रहार करीत होता.

हे महाराज, त्यावेळीं पार्थानेंहि तुझ्या सैन्यांतील नवमेघासारखे कृष्णवर्ण प्रचंड गज व सेनानायक यांना पाडविलें. नाराच बाणांनीं विद्ध झालेले अनेक महागज आर्तस्वरानें चीत्कार करीत होते. कुंडलें व इतर अलंकार धारण केलेले महावीर त्या भूषणांसह गतप्राण होऊन पडल्यामुळें तें रणांगण अतिशय शोभत होतें. भीष्म व धनंजय यांचा अतुल पराक्रम पाहून तुझे पुत्र स्वर्गपरायण होऊन मरणाच्या इच्छेनेंच प्रचंड सैन्यांसह रणांगणांत आले व त्या श्रेष्ठ वीरांचा क्षय करणाऱ्या संग्रामांत पांडवांवर तुटून पडले. तें पाहून पांडवांना तूं व तुझ्या पुत्रांनीं दिलेल्या बहुविध क्लेशांचें स्मरण झालें व तेहि सर्व भय सोडून ब्रह्मलोकतत्पर होत्साते हृष्ट चित्तानें तुझ्या पुत्रांशीं युद्धाला सज्ज झाले.

(२) नंतर पांडवांच्या सेनापतीनें सोमकांना 'हे सोमकहो, तुम्ही संजयांसह गांगेयावर चालून जा' अशी आज्ञा केली. सेनापतीचें हें वचन ऐक-

तांच ते सर्व सृंजय व सोमक शत्रूंची शरवृष्टि सहन करीत शान्तनवावर चालून गेले. त्यांच्या शस्त्रप्रहारांनीं भीष्म क्रुद्ध झाला व तो सृंजयांवर तुटून पडला.

(३) पूर्वी भार्गवरामानें त्या कीर्तिमान् वीराला शत्रु सैन्याचा नाश करणारी अस्त्रविद्या शिकविली होती. त्या विद्येचा आश्रय करून तो वृद्ध पितामह युद्धाच्या प्रत्येक दिवशीं दशसहस्र पांडवसेनेचा क्षय करीत असे आणि त्या दहाव्या दिवशीं तर मत्स्य व पंचाल यांच्याशीं युद्ध करीत असतां त्यानें एकट्यानें असंख्य गजाश्वांना गतप्राण केलें. शिवाय सात महारथी, पांच हजार रथी, चौदा हजार पदाति आणि सहस्रावधि गज व अश्व यांचा आपल्या विद्येच्या बलानें संहार केला. याप्रमाणें सर्व महीपालांच्या सेनेचा क्षय करून प्रतापवान् भीष्मानें विराटाचा प्रिय भ्राता शतानीक आणि सहस्रावधि राजे यांचा भल्ल बाणांनीं वध केला. त्यावेळीं ते सर्व योद्धे उद्विग्न होऊन धनंजयाच्या नांवानें आक्रोश करूं लागले. पार्थाच्या बरोबर जेवढे नृपति भीष्मावर चालून गेले होते, तेवढे सर्व भीष्मशरांनीं विद्ध होऊन यमलोकीं गेले.

हे राजन्, याप्रमाणें शान्तनव पांडवसेनेला शरजालांनीं दश-दिशांत पळवून लावून कौरवसेनेच्या अग्रभागीं स्थित झाला. युद्धाच्या त्या दहाव्या दिवशीं असें दुष्कर कर्म करून भीष्म दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागीं धनुष्य धारण करून उभा राहिला असतां नृपति त्याच्याकडे पहाण्यासहि समर्थ झाले नाहींत. ग्रीष्मऋतूंत आकाशांत मध्यावर येऊन तळपणारा भास्कर जसा दुर्निरीक्ष्य असतो, तसा भीष्म आपल्या तेजानें देदीप्यमान दिसत होता. दैत्यसैन्याला तप्त करणाऱ्या इंद्राप्रमाणें भीष्मानें पांडवसेनेला त्रस्त केलें.

(४) याप्रमाणें भीष्माच्या पराक्रमानें पांडवसेना पराभूत होत आहे, असें पाहून देवकीनंदन पार्थाला प्रीतिपूर्वक असें म्हणाला—"हे अर्जुना ! हा भीष्म दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागीं उभा आहे. यावेळीं जर तूं त्याचा वध करशील, तर तत्काल विजयी होशील. शान्तनव जेथून पांडवसैन्याचा भेद करीत आहे, तेथेंच त्याला अडवून ठेव. तुझ्यावांचून अन्य कोणीहि त्याचे शर सहन करण्यास समर्थ नाहीं."

कृष्णानें अशी प्रेरणा करतांच वानरध्वज पार्थानें भीष्माला त्याचा रथ, अश्व व ध्वज यांसह शरजालांनीं आच्छादित केलें. परंतु गांगेयानें अर्जुनाच्या शरजालांचा तत्काल शरजालानेंच छेद केला आणि पंचालराजा, धृष्टकेतु,

भीमसेन, पार्षत, दोघे माद्रेय, चेकितान, पांच केकय भ्राते, सात्यकि, सौभद्रेय, घटोत्कच, पांच द्रौपदेय, शिखंडी, कुंतिभोज, सुशर्मा, विराट आणि दुसरेहि कित्येक पांडवपक्षांतील वीर भीष्माच्या शरजालानें जर्जर झाले. शोकसागरांत निमग्न झालेल्या त्या सर्वांना फाल्गुनानें त्यांतून वर काढिलें. (त्याच्या शरांचें निवारण करून त्यांना क्लेशांतून सोडविलें.)

नंतर किरीटी ज्याचें रक्षण करीत होता, तो शिखंडी श्रेष्ठ आयुध घेऊन भीष्मावर वेगानें धांवला. तेव्हां रणविभागवेत्त्या धनंजयानें प्रथम भीष्माच्या अनुचरांचा वध केला व मग तो अपराजित बीभत्सु पितामहावर चालून गेला. तेव्हां विराट, द्रुपद व दोघे माद्रीपुत्र, हे पार्थाकडून संरक्षित असलेले वीरहि भीष्मावर प्रहार करूं लागले. त्याचप्रमाणें अभिमन्यु आणि द्रौपदीचे पांच पुत्र सज्ज होऊन गांगेयावर तुटून पडले. हे सर्वेहि दृढ धनुष्य धारण करणारे वीर कदापि युद्धपराङ्मुख होणारे नव्हते. त्या सर्वांनीं मिळून क्षत करणारे तीक्ष्ण बाण भीष्मावर सोडिले. तथापि त्या कुरुवृद्धानें त्या सर्व शरांना अंतरिक्षांतच तोडून उडवून दिले. त्या अक्षीण स्वभावाच्या शूर भीष्मानें त्या शरांचें निवारण करून निर्भयपणें पांडवांच्या सेनेंत संचार केला आणि त्या पितामहानें जणु काय सहज क्रीडा करीत असल्याप्रमाणें पांडवसेनेवर शरांचा वर्षाव चालविला.

त्यावेळीं शान्तनवानें शिखंडीचें स्त्रीत्व लक्षांत आणून त्याच्यावर मात्र बाण सोडिला नाहीं, तो कुरुश्रेष्ठ शिखंडीकडे पाहून वारंवार केवळ स्मित करीत असे.

त्यादिवशीं भीष्मानें द्रुपदाच्या सैन्यांतील सात महारथांना गतप्राण केलें. तेव्हां मत्स्य, पांचाल, चेदि यांचा एकट्या भीष्मावर चालून येत असतां सर्वत्र ' किलकिलाट ' ऐकूं येऊं लागला. सूर्याला आच्छादित करणाऱ्या मेघाप्रमाणें त्या सर्वांनीं मिळून नर-अश्व-रथ यांच्या समूहांनीं त्या गंगापुत्राला परिवेष्टित केलें. त्यावेळीं त्या सर्व पार्थिवांचें आणि भीष्मांचें देवासुरोपम युद्ध जुंपलें असतां अर्जुनानें शिखंडीला पुढें करून पितामहावर शरवृष्टि आरंभिली.
६. ४. ११८.

अध्याय ११९ वा.

[१ भीष्मावर विविध शस्त्रांचे प्रहार. २ संकुल युद्ध. ३ भीष्मार्जुनयुद्ध. ४ भीष्माचा निकरानें युद्ध न करण्याचा निश्चय. ५ देववाणीची संमति. ६ भीष्माचें प्रतिकारशून्य युद्ध. ७ भीष्म-दुःशासनसंवाद. ८ अर्जुनाच्या शरांच्या तीव्रतेचें वर्णन. ९ तुमुल युद्ध. १० भीष्मपतन. ११ दक्षिणायनांत देहपात झाल्याबद्दल देवता व महर्षी यांचे आश्चर्योद्गार. १२ उत्तरायणापर्यंत प्राणधारण करण्याचा भीष्माचा संकल्प, कौरवांचा मोह व उभय सैन्यांचा विषाद.]

(१) **संजय—हे प्रभो, याप्रमाणें सर्व पांडवांनीं शिखंडीला पुढें करून भीष्माला समंततः वेढलें व अनेक प्रकारच्या शस्त्रांनीं त्याला विद्ध केलें. सर्व सृंजयांनीं एकत्र जमून घोर शतघ्नी, परिघ, परशु, मुद्गर, मुसलें, प्रास, सुवर्ण-पुंखयुक्त बाण, शक्ति, तोमर, कंपनें, नाराच वत्सदंत, भृशुंडी व इतरहि अनेक आयुधांची वृष्टि चालविली. त्या आयुधांच्या आघातांनीं पितामहाचें कवच विदीर्ण झालें व त्या शस्त्रप्रहारांनीं तो अतिशय पीडला जात होता, त्याच्या मर्मावर प्रहार होत होते, तथापि तो महात्मा व्यथित झाला नाहीं.**

(२) **त्यावेळीं तो नरश्रेष्ठ शत्रूंना प्रलयाग्नीप्रमाणें भासला. त्याचे धनुष्य-बाण हाच प्रदीप्त अग्नि; वेगवान् अस्त्रें हा साह्य करणारा वायु, रथचक्रांचा निर्घोष हा विस्फुलिंगाचा शब्द, दिव्यास्त्रांचा प्रकाश हीच ज्योति, विचित्र धनुष्यें याच महाज्वाला आणि वध पावणारे वीर हेच इंधन भासत होते. महारथ भीष्म क्षणांत रथसमूहांतून निघून नरेंद्रमंडलांत संचार करीत असलेला दिसत असे. पुनः दुसऱ्या क्षणीं तो रथसमुदायांत दृष्टीं पडे. नंतर पांचालराज व धृष्टकेतु यांची उपेक्षा करून भीष्मानें पांडवसेनेच्या मध्यभागीं संचार केला आणि सात्यकि, भीमसेन, धनंजय, द्रुपद, विराट व धृष्टद्युम्न या सहा वीरांवर अतिशय तीक्ष्ण बाण सोडले. ते शर महावेगवान्, भयंकर शब्द करणारे आणि शत्रूंच्या कवचांचा भेद करणारे होते. तथापि त्या महारथांतील प्रत्येकानें दहा दहा बाण सोडून भीष्मावर प्रहार केले. शिखंडीनें तीक्ष्ण धारेचे महाबाण सोडले. पण त्या सुवर्ण पुंखयुक्त बाणांनीं तो गांगेय यत्किंचित्‌हि व्यथित झाला नाहीं.**

तें पाहून अर्जुन अत्यंत क्षुब्ध झाला व शिखंडीला पुढें करून त्यानें भीष्मावर शर सोडून त्याच्या धनुष्याचा छेद केला. भीष्माच्या धनुष्याचा छेद

झाला हें तुझ्याकडील महारथांना सहन झालें नाहीं. द्रोण, कृतवर्मा, सैन्धव, जयद्रथ, भूरिश्रवा, शल, शल्य आणि भगदत्त, हे सात वीर अतिशय क्रुद्ध होऊन अर्जुनावर धांवले. त्यांनीं अनेक प्रकारचीं दिव्य अस्त्रें प्रकट करून पार्थाला शरांनीं झांकून टाकिलें. त्यावेळीं क्षुब्ध झालेल्या त्यांच्या आयुधांचा शब्द, प्रलयकालीं क्षुब्ध होणाऱ्या समुद्राच्या निर्घोषाप्रमाणें भासला.

अर्जुनाच्या रथासमीप कौरव योद्ध्यांचा 'प्रहार करा, धरा, विद्ध करा' अशा प्रकारचा आक्रोश चालला होता. त्यांचा तो कोलाहल ऐकून पांडवांकडील महारथ पार्थाच्या रक्षणार्थ त्याच्या रथाकडे धांवले. सात्यकि, भीमसेन, धृष्टद्युम्न, विराट, द्रुपद, घटोत्कच राक्षस आणि अभिमन्यु हे सात योद्धे विचित्र धनुष्यें धारण करून क्रोधानें कौरवांवर तुटून पडले. त्यांचा देव-दानवांच्या युद्धाप्रमाणें अंगावर रोमांच आणणारा तुमुल संग्राम सुरू झाला.

(३) किरीटी ज्याचें रक्षण करीत होता, त्या शिखंडीनें छिन्नधन्वा भीष्मावर दहा बाण सोडले. दहा बाणांनीं त्याच्या सारथ्याला विद्ध केलें व एका बाणानें त्याचा ध्वज तोडला. तेव्हां गांगेयानें दुसरें दृढ व वेगवान् धनुष्य घेतलें. फाल्गुनानें तीक्ष्ण बाणानें त्याचाहि छेद केला. भीष्मानें पुनः श्रेष्ठ धनुष्य धारण केलें, तेंहि सव्यसाचीनें तोडून टाकिलें. आपलीं धनुष्यें पुनः पुनः छेदिलीं जातात हें पाहून पितामह क्रुद्ध झाला व त्यानें जिभल्या चाटीतच पर्वतांचेंहि विदारण करणारी दारुण शक्ति त्वरेनें हातीं घेतली व ती मोठ्या वेगानें अर्जुनाच्या रथावर सोडली. प्रज्वलित अशनीप्रमाणें ती शक्ति आपल्याकडे येत आहे, हें पहातांच त्या पांडुपुत्रानें तीक्ष्ण धारेचे पांच भल्ल बाण सोडून त्या शक्तीचे मार्गांतच पांच तुकडे करून टाकले. तेव्हां मेघमंडलांतून तुटून पडणाऱ्या विद्युल्लतेप्रमाणें ती भूमीवर पडली.

(४) आपल्या शक्तीचे तुकडे झालेले पाहून भीष्म क्रुद्ध होऊन असा विचार करूं लागला—मी एका धनुष्यानें सर्व पांडवांचा संहार करण्यास समर्थ आहें. तथापि हा महाबलाढ्य कृष्ण त्यांचा रक्षक आहे. शिवाय याहि दोन कारणांचा विचार करून मला पांडवांशीं निकराचें युद्ध करतां येत नाहीं. एक तर पांडुपुत्र अवध्य आहेत हें व दुसरें शिखंडीचें स्त्रीत्व. (यामुळें मला पांडवांना जिंकतां येत नाहीं.) पूर्वीं सत्यवतीच्या विवाहप्रसंगीं माझ्या पित्यानें संतुष्ट होऊन मला इच्छामरण आणि रणांत अवध्यत्व, असे दोन वर

दिले आहेत. तस्मात् आतां माझ्या मृत्यूचा समय समीप आला आहे, असेंच मला वाटतें.

(५) अमित तेजस्वी भीष्मानें मनांत केलेला हा निश्चय जाणून आकाशस्थ ऋषि आणि वसु त्याला म्हणाले—" बा देवव्रता, तूं जो निश्चय केला आहेस, तो आम्हांलाहि संमत आहे, त्याप्रमाणेंच वाग व युद्धापासून आपलें चित्त निवृत्त कर."

ही आकाशवाणी संपतांच शुभ, अनुकूल, सुगंधयुक्त व शीतल वायु वाहूं लागले, देवदुन्दुभींचा निस्वन ऐकूं आला आणि भीष्मावर पुष्पवृष्टि झाली. देवांचें हें वचन एकट्या भीष्माला ऐकूं आलें व व्यासप्रसादानें मीं तें ऐकलें. आम्हां दोघांखेरीज तें भूलोकीं कोणाच्याहि कानीं पडलें नाहीं. सर्व लोकांना प्रिय असलेला भीष्म आज रथांतून पडणार, असें जाणून सर्व देव अतिशय भ्रान्त झाले.

(६) देवगणांचें तें वाक्य ऐकतांच महातपस्वी भीष्मानें अर्जुनाशीं निकराचें युद्ध करण्याचें सोडून दिलें. अंगावरील सर्व आवरणांसह कवचांचें विदारण करून आंत शिरणारे तीक्ष्ण बाण अर्जुन सोडीत असतांहि पितामहानें त्यांस प्रतिकार केला नाहीं. शिखंडीनें संतप्त होऊन त्याच्यावर नऊ तीक्ष्ण बाण सोडले, तथापि तो गांगेय व्यथित न होतां भूकंपसमयीं अचल रहाणाऱ्या पर्वताप्रमाणें निष्कंप उभा राहिला.

तेव्हां अर्जुनानें हंसतच आपलें गाण्डीव धनुष्य आकर्ण ओढलें व भीष्मावर पंचवीस क्षुद्रक बाण सोडिले. क्रुद्ध झालेल्या पार्थानें पुनः पुनः शेकडों शरांचा वर्षाव करून पितामहाच्या मर्मावर प्रहार केले व त्याचें सर्व अंग क्षतयुक्त केलें. पांडवांच्या इतर वीरांनींहि भीष्माला सहस्रावधि बाणांनीं विद्ध केलें. पण त्यांच्या शरांचें मात्र गांगेयानें नतपर्व बाणांनीं निवारण केलें. शिखंडीनें भीष्मावर जे तीक्ष्ण धारेचें सुवर्ण पुंखयुक्त बाण सोडले, त्या बाणांनीं पितामह यत्किंचितूहि व्यथित झाला नाहीं.

तेव्हां शिखंडीला पुढें करून अर्जुन पुनः भीष्मावर धांवला व त्यानें तीक्ष्ण शरानें भीष्माचें धनुष्य तोडलें. नऊ बाण सोडून त्याचा ध्वज पाडविला व दहा बाणांनीं सारथ्याला कंपित केलें. तेव्हां भीष्मानें दुसरें दृढ धनुष्य धारण

केलें. पार्थानें तीन बाणांनीं त्याचेहि तीन तुकडे केले. भीष्मानें नवें धनुष्य घ्यावें व पार्थानें तत्काल त्याचा छेद करावा, याप्रमाणें पार्थानें त्याचीं अनेक धनुष्यें तोडून टाकिलीं. तें पाहून शान्तनवानें पार्थाचें निवारण करण्याचें सोडून दिलें. तेव्हां धनंजयानें पितामहावर पंचवीस क्षुद्रक बाण सोडले.

(७) अर्जुनाच्या त्या बाणांनीं अतिविद्ध झालेला भीष्म दुःशासनाला असें म्हणाला—" हा पांडवांचा महारथ पार्थ क्रुद्ध होऊन मजवरच सहस्रावधि शर सोडीत आहे. या श्रेष्ठ धनुर्धराला युद्धांत जिंकण्यास साक्षात् इंद्रहि समर्थ नाहीं. तसेच ते देव-दानव-राक्षस मलाहि जिंकण्यास असमर्थ आहेत. मग या मर्त्य महारथांची काय कथा ! "

(८) याप्रमाणें ते दोघे संवाद करीत असतां पार्थानें शिखंडीला पुढें करून पुनः भीष्माला तीक्ष्ण शरांनीं विद्ध केलें. तेव्हां गांगेय अत्यंत विद्ध झाला असतांहि हंसून दुःशासनाला पुनरपि म्हणाला—" बा दुःशासना, गाण्डीव धनुष्याच्या या तीक्ष्ण बाणांनीं मला अतिशय विद्ध केलें आहे. या बाणांचा स्पर्श इंद्राच्या वज्रासारखा आहे. एकसारखे येत असलेले हे बाण अर्जुनाचेच आहेत. हे शिखंडीचे शर नव्हेत. दृढ कवचांचा भेद करणारे हे मर्म-च्छेदक बाण मुसलाप्रमाणें मजवर प्रहार करीत आहेत. हे बाण शिखंडीचे नव्हेत. या बाणांचा स्पर्श वज्रदंडासारखा आहे व त्यांचा असह्य वेग माझ्या प्राणांना व्याकुल करीत आहे. हे बाण निःसंशय शिखंडीचे नव्हेत. गदा व परिघ यांच्या तुल्य असलेले हे उग्र शर यमदूतांप्रमाणें माझ्या प्राणांचा नाश करूं पहात आहेत. हे बाण शिखंडीचे असणें शक्य नाहीं. विषाचें गरल टाकणाऱ्या क्रुद्ध सर्पाप्रमाणें वळवळत ते माझ्या मर्मांत शिरत आहेत. हे बाण शिखंडीचे नाहींत. ते निश्चयानें अर्जुनाचेच असले पाहिजेत. खेंकडीचीं[1] अपत्यें जशीं जन्मकालीं आपल्या जननीची पाठ विदीर्ण करितात, तसे हे तीक्ष्ण शर माझीं गात्रें विदीर्ण करीत आहेत. अशाप्रकारचे प्राणहारक वेदनाजनकत्व शिखंडीचे बाणांत संभवत नाहीं. कारण त्याचे शर मला पुष्पतुल्य भासतात. हे शर निःसंशय पार्थाचेच आहेत. आजवर मीं अनेक नराधिपांशीं युद्ध केलें, तथापि या कपिध्वज सव्यसाचीवांचून इतर कोणींहि मला असें विह्वल केलें नाहीं."

---

१ खेकडीच्या प्रसूतिसमयीं तिचीं उदरस्थ पिलें, मातेच्या पाठीचा छेद करून बाहेर पडतात. त्यामुळें पिलें जन्म पावतांच ती मरण पावते.

(९) असें बोलून भीष्मानें जणुकाय पांडवांना दग्धच करीत पार्थावर शक्ति सोडिली. अर्जुनानें तीन विशिख शरांनीं तुझ्या सर्व कुरुवीरांच्या समक्ष तिचे तीन तुकडे केले. तेव्हां गांगेयानें जय किंवा मृत्यु यांच्या प्राप्तीसाठीं आपली सुवर्णानें अलंकृत केलेली ढाल व खड्ग कौरवांच्या समक्षच हातीं घेतलें. तथापि तो रथांतून खालीं उतरण्याच्या पूर्वीच पार्थानें तीक्ष्ण शरांनीं त्याच्या त्या चर्माचीं शतधा शकलें करून टाकिलीं. इतकें अद्भुत हस्तलाघव त्यानें प्रकट केलें.

त्यावेळीं राजा युधिष्ठिरानें आपल्या सैन्याला “ गांगेयावर चाल करा, यत्किंचित्‌हि भिऊं नका ” अशी प्रेरणा केली. तेव्हां पांडवसैन्य विविध प्रकारचीं आयुधें घेऊन एकट्या भीष्मावर धांवलें. पांडववीरांनीं मोठ्यानें सिंहनाद केला, तशीच एका भीष्माचेंच रक्षण करीत असलेल्या कौरवांनींहि जयेच्छेनें प्रचंड गर्जना केली आणि तुझ्या पुत्रांचा पांडवांशीं तुमुल संग्राम सुरू झाला.

हे राजेंद्रा, दहाव्या दिवशीं झालेला तो भीष्मार्जुनसमागम अतिशय दारुण होता. सागराला मिळणाऱ्या गंगेचा आवर्त जसा उत्पन्न होतो, त्याप्रमाणें तीं दोन्हीं सैन्यें एकत्र जमलीं असतां त्यांचा संभ्रम भासला. युद्ध करणारीं तीं दोन्ही सैन्यें परस्परांचा संहार करीत असतां रक्तानें माखलेली पृथ्वी उग्र दिसूं लागली. सम, विषम प्रदेश कळेनासा झाला. स्वतःचा असा मर्मभेद होत असतांहि भीष्म त्या एका दिवसांत दहा हजार योद्धयांचा वध करून अचल राहिला.

पार्थानें स्वसैन्याच्या अग्रभागीं स्थित होऊन कौरवांच्या मध्यभागीं असलेल्या सेनेला पळवून लाविलें. आम्हींहि श्वेतवाहन धनंजयाच्या तीक्ष्ण शरांनीं पीडिल्यामुळें रणांतून पलायन केलें. तथापि सौवीर, कितव, प्राच्य, प्रतीच्य, उदीच्य, मालव, अभीषाह, शूरसेन, शिबि, वसाति, शाल्वाश्रित त्रिगर्त व केकयांसह अंबष्ठ हे सर्वहि महात्मे जरी शरार्त व व्रणपीडित झाले होते, तरी ते पार्थाशीं युद्ध करणाऱ्या भीष्माला सोडून गेले नाहींत. त्याला एकट्याला अनेकांनीं समंततः परिवेष्टित केलें.

(१०) तथापि पांडववीरांनीं कौरवांच्या सर्व योद्धयांना शरवृष्टींनीं झांकून टाकिलें व त्यांचा पराभव करून भीष्मरथाभोंवतीं वेढा दिला. ‘ पाडा, धरा,

युद्ध करा, छेद करा,' इत्यादि तुमुल शब्द सर्व बाजूंनीं कानीं पडूं लागला. भीष्मानें सहस्रावधि सैनिकांचा संहार केला. त्या दिवशीं पितामहाच्या शरीरावर एक अंगुलिभरहि जागा क्षतरहित दिसत नव्हती. याप्रमाणें त्याचें सर्व अंग अर्जुनाच्या तीक्ष्ण बाणांनीं विद्ध होऊन छिन्न-भिन्न झालें असतां तो कुरुवृद्ध महात्मा अतिशय विह्वल झाला आणि सूर्य किंचित् अवशिष्ट असतांना पूर्वेकडे मस्तक करून तुझ्या पुत्रांच्या समक्ष रथांतून खालीं पडला.

भीष्म रथांतून पडलेला पहातांच स्वर्गांतील देवांनीं आणि पृथ्वीवरील नृपालांनीं हाहाकार केला. महात्म्या पितामहाचें पतन होतांच आमचीं हृदयेंहि नष्ट झालीं. तो सर्व धनुर्धरांतील श्रेष्ठ महाबाहु तोडलेल्या इंद्रध्वजाप्रमाणें जेव्हां पडला, तेव्हां धरणी कंपित झाली. तथापि त्याला भूमीचा स्पर्श झाला नाहीं. त्याच्या अंगांत सर्वतः बाण रुतले असल्यामुळें त्या पुरुषश्रेष्ठानें शरतल्पावर शयन केलें. रथांतून पडलेल्या त्या महात्म्यामध्यें दिव्य तेजानें प्रवेश केला. त्यावेळीं पर्जन्यवृष्टि झाली व पृथ्वी कंप पावली. रथांतून पडत असतांना त्यानें सूर्याला दक्षिणमार्गांत पाहिलें व कालाचा विचार करून त्याला दक्षिणायनाचें स्मरण झालें.

(११) इतक्यांत अंतरिक्षांतून समंततः अशी दिव्य वाणी ऐकूं आली— "हा सर्व शस्त्रधारण करणारांतील श्रेष्ठ नरव्याघ्र महात्मा गांगेय कालकर्ता म्हणजे स्वेच्छामृत्यु आहे. तो दक्षिणायनांत कालवश कसा होत आहे ?"

ती देववाणी ऐकून भीष्म म्हणाला—"मी स्थित आहें. इतक्यांत मरणार नाहीं. जरी मी धरणीवर पडलों आहें, तरी मी आपले प्राण धारण करीन." असें बोलून तो कुरुपितामह उत्तरायणाची प्रतीक्षा करीत पडून राहिला. तेव्हां त्याचा तो संकेत जाणून हिमालयकन्या गंगेनें महर्षींना हंसरूपानें भीष्माकडे पाठविलें. ते मानससरोवरवासी सर्व हंस त्वरेनें निघाले आणि जेथें कुरुपितामह भीष्म शरतल्पावर पडला होता तेथें प्राप्त झाले. ते सर्व ऋषि हंसरूपानें भीष्माच्या समीप आले व शरतल्पस्थ भीष्माला पाहून त्याला प्रदक्षिणा घालीत असतां दक्षिणमार्गस्थ सूर्य त्यांच्या दृष्टीं पडला. तेव्हां ते विद्वान् परस्परांस हांका मारून व 'अहो हा भीष्म महात्मा असून दक्षिणायनांत कसा प्रयाण करीत आहे ?' असें बोलून ते हंस दक्षिण दिशेस निघून गेले.

(१२) पण महाबुद्धिमान् भीष्मानें त्यांच्याकडे पाहून विचार केला व त्यांना म्हटलें—" हे हंसहो, आदित्य दक्षिण मार्गांत आहे, हें माझ्या लक्षांत आहे. मी दक्षिणायनांत कदापि देह सोडून जाणार नाहीं. सूर्य जेव्हां उत्तरमार्गांत प्रवेश करील, तेव्हांच मी माझ्या पुरातन स्थानाला जाईन. तोंपर्यंत उत्तरायणाची प्रतीक्षा करीत मी प्राणांना धारण करून राहीन, हें मी तुम्हांला सत्य सांगत आहें. स्वछंदमृत्युत्वामुळें माझ्या इच्छेस येईल तेव्हां प्राण सोडणें माझ्या स्वाधीन आहे. यास्तव उत्तरायणांत मृत होण्याचा संकल्प करून मी प्राण धारण करून राहीन. माझ्या महात्म्या पित्यानें मला जो इच्छामरणाचा वर दिला आहे, तो सत्य होवो. ज्याअर्थीं प्राणांचा त्याग माझ्या हातीं आहे त्याअर्थीं मी प्राण धारण करण्यास समर्थ आहें."

हंसांना असें बोलून भीष्म शरतल्पावर पडून राहिला. याप्रमाणें कौरवांचा नेता महातेजस्वी शान्तनव पडला असतां सृंजयांसह पांडवांनीं सिंहनाद केला. परंतु तो भरतांचा पितामह पतन पावला असतां तुझ्या पुत्रांना काय करावें, हें कळेनासें झालें. ते सर्व कौरव मोहित झाले. कृप-दुर्योधनादि प्रमुख वीर दीर्घ निश्वास सोडून रोदन करूं लागले. त्यांना अतिशय विषाद झाला व ते सर्व दीर्घकाल विचार करीत स्वस्थ बसले. त्यांचीं गात्रें शिथिल झालीं, मांड्या निर्बल झाल्या. त्यांचें मन युद्धाकडे लागेना. त्यांचे पाय जागच्याजागीं खिळले व त्यामुळें त्यांच्यानें पांडवांवर धांवून जाववेना.

हे महाराज, अवध्य असलेलाहि तो महा ओजस्वी शांतनुनंदन हत झालेला पाहून आतां दुर्योधनाचा समूळ विनाश होणार, असा आम्हीं तर्क केला. सव्यसाचीनें आमच्या मुख्य मुख्य वीरांना तीक्ष्ण शरांनीं गतप्राण केल्यामुळें पराभूत झालेल्या आम्हांला त्यावेळीं आपलें कर्तव्यहि कळेनासें झालें.

ज्यांचे बाहु परिघासारखे आहेत, अशा शूर पांडवांनीं जय मिळवून व परत्र परमगति संपादन करून मोठ्यानें शंख वाजविले. पंचालांसह सोमकांनाहि संतोष झाला. नंतर त्यांनीं असंख्य रणवाद्यांचा निर्घोष केला. भीमसेन्यानें मोठ्यानें गर्जना करून आस्फोटन केलें. गांगेय हत झाला असतां उभयसैन्यांतील वीरांनीं आपापल्या हातांतील शस्त्रें बाजूला ठेवलीं आणि ते सर्व समंततः सचिंत होऊन बसले.

कांहीं योद्धे आक्रोश करूं लागले. कित्येक धांवूं लागले. कोणी मूर्च्छित झाले. कांहींनीं क्षात्रधर्माची निंदा केली, तर कित्येकांनीं भीष्माची स्तुति

केली. ऋषि व पितर यांनीं महाव्रत पितामहाची प्रशंसा केली. भारतांच्या पूर्वजांनींहि त्या महात्म्याविषयीं प्रशंसोद्गार काढले आणि धीमान् शांतनव महोपनिषदांतील योगाचा आश्रय करून ध्यानमग्न होत्साता उत्तरायणाची मार्गप्रतिक्षा करीत राहिला. ६. ४. ११९.

अध्याय १२० वा.

[१ भीष्मपतन ऐकून धृतराष्ट्राचा विलाप. २ संजयानें कथन केलेला भीष्मपतनानंतरचा वृत्तान्त. ३ भीष्मपतनाचें कथन, द्रोणाची मूर्च्छा. ४ भीष्माला अर्जुनदत्त उपधान. ५ वैद्योपचार न करण्याचा भीष्माचा संकल्प. ६ धर्म-कृष्ण संवाद.]

(१) **धृतराष्ट्र**—संजया, माझा तो सत्यप्रतिज्ञ पिता देवतुल्य होता, त्यानें आपल्या पित्यासाठीं आजन्म ब्रह्मचर्य धारण केलें. तो बलाढ्य सेनानी पतन पावला असतां भीष्महीन झालेल्या माझ्या योद्ध्यांची स्थिति काय झाली, तें मला सांग. शिखंडीला अमंगल लेखून त्याच्यावर प्रहार न करण्याचा भीष्मानें जेव्हां संकल्प केला, तेव्हांच कौरव आणि तत्पक्षीय नृपति यांना पांडवांनीं हत केलें, असें मी समजलों.

अरे, अरे ! माझ्या त्या पित्याचें पतन मीं दुर्मतीनें आज ऐकावें याहून अधिक दुखःप्रद आणखी काय आहे ? भीष्म युद्धांत पडल्याची दारुण वार्ता ऐकूनहि ज्याअर्थीं माझें हृदय शतधा विदीर्ण होत नाहीं, त्याअर्थीं तें खरोखर वज्रासारखें कठोर असलें पाहिजे. बा संजया, जयाची इच्छा करणाऱ्या त्या कुरुश्रेष्ठानें मरणापूर्वीं काय केलें तें मला सविस्तर कथन कर. देवव्रत युद्धांत पडला, ही वार्ता मला पुनः पुनः सहन होत नाहीं. अरे, पूर्वीं जामदग्न्य राम दिव्य अस्त्रांनींहि ज्याचा वध करूं शकला नाहीं, त्याला या पांचाल्य शिखंडीनें पाडावें ना ?

(२) **संजय**—हे महाराज, तो कुरुपितामह सायंकालीं शरविद्ध होऊन रथांतून भूमिवर पडला असतां, धार्तराष्ट्रांना विषाद झाला व पंचालांना हर्ष वाटला. रथांतून च्युत होऊन धरणीवर पडलेला भीष्म भूमीला स्पर्श न करतां शरतल्पावर शयन करीत आहे. भीष्माचें पतन होतांच समंततः भूतांचा हाहाकार ऐकूं आला व दोन्ही सैन्यांत महद्भय उत्पन्न झालें. राजा, तो समितिंजय कुरूंचा 'सीमावृक्षच' होता. तो गांगेय कौरवांचा सेनापतीच असल्या-

मुळें तो पडला असतां त्यांच्या विजयाशेचा विच्छेद झाला, तेव्हां त्यांना विषाद होणें उचितच आहे, पण प्रथम पांडवांना हर्ष झाला असें सांगून आतां त्यांनाहि भय वाटलें, असें कसें म्हणतोस, असें जर म्हणशील तर त्याचेंहि कारण सांगतों ऐक. कौरव-पांडवांच्या सीमास्थानीं असलेला भीष्म जिवंत असला तर आमचा संधि करील, त्याच्या योगानें पुत्र-सुहृदादिकांचा विनाश व धनाचा क्षय होणार नाहीं, त्यांना अशी जी आशा होती, ती त्याच्या निधनानें नाहींशी झाली व आपल्या पुत्र-सुहृदादिकांच्या नाशाचें भय सर्व क्षत्रियांच्या मनांत उद्भवलें. पंचालांना जरी हर्ष झालेला दिसला तरी तो आपाततः होता. मनःपूर्वक नव्हता.

भीष्माचें कवच व ध्वज हीं दोन्ही विशीर्ण झालेलीं पाहून कौरव आणि पांडव यांनीं त्याला परिवेष्टित केलें. भीष्माचें पतन होतांच आकाश अंधकारानें व्याप्त झालें, सूर्य निस्तेज झाला, पृथ्वींतून आर्तध्वनि निघूं लागला आणि त्या पुरुषश्रेष्ठाला पडलेला पहातांच 'अरे हा ब्रह्मवेत्त्यांत वरिष्ठ व श्रेष्ठ ब्रह्मज्ञानी आहे' असें भूतें परस्परांत बोलूं लागलीं.

सिद्ध-चारणांसह ऋषी म्हणाले—"अहो, हा भरतांचा पुरुषश्रेष्ठ आज शरतल्पावर शयन करीत आहे पहा! या महात्म्यानें पूर्वी आपल्या कामार्त पित्याच्या आज्ञेनें आजन्म ब्रह्मचर्य आचरिलें."

तो भरतांचा पितामह हत झाला असतां तुझ्या पुत्रांना कांहीं सूचेनासें झालें. ते सर्व निस्तेज झाले. स्वतःच्या अकार्याची त्यांना लज्जा वाटली व ते विषण्ण मनानें अधोमुख होऊन बसले. संग्रामाच्या अग्रस्थानीं असलेल्या पांडवांना जय प्राप्त झाल्यामुळें त्या सर्वांनीं सुवर्णानें अलंकृत केलेले शंख वाजविले व सहस्रावधि वाद्यांचा हर्षानें निर्घोष केला.

हे महाराज, आपल्या महाबलाढ्य शत्रूला हत करून महाबलानें युक्त असलेला कुंतीपुत्र भीम मोठ्या हर्षानें जणुकाय क्रीडाच करीत असलेला आमच्या दृष्टीं पडला. परंतु कौरव मात्र शोकानें अत्यंत मोहित झाले. तो कौरवांचा पितामह पडलेला पहातांच कर्ण-दुर्योधनहि वारंवार दीर्घ निश्वास टाकूं लागले व सर्वत्र अमर्याद हाहाकार पसरला. भीष्माचें पतन पाहून तुझा पुत्र दुःशासन अतिशय त्वरेनें द्रोणाच्या समीप गेला. भ्रात्यानें पाठविलेला तो वीर आपल्या सैन्याला विषाद देत निघाला. सज्ज झालेल्या सैन्यासह मोठ्या

वेगानें येत असलेल्या दुःशासनाला पाहून 'हा काय सांगत आहे' हें जाणण्याच्या इच्छेनें सर्व कौरववीर त्याच्या भोंवतीं जमले.

(३) तेव्हां दुःशासनानें भीष्म युद्धांत पडल्याचें वृत्त द्रोणाला कथन केलें. ती अप्रिय वार्ता ऐकतांच द्रोणाला मूर्च्छा आली. परंतु सत्वर देहभानावर आलेल्या त्या प्रतापवान् भारद्वाजानें आपल्या सैन्याचें निवारण करून त्यास युद्धापासून निवृत्त होण्याची आज्ञा केली.

कौरवांचें सैन्य परत फिरल्याचें पाहून पांडवांनींहि द्रुतगतीनें जाणाऱ्या अश्वांवरून दूत पाठविले व दूरवर पसरलेलें आपलें सैन्य परत बोलावून आणिलें.

याप्रमाणें युद्धापासून निवृत्त झालेलें तें सर्व सैन्य क्रमानें तेथें आलें. ज्यांनीं आपलीं कवचें काढून ठेविलीं आहेत, असे ते नराधिप भीष्माच्या भोंवतीं जमा झाले. युद्धापासून उपरम पावलेले सहस्रावधि योद्धे, प्रजापतीच्या समीप स्थित होणाऱ्या देवांप्रमाणें, निजलेल्या भीष्माच्या सभोंवार उभे राहिले. कौरवांसह पांडवहि पितामहाला अभिवादन करून त्याच्या समीप उभे राहिले. तेव्हां अग्रभागीं स्थित असलेल्या कौरव-पांडवांना प्रणिपात करून धर्मात्मा भीष्म त्यांना म्हणाला—" हे महाभागहो ! तुमचें स्वागत असो. हे महारथांनो, मी तुमचें स्वागत करितों. देवतुल्य असलेल्या तुमच्या दर्शनानें मी संतुष्ट झालों आहें " असें बोलून त्यांना हांक मारून मस्तक लोंबकळत असतां तो शान्तनव पुनः म्हणाला—' माझें मस्तक लोंबकळत आहे हो ! कोणी तरी मला उशाला आणून द्या. '

(४) गांगेयाच्या मुखांतून हे शब्द बाहेर पडतांच तेथें जमलेले सर्व नृपाल धांवत गेले व मृदु आणि सुसरी उशा घेऊन त्याच्याजवळ जमले. परंतु पितामहाला त्या उशांची अपेक्षा नव्हती. तो नरव्याघ्र स्मितपूर्वक म्हणाला—" हे नृपालहो, तुम्हीं आणलेल्या या उशा वीरशय्येला उचित नाहींत. "

नंतर त्या भरतश्रेष्ठानें सर्वलोकांतील महारथ पार्थाकडे पाहून म्हटलें—" बा धनंजया, माझें मस्तक लोंबकळत राहिलें आहे. यास्तव या प्रसंगीं तुला योग्य वाटेल ती उशी मला दे. "

संजय—हे महाराज, त्या कुरुश्रेष्ठाचें हें वचन ऐकतांच अर्जुनानें त्याला

वंदन करून आपलें श्रेष्ठ धनुष्य सज्य केलें आणि अश्रुपूर्ण नेत्रांनीं म्हटलें— " हे दुर्धर्ष पितामह, मला आज्ञा करा. मी आपला दास आहें. मी काय करूं तें सांगा."

त्याला शांतनवानें म्हटलें—अरे बाबा, माझें मस्तक लोंबकळत आहे. मला उंच उशी दे. हे वीरा, माझ्या या शयनाला अनुरूप अशीच उशी मला सत्वर दे. तूं क्षत्रधर्मवेत्ता आहेस. बुद्धिसत्त्वगुणानें युक्त आहेस. यास्तव हें कार्य करण्यास तूंच समर्थ आहेस.

त्यावर पार्थानें 'ठीक आहे' असें म्हटलें आणि समयोचित उद्योग आरंभिला. त्यानें गांडीव धनुष्य अभिमंत्रित करून त्याला नतपर्व बाण जोडले आणि महात्म्या गांगेयाची अनुज्ञा घेऊन तीन तीक्ष्ण व महा वेगवान् शरांनीं पितामहाचें मस्तक वर उचलून धरिलें. तेव्हां सव्यसाचीनें दिलेलें तें उसें मिळतांच, पार्थानें आपला अभिप्राय जाणला हें पाहून धर्मार्थतत्त्ववेत्ता भीष्म अतिशय संतुष्ट झाला आणि त्यानें धनंजयाचें अभिनंदन केलें. नंतर तो सर्व भारतांकडे पाहून कुंतीपुत्राला म्हणाला—" हे सुहृदांची प्रीति वाढविणाऱ्या धनंजया, माझ्या या वीरशय्येला अनुरूप असेंच उपधान (उसें) तूं मला दिलेंस. याहून जर दुसरें कांहीं (मऊ उशी इत्यादि) तूं आणून दिलें असतेंस, तर मीं तुला क्रोधानें शाप दिला असता. हे महाबाहो, युद्धांत शरतल्पावर पडलेल्या व स्वधर्मांत स्थित असलेल्या क्षत्रियाला अशा प्रकारचें शयनच उचित आहे."

बीभत्सूला असें बोलून, पांडवांच्या समीप स्थित असलेल्या सर्व नृपालांना व राजपुत्रांना उद्देशून भीष्मानें म्हटलें—" हे वीरहो, अर्जुनानें मला कसें श्रेष्ठ उपधान दिलें आहे, पहा ! आतां रवि उत्तरेला जाईपर्यंत मी याच शय्येवर सुखानें शयन करीन. आदित्य आपल्या सप्ताश्वयुक्त रथांत बसून कुबेरानें आक्रांत केलेल्या उत्तर दिशेंत जेव्हां येईल, तेव्हां सुहृदांप्रमाणें अत्यंत प्रिय असलेल्या माझ्या प्राणांचा मी त्याग करीन. त्यावेळीं जे नृपाल माझ्या संनिध असतील, ते मला हा देह सोडून जातांना पहातील. तोंपर्यंत असंख्य शरांनीं युक्त असलेला मी असाच सूर्योपासना करीत येथेंच पडून राहणार आहें. यास्तव हे नृपालहो, माझ्या या निवासस्थानाभोंवतीं एक खंदक खणून एवढी जागा रणांगणापासून पृथक् करा. हे पार्थिवांनो, तुम्ही आतां हें वैर सोडून द्या आणि युद्धापासून निवृत्त व्हा. "

(५) संजय—इतक्यांत दुर्योधनाच्या आज्ञेनें कुशल शस्त्रवैद्य आपल्या सर्व उपकरणांसह तेथें प्राप्त झाले. ते सर्व शस्त्रक्रियाविशारद, उत्तम शिक्षणानें युक्त आणि शरीरांत रुतलेलीं शल्यें काढून टाकण्यांत प्रवीण होते. त्यांना पाहून गंगापुत्र तुझ्या पुत्राला असें म्हणाला—"दुर्योधना, या चिकित्सकांचा धन देऊन सत्कार कर आणि त्यांना परत पाठवून दे. या अवस्थेला प्राप्त झालेल्या मला आतां वैद्यांची काय गरज आहे! बाबारे, क्षत्रधर्मांत प्रशस्त असलेली जी श्रेष्ठ गति, तिला मी प्राप्त झालों आहें. आतां शरतल्पावर पडलेल्या मी शरांनीं वियुक्त होणें हा धर्म नव्हे. यास्तव माझ्या अंगांतील हे शर काढूं नका. माझ्या देहावसानानंतर त्या शरांसह माझें दहन करा."

भीष्माचें हें वचन ऐकून दुर्योधनानें त्या वैद्यांचा योग्य सत्कार केला व त्यांना परत पाठविलें. अमित तेजस्वी शान्तनवाची ती क्षात्रधर्मावरील परम निष्ठा पाहून नानादेशांतील सर्व जनाधिप विस्मित झाले. नंतर त्या सर्व मनुजेश्वरांनीं पितामहाचें उसें व्यवस्थित केलें आणि कौरव-पांडवांसह त्या सर्व महारथांनीं शुभ शयनावर शयन करणाऱ्या त्या महात्म्याच्या समीप जाऊन त्याला अभिवादन केलें आणि प्रत्येकानें तीन तीन प्रदक्षिणा घातल्या. नंतर रक्षकांची योजना करून भीष्माच्या संरक्षणाची समंततः व्यवस्था केली आणि ते सर्व स्वस्थानाकडे जाण्यास आतुर झालेले वीर स्व-स्वशिबिराकडे वळले. त्या सर्वांचीं अंगें रक्तानें माखलीं होतीं व ते श्रांत झाले होते. त्यांनीं सायाह्नसमयीं विश्रांतीसाठीं आपआपल्या शिबिरांत प्रवेश केला.

(६) विश्रांतिस्थानीं गेल्यावर श्रीकृष्ण आपल्या प्रियतम पांडवांकडे आला. भीष्मपतनानें ते महाबलाढ्य भ्राते हृष्ट झालेले पाहून वासुदेव युधिष्ठिराला म्हणाला—"हे धर्मराजा, आज तुझा जय झाला ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे. आज भीष्म पडला हेंहि तुझें महद्भाग्यच होय. कारण तो सर्वशास्त्रपारंगत, सत्यसंध महारथ मनुष्यांना तर अवध्य होताच, पण दैवतांनाहि अजिंक्य होता. तथापि तूं केवळ आपल्या दृष्टिक्षेपानेंच त्याला दग्ध केलेंस."

श्रीकृष्णाचें हें भाषण ऐकून युधिष्ठिर म्हणाला—"हे कृष्णा, मी तर हें तुझ्या कृपेचेंच फळ समजतों. तुझ्या प्रसादानें जय व तुझ्या क्रोधानें पराजय प्राप्त होत असतो. भक्तांना अभय देणारा तूं आमची शरणागति आहेस. ज्यांना

तुझा आश्रय आहे, त्यांचा विजय झाल्यास त्यांत आश्चर्य कसलें ! हे केशवा, तूं समरांत नित्य आमचें रक्षण करीत असतोस, तूं सर्वदा आमच्या हितांत तत्पर आहेस. सर्वदा तुझ्या बलाचा आश्रय करणाऱ्या आम्हांला जय मिळावा यांत मला कांहींच आश्चर्य वाटत नाहीं."

युधिष्ठिराचें हें वचन ऐकून जनार्दन स्मित करून म्हणाला—हे नृपश्रेष्ठा, हें भाषण तुला अनुरूपच आहे. ६. ४. १२०.

अध्याय १२१ वा.

[१ भीष्मदर्शनार्थ विविध जनांचें आगमन. २ भीष्माची तृषा, जलाची याचना. ३ अर्जुनानें निर्माण केलेली जलधारा. ४ भीष्माची तृप्ति, अर्जुनाची प्रशंसा. ५ दुर्योधनाला शमाचा उपदेश.]

(१) संजय—हे महाराज, ती रात्र संपतांच सर्व पार्थिव, कौरव आणि पांडव हे सर्व पितामहाकडे गेलें व ते सर्व क्षत्रिय वीरशय्येवर शयन करणाऱ्या त्या क्षत्रियश्रेष्ठाला अभिवादन करून त्याच्या सभोंवार उभे राहिले. त्यावेळीं कन्यांनीं चंदनाचें चूर्ण, लाह्या व सुगंधी पुष्पें आणून भीष्मावर उधळलीं. स्त्रिया, वृद्ध, बाल व त्याचप्रमाणें असंख्य प्राकृत जन यांचा समुदाय तेथें जमला. सूर्याच्या दर्शनाला जसे गंधर्वादि सर्व प्राणी जमा होतात, त्याप्रमाणें कुरुवृद्ध पितामहाच्या दर्शनार्थ तेथें नटनर्तक, शिल्पी, व वादक इत्यादि सहस्रावधि जन आले. कौरव-पांडवांनीं आपलीं शस्त्रें व कवचें काढून ठेविलीं आणि ते युद्धापासून निवृत्त होऊन भीष्माच्या समीप येऊन बसले. त्यावेळीं ते सर्व आपलें पूर्व वैर विसरले आणि अत्यंत प्रीतीनें वय व क्रम यांना अनुसरून भीष्माच्या सभोंवार बसले. त्या समितिंजयाला परिवेष्टित करून बसलेली ती पार्थिवांची भारती सभा ग्रहांनीं युक्त असलेल्या आदित्य-मंडलाप्रमाणें भासली. ते सर्व नृपति गंगासुताची शुश्रूषा करीत असतां देवेश पितामहाची उपासना करणाऱ्या देवांप्रमाणें शोभले. त्यावेळीं भीष्माला अतिशय वेदना होत होत्या, तरी तो धैर्यानें त्या सहन करीत होता. शरांनीं संतप्त झालेला तो फूत्कार टाकणाऱ्या सर्पाप्रमाणें दीर्घ व उष्ण निश्वास सोडीत होता. शरांनीं विद्ध झालेला त्याचा देह तप्त झाला होता. शस्त्रप्रहारांनीं झालेल्या क्षतांनीं त्याला वरचेवर मूर्च्छा येत होती. बोलण्याचें त्राण राहिलें नव्हतें. तरी तो सर्व राजांकडे पाहून ‘ पाणी ’ असें म्हणाला.

(२) भीष्माचे ते शब्द ऐकतांच सर्व क्षत्रिय चारी बाजूंनीं धांवत गेले आणि उच्च-नीच प्रतीचे भक्ष्य पदार्थ व शीतल जलाचे कुंभ घेऊन आले. तेव्हां त्यांनीं आणलेलें तें जल पाहून शान्तनव त्यांना म्हणाला—" हे मनुष्याचे भोग माझ्या उपयोगाचे नाहींत. मी आतां मनुष्यांत राहिलों नाहीं. मी या लोकांचें अतिक्रमण करून गेलों आहें. शरशय्येवर पडलेल्या मला इहलोकींच्या या भोगाची अपेक्षा नसून मी फक्त चंद्रसूर्यांच्या संक्रमणांचीच मार्गप्रतीक्षा करीत आहें. असें बोलून त्यानें पार्थिवांची निंदा केली आणि ' मला अर्जुनाला पहावेंसें वाटतें ' असें क्षीणस्वरानें म्हटलें.

तें ऐकतांच तो महाबाहु पार्थ मोठ्या त्वरेनें पितामहाच्या समीप आला, त्याला अभिवादन करून, हात जोडून त्याच्या पुढें उभा राहिला व " हा मी आपल्या सेवेस तत्पर आहें. मीं काय करावें याची आज्ञा व्हावी " असें म्हणाला.

धनंजयाला पाहून धर्मात्मा भीष्म प्रेमानें म्हणाला—" बा अर्जुना, तुझ्या शरांनीं विद्ध झालेल्या या शरीराचा दाह होत आहे. अंगांत रुतलेले हे शर शरीराला ताप देत आहेत. मर्मस्थानें व्याकुल झालीं आहेत. माझ्या मुखाला कोरड पडली आहे. यास्तव, वत्सा, या वेदनानें आर्त झालेल्या देहाला थोडें जल देऊन शांत कर. हे महाबाहो, याप्रसंगीं मला यथाविधि जल देण्यास तूंच समर्थ आहेस. "

(३) पितामहाचे हे शब्द ऐकतांच अर्जुनानें ' ठीक आहे ' असें म्हटलें आणि आपल्या रथावर आरूढ होऊन, गांडीव धनुष्यावर दोरी चढवून तें दृढ केलें. पार्थ आपलें धनुष्य सज्ज करीत असतां होणाऱ्या टणत्काराचा अशनीच्या कडकडाटासारखा प्रचंड ध्वनि झाला. तो निर्घोष ऐकून तेथें जमलेले पार्थिव आणि प्राणिमात्र भयभीत झाले. नंतर त्या रथिश्रेष्ठ धनंजयानें शरतल्पावर निजलेल्या श्रेष्ठ शस्त्रवेत्त्या भीष्माला रथानेंच प्रदक्षिणा घातली. धनुष्याला एक दीप्त शर जोडला, तो पर्जन्यास्त्रानें अभिमंत्रित केला आणि त्या बाणानें सर्व लोकांच्या समक्ष भीष्माच्या उजव्या बाजूला पृथ्वीला विद्ध केलें. तेव्हां तो शर भूमींत शिरला आणि तेथून निर्मल, शीतल व मधुर जलाची धार वर उसळली. तें दिव्य जल सुगंधानें युक्त असून अमृततुल्य होतें. तें पवित्र जल पार्थानें पितामहाला अर्पण केलें. त्या शीतल जलाच्या धारेनें कुरूंचा नरश्रेष्ठ भीष्म शांत झाला.

पार्थाच्या इंद्रतुल्य अलौकिक कर्मानें तेथें जमलेले सर्व वसुधाधिप विस्मित झाले. बीभत्सूचा तो अतिमानुष पराक्रम पाहून शीतानें आर्त होऊन खुडखुडणाऱ्या गार्यींप्रमाणें कौरव थरथरां कांपूं लागले. नृपति विस्मयानें आपलीं उत्तरीय वस्त्रें हवेंत फडफडवूं लागले आणि सर्वत्र शंख-दुंदुभींचा तुमुल निर्घोष झाला.

(४) नंतर तृप्त झालेल्या शांतनवानें सर्व पार्थिव आणि वीर यांच्या समक्ष धनंजयाचा सत्कार करीत त्याला म्हटलें—" हे महाबाहो, तूं असें दुष्कर कर्म करावेंस, यांत कांहींच विचित्र नाहीं. कारण तूं पूर्वर्षि (नर) आहेस व वासुदेवाच्या साह्यानें महत्कर्म करशील, असें नारदानें सांगूनच ठेवलें आहे. सर्व देवांसह देवेंद्रहि तुला जिंकण्यास समर्थ नाहीं. हें देवरहस्य जाणणाऱ्या सर्वांनीं तूं सर्व क्षत्रियांचा निधनहेतु (मृत्यूला कारण होणारा) आहेस, हें कधींच जाणलें होतें. हे पार्था, तूं पृथ्वीवरील सर्व मनुष्यांत श्रेष्ठ आहेस व धनुर्धरांत एकटाच अद्वितीय आहेस.

हे कौंतेया, या भूलोकीं (सर्व प्राणिमात्रांत) मनुष्य श्रेष्ठ आहे, जलाशयांत सागर श्रेष्ठ आहे, पक्ष्यांत गरुड श्रेष्ठ आहे, चतुष्पादांत गाय श्रेष्ठ आहे. तेजस्वी पदार्थांत आदित्य श्रेष्ठ, पर्वतांत हिमालय श्रेष्ठ, सर्व जातींत ब्राह्मण वरिष्ठ आहे आणि सर्व धनुर्धरांत तूं श्रेष्ठ आहेस. यास्तव विदुर, द्रोण, जामदग्न्य राम, जनार्दन व मीं स्वतःहि दुर्योधनाला अनेक प्रकारें वारंवार सांगितलें, संजयानेंहि पुनः पुनः विनविलें. तथापि त्या धार्तराष्ट्रानें तें ऐकलें नाहीं. त्याची बुद्धि विपरीत झाली होती. भ्रान्तचित्त झालेल्या त्यानें आमच्या शब्दावर विश्वास ठेवला नाहीं. परंतु शेवटीं शास्त्राचें उल्लंघन करणारा तो भीमाच्या गदाप्रहारानें पराभूत होऊन या रणांगणांत कायमचा शयन करील."

(५) भीष्माचें हें वचन ऐकून दुर्योधन खिन्न झाला. तेव्हां त्याच्याकडे पहात पितामह म्हणाला—

" हे राजा दुर्योधना, शोकरहित हो आणि माझ्या बोलण्याकडे लक्ष दे. नुक्तीच बुद्धिमान् पार्थानें सुगंधयुक्त, अमृततुल्य शीतल जलधारा निर्माण केली, ती तूं प्रत्यक्षच पाहिली आहेस. पार्थावांचून दुसरा कोणीहि असें अलौकिक कर्म करण्यास समर्थ नाहीं. या मनुष्यलोकीं आग्नेय, वारुण, सौम्य, वायव्य, वैष्णव, ऐन्द्र, पाशुपत, ब्राह्म, पारमेष्ठ्य, प्राजापत्य आणि धाता,

त्वष्टा, सविता व विवस्वान् यांचीं अस्त्रें एक धनंजय आणि दुसरा देवकीनंदन कृष्ण, या दोघांनाच कायतीं अवगत आहेत. त्या उभयतांवांचून अन्य कोणीहि त्या देवतांच्या अस्त्रांना जाणत नाहीं.

बाबारे, ज्या महात्म्याचीं अशीं अतिमानुष कर्में आहेत, त्याला युद्धांत केव्हांहि जिंकतां येणें शक्य नाहीं. यास्तव त्या समरशोभी, सत्त्ववान् शूर पांडवाशीं सत्वर संधि कर. उशीर करूं नको. जोंवर अर्जुनानें नतपर्व बाणांनीं तुझ्या सर्व सेनेचा नाश केला नाहीं, तोंवर तूं संधि घडवून आण. बा दुर्योधना, जोंवर तुझे अवशिष्ट राहिलेले सोदर भ्राते जिवंत आहेत आणि अद्यापि हत न झालेले नृपाल रणांगणांत उभे आहेत, तोंवर तरी संधि कर; जोंवर युधिष्ठिरानें क्रोधानें आरक्त झालेल्या नेत्रांनीं तुझ्या सेनेला दग्ध केलें नाहीं, तोंवर संधीचा विचार मनांत आण. जोंवर नकुल, सहदेव व भीमसेन यांनीं तुझ्या सैन्याचा सर्वशः नाश केला नाहीं, तोंवरच पांडववीरांशीं तुझें सख्य होणें मला योग्य वाटतें. माझ्या अंताबरोबरच या युद्धाचा अंत होवो. आतां तरी पांडवांशीं शम कर.

बा दुर्योधना, माझें हें अखेरचें वचन तरी तुला मान्य होवो. यांतच तुझें आणि सर्व कुलाचें हित आहे. यास्तव तूं क्रोध सोडून पांडुपुत्रांशीं शम कर. फाल्गुनानें आतांपर्यंत तुझ्या भ्रात्यांचा जो वध केला तो पुरे झाला. आतां भीष्माच्या मरणानें तरी तुमचें सख्य जडो. अवशिष्ट राहिलेलें सैन्य जिवंत राहो. हे राजा, प्रसन्न हो आणि एवढी तरी आतां कृपा कर.

हे कौरवेंद्रा, पांडवांना अर्धें राज्य दे आणि युधिष्ठिराला इंद्रप्रस्थाला जाऊन राज्य करूं दे. या सर्व पार्थिवांच्या वधाला कारण होऊन मित्रद्रोही होऊं नको. त्यामुळें तुझी दुष्कीर्ति होईल. बाबारे, माझ्या देहावसानानें तरी प्रजांची शान्ति होवो. हे सर्व पार्थिव प्रेमानें एकत्र जमा होवोत. पिता पुत्राला, मातुल भागिनेयाला आणि भ्राता भ्रात्याला परत जाऊन भेटो.

दुर्योधना, मी तुला हें प्राप्तकाल हितवचन सांगत आहें. त्याकडे जर तूं अविचारानें लक्ष दिलें नाहींस, तर परिणामीं पश्चात्ताप पावशील. या सर्वांचा या युद्धांत अंत होईल; हें मी तुला सत्यवचन सांगत आहें."

याप्रमाणें धर्मात्म्या शान्तनवानें केवल कौरवांच्या हितबुद्धीनें सर्व राजांच्या समक्ष दुर्योधनाला असा उपदेश ऐकविला आणि शल्यांमुळें मर्मांचा दाह

होत असतांहि सर्व वेदना सहन करून, स्तब्ध होऊन मनाला योगधारणा-युक्त केलें.

संजय—राजा धृतराष्ट्रा, भीष्माचें हें वचन जरी धर्मार्थयुक्त, हितकर आणि अनामय होतें, तरी मुमुर्षूला जसें औषध रुचत नाहीं, तसें तुझ्या पुत्राला तें रुचलें नाहीं. ६. ४. १२१.

अध्याय १२२ वा.

[१ कर्णाचें भीष्मदर्शनार्थ आगमन व भाषण. २ भीष्मानें त्याला केलेल्या शमाचा उपदेश. ३ कर्णाचा युद्ध न सोडण्याचा निश्चय. ४ भीष्माची अनुज्ञा.]

(१) संजय—हे महाराजा, याप्रमाणें भीष्मानें मौन धारण केलेलें पाहून तेथें जमलेले ते सर्व पार्थिव आपापल्या स्थानीं निघून गेले. कर्णानें भीष्म-पतनाची वार्ता जेव्हां ऐकली, तेव्हां तो क्षणमात्र त्रस्त झाला पण लागलाच पितामहाच्या जवळ आला. तेथें जन्मसमयीं शरशय्येवर पडलेल्या प्रभु कार्ति-केयाप्रमाणें शरतल्पावर पडलेला तो महात्मा त्याच्या दृष्टीं पडला.

नेत्र मिटून शरशय्येवर पडलेल्या त्या वीराला पाहून कर्णाचे नेत्र अश्रूंनीं भरून आले. कंठ सद्गदित झाला व तो गांगेयाच्या समीप जाऊन म्हणाला— " महाबाहो भीष्मा, हे भीष्मा, मी राधेय आलों आहें. जो नित्य तुझ्या डोळ्यांत खुपत होता आणि तूं ज्याचा नित्य द्वेष करीत होतास, तो मी राधासुत तुझ्या दर्शनार्थ आलों आहें. "

(२) तें ऐकून बलाढ्य कुरुवृद्ध पितामहानें सुरकुत्यांनीं आवृत्त होऊन संकु-चित झालेले नेत्र सावकाश उघडून वर पाहिलें. सभोंवार कोणी नाहीं हें पहा-ण्यासाठीं नजर टाकिली. रक्षकांना तेथून दूर जाण्यास सांगितलें आणि प्रेमळ पिता जसा प्रिय पुत्राचें सान्तवन करतो, तसा भीष्मानें आपला क्षीण झालेला हात कर्णाच्या पाठीवरून फिरवून त्याला स्नेहपूर्वक असें म्हटलें—" ये ये कर्णा, माझ्याशीं नित्य स्पर्धा करणारा तूं माझा प्रतिस्पर्धी आहेस. (तुला पाहून मला समाधान वाटलें) तूं जर न येतास तर मात्र तुझें अकल्याण झालें असतें.

वत्सा, तूं कौंतेय आहेस, राधेय नाहींस व अधिरथ तुझा पिताहि नव्हे. तूं सूर्याचा पुत्र आहेस. असें मीं नारदाच्या मुखानें ऐकलें आहे. आणि व्यासा-

नेंहि असेंच सांगितलें होतें. तेव्हां तें सत्यच आहे यांत संशय नाहीं. बाबारे, माझ्या मनांत तुझ्याविषयीं यत्किंचित्‌हि द्वेष नाहीं; हें मी तुला सत्य सांगतों. तूं सर्व पांडवांवर निष्कारण आक्षेप घेऊं लागलास म्हणून तुझा तेजोभंग करण्यासाठीं मी तुला कठोर वचन बोललों. तुझी जर संभावना केली तर तूं पांडवांना अतिशय पिडा देशील, हा विचार मनांत आणून तूं अतिरथ असतांहि मीं तुझी अर्धरथत्वानें गणना केली. शिवाय एकतर तुझा जन्म धर्मलोपानें झाला आहे (म्ह० तूं कुंतीचा कानीन पुत्र आहेस.) आणि ज्या दुर्योधनानें तुला प्रेरणा केली, त्या नीचाश्रयामुळें तुझी बुद्धि गुणिजनांचा द्वेष करणारी व मत्सरयुक्त बनावी यांत आश्चर्य नाहीं! तुझी ही बुद्धि बदलावी म्हणूनच मीं तुला कौरवसभेंत तशाप्रकारचें कटु व टोचणारें वचन ऐकविलें.

बा सूर्यपुत्रा, तुझा युद्धांतील पराक्रम मी जाणतों. तूं शत्रूला समरामध्यें दुःसह आहेस. तुझी ब्राह्मणभक्ति, तुझें शौर्य व दानांतील पराकाष्ठेचें औदार्यहि मला माहिती आहे. तुझ्या योग्यतेचा या जगांत एकहि मनुष्य नाहीं. तूं देवतुल्य आहेस. हें सर्व जाणत असतांहि मी तुला सर्वदा कठोर वचनें बोलत होतों, यांचें कारण तूं हा कलह वाढवून कुलभेद उत्पन्न करशील, अशी मला भीति वाटत असे. कर्णा, शरसंधान, हस्तलाघव आणि अस्त्रबल या सर्व कर्मांत तूं अर्जुन व कृष्ण यांच्या तुल्य आहेस यांत संशय नाहीं.

कुरुराजाला वधू आणून देण्यासाठीं तूं एकटा धनुर्धर काशिराजाच्या नगरीस गेलास आणि तेथें जमलेल्या योद्ध्यांचें युद्धांत मर्दन केलेंस. त्याचप्रमाणें जरासंध राजा कितीहि दुरासद असला, तरी तोहि समरांत तुझ्या तुल्य निश्चयानें नव्हता. (या कथा कर्णाचें दहा सहस्र हत्तींचें बल सूचित करितात.) तूं ब्राह्मणांचा सत्कार करणारा, सत्त्वयोधी आणि बलानें व तेजानें देवपुत्रांच्या सदृश आहेस. युद्धांत प्रहार करणाऱ्या सर्व मनुष्यांत तूं वरिष्ठ आहेस. बा कौंतेया, मी तुजवर पूर्वीं जो क्रोध करीत होतों, तो आतां नाहींसा झाला आहे. कारण पुरुषप्रयत्नापेक्षां दैवच श्रेष्ठ आहे. त्याचें उल्लंघन कोणालाहि करतां येणें शक्य नाहीं. (मग तुजवर तरी रोष कां करावा!)

बाबारे, माझें कांहीं प्रिय करण्याची तुझी जर इच्छा असेल तर पांडवांशीं सख्य कर. ते तुझे सोदर भ्राते आहेत. माझ्या बरोबरच या वैराची समाप्ति होऊं द्या आणि हे सर्व पृथ्वींतील राजे निरामय होऊन परत जावोत.

(३) कर्ण—हे महाबाहो, आपलें म्हणणें सत्य आहे, यांत संशय नाहीं. मी कुंतीपुत्र आहें, सूतपुत्र नाहीं, हेंहि मी जाणतों. तथापि हे भीष्मा, कुंतीनें माझा जन्मतांच त्याग केला आणि सूतानें माझें बालपणापासून संगोपन करून मला वाढविलें. शिवाय दुर्योधनाच्या ऐश्वर्यावर मीं सर्व सुख भोगलें. त्यानें माझा उत्कर्ष केला. असें असतां मीं त्याच्याशीं आतां मिथ्याचरण करणें योग्य नाहीं.

वासुदेवानें ज्याप्रमाणें पांडवांना साह्य करण्याचा दृढ निश्चय केला आहे, त्याप्रमाणें मींहि दुर्योधनासाठीं आपलें वित्त, देह, स्त्री, पुत्र आणि माझें यश या सर्वांचा त्याग करण्याचा संकल्प केला आहे. हे भूरिदक्षिण वीरा, या सर्व क्षत्रियांना व्याधिग्रस्त होऊन मरण येऊं नये, म्हणून मी दुर्योधनाचा आश्रय करून नित्य पांडवांना कोपवीत होतों. शिवाय हें युद्ध अवश्यंभावी आहे, त्याचें निवारण करणें शक्य नाहीं. पुरुषप्रयत्नानें दैवाचें निराकरण करण्यास कोण समर्थ आहे! पृथ्वीचा क्षय सूचविणारीं दुश्चिन्हें आपल्या प्रत्ययास आलींच होतीं आणि तीं सर्व आपण कौरवसभेंत स्पष्टच सांगितलीं होतीं.

हे पितामह, वासुदेव आणि अर्जुन हे दोघेहि इतरांस अजिंक्य आहेत, हेंहि मला पूर्णपणें अवगत आहे. तथापि मी त्यांच्याशीं युद्धाला सज्ज झालों आहें. पांडवांना जिंकण्याचा मीं निश्चय केला आहे [अर्जुना खेरीज चारी भ्रात्यांना मी युद्धांत जिंकीन त्यांचा वध करणार नाहीं, अशी मीं प्रतिज्ञा केली आहे.] हें अतिशय दारुण वैर आतां शांत होणें शक्य नाहीं. स्वधर्माचें पालन करण्यासाठीं मी धनंजयाशीं संतोषानें युद्ध करणार आहें. मीं युद्धाचा निश्चय केला आहे. त्यापासून आतां निवृत्त होणें शक्य नाहीं. यास्तव, हे तात, मला आपली अनुज्ञा असावी. आपली अनुज्ञा घेऊन युद्ध करावें, अशी माझी इच्छा आहे. आजपर्यंत मी आपल्याला क्रोधाच्या भरांत किंवा अविचारानें जें कांहीं दुरुक्त किंवा विरुद्ध बोललों असेन, किंवा अमर्याद भाषण केलें असेल किंवा माझ्या हातून जें कांहीं प्रतिकूल घडलें असेल, त्या सर्वांची मला क्षमा करा.

(४) भीष्म—बा कर्णा, इतक्या दारुण स्वरूपाला प्राप्त झालेलें हें वैर आतां नष्ट होणें शक्य नाहीं, असें जर तूं मानीत असलास, तर मी तुला युद्धाची अनुज्ञा देतों. तूं स्वर्गाच्या इच्छेनें युद्ध कर. क्रोधरहित व क्षोभशून्य

हो आणि सज्जनांच्या मार्गाला अनुसरून उत्साहानें यथाशक्ति पराक्रम प्रकट कर. माझी तुला अनुज्ञा आहे. जा. तूं ज्याची अपेक्षा करीत आहेस, तें तुला प्राप्त होवो. तुला क्षत्रधर्मानें जिंकलेले लोक धनंजयाच्या हातून प्राप्त होतील. बल व वीर्य यांचा आश्रय करून आणि निरहंकार होऊन युद्ध कर. कारण क्षत्रियाला धर्मयुद्धाहून अधिक श्रेयस्कर दुसरें कांहींहि नाहीं. कर्णा, मीं शमासाठीं दीर्घकाल अतिशय यत्न केला. पण मला त्यांत यश आलें नाहीं. हें मी तुला सत्य सांगत आहें.

संजय—हे महाराज, गांगेयाचें हें भाषण ऐकून कर्णानें पितामहाला अभिवादन केलें, त्याचा निरोप घेतला आणि तो राधेय आपल्या रथावर आरूढ होऊन तुझ्या पुत्रांकडे गेला. ६. ४. १२२.

(येथें भीष्मवधपर्व नांवाचें चवथें उपपर्व समाप्त झालें.)

येथें सहावें भीष्मपर्व संपलें.

यापुढें सातवें द्रोणपर्व येईल, त्याचा हा पहिला श्लोक आहे—

जनमेजय—

तमप्रतिमसत्त्वौजोबलवीर्यसमन्वितम् ।
हतं देवव्रतं श्रुत्वा पांचाल्येन शिखण्डिना ॥